

**KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA KÜME TİPLERİ
RİCÂLÜLGAYB/ERENLER**

AYŞE GİRAY

**DOKTORA TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİMDALİ**

**DANIŞMAN
PROF.DR. METİN AKKUŞ**

DÜZCE, 2024

**KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA KÜME TİPLERİ
RİCÂLÜLGAYB/ERENLER****AYŞE GİRAY****DOKTORA TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİMDALİ****DANIŞMAN
PROF.DR. METİN AKKUŞ****DÜZCE, 2024**

T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ BAŞLIĞI BURAYA YAZILMALIDIR

Ayşe GİRAY tarafından hazırlanan tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda **DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Metin AKKUŞ

Düzce Üniversitesi

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Metin AKKUŞ

Düzce Üniversitesi

Prof. Dr. İlhan GENÇ

Düzce Üniversitesi

Doç. Dr. Furat AKDEMİR

Düzce Üniversitesi

Prof. Dr. Gencay ZAVOTÇU

Kocaeli Üniversitesi

Doç. Dr. Abdülkadir DAĞLAR

Bolu Abant İzzet Baysal

Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 12/06/2024

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tez çalışmasıyla elde edilmeyen bütün bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi ve bu kaynakları da kaynaklar listesine aldığımı ve yine bu tez çalışması yazımı sırasında patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranışımın olmadığını beyan ederim.

12 Haziran 2024

Ayşe GİRAY

TEŐEKKÖR

Akademik eğitim sürecimde benden desteklerini esirgemeyen, yeni ufuklar kazanmama vesile olan, tecrübelerinden her zaman istifade ettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Metin Akkuş'a, doktora eğitim döneminde ilmi bilgilerinden faydalandığım değerli hocam Prof. Dr. İlhan Genç'e, tezin Arapça ve tasavvuf kaynakları kısmında bana yardımcı olan saygıdeğer hocam Doç. Dr. Furat Akdemir'e, İslâmî kaynaklar konusunda yardımını esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr.Mahmut Kaplan'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

12 Haziran 2024

Ayşe GİRAY

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ŞEKİL LİSTESİ.....	i
ÇİZELGE LİSTESİ	ii
KISALTMALAR.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	viii
ABSTRACT.....	ix
1.GİRİŞ: KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE İNSAN GÖRÜNÜŞLERİ OLARAK TİP VE KİŞİLİKLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	
1.1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	7
1.2. AMACI.....	7
1.3. ÖNEMİ.....	7
1.4. SORULAR	8
1.5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	9
1.6. TANIM.....	9
2.LİTERATÜR	13
2.1. RİCÂLÜLGAYB KAVRAMI, TANIMI VE SİSTEMİ İLE İLGİLİ TEORİK ÇALIŞMALAR:	13
2.2. RİCÂLÜLGAYB İLE İLGİLİ EDEBİYAT VE TASAVVUF ALANINDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR.....	14
2.3. TİP VE KİŞİLİKLER İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR	17
3.YÖNTEM	25
4.BULGULAR VE YORUM	28
4.1. RİCÂLÜLGAYB TANIMI, SİSTEMİ, ORTAYA ÇIKIŞI VE SINIFLANDIRILMASI.....	28
4.1.1. Velâyet Teorisi ve Ricâlûlgayb	30
4.1.1.1. İslâm Dışı Tasavvufî Görüşler	33
4.1.1.1.1 Yeni Eflatunculuk	33
4.1.1.1.2. Gnostisizm.....	34
4.1.1.1.3. Hermetizm.....	35
4.1.1.1.4. Yahûdî ve Hristiyan Mistisizmi.....	35
4.1.1.1.5. Antik Mısır Dini, Eski Yunan Dini.....	36

4.1.1.1.6. Zerdüşî ve Maniheizt İran Mistisizmi	37
4.1.1.1.7. Budist, Hinduist ve Brahmanist Hint Mistisizmi.....	38
4.1.1.1.7.1 Hinduizm.....	38
4.1.1.1.7..Budizm.....	39
4.1.1.1.8. İhvânu 's- Safâ, Risâleler ve Tasavvuf.....	39
4.1.1.2. İslâmî Tasavvufî Görüşler:	40
4.1.1.2.1. Kur'an- ı Kerim, Hz. Muhammed, Hadisler ve Tasavvuf.....	40
4.1.2. Ricâlûlgayba Eleştirel Bakış.....	42
4.1.3. Mutasavvıfların Ricâlûlgayb Hiyerarşik Yapısına Dair Görüşleri.....	44
4.1.4. İbnü'l-Arabî'nin Sistemleştirdiği Ricâlûlgayb Tabakası	46
4.2. RİCÂLÜLGAYB'IN TASAVVUF VE TARİKATLARLA İLİŞKİSİ ...	48
4.2.1. Anadolu'da Tasavvuf ve Tarikatların Oluşumu	50
4.2.1.1. Bektaşîlik	53
4.2.1.2. Kalenderîlik	58
4.2.1.3. Melâmîlik.....	60
4.2.1.4. Hurûfîlik	63
4.2.1.5. Mevlevîlik.....	65
4.2.1.6. Kâdirîlik.....	Error! Bookmark not defined.
4.3. RİCÂLÜLGAYB SAYI VE SEMBOLLERİNİN ÖNEMİ VE EDEBİ METİNLERE YANSIMALARI	68
4.3.1. Pisagor Görüşü	70
4.3.2. İhvânu's-Safâ Sayı Görüşü.....	72
4.3.3. Ricâlû'l-Adet Grubunun Sayı Değerlendirmesi	73
4.3.3.1. Kutb (1).....	73
4.3.3.2. İmaman (2)	73
4.3.3.3. Üçler (3)	73
4.3.3.4. Evtâd (4).....	74
4.3.3.5. Abdâl-Büdela (7).....	74
4.3.3.6. Nukabâ (12)	75
4.3.3.7. Nücebâ (8)	75
4.3.3.8. Recebiyyûn (40).....	76
4.3.3.9. Müctebûn/ Mustafûn (300) Üç yüzler	77
4.4. EDEBİ METİNLERDE RİCÂLÜLGAYB	77
4.5. RİCÂLÜLGAYB GRUP KAVRAMLARININ TANIK BEYİTLERLE TESPİTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	79
4.5.1.Ricâlûlgayb/Ricâlullâh/Ricâlülâlemilenfas/Ricâlûlbesabis/Ricâlûleyyâ missitRicâlûlfeth/Ricâlülüştîyâk/Ricâlülmâ/Ricâlüttahtilesfel/Ricâlülilâyîyye/Ricâlûla'râf/Ricâlûlmennân/Ricâlûlkuvve.....	79
4.5.1.1. Ricâlûlgaybın Görevleri	80

4.5.1.1.1. Savaşta yardım etme.....	84
4.5.1.1.2. Yardım etme	88
4.5.1.1.3. Yoldaş, arkadaş, gözcü olma.....	89
4.5.1.1.4. Toplum içinde bilinmeyi bilme.....	91
4.5.1.1.5. Görünmezlik, gizlilik ve İlham Yolu ile Sırları Bilme	92
4.5.1.1.6. Huzur, mutluluk ve güç verici olmaları	95
4.5.1.1.7. Yerlerine başka biri geçebilmesi	96
4.5.1.1.8. Belli tarikat ve tasavvuf akımının uhularının Ricalullah'tan sayılması.....	97
4.5.1.1.9. Bulundukları en şerefli yerin Mekke ve Ashab-ı Kiramın yeri olması.....	98
4.5.1.1.10 Varlığa ulaşmak için ricalin kapısında çile çekilmesi.	99
4.5.2. Ricâlül'adet.....	101
4.5.2.1. Kutb/Aktâb	103
4.5.2.2. İmâmân/İmâmeyn/eimme/imâmat (iki imam)	113
4.5.2.3. Evtâd/ Evtâd-ı erba'a.....	118
4.5.2.4. Abdâl/Büdelâ	124
4.5.2.5. Nukabâ	143
4.5.2.6. Nücebâ.....	145
4.5.2.7. Havâriyyûn	147
4.5.2.8. Recebiyyûn.....	148
4.5.2.9. Hâtem	148
4.5.2.10. Müctebûn/Mustafûn	153
4.5.3. Ricâlül'l-Mertebe.....	153
4.5.3.1. Melâmiyye (Kınananlar).....	154
4.5.3.2. Fukarâ (Yoksul Dervişler)	157
4.5.3.3. Sûfiyyûn (Sûfiler).....	161
4.5.3.4. Ubbâd/ Abid (İbadetleri Yerine Getirenler).....	164
4.5.3.5. Zuhhâd (Zahidler)	167
4.5.3.6. Efrad (Fertler)	169
4.5.3.7. Ümenâ (Eminler).....	171
4.5.3.8. Kurra (Okuyucular).....	173
4.5.3.9. Ahbab (Dostlar)	173
4.5.3.10. Ahilla (Dostlar)	176
4.5.3.11. Muhaddesûn (İlham Alanlar)	177
4.5.3.12. Sümera (Sohbet adamları)	177
4.5.3.13. Verese (Vârisler)	178
4.5.3.14. Evliyâ (Velîler)	178
4.5.3.14.1. Enbiyâ (Nebîler)	198
4.5.3.14.2. Rusûl (Rasûller).....	206

4.5.3.14.3.	<i>Sıddıkûn /Sıddıklar</i>	211
4.5.3.14.4.	<i>Şühedâ (Şehitler)</i>	211
4.5.3.14.5.	<i>Müslimûn/Müslümanlar</i>	216
4.5.3.14.6.	<i>Mü'minûn (Müminler)</i>	223
4.5.3.14.7.	<i>Kânitûn (Sükût Edenler)</i>	227
4.5.3.14.8.	<i>Sâdikûn (Sadıklar)</i>	216
4.5.3.14.9.	<i>Sâbirûn (Sabredenler)</i>	227
4.5.3.14.10.	<i>Hâşiûn (Hûşû Sahipleri)</i>	228
4.5.3.14.11.	<i>Mütesaddikûn (Sadaka verenler)</i>	229
4.5.3.14.12.	<i>Sâimûn (Oruç Tutanlar)</i>	229
4.5.3.14.13.	<i>Hâfizûn (Allah'ın Belirlediği Sınırları Koruyanlar)</i>	229
4.5.3.14.14.	<i>Sâlihûn (Sâlihler)</i>	230
4.5.3.14.15.	<i>Zâkirûn (Zikredenler)</i>	232
4.5.3.14.16.	<i>Tâibûn ve Tevvâbûn (Tevbe edenler)</i>	234
4.5.3.14.17.	<i>Mütetahhirûn (Temizlenenler)</i>	235
4.5.3.14.18.	<i>Hâmidûn (Hamd Edenler)</i>	235
4.5.3.14.19.	<i>Sâihûn (Seyahat Edenler)</i>	236
4.5.3.14.20.	<i>Râkiûn (Rükû Edenler)</i>	236
4.5.3.14.21.	<i>Sâcidûn (Secde Edenler)</i>	237
4.5.3.14.22.	<i>el-Âmirûne bi'l-Ma'rûf (İyiliği Emredenler)</i>	238
4.5.3.14.23.	<i>en-Nâhûne ani'l-Münker (Münkerden Alıkoyanlar)</i>	238
4.5.3.14.24.	<i>Hulemâ (Hilm Sahipleri)</i>	238
4.5.3.14.25.	<i>Evvâhûn (Çok Ah Edenler)</i>	239
4.5.3.14.26.	<i>el-Ecnâdü'l-Îlâhiyyûn (Îlahî askerler)</i>	239
4.5.3.14.27.	<i>Ahyâr (Hayırlılar/ İyiler)</i>	239
4.5.3.14.28.	<i>Evvâbun (Yöneliciler)</i>	242
4.5.3.14.29.	<i>Muhbitûn (Huşû İçinde Olanlar)</i>	243
4.5.3.14.30.	<i>Münîbûn (Tövbe Edenler)</i>	243
4.5.3.14.31.	<i>Mubsirûn (Görenler)</i>	244
4.5.3.14.32.	<i>Muhâcirûn (Hicret Edenler)</i>	244
4.5.3.14.33.	<i>Müşfikûn (Endişe Duyanlar/Şefkat Gösterenler)</i>	245
4.5.3.14.34.	<i>el-Mûfûne bi-ahdi'llâh (Allah'ın ahdini yerine getirenler)</i>	245
4.5.3.14.35.	<i>Vâsılûn (Birleştirenler)</i>	246
4.5.3.14.36.	<i>Hâifûn (Korkanlar)</i>	247
4.5.3.14.37.	<i>Mu'ridûn (Yüz çevirenler)</i>	247
4.5.3.14.38.	<i>Küremâ (Cömertler/ Kerimler)</i>	247

4.6. KLASİK ŞİİRDE BENZETME ÖGESİ İLİŞKİLERİYLE RİCÂLÜLGAYB 256

4.6.1. Kutb 257

4.6.1.1. Peygamber 258

4.6.1.1.1. Hz. Muhammed (ö.632)	258
4.6.1.1.2. Hz. İsa (ö.MS.30).....	260
4.6.1.2. Dört Halife.....	261
4.6.1.2.1. Hz. Ebûbekir (ö.634)	261
4.6.1.2.2. Hz. Ömer (ö. 644).....	262
4.6.1.2.3. Hz. Alî (ö.661).....	263
4.6.1.3. On İki İmam	263
4.6.1.3.1. Mûsâ el-Kâzım (ö. 799)	263
4.6.1.3.2. Nâkî/ Alî el-Hâdî (ö.868)	264
4.6.1.4. Padişah.....	264
4.6.1.4.1. Cem Sultan (ö.1495).....	265
4.6.1.4.2. Şah Bayezid (ö .1512).....	265
4.6.1.4.3. Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 1566).....	266
4.6.1.4.4. Sultan I. Ahmed (ö.1617)	267
4.6.1.4.5. IV. Murad (ö. 1640).....	267
4.6.1.4.6. Sultan İbrahim (ö. 1648).....	269
4.6.1.4.7. III. Ahmed (ö. 1730)	269
4.6.1.4.8. I.Mahmud (ö. 1754).....	270
4.6.1.4.9. III. Selim (ö. 1808)	270
4.6.1.4.10. Abdülmecid Han (ö. 1861)	271
4.6.1.5. Diğer Devlet Yöneticileri	272
4.6.1.5.1. Alî Paşa (ö. 1511).....	273
4.6.1.5.2. Vezîriâzam Hafız Ahmed Paşa (ö. 1613)	273
4.6.1.5.3. Vezîriâzam (Gümülcineli) Nasuh Paşa (ö. 1614)	274
4.6.1.5.4. Kara Alî Paşa (Kemankeş) (ö.1624).....	274
4.6.1.5.5. Köprülüzade Ahmed Paşa (ö. 1676)	275
4.6.1.5.6. Alî Paşa (Damat, Şehit, Silahdar) (ö. 1716)	276
4.6.1.5.7. Kethüdâ Sadrazam İbrahim Paşa (Kabakulak) (ö. 1743)	276
4.6.1.5.8. Kaymakam Muhammed Paşa (ö.?).....	277
4.6.1.6. Din Uhuları/Mutasavvıflar	277
4.6.1.6.1. Azîz-i Marûf (ö. 815)	277
4.6.1.6.2. Şeyh Şiblî (ö .946)	278
4.6.1.6.3. İbnü'l-Arabî (ö. 1148)	279
4.6.1.6.4. Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 1166)	280
4.6.1.6.5. Ahmed Er-Rifâî (ö. 1182).....	282
4.6.1.6.6. İshak Dede (ö.?).....	283
4.6.1.6.7. Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1271).....	283
4.6.1.6.8. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö.1273)	284
4.6.1.6.9. Abdülkerim el-Cîlî (ö. 1428)	285
4.6.1.6.10. Hoca Alî /Erdebîlî, Alâeddîn (ö. 1429)	286

4.6.1.6.11.	<i>Hacı Bayram Velî (ö. 1430)</i>	286
4.6.1.6.12.	<i>Hoca Çelebî /Akşemseddîn (ö. 1459)</i>	287
4.6.1.6.13.	<i>Yahyâ Şirvanî (ö. 1466)</i>	288
4.6.1.6.14.	<i>Muslihüddîn Mustafa Efendi (ö. 1491)</i>	288
4.6.1.6.15.	<i>Sünbül Sinan (ö. 1529)</i>	289
4.6.1.6.16.	<i>İbrahim Gülşenî (ö. 1534)</i>	290
4.6.1.6.17.	<i>Sa'deddin Sadullah Sa'di Efendi (ö. 1538)</i>	291
4.6.1.6.18.	<i>Hakîm Çelebi Efendi (ö. 1566)</i>	291
4.6.1.6.19.	<i>Üftâde (ö. 1580)</i>	291
4.6.1.6.20.	<i>Şemseddin Sivâsî (ö. 1597)</i>	292
4.6.1.6.21.	<i>İsmail-i Rûmî/Şeyh Şerîf Efendi (ö. 1631)</i>	293
4.6.1.6.22.	<i>Saçlı İbrahim Efendi (ö. 1660)</i>	293
4.6.1.6.23.	<i>Hasan Burhaneddin Cihangir (ö. 1662)</i>	294
4.6.1.6.24.	<i>Divitiçizâde Efendi (ö. 1679)</i>	295
4.6.1.6.25.	<i>Nazmî Efendi (ö. 1701)</i>	295
4.6.1.6.26.	<i>Şeyh İsa Mahvî Efendi (ö. 1715)</i>	296
4.6.1.6.27.	<i>Nasuhî (ö. 1718)</i>	296
4.6.1.6.28.	<i>Nâyî Ahmed Dede (ö.1729)</i>	297
4.6.1.6.29.	<i>Şeyh Nüriddin Efendi (ö. 1747)</i>	298
4.6.1.6.30.	<i>Seyfî Efendi (ö.?)</i>	300
4.6.1.6.31.	<i>Seyyid Ahmed Çelebî (ö?)</i>	300
4.6.1.7.	<i>Şairler/Yazarlar</i>	301
4.6.1.7.1.	<i>Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600)</i>	301
4.6.1.7.2.	<i>Hoca Neşet (ö. 1807)</i>	301
4.6.2.	İmâm/Eimme/İmâmeyn	302
4.6.2.1.	<i>Peygamber</i>	302
4.6.2.1.1.	<i>Hz. Muhammed (ö.632)</i>	303
4.6.2.2.	<i>Dört Halife</i>	304
4.6.2.2.1.	<i>Hz. Ebûbekir (ö. 634)</i>	304
4.6.2.2.2.	<i>Hz. Alî (ö. 661)</i>	305
4.6.2.3.	<i>Padişah</i>	305
4.6.2.3.1.	<i>Şehzade Bayezid (ö.1562)</i>	305
4.6.2.3.2.	<i>Sultan III. Ahmed (ö.1730)</i>	306
4.6.3.	Evtâd	306
4.6.3.1.	<i>Padişah</i>	306
4.6.3.1.1.	<i>Nûsirevân/Kisra (ö. 579)</i>	307
4.6.3.2.	<i>Din Uhusu/Mutasavvîf</i>	307
4.6.3.2.1.	<i>Şeyh Hamidüddîn-i Velî (ö. 1412)</i>	307
4.6.3.3.	<i>Şair</i>	308

4.6.3.3.1. <i>Nigârî</i> (ö. 1919).....	308
4.6.4. Müctebûn/ Mustafûn	308
4.6.4.1. <i>Peygamber</i>	308
4.6.4.1.1 <i>Hz. Muhammed</i> (ö. 632)	309
4.6.4.2. <i>Dört Halife</i>	309
4.6.4.3. <i>Oniki İmam</i>	309
4.6.4.3.1. <i>Nâkî/ Alî el-Hâdî</i> (ö. 868)	310
4.6.5. Evliyâ.....	310
4.6.5.1. <i>Peygamber</i>	311
4.6.5.1.1. <i>Hz. Muhammed</i> (ö. 632)	311
4.6.5.2. <i>Dört Halife</i>	312
4.6.5.2.1. <i>Hz. Alî</i> (ö. 661).....	312
4.6.5.3. <i>On İki İmam</i>	314
4.6.5.3.1. <i>Mûsâ el-Kâzım</i> (ö. 799)	314
4.6.5.3.2. <i>Alî er-Rızâ</i> (ö. 818).....	314
4.6.5.3.3. <i>Nâkî</i> (ö. 838)	315
4.6.5.4. <i>Padişah</i>	315
4.6.5.4.1. <i>II. Ahmed</i> (ö. 1695).....	316
4.6.5.4.2. <i>III. Selim</i> (ö. 1807)	316
4.6.5.5. <i>Din Uluları/Mutasavvıflar</i>	317
4.6.5.5.1. <i>Şeyh Bişr-i Hafî</i> (ö. 841)	317
4.6.5.5.2. <i>Cüneyd-i Bağdâdî</i> (ö. 909).....	317
4.6.5.5.3. <i>Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî</i> (ö. 1273)	318
4.6.5.5.4. <i>Ahmed Bîcan</i> (ö. 1466)	318
4.6.5.5.5. <i>Bahâeddîn Efendi</i> (ö. 1906)	319
4.6.5.6. <i>Şair/Yazar</i>	320
4.6.5.6.1. <i>Garîkî</i>	320
4.6.6. Efrâd	321
4.6.6.1. <i>Diğer Devlet Yöneticileri</i>	321
4.6.6.1.1. <i>Amcazade Köprülü Hüseyin Paşa</i> (ö. 1702).....	321
4.6.6.1.2. <i>Veziriazam Kaptan İbrahim Paşa</i> (ö. 1713).....	322
4.6.7. Müslimûn	322
4.6.7.1. <i>Padişah</i>	323
4.6.7.1.1. <i>Fatih Sultan Mehmed</i> (ö. 1481).....	323
4.6.7.1.2. <i>Abdûlmecid Han</i> (ö. 1861).....	323
4.6.7.2. <i>Din Uluları/Mutasavvıf</i>	324
4.6.7.2.1. <i>Hoca Efendi /Akşemseddin</i> (ö.1459).....	324
4.6.8. Mü'minûn	324
4.6.8.1. <i>Dört Halife</i>	325

4.6.8.1.1. Hz. Ömer (ö.644).....	325
5. SONUÇ.....	328
6. KAYNAKÇA.....	334
7 . DİZİN.....	365
ÖZGEÇMİŞ.....	373
EXTENDED ABSTRACT.....	374

TABLÖLAR LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 1. “Ricâlülgayb” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri....	99
Tablo 2. “Erenler” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	100
Tablo 3. “Kutb” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	112
Tablo 4. “İmâm” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	117
Tablo 5. “Evtâd” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	122
Tablo 6. “Abdâl” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	142
Tablo 7. “Hâtem” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	151
Tablo 8. “Fukarâ” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	160
Tablo 9. “Ubbâd” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	166
Tablo 10. “Zuhhâd” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	176
Tablo 11. “Ahhâb” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	196
Tablo 12. “Evliyâ” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	205
Tablo 13. “Rusûl” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	210
Tablo 14. “Şühedâ” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri....	215
Tablo 15. “Sadıkûn” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri....	220
Tablo 16. “Müminûn” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri...	227
Tablo 17. “Sâlihûn” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	233
Tablo 18. “Ahyâr” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri.....	243
Tablo 19. Yüzyıllara Göre Taranan Toplam Divan Sayısı.....	253
Tablo 20. Meslek Gruplarının Benzetme Ögesi.....	332

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No

Şekil 1. Ricâlûlgayb Grup Tiplerinin Yer Aldığı Divanların Yüzyıl Oranı.....334

KISALTMALAR

DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
G	Gazel
K	Kaside
Kt	Kıt'a
L	Lugaz
Mh	Muhammes
Mr	Murabba
Mfr	Müfret
Msd	Müseddes
Mn	Müsemmen
Ms	Musammat
M	Mesnevi
Mş	Muaşşer
R	Rubai
Ş	Şiir
T	Tarih
Tş	Taşir
Th	Tahmis
TEİS	Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü
TEES	Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü
TK	Tarih Kıt'ası
Trc	Tercî-i Bend
Trk	Terkîb-i Bend
Ty	Tuyuğ
C	Cilt
s	Sayfa
Yy	Yüzyıl
S.	Sayı

ÖNSÖZ

13. yüzyılda eserlerini vermeye başlayan Klasik Türk edebiyatı, altı asır kesintisiz devam etmiş, zengin kültür mirasıyla edebî eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Oluşum aşamasında tarih, sosyoloji, felsefe, din, tasavvuf gibi pek çok alana dair malzemenin bulunduğu Klasik Türk edebiyatı, sahip olduğu zengin kültürel birikimi ile disiplinlerarası çalışmaların yapılmasına imkân sağlamıştır. Din, tarih, sosyoloji, felsefe, tasavvuf, Kur'an-ı Kerim, hadisler, mitoloji, destan, kıssa, menkıbe gibi çeşitli kaynaklar bu mirasın bir parçasıdır. Klasik Türk edebiyatının kaynaklarının oluşmasını sağlayan önemli unsurlardan biri de insan ve insanla beraber ortaya çıkan inanışlar, gelenek ve göreneklerdir.

Klasik Türk şiirinde gerçek hayatta toplumsal kimliğe sahip kişiliklere dair unsurlar, şairler tarafından hayal gücü ile kurgulanıp ideal bir kimlik kazanmış yönleriyle okuyucuya sunulur. Şairler insanı metin içinde farklı tiplerde kurgulayarak, topluma dair olayları, oluşumları ve olguları mizahi ve realite yönüyle yansıtır. Bu yansıtmannın etkisiyle insan, klasik Türk şiirinde iki farklı şekilde görülür. Bu görünüşler *tip* ve *şahsiyet* adını alır. Belli bir coğrafyada yaşamış, toplumda kimliğe sahip kişilerin şiirlerde kişilik özellikleri doğrudan anlatılıyorsa *şahsiyet*, metin içinde kurgulanmak suretiyle insanın idealleştirmiş yönlerinin sembol olarak kullanılması ise *tip* olarak adlandırılır. Tipler ve şahsiyetler de kendi içinde toplumdaki yerine ve rolüne göre başlıklandırılır.

Bu çalışmada tasavvufî tiplerin bir kolunu oluşturan ricâlûlgayb grup tipinin şiirlerdeki görünüşleri değerlendirilmiştir. 14. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar Klasik Türk şiirinde ricâlûlgayb grubuna dair kavramlar incelenmiş ve şiirlerdeki tip görünüşleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Tip çalışmalarında tarihî, kültürel, dinî ve mitolojik olaylar arka planda detaylı şekilde ele alınır ve tiplerin ortaya çıkışını etkileyen sebepler görünür hâle getirilir. Her tipin oluşum sürecinde topluma dair kültürel unsurlar bulunur; tipler bu unsurların sembolik görüntüleridir. Çalışma konusu olan ricâlûlgayb grup tiplerinin oluşumuna zemin hazırlayan unsurlar, İslâm öncesi gnostik geleneğe, mitolojiye, İslâm felsefesine, tasavvufa, Şîi teolojisine ve son olarak halk inanç ve inanışlarına dayanır. Ricâlûlgayb grup tiplerinin ortaya çıkmasını sağlayan bu olgular, klasik Türk şiirinin de kaynağının bir parçasını oluşturur. Bu çalışmada klasik Türk şiirinin beslendiği kaynaklardan

hareketle ricâlûlgayb grup tiplerine yüklenen anlamlar ve benzetme unsuru olarak kullanımı detaylı şekilde incelenmiştir.

Çalışmadaki amaç klasik Türk şiirinden hareketle ricâlûlgayb grup tiplerinin arka planında yer alan sosyal, dinî ve tarihî olgulara dair bilgiler vermek ve tasavvufî tiplerin bir dalını tamamlamaktır.

Bu çalışmada, tipin oluşmasına zemin hazırlayan unsurlar ve konuları üzerinde durulmuştur. Öncelikle ricâlûlgayb konusu ve tip merkezli yapılan çalışmalar incelenip literatür taraması yapılmış ardından ricâlûlgaybın tanımı ve hiyerarşi sisteminin oluşum süreci ve teorisi hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Ricâlûlgaybın, tarihi süreç içerisinde gelişen tarikat ve tasavvuf akımları ile bağlantısının kurulabilmesi için tezde tanık beyit olarak gösterilen şiirlerde yer alan tarikat ve tasavvuf akımları hakkında da bilgi verilip bağlantısı olan tarikatlar ve tasavvuf akımları açıklanmıştır.

Çalışmanın *Giriş* bölümünde Klasik Türk şiirinde insan etrafından şekillenen tip ve kişilikler hakkında bilgi verilmiş; araştırmanın problemi, amacı, önemi, sınırlılıklar ve tanımları yer alır.

Giriş bölümünden sonra *Literatüre* geçilmiş, ricâlûlgayb konusu, tip ve kişilikler ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Ricâlûlgayb konusunun teorisi hakkında tasavvuf alanında çalışmalar olsa da klasik şiirde ricâlûlgayb ile ilgili yapılan detaylı bir çalışma olmadığı göz önünde bulundurulmuştur.

Yöntem bölümünde çalışmada nasıl bir yol izlendiği hakkında bilgi verilip çalışmanın bilimsel metotları açıklanmıştır. Bulgular ve yorum bölümünde çalışmanın zeminini oluşturan ricâlûlgaybın tanımı, sistemi, ortaya çıkış süreci hakkında bilgi verilip, bağlantısı olan tarikatlar ve tasavvuf akımları açıklanarak ricâlûlgayb ile değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çalışmada, mutasavvıflar arasında en son İbnü'l-Arabî'nin detaylandırıp sistem hâline getirdiği ricâlûlgayb tabakaları kullanılmış, Divanlarda kavram olarak taranabilecek tabakalar incelenmiştir. Tez konusu tip odaklı ve metin merkezli bir çalışma olduğundan taranan beyitler fişlenmiştir. Tezin yazım ve inceleme esası tanık beyitler aracılığı ile sağlanmıştır. Beyitler dil içi çevirileri ile verilmiş, tahlil amacı güdülmemiştir. Sistem ricâlûlgayb kavramları üzerine kurulmuş, kavramlar ön plana çıkacak şekilde bir şablon oluşturulmuştur. Her kavramın bir tipi temsil ettiği beyitler üzerinden gösterilmiş, beyitlerde tipin çağrışım kavramlarına da dikkat çekilmiştir. Türkçe *Erenler* başlığı için

İbnü'l-Arabî'nin ricâlûlgayb sistemine dahil ettiği kavramlar kullanılmıştır. İbnü'l-Arabî, ricâlûlgayb hiyerarşisini ricâlû'l-adet ve ricâlû'l-mertebe şeklinde iki bölüme ayırır. Sayıları belli olan ricâlû'l-adet grubundan 10 kavram, mertebelere göre ayrılan ricâlû'l-merâtib grubunda 52 kavram incelenmiş, bu kavramlar arasında grup başlığı olan ricâlûlgayb ve erenler kavramlarıyla birlikte toplam 35 adet ricâlûlgayb grup tipini temsil eden kavramların klasik Türk şiirinde kullanıldığı tespit edilmiş, tiplerin görünüşleri tanık beyitler aracılığı ile değerlendirilmiştir. Diğer mutasavvıfların tespit ettiği fakat İbnü'l-Arabî'nin sistemine katmadığı ricâlûlgayb tabakalarının isimleri tezin *Yöntem* bölümünde yapılabilecek farklı çalışmalar için kaydedilmiş tezin inceleme bölümüne dahil edilmemiştir.

Çalışma için Klasik Türk edebiyatı metinlerinden *Divanlar* kaynak seçilmiştir. İncelenmesi gereken kavramlardan özellikle ricâlû'l-mertebe grubunda yer alan kavramların şiirlerde kullanımı diğer kavramlara göre daha azdır. Tüm kavramların tip özelliklerini bulabilmek adına Divanların yüzyılına sınırlama getirilmemiştir. Ricâlûlgayb konusu muhtevası gereği tasavvufun bir kolu olduğu için şairlerin dinî ve sosyal statülerine öncelik verilerek Divanlar seçilmiştir. Mutasavvıf kimliğe sahip, tarikat çevresinde bulunmuş, muhafazakâr yaşamı hayat felsefesi edinmiş şairlerin şiirlerine öncelik verilmiş, ardından diğer şairlerin de şiirleri incelenmiştir.

Tezin ana bölümü iki kısma ayrılmıştır. “Tanık Beyitlerle Divanlarda Ricâlûlgayb Tipinin Grup Kavramları” ve “Klasik Şiirde Benzetme Ögesi İlişkileriyle Ricâlûlgayb” adlı bölümlerde ricâlûlgayb hiyerarşi sistemine uygun olarak kavramlar sıralanmış ve tanık beyitler üzerinden değerlendirilmiştir.

“Tanık Beyitlerle Divanlarda Ricâlûlgayb Tipinin Grup Kavramları” bölümünde ricâlû'l-adet ve ricâlû'l-mertebe grubunda yer alan kavramların her biri bir başlık altında incelenmiştir. Kavramların aynı anlama gelecek diğer isimleri de başlıkta parantez içerisinde verilmiştir. Öncelikle kavramların sözlük anlamları verilmiş, İbnü'l-Arabî'nin ricâlûlgaybı sistem hâline getirdiği “el-Fütûhâtû'l-Mekkiye” adlı kitabından kavram yorumları yapılmış, kavramların İbnü'l-Arabî tarafından delil sayıldığı ayetlere işaret edilmiştir. Ricâlûlgayb kavramlarının tasavvufî yorumundan sonra klasik Türk şiirinde tip görünüşleri her dönem şairlerinden örnek alınan tanık beyitler eşliğinde verilmiştir. Beyitler tip özelliklerine göre ayrılmış, her bir özellik paragraf başı yapılarak açıklanmış, paragrafın altına tanık beyitler yerleştirilmiştir. Bazı kavramların klasik şiirde kullanımları çok fazla olması sebebiyle tanık beyit olarak gösterilmeyen şiirler, beyit

numaraları ve şair isimleri ile tablolaştırılmış son tip özelliği verildikten sonra tablo dâhil edilmiştir. Tabloda yer alan beyit bilgileri, ihtiva ettikleri tip özelliklerine göre gruplandırılmış ve her özelliğin altına da diğer beyitler örnek olarak eklenmiştir.

Tezin ikinci bölümünü oluşturan “Klasik Şiir Görünümleri-Benzetme Ögesi İlişkileri” adlı bölümde gerçek hayatta yaşamış bir kimliğe sahip şahsiyetlerin ricâlülgayb tiplerine benzetme unsuru olarak kullanıldığı yönleri, karakter özellikleri yer alır. Bu bölümde ricâlülgayb kavramları ön plana çıkacak şekilde şablon oluşturulmuş, her kavram başlığı dinî, siyasî ve sosyal içeriğe (peygamber, dört halife, padişah, din ulusu, şair vs.) ve toplumsal hiyerarşiye göre gruplandırılmıştır. Bu gruplarda kişilik özelliği ve toplumdaki mevkîsine göre ricâlülgayba benzetilen şahsiyetler/kişilikler yer almaktadır. Başlıklar toplumsal hiyerarşiye göre gruplandırılmıştır. Ricâlülgayb tiplerine benzetilen padişah, diğer devlet yöneticileri, din ulusu-mutasavvıf ve şairlerin sırlaması ise ilgili maddelerde ölüm tarihlerine göre yapılmıştır. Her bir kişinin biyografî bilgisine yer verildikten sonra tanık beyitler aracılığı ile benzetme unsuları değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonuç bölümünde bulgular ayrıntılarıyla değerlendirilmiştir. İncelenen tiplerin yer aldığı tanık beyitlerde kullanılmayan şiir örnekleri divanlardaki referans kayıtlarının da eklendiği *Dizin* bölümünde yer almıştır. Dizde kavramlar İbnü’l-Arabî’nin hiyerarşik sırasına göre yerleştirilmiştir.

Ayşe GİRAY

Düzce, 2024

ÖZET

KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA KÜME TİPLERİ

RICÂLÜLGAYB/ERENLER

Ayşe GİRAY

Düzce Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Metin AKKUŞ

Haziran 2024, 372 sayfa

Yaklaşık altı yüz asırlık bir gelenekten beslenerek varlığını sürdürmüş Klasik Türk şiiri kültürel kaynakları bakımından oldukça zengindir. Bu kaynakların bir kolunu da halk inanç ve inanışları oluşturur. Toplum içinde önemli bir konum kazanmış ricâlülgayb/gayb erenleri, klasik Türk şiirinde tip görünüşleri ile tarihsel, sosyal, kültürel ve dînî olguları arka planında yansıtarak topluma ait inanç unsurlarını ortaya çıkarır. Bu çalışmada tasavvuf alanının bir parçası olan ricâlülgayb grubunun klasik Türk şiirinde grup tipi görünümüne yer verilmiştir. Disiplinlerarası bir çalışma ile İbnü'l-Arabî'nin son şeklini verdiği ricâlülgayb hiyerarşisindeki tabakaların sözlük ve tasavvufî anlamları verildikten sonra kavramların tip görünüşleri, taranan 167 Divan'daki beyitler üzerinden günümüz Türkçesine çevrilerek değerlendirilmiş ve gösterilmiştir. Ricâlülgayba dair incelenen 62 kavramdan, 35 tane tipin klasik Türk şiirine yansıdığı tespit edilmiştir. Gerçek hayatta yaşamış, toplumda siyasi, sosyal ve dînî kimliklere sahip 88 kişinin de ricâlülgayba dair benzetme ögeleri tanık beyitler aracılığı ile açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: Klasik Türk Şiiri, Divanlar, Tipler, Tasavvuf ve Ricâlülgayb.

ABSTRACT

CLUSTER TYPES IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE: RİCALÜLGAYB/HEAVENLY HOSTS

Ayşe GİRAY

Düzce University

Graduate School, Department of Turkish Language and Literature

Doctoral Thesis

Supervisor: Prof. Dr. Metin AKKUŞ

June 2024, 372 pages

Classical Turkish poetry, which has survived for nearly six hundred centuries, is rich in cultural sources. Folk beliefs and beliefs constitute one of these sources. The rijâlülghayb / ghayb erenleri, who have gained an important position in the society, reveal the belief elements of the society by reflecting the historical, social, cultural and religious phenomena in the background with their typeappearances in classical Turkish poetry. In this study, the group type appearances of the rijâlülghayb group, which is a part of the field of Sufism, in classical Turkish poetry are included. With an interdisciplinary study, after giving the dictionary and Sufi meanings of the layers in the hierarchy of rijāl al-ghayb, which Ibn al-'Arabî finalized with an interdisciplinary study, the type appearances of the concepts were evaluated and shown by translating them into contemporary Turkish through the couplets in 167 Divan scanned. Of the 62 concepts of rijāl al-ghayba analyzed, 35 types were found to be reflected in classical Turkish poetry. The metaphorical elements of 88 people who lived in real life and had political, social and religious identities in society were explained through witness couplets.

Keywords: Classical Turkish Poetry, Divans, Persons, Sufism and Rijâlülghayb

1. GİRİŞ: KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE İNSAN GÖRÜNÜŞLERİ OLARAK TİP VE KİŞİLİKLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı dönemi toplumunun sosyal, kültürel ve siyasal yaşamını anlamak ve geleneğini yeni kuşaklara aktarmak için tarih metinlerin yanında edebî metinlerin de incelenmesi gerekir. Tarih ve edebiyatı birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Her edebî metnin içinde tarihe kaynaklık eden umûmî bilgiler bulunur. Edebiyatın kaynağını oluşturan bu bilgiler aynı zamanda kültürel ve toplumsal kodlar olarak da adlandırılır. Her bir kod, edebî metin türlerinin belirlenebilmesine yardımcı olur ve aynı zamanda târîhi olayların gün yüzüne çıkmasına kaynaklık eder. Klasik Türk edebiyatı beslendiği kaynaklar bakımından oldukça zengindir. Kur'an ayetleri ve hadisler, kıssalar, menkıbeler, târîhi olaylar, sosyal ve kültürel hayat, destanlar ve mitolojik unsurlar, dinî ilimler, fennî bilgiler, astroloji gibi evrene ait tüm unsurlar edebiyatın kaynağını oluşturur. Klasik Türk şiirini zenginleştiren bu unsurlar, tahlil çalışmaları ile kategorize edilir. Tahlil çalışmalarında edebî metnin temelini *insan ve toplum* başlığı oluşturur. Gelenek, görenek, dil, edebiyat, sanat, psikoloji, tarih, coğrafya, ilim, felsefe, tabiat vd. unsurlar, insan çevresinde ortaya çıkıp gelişerek millete ait toplumsal ve kültürel öğeleri meydana getirir. Alan araştırmacılarından biri olan Metin Akkuş, insanın toplum ve şiirdeki yerini şu şekilde açıklamıştır:

“Edebiyat ve sanatın mimarı olan insan şiirin de ana konusunu oluşturur. Daha sonra insanın mensubu olduğu din, toplum ve içinde yaşadığı tabiat şiirin konuları arasına girer. Günümüze kadar araştırmacılar Klasik Türk edebiyatında insan ve insana dair birçok konuyu tahlil etmiş ve gruplandırmışlardır. Edebi metinlerde de insan kişilik (şahsiyet) ve tip olarak kategorilere ayrılmıştır” (Akkuş, 2005: 87).

İnsanın şiire konu edilmesi ve konuların insan etrafında gelişmesi, tip ve şahsiyet kavramlarını ortaya çıkarmıştır. Edebiyat biliminde yazarın ya da şairin eserinde oluşturduğu kurmaca dünya, gerçek dünyanın izdüşümüdür. Edebî metinlerin ana kaynağını oluşturan insan gerçek hayatta var olan kişilerin bir kopyasıdır. Müellif kurmaca dünyasında bu kişilere yeni özellikler atfederek kendi hayâl dünyasında farklı bir kimlik kazandırır ve bu şekilde ortaya çeşitli tipler çıkar. Adı geçen araştırmacı, Tip ve şahsiyet ayrımını şu şekilde değerlendirmiştir:

“Toplumun parçası olan ferd, farklı davranış biçimlerini gösteren gerçek bir şahsiyet görünümüyle şiire konu olabilir veya zaman ve mekân sınırı olmaksızın aynı davranış kalıplarını sergileyen bir tip olarak konuya dâhil edilebilir. Şahsiyet, gerçek hayatta herhangi bir coğrafyada yaşamış hayatını idâme ettirmiş insandır. Tip ise, bu insan davranışlarının basmakalıp bir şekilde kurgulanmış gerçeğinin kopyası gibidir. Edebi metinlerde müellifin oluşturduğu kurmaca dünya, görüntülerini gerçek dünyadan alır. Bu yeni sanal âlemde yeniden görevlendirmeler yapılır. Burada insan, gerçek yaşamda var olmuş insanın idealize edilmiş kopyasıdır. Müellif, toplumun zaman içinde olumlu ve olumsuz prototipler olarak kabullenilmiş şöhret sahiplerini kopyalar, onlara kendi yaşam anlayışını veya içinde yaşadığı toplumun kabullerini giydirerek yeni bir varlık oluşturur. Edebiyat biliminin terminolojisinde bu prototip insanlar kişilik/şahsiyet, tip veya karakter adını alır” (Akkuş, 2005: 96).

Klasik Türk edebiyatı yapısı ve kurgusu bakımından diğer edebiyat dallarından ayrı özellik gösterir. Şairin ve yazarın içinde bulunduğu ve kendini yetiştirdiği gelenek kaideleri onların hayâl dünyalarını ve görüşlerini farklı kılar. Buna bağlı olarak Klasik Türk şiirinde benzetme ögesi olarak adından söz edilen kişiler ve diğer varlıklara verilen adlandırma ile yeni ve modern edebiyat metinlerinde kahraman olarak nitelendirilen kişiler için kullanılan kavram birbirinden farklıdır ve aynı anlamı karşılamaz. Batıdan etkilenen yeni ve modern edebiyat biliminde edebî kişilerin özelliklerini ortaya çıkarmak amacıyla kahramanlar için *karakter* kavramı kullanılırken; Doğu edebiyatı geleneğini edebî metinlerde devam ettiren Klasik Türk edebiyatında kurmaca varlıklar için *tip* kavramı kullanılmıştır. Karakter daha kişisel özelliklerle nitelenir, yazar tarafından duygusal, ahlâki ve fiziksel özellikler atfedilir (Menteşe, 2021: 3). Mehmet Kaplan, tipi kahramandan şu şekilde ayırır:

“Destan, mesnevî, roman, hikâye ve tiyatro gibi olaya dayalı edebî eserlerde o olayı gerçekleştiren aslî bir kahramanın olduğundan söz eder. Eserin belkeğini teşkil eden bu kahramana tüm duygular bağlanır. Hayatı en ince ayrıntılara kadar tasvir eden romandaki şahıslar karmakarışıktır. Onları tek bir kelime ile özetlemek mümkün değildir. Ama “tip” adı verilen basit, sabit karakterli kişiler küçük farklılıklarla başka eserlerde karşımıza çıkar” (Kaplan, 2021: 9).

Tipler sosyal bakımdan incelendiğinde bir toplumun inandığı değerleri yansıtır. Tiplerle içinde doğdukları toplum arasındaki bağ çok kuvvetlidir ve bu durum edebî eserlere yansımıştır.

Berna Moran tipi: *“Kendi dışında bir şeyi temsil eden roman kişisi, yani roman dünyasının dışında kalan, dış dünyada mevcut bir kavramı ya da bir insan türünü temsil*

eder” şeklinde tanımlayarak tipin sosyolojik bir olgu olduğuna değinir (Moran, 1982: 95). Berna Moran çalışmasında batılı eleştirmenlerce tip kavramının ikinci derececeki karakterlere verilen bir rol olduğunu ifade eder. Romanın başkişisinin başkalarına benzemeyen, bireyliğiyle, kendine öz kişiliğiyle romanda yaşayan biri olacağından tipleşme eğilimlerinin ikinci kişiler üzerinden yapıldığını söyler. Türk edebiyatında bu durum tezat gitmekte, romanın başkişileri çok kez “tip” özellikleri ön plana çıkarılarak anlatılmaktadır. Romanın ilk dönemlerinde kahramanlar “züppe tipler, batılı tipler” şeklinde tasnif edilmiştir (Moran, 1982: 96). Tipler romana anlam katar, belli bir görevi yerine getirerek, dış dünya ile bağ kurarlar.

Tip olgusu psikoloji bilimi açısından da değerlendirilir. İnsan davranışlarının şekillenmesinde çevresel faktörlerin, özellikle de sosyal normların belirleyici bir rolü vardır. İnsanın kavramları algılama yetileri ve zihinde canlandırıp eylemlere dönüşmesiyle ortaya çıkan bilinç ile zihnin arka planında yer alan bilince ulaşmayan bilinç dışı bölümü bulunur. Nesnelere karşı kişinin doğal tavrı, çevre etkeni söz konusu olan durumlar kişinin bilinç dışında kalır. Yapısını tam olarak kavrayamadığımız neden o davranışı sergilediğimizi anlayamadığımız durumlar “kolektif bilinçdışı” olarak değerlendirilir (Fordham, 2023: 27). Kolektif bilinçdışı, bireysel bilinç dışının daha derin katmanlarında yer alan bir fenomen olarak tanımlanır. Bilinç düzeyimizin ötesinde gizli kalan bu alan, içgüdüsel davranışlar ve dürtülerin kaynağı olarak işlev görür. İç güdü bilinçli motivasyon olmaksızın eyleme karşı dürtüler olarak tanımlanır. Frieda Fordham Jung’ın bu görüşünü şu şekilde yorumlamıştır: “İnsan beyni, insanlığın derin ve köklü deneyimleriyle yoğrulmuş ve etkilenmiştir. Bu geçmiş mirasın fizyolojik temelleri bulunsada, bu temelleri oluşturan zihinsel etkinlikler, atalarımızın deneyimleriyle ilişkilidir. Bu izler, günümüzde bireyin bilincine, zihinsel süreçler yoluyla ulaşılabilir hale gelmiştir.” (Fordham, 2023: 28). Köklerimiz, atalarımızın yaşam tarzı, yapılan ritüeller, gelenekler kısacası sosyal normlar kişilerin davranışlarını etkiler. Jung, yaşamı, insanlığın tarihi boyunca derinlemesine şekillendirilmiş bir bağlamda anlamının önemli olduğunu ve yaşamak eğiliminin arketipe dayandığını belirtir. Arketipi, geçmişten ortaya çıkan önceden var olan kavrayış biçimleri olarak tanımlar (Fordham, 2023: 28). Edebiî metinlerde karşılaştığımız mitolojik kahramanlar, sosyal hayatımızdan metinlere yansıyan tiplerin ortaya çıkışında Jung’ın arketip olarak değerlendirdiği kolektif bilinç dışı unsuru yer alır.

Kolektif bilinçdışının varlığına kanıt olarak, rüyalarda görülen efsanevî şahısların, mitolojik imajların, değişik karakterlerin varlığı örnek verilebilir. Mit ruhu, temsil ettiği yaratıcı dürtü, mitolojik kahramanların ve olayların uyandırdığı duygular bilinçdışı olarak değerlendirilmiştir. Güneşin doğuşu, tanrı-kahramanın denizden ortaya çıkması, güneşin tekrar doğması ve ona yüklenen anlam yaygın mitolojik olaylardır. İlkel toplumlarda iç dünyasını dış dünyadan ayıramamış kişilerde kendileri ve çevreleri arasında kesin bir ayırım yapmakta zorlanan kesimde bilinçdışı arketip yapı özellikleri daha fazla görülür (Fordham, 2023: 31).

Kişilik, gerçek hayatta yaşayan, toplumda bir rolü olan insanlar için kullanılan bir kavramdır. Tip ise; belli bir devirde toplumun inandığı ve benimsediği temel değerleri temsil etmek amacıyla varlıklara verilen sembolik isimdir (Çelik, 2019:6).

Metin Akkuş, *Divan Şiirinde İnsan-I. Dini Kişilikler* adlı kitabında insanın görünümünü tip ve kişilik başlığı altında değerlendirmiş ve altı kategoriye ayırmıştır (Akkuş, 2000).

- Dini Kişilikler
- Tasavvufi Kişilikler
- Tarihi/Efsanevi Kişilikler
- Edebi Kişilikler
- Sanatçı Kişilikler
- Bilimsel Kişilikler

Yapılan bu tez çalışması, yukarıda kategorilere ayrılmış olan kişiliklerden “Tasavvufi Kişilikler” başlığının bir alt bölümü olarak; kurmaca görünümlü grup tiplerinden biri olan “Ermişler/Erenler (Ricâlülgayb)” grup tipini değerlendirmeye ayrılmıştır.

Osmanlı toplumunun her kesiminde, bürokratik elit (kalemiye), aydınlar (ilmiye), askerler (seyfiye) ve halk (esnaf, çiftçi, köylü) arasında tasavvufi dünya görüşünden izler bulunmaktadır. Osmanlı toplum yapısında, farklı sosyal katmanları bir araya getiren ortak bir düşünce haritası olarak "tasavvuf"un ve aynı zamanda bir üst-dil olarak tasavvufi dilin rolü büyük bir öneme sahiptir. Tasavvuf, tüm sosyal tabakaları bir araya getiren ve tarihsel bir gerçeklik olarak varlığını sürdüren bir birleştirici unsurdur (Kılıç, 2012: 37). Halk hikâyeleri, menkıbeler, destanlar, mizah türü eserlerin arka planında tasavvuf bulunur. Yabancı araştırmacılar, örneğin E.J.W. Gibb gibi, Osmanlı şiirinin tarihini inceleyenler genellikle bu şiirin sûfizm ile ilişkili olduğunu ve şairlerin çoğunlukla sûfi

olduklarını, sûfilerin ise genellikle birer şair olarak algılandığını belirtirler. Bu tespitler, Osmanlı şiir geleneğinin sûfizm ile derin bir bağı olduğunu vurgular. (Kılıç, 2017:38).

Tez konusu olarak belirlenen “*Klasik Türk Edebiyatında Küme Tipleri: Ricâlülgayb/Gayb Erenleri*” konusu hem içerik olarak tasavvufa ve tasavvufun da felsefî boyutuna dayanmakta hem de edebî metinlerde tip ve tipin temsil ettiği kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ricâlülgayb grubunun tasavvufî kişilikleri temsil etmesinin yanında şiirlerde genellikle benzetme unsuru olarak kullanıldığı da görülmektedir. Şairler, memduhu övmek amacıyla kime atıfta bulunuyorsa o kişiyi ricâlülgaybda yer alan tabakalardan birine benzetmiştir. Ricâlülgayb grubu Allah’ın dost edindiği velî kulları olması sebebiyle ilâhî gücün kendilerinde zuhûr ettiği kimseler olarak bilinir. Şairler de övmek istedikleri kişileri velî makamına taşımak istemişler, bu amaçla şiirlerde gayb erenlerinin varlığına delil olabilecek unsurlara şiirlerinde yer vermişlerdir. Bazen de şairlerin ricâlülgayb grubuna, toplumsal konulara yergi amacıyla eleştirel boyutta baktığı da olmuştur.

Ricâlülgayb, âlemde tasarruf sahibi gizli ve âşikâr velîler topluluğudur. Ricâl; sözlükte “erkek; mert ve yiğit” anlamlarındaki *recûl* kelimesinin çoğulu olarak geçer. Ricâl ile gayb kelimelerinden oluşan *ricâlülgayb* tâbiri de Farsça’da *merdân-ı gayb*, *merdân-ı Hudâ*; Türkçe’de *gayb erenleri*, *üçler yediler kırklar* şeklinde ifade edilir (Uludağ, 2012: 296). Halk ağzında *erenler*, *evliyâ*, *Velîler* olarak geçen gayb erenleri İbnü’l-Arabî’nin sisteminde teoriye dönüşmüştür. *Ricâlü’l-adet* ve *ricâlü’l-mertebe* şeklinde iki bölüme ayrılan bu hiyerarşide her bir tabakanın ayrı ismi ve farklı özelliği bulunur. Tüm kavramlar evliyâyı sembolize etse de evliyâlığın da mertebeleri bulunmakta ve teoride farklı adlandırmalarla yer almaktadır.

Ricâlülgayb anlayışı, Allah’ın, dünya düzeninin cismanî yapısını korumak ve yönetmek üzere belirli insanlara çeşitli görevler verdiği inancını içerir. Bu anlayışa göre, Allah, manevî ve ruhanî düzenin devamını sağlamak, iyiliklerin gerçekleşmesini sağlamak ve kötülüklerin önlenmesi gibi konularda sevdiği bazı kullarına özel görevler yüklemiştir. İnsanların çoğu tarafından bilinmemeleri, tanınmamaları veya gizli olan hakikatlere, sırlara vakıf olmaları sebebiyle ricâlülgayb adı verilen bu temiz kalpli, yaratılışın saflığını koruyan kişilerin arasında bir düzen ve hiyerarşik yapı mevcuttur (Uludağ, 2008: 81).

Ricâlûlgayb grubuna halk büyük rağbet gösterir. Toplum yaşamında ricâlûlgayba dair izler bulunur. Bu inanç sistemi içinde hem dinî kişilikler hem de tasavvufî kişilikler yer alır.

Bu çalışma ile; “*Osmanlı toplumunun kültürünü yansıtır, topluma tutulan bir aynadır*” diye tanımlanan klasik metinler, halkın ricâlûlgayb tabakasına verdiği değerin şiirler vasıtasıyla gün yüzüne çıkarılması ve bu gayb tabakasının tip özellikleri tespit edilerek *tasavvufî grup tiplerinin* bir alt başlığını oluşturan *ricâlûlgayb küme tipleri* bölümünün tamamlanmasına da katkı sağlamıştır.

Geçmişten bu zamana, Anadolu ve diğer coğrafyalarda insanların gayb erenlerine değer verdiği; günümüzde de hâlâ türbelere gidip dualar ettikleri, evliyânın huyu-suyu hürmetine dileklerde bulunup yardım istedikleri gerçeği toplumsal yaşamın bir parçasıdır. Klasik edebiyatımızda da ricâlûlgayb grubuna önem verilmiş, gayb erenlerinin toplumdaki görüntüleri şiirlere *velî, âşık, âhî* bazen de *dervîş* tipleriyle yansımıştır. Bu zamana kadar ricâlûlgayb grubu ile ilgili olarak ilâhiyat alanında İslâmî kaynaklar incelenerek teorik çalışmalar yapılmış, çeşitli makaleler ve tezler hazırlanmıştır. Ricâlûlgaybın teorisi ve hiyerarşik sistematığı ile ilgili farklı görüşler de mevcuttur. Sûfiler arasında en detaylı hiyerarşik sınıflandırmayı İbnü’l-Arabî ortaya koymuştur.

Bu çalışmada, tez içeriğinin anlaşılabilmesi ve ricâlûlgayba dair unsurların klasik edebiyatla ilgili bağlantısını kurabilmek için öncelikle ricâlûlgayb konusunun teorisi hakkında bilgi verilmiştir. *Ricâlûlgayb* kavramına, tanımına, sistemine ve sınıflandırılmasına dair konuların, teorilerinin yer aldığı makaleler, kitaplar değerlendirilmiş; bu konu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Ricâlûlgayb hiyerarşik sistemini en son düzenleyen ve geniş bir sınıflandırma ile tasnif eden İbnü’l-Arabî’nin mevcut sistemi dikkate alınarak kavram listesi oluşturulmuş, çeşitli okumalar ile ricâlûlgayb tipini sembolize eden çeşitli kavramlar tespit edilmiştir. İbnü’l-Arabî’nin sisteminin dışını çıkmamak adına şiirlerde ricâlûlgayba işaret ettiğini düşündüğümüz farklı kavramlar da mevcuttur. Tasavvufî tiplerin tamamının ortaya çıkması için önemli olan bu kavramlar, daha sonra ayrıca yapılacak diğer çalışmalar için kaydedilmiş, bu çalışmada kullanılmamış, adlarına yer verilmiştir.

1.1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Bu zamana kadar ricâlûlgayb grubu ile ilgili olarak İlahiyat alanında İslâmî kaynaklar incelenerek teorik çalışmalar yapılmış ve çeşitli makaleler ve tezler yazılmıştır. Edebiyat araştırmalarında ise ricâlûlgayb grubunun bir kısmı, tahlil çalışmalarının “*Dini ve Tasavvufî Unsurlar*” başlığında ele alınmış, genel çalışma yapılmamıştır. Her ne kadar yapılan bu çalışmalar ricâlûlgayb grubunun *kutb*, *gavs*, *evtâd* vb. öne çıkan bazı kavramları üzerinde fikir sahibi olmamızı sağlasa da tüm kavramlar üzerine yapılan genel bir çalışma yoktur. Bu çalışma ile ricâlûlgayb grubuna dair kavramlar, şiiirlerden beyitler taranarak daha detaylı bir şekilde incelenecek, bu grup tipine dair tüm kavramların tespit edilmesiyle tip ve benzetme özellikleri ortaya çıkarılacaktır. Ricâlûlgayba ait tüm tiplerin şiiirlerden örneklerle somut hâle getirilmesi için Divan taramalarına sınır getirilmemiş, mutasavvıf şairlerin veya tasavvufî çevreden olmasa da döneminde şöhrete kavuşmuş şairlerin divanlarının taranmasına öncelik verilmiştir.

1.2. AMACI

Bu araştırma, ricâlûlgayb tabakasının klasik Türk şiiirinde örneklerini bulup grup tipi özelliklerini ortaya çıkarmayı ve memduhun ricâlûlgayb tabakasında benzetilen yönlerini tespit ederek tip ve kişilik özelliklerinin belirlenmesini kapsar. Bu zamana kadar yapılan çalışmalar teori üzerinde kalmış veya ricâlûlgayb tabakasının belli kavramları tasavvufî tipler başlığında incelenmiştir. İbnü’l-Arabî’nin sistemleştirdiği tabakaların çoğu teorik bilgiler içermekte olup araştırmacılar tarafından tip ve kişilik olarak çalışılmamıştır. Bu çalışma ile olabildiğince tüm tabakaların benzetme unsurları ile klasik şiiirdeki örneklerine ulaşılması hedeflenmektedir. Bu şekilde ricâlûlgayb küme tipleri tüm özellikleri ile ortaya çıkarılmış olacaktır.

1.3. ÖNEMİ

Edebî eserlerde bir yaklaşım tarzı olarak yürütülen tahlil çalışmalarında tipler ve kişilikler, din-toplum-insan olmak üzere farklı başlıklar altında ele alınmış şiiirlerden tanık beyitler seçilerek değerlendirilmiştir. Ricâlûlgayb zümresi de insan çevresinde dinî-tasavvufî tip ve kişilikler altında incelenmesi gereken bir konudur. Türk toplumunda olağanüstü hikâyeleriyle yaygınlaşmış olan ricâlûlgayb anlayışı şairleri de etkilemiş ve

klasik şiirde kimi zaman bir konu olarak yer almış kimi zamanda ricâlûlgayb tabakasındaki tipler, memduhun benzetme ögesi olarak kullanılmıştır. Hızır-İlyas kültü bu ilişkileri ortaya koyan örneklerden biridir.

Klasik edebiyat, zengin bir edebi geleneğe sahip olup Kur'an, hadisler, tasavvuf, mitoloji, astronomi, tıp, sosyal yaşam, gelenekler, Türk tarihi ve millî kültür gibi geniş bir yelpazedeki kaynaklardan beslenir. Ricâlûlgayb konusu da tasavvufun alt başlıklarından birini oluşturmaktadır. Türk halk inanışları içinde menkıbevî kültürün yeri oldukça geniştir. Anadolu insanı, ricâlûlgayb, Hızır-İlyas gibi, zor durumlarda ve felakette kalana yardımcı olan, savaşlarda ordunun yanında olan, halkı belalardan koruyan bu evliyânın mucizevî özelliklerini hikâyeleştirmiş ve kulaktan kulağa aktarımını sağlamıştır. Türk Halk edebiyatı ve Klasik Türk edebiyatı metinlerinde yer alan ricâlûlgayb çeşitli tip özellikleri ile edebî eserlerin kültür kaynakları arasındadır. Halk edebiyatı metinlerinde menkıbevî hikâyelerden ve ricâlûlgayb tabakasının mucizevî özelliklerinden bahsedilirken klasik edebiyat metinlerinde de ricâlûlgaybı oluşturan tabakalar ve velîler şairlerin memduhu güçlü göstermek için kullandıkları ilâhi gücü simgeleyen benzetme unsurlarıdır.

Velî ve ahi tipi özellikleri gösteren ricâlûlgayb tabakası *kutb-imamân-evtâd, abdâl, nükebâ, nücebâ...* şeklinde en üst kademedan başlayarak hiyerarşik düzene göre sıralanmıştır ve hepsinin yeryüzünde ve gökyüzünde ayrı görevleri bulunmaktadır. Klasik şiirde şairler tarafından bu gruplar memduhu güçlü göstermek aynı zamanda yüceltmek için keramet özelliği göstermeleri ve Allah'a yakın kul olma vasfı taşımaları üzerine benzetme yönüyle ele alınmış bazen de bir tip olarak kullanılmıştır. Kimi şairler de memduhu ricâlûlgaybdan daha üstün görmüşler şiirlerinde alaycı bir tavır takınarak bu durumu şiirlerine yansıtmışlardır.

Bu çalışma ile Klasik Türk edebiyatında bu zamana kadar yapılan tip ve kişilik çalışmalarının dinî- tasavvufî tipler ve kişilikler başlığının bir parçası olan ricâlûlgayb grup tipine dair bütün kavramlar listelenip açıklanarak ve şiirlerden örnekler tespit edilerek benzeyen ve benzetilen yönleri de ortaya konulmuştur.

1.4. SORULAR

Ricâlû'l-adet ve ricâlû'l-mertebe tabakalarının hepsine örnek bulunulabilir mi? Örnek tespit etmek için ne yapılmalı?

Ricâlûlgayb tabakasını en çok hangi şairler şiirlerinde benzetme unsuru olarak kullanmışlardır?

Memduh ricâlûlgayb tabakasına hangi özellikleriyle benzetilmiştir?

1.5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Klasik Türk edebiyatı dönemi 13. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın ilk yarısına kadar devam eden bir süreci kapsar. Klasik metinlerde ricâlûlgayb tabakasında yer alan tüm kavramların klasik şiirdeki görüntüsüne ulaşıp tip değerlendirilmesinin yapılabilmesi ve uygun beyit bulabilme olasılığının da daha yüksek olacağı düşüncesiyle tarama önceliği mutasavvıf kimliğe sahip şairlerin divanlarına verilmiştir. Ricâlûlgayb küme tiplerini oluşturan tüm tabakalara dair beyit örneklerini bulabilmek için divan incelemelerine bir dönem sınırlaması konulmamıştır. Her makam ve kavrama ulaşabilmek için çok sayıda eserin taranması gerekmektedir. Bu sebeple tasavvufa eğilimli olan şairlerin şiirlerinin incelenmesinden sonra diğer şairlerin de şiirleri değerlendirilmiştir. 14-19. yüzyıl arasında yaşamış şairlerin şiirlerini kapsayan *Dîvânlar* araştırmada kullanılacak edebî eserlerdir.

1.6. TANIM

İbnü'l-Arabî'nin ricâlûlgayb hiyerarşi sisteminden tespit edilen kavramların tanımları; Süleyman Uludağ'ın "Tasavvuf Terimleri Sözlüğü" (Uludağ: 2011), Zafer Erginli'nin "Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü" (Erginli: 2005), Suad el-Hakîm'in "İbnü'l-Arabî Sözlüğü" (el-Hakîm: 2017), Ethem Cebecioğlu "Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü" (Cebecioğlu: 2014), Ahmet Atlı'nın "Tasavvufta Ricâlûlgayb" adlı doktora tezi (Atlı: 2011), İbnü'l-Arabî'nin "Tasavvuf Terimleri Sözlüğü", (çev.Demirli: 2015), Kâşânî "Tasavvuf Terimleri Sözlüğü" (çev.Demirli: 2015), Kâşânî "İstîlâhâtü's-Sûfiyye" (trc.Tek: 2014), Ragıp el-İsfahânî "Müfredât" (trc.Güneş ve Yolcu: 2010), Cürcânî "Tarîfât" (trc.Erkan: 1997), Mütercim Âsım "el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît" (Haz. Koç: 2013), Türk İslâm Ansiklopedisi Maddesi ve çeşitli elektronik sözlükler kullanılarak açıklanmış ve değerlendirilmiştir. İbnü'l-Arabî'nin ricâlûlgayb hiyerarşi sisteminde bulunan şiirlerde taranması mümkün kavramlar seçilmiş, tamlama şeklinde bir zümreyi ifade eden kavramların ism-i failleri ve çoklu ifadeleri ile tarama yapılmıştır. Okumalar ve şiir incelemeleri sonrasında sistemde yer almayan diğer

mutasavvıfların tespit ettiği, ricâlülgaybıla alakalı olduğunu düşündüğümüz dikkatimizi çeken kavramlar olmuştur. Daha sonraki çalışmalar için tespit edilen bu kavramlar kayıt altına alınmış, tezin “*Tanık Beyitlerle Divanlarda Ricâlülgayb Küme Tipinin Grup Kavramları*” bölümüne dâhil edilmemiştir. Bu kavramlar; “ebrâr, revâsa, etkıyye, asfıyâ, himmet-i merdân” dır.

1. Ricâlülgayb/Ricalullah/Gayb Erenleri/ Üçler/Yediler/Kırklar
2. Kutb/Aktâb(Gavs, Gavs-ı a’zam, Kutbü’l-aktâb, kutb-i âlem, kutb-i cihân, kutb-i ekber, kutb-i irşâd, halife, kutb-i zaman, kutb-i vakt, vâhid-i zaman, sâhib-i vakt, hicâb-ı a’lâ, mir’at-ı Hak, kutb-i medâr)
3. İmâmân/ İki imam/ E’imme
4. Evtâd/ Evtâd-ı erbaa
5. Abdâl/Büdelâ
6. Nukabâ
7. Nücebâ
8. Havariyyûn
9. Recebiyyûn
10. Hâtem
11. Büdelâ
12. Melâmiyye (Melâmîler)
13. Fukarâ (Fakîrlar)
14. Sûfiyye (Sûfîler)
15. Abd/’İbâd/ Âbid/’Ubbâd (Âbitler)
16. Zuhhâd (Zahitler)
17. Ricâlülmâ (Su Adamları)
18. Efrad/Müferred/Mukarrebûn (Tekler)
19. Ümenâ (Eminler)
20. Kurrâ (Okuyucular)
21. Ahbâb (Seven, sevilenler)
22. Ahillâ (Dostlar)
23. Muhaddesûn (Kendisiyle konuşulan, hitap edilen).
24. Sümerâ (Sohbet Adamları)
25. Verese (Vârisler)
26. Evliyâ (Velîler)

27. Enbiyâ(Nebîler)
28. Rusûl (Rasûller)
29. Sıddîkûn (Sıddîklar)
30. Şühedâ (Şehîdler)
31. Sâlihûn (Sâlihler)
32. Müslimûn (Müslümanlar)
33. Mü'minûn (Mü'minler)
34. Kânitûn (İtaat Edenler)
35. Sâdikûn (Sâdıklar)
36. Sâbirûn (Sabredenler)
37. Hâşiûn (Huşû sahipleri)
38. Mütessaddikûn (Sadaka verenler)
39. Sâimûn (Oruç tutanlar)
40. Hâfizûn (Allah'ın belirlediği sınırları koruyanlar)
41. Zâkirûn (Zikredenler)
42. Tâibûn ve Tevvâbûn /Evvâbûn(Tövbe edenler)
43. Mütetahhirûn (Temizlenenler)
44. Hâmidûn (Hamd edenler)
45. Sâihûn (Seyahat edenler)
46. Râkiûn (Rükû edenler)
47. Sâcidûn (Secde edenler)
48. El-âmirûne bi'l-ma'rûf (İyiliği emredenler)
49. En-nâhûne ani'l-münker (Münkerden alıkoyanlar)
50. Hulemâ(Hilm sahipleri)
51. Evvâhûn (Çokça ah edenler)
52. El-ecnâdü'l-ilâhiyyûn (İlahî askerler)
53. Ahyâr (İyiler)
54. Evvâbûn (Tevbe eden, dönenler)
55. Muhbitûn (Huşû İçinde Olanlar)
56. Münîbûn (Yönelenler)
57. Mubsirûn (Görenler)
58. Muhâcirûn (Hicret Edenler)
59. Müşfikûn (Müşfikler)

- 60. El- Mûfûne bi-ahdi'llâh (Allah'ın ahdini yerine getirenler)
- 61. Vâsılûn (Birleştirenler)
- 62. Hâifûn (Korkanlar)
- 63. Mu'ridûn (Yüz Çevirenler)
- 64. Küremâ (Cömertler/Kerim Sahipleri)

2. LİTERATÜR

2.1. RİCÂLÜLGAYB KAVRAMI, TANIMI VE SİSTEMİ İLE İLGİLİ TEORİK ÇALIŞMALAR:

İbnü'l-Arabî, “*el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*” isimli kitabında ricâlûlgayb tabaka sistemini detaylı şekilde anlatmıştır.¹ Eserin dördüncü ve beşinci fasıllarında kutb ve onun iki yanında bulunan iki imamın menzilleri, tenzih, teberrâ, havz, ülfet, tecellî-i semedânî, tilâvetü'l-evvelîyye, ilmü'l-ümmî, gayb ve şehâdet âlemleri, zamanın sadrı ve dördüncü felek, şehâdet âleminin varlık sebebi, gayb âleminin zuhur sebebi, saadet ve şekâvet ehli, ulvî âlemin inkisam sebebi, ulvî âlemin süflî âlem üzerine gelişinin sebebi, melâmet, evliyânın kalbine vahyin inişi ve şeytanın bundan uzak oluşu, nebîler, velîler ve meleklerin dereceleri ve farkları, azabın neden gerektiği, ibtilâ, Muhammedî şeriatın ve diğer şeriatların nefsânî garazlarla nasıl neshedildiği, âlem-i gayb ile âlem-i şehâdetin arasını ayıran menzil, büşrâ, mübeşşer-mübeşşer bih, ricâl ve nisânın bazı ilâhî mavtınlarda beraberliği, Hz. Muhammed'in menzili ve âlemler, ihlasın sırrı gibi konular yer alır (Kılıç, 1996: 251).

Ahmet Atlı, “*İbnü'l-Arabî'nin “Kutb” Kavramı İle ilgili Görüşleri*” adlı çalışmasını İbnü'l-Arabî'nin “*Kitabu Menzili'l-Kutb ve Makâlihî ve Hâlihî*” isimli risalesini değerlendirek ortaya çıkarmış, kutbun menzili ve onun beş sırrı hakkında açıklamalar yapmıştır (Atlı: 2012)².

Arabî, *Hilyetü'l-Abdâl* adlı bir risalesinde ise abdâlî abdâl yapan, tasavvuf ehlinin takip etmeleri gereken dört niteliğin -samt, uzlet, açlık, geceleri uykusuz kalmak- anlamı ve önemi üzerinde durulur. İbnü'l Arabî'nin bu eserlerinde ricâlûlgayb kavramının teorisi yer alır ve hiyerarşik sistemde sıraladığı makamlar, onun tâbiriyle tabakalar özellikleri ile anlatılır. İbnü'l-Arabî'nin “*El-Fütûhâtü'l-Mekkiye*” adlı eseri ricâlûlgayb ile ilgili araştırma yapan kişilerin çok sık kullandığı bir eserdir. Bu çalışmanın da ana kaynaklarından biridir.

¹ Mahmut Erol Kılıç (1996), “*el-Fütûhâtü'l-Mekkiye*, *Türk İslam ve Diyanet Ansiklopedisi*, C.13,251 258.

² Eser için bkz. İbnü'l-Arabî, *Kitabu'l-Menzili'l-Kutb ve Makâlihî ve Hâlihî* (Resâilu İbni'l-Arabî içinde). Haydarabad: Dairtü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1367/1948.

Ahmet Atlı'nın, “*Tasavvufta Ricâlü'l-Gayb*” (2011) adlı doktora çalışması yararlanılacak kaynaklar arasındadır. Titizlikle hazırlanmış bu çalışma, ricâlülgaybın ortaya çıkışı, kavramı, hiyerarşisi, mutasavvıfların görüşleri ve sayıları ile birlikte sûfîlerin ricâlülgaybın varlığına delil gösterdikleri ayet ve hadisler yer alır.

Selim Uğur'un, “*Tasavvufta Ricâlülgayb Anlayışı-İbn Âbidîn Örneği*” (2018) adlı yüksek lisans tezinde İbn-Abîdîn'in tasavvuf alanında ricâlülgayba dair risalesi üzerinden, *kutb*, *gavs*, *imâmân*, *abdâl*, *evtâd*, *nücebâ*, *nukabâ* hakkında bilgi verilmiştir. Bu çalışmada sadece sayıları belli olan velîler zümresinin yöneticileri ve ricâlülgayba ait temel kavramlar yer alır.

Kaplan Üstüner'in, “*Divan Şiirinde Tasavvuf (14-15. yüzyıl)*” (2007) adlı doktora çalışması kullanılan kaynaklardan biridir. Bu çalışma içinde geçen *Tasavvufî Tipler* maddesi bizi ilgilendirmektedir. Tasavvufî tipler olarak; *sûfî*, *kutb*, *gavs*, *mürşid*, *pir*, *şeyh*, *mürîd* gibi tipleri görebilmekteyiz. Bu tipler 14. ve 15. yüzyıla ait divanlardan seçilen beyitlerle örneklendirilmiştir.

Ahmet Ögke'nin, “*Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricalu'l-Gayb-İbn Arabî'nin Görüşleri*” (2001) çalışması da alan araştırmaları için önemli çalışmalardır. Ricâlülgayb tabakasındaki hiyerarşik sıralama İbnü'l-Arabî'nin sistemine göre uygulanacaktır. Bu makale ile İbnü'l-Arabî'nin görüşleri daha detaylı öğrenilebilir, ricâlülgaybın ortaya çıkışı, mutasavvıfların bu konu hakkındaki yorumları okunarak bu konuyla ilgili fikir edinebilir.

2.2. RİCÂLÜLGAYB İLE İLGİLİ EDEBİYAT VE TASAVVUF ALANINDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Yusuf Turan Günaydın ve İbrahim Aslantürk'ün hazırladığı “*Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hilyetü'r-Ricâl'inde Melâmiyyûn ve Muhaddesûn Zümreleri*” (2007) adlı çalışmaları da Gelibolulu Mustafa Âlî'nin eserini nasıl işlediğini anlatır. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin ricâlülgaybın tarihine dair bir eseri olan *Hilyetü'r-Ricâl fi'l-Aktâb ve'n-Nücebâ ve'l-Abdâl*, ele aldığı konuyu tarihçi mantığıyla fakat tamamen tasavvuf alanının içinde kalarak incelemiştir. “*Hilyetü'r-Ricâl*, üç kısımdan oluşur. Birinci kısım; “*Kutbü'l-aktâb ve erâyik-i kutbiyyete cülûs eden evliyâ-i maârif-meâb zümresinin menâkıbı*” hakkındadır. İkinci kısım; “*Ehlü'r-Ricâl*” veya “*Ricâlu'llâh- Ricâlü'l-Gayb*”ın kim oldukları üzerinedir. Üçüncü kısım ise; “*Melâmiyyûn*” ve “*Muhaddesûn*” zümreleri hakkındadır.

Araştırmacı daha sonra Gelibolulu Âlî'nin ricâlûlgaybın tabakası olan *kutb* ve *abdâl* kavramlarını bu eserinde detaylı bir şekilde anlattığını hatta döneminde yaşamış kutb ve abdâlların kimler olduğunu yaşadıkları şehir ve bölgeleri, bazen ölüm ve doğum tarihlerini vermeye çalıştığını belirtmiştir. Hz. Muhammed döneminde yaşayan kutbların hangi sahabîler olduğunu adlarıyla tespit ettiği bilgisi de verilmiştir.

Makalede Hz. Peygamber döneminde Üyes el- Karenî'nin amcası olan zatın kutb olduğu bilgisi yer alır ve Hızır'ın da ricâlûlgayb içindeki öneminden bahsedilir. “Tafsîl-i Aktâb” başlıklı bölümde kutbun yeryüzünde iki tane olduğunu, bunlardan birine “kutbü'l-irşâd”, diğerine ise “kutbü'l-abdâl” denildiğini belirterek özellikleri ve sayıları hakkında bilgiler verir. “Kutbü'l-aktâb” kavramını da ele alan Âlî, bunun “Hakikat-i Muhammediyye” olduğunu vurgulamaktadır. *Faslu'l-Hitâb*'dan aktararak kutbların on iki adet olduğunu söyleyerek her bir kutbu teker teker anlatır ve özellikleri hakkında ayrıntılar verir. Daha sonra ricalül-mertebe tabakaları, hiyerarşik düzene göre sayıları verilerek sıralanır.

Âlî'nin kitabını oluşturan üçüncü kısım ise “Melâmiyyûn ve Muhaddesûn” konusudur. Araştırmacı, bu makalesinde Gelibolulu Âlî'nin *Hilyetü'r-Ricâl*'i ile İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhâtü'l-Mekkiye* adlı eserini karşılaştırma imkânı bulmuştur.

İbnü'l-Arabî'nin bu eserinden yararlanan Ahmet Ögke, “*Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricâlû'l-Gayb –İbn Arabî'nin Görüşleri–*” adıyla makaleyi hazırlamıştır (2001). Bu makaleden hareketle iki metinde yer alan ricâlû'l-adet grubu sayıları ve hiyerarşik yapısını karşılaştırır. Ayrıca Âlî'nin kullandığı kaynakları da belirtmiştir. Kaynaklar arasında İbnü'l-Arabî'nin *İstîlâhu's-Sûfiyye*'si de yer alır. Âlî, Hâce Muhammed Pârâs'ın *Kûtu'l-Kulûb*, *Kuşeyrî Risâlesi*, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* ilk ve temel tasavvuf kaynaklarını esas alarak yazdığı *Faslu'l-Hitâb* adlı eserini öncelikli kaynak olarak kullanmıştır. Aslında Âlî, İbnü'l-Arabî ile Pârâs'yı *Hilyetü'r-Ricâl* eserinde birleştirerek bir araya getirmiştir.

Mustafa Özağaç, “*Habîbî'nin Vuslatnâme Adlı Mesnevisi (Metin-Muhteva-Tahlil)*” (2016) adıyla doktora tezi hazırlamıştır. Alan araştırması ile ilgili Habîbî'nin *Vuslatnâme* adlı mesnevisi tam teşekküllü bir kaynaktır. Mustafa Özağaç 2016 yılında Habîbî'nin “*Vuslatnâme*” adlı mesnevisi'ni (Metin-Muhteva-Tahlil) doktora tezi olarak hazırlayıp bu çalışmayı Türk edebiyatına kazandırmıştır. Bu çalışma ile edebî metnin konusunu oluşturan *vuslata erebilmek için ricâlûlgayb grubunda bulunan evliyâ zümresini aracı edinmek* fikri ortaya çıkarılmıştır. Habîbî Karamanî'nin *Vuslatnâme*'de Hakk'a vuslat

için yardım istediği ricâlûlgayb, İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât*'ında sistemleştirdiği bir nazariyedir. Habîbî bu eserinde İbnü'l-Arabî'nin ricâlûlgayb sistemini göz önüne alarak tasavvuftaki vahdet-i vücûd mertebesine erişebilmek için vuslatın ricâlûlgayb aracılığıyla gerçekleşeceği düşüncesinden hareketle *üçyüzler, kırklar, yediler, dörtler, üçler, ikiler, kutb* kavramlarını eserinde detaylı şekilde işlemiştir. Bu konulardaki bilginin kaynağı olarak *Cevâmiu'l-Ulûm*³ adlı bir esere *Vuslatnâme*'de sıklıkla atıfta bulunulur. Tasavvufun Halvetîyye kolunda ortak unsurlardan sayılabilecek *Etvâr-ı Seb'a*, özgün bir şekilde *Vuslatnâme*'de yer almaktadır. *Vuslatnâme*'de konuların anlatımında sayılardan sıklıkla yararlanılmıştır.

Cem Bahadır Savaşkan, “*İyilerin Halleri ve Makamları Makâmâtü Hâlât-ı Evliyâ'ullâhi Te'âlâ- İbnü'l-Arabî'nin Ricalü'l-Gayb Telakkisinin Manzum Bir Çevirisi*” (2014) adlı kitabı İbnü'l-Arabî'nin *Makâmâtü Hâlât-ı Evliyâ'ullâhi Te'âlâ* eserinin manzum çevirisidir. İçeriğinde, “Menâkıbların tarihi gelişimi, İbnü'l-Arabî'nin ricâlûlgayb kavramı, eserin muhtevası ve şekil özellikleri, ricâlûlgaybın klasik Türk şiirindeki yeri ve önemi” ile ilgili bölümler yer almaktadır. Bu bölümde klasik Edebiyat şairlerinden olan Şeyh Gâlib, Yahya Bey, Antepî Aynî, Lebîb'e ait şiirlerde *kutb, ricâlullâh, evtâd* kavramları örneklerle açıklanmıştır.

Ali Bolat, “*Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Melâmet Tasavvuru*”, (2009) adlı makalesinde İbnü'l-Arabî'nin melâmet anlayışı değerlendirilmiştir. Tasavvuf terminolojisi ile ilgili konulara III. asırda Bağdat ve Nişabur tasavvuf mekteplerine özellikle dikkat çekilmiştir. Sûfilik ve melâmetîlik kavramları üzerinde durulmuş ve açıklamalar yapılmıştır. Melâmîlik; “*kınamak, ayıplamak ve serzenişte bulunmak*” anlamına gelen melâmet tasavvuf ıstılahında yaygın şekliyle “*yaptığı iyilikleri (gösteriş olur endişesiyle) gizlemek, kusurlarını ise (nefsiyle mücadele etmek, aşağılamak için) açığa vurmak*” olarak tarif edilir. Makalede melâmîliğin özelliklerine de yer verilmiştir. Melâmîler toplum içerisinde kıyafet ve görünüşleriyle ayırt edilmemeyi anlayışlarının esası olarak belirlemişlerdir. Halk içerisinde normal insanlar gibi davranırlar. Melâmet düşüncesini ortaya koyan Ebu Abdurrahman Sülemî'nin *Risaletü'l-Melâmetiyye*'sinin bu konu ile ilgili ilkeler ve usuller hakkında bilgi verici olduğunu ifade eden araştırmacı, aynı zamanda bu eserde melâmî şeyhlerinin görüşlerini Kur'an-ı Kerim ve sünnet ile doğrulamaya çalıştığını söylemiştir. İbnü'l-Arabî hak yolundaki sâlikleri 3 gruba ayırmıştır. 1.grup: Âbidler, 2.grup: Sûfîler,

³ İbn Ferîğûn, *Cevâmi 'u'l-'ulûm* (nşr. Fuat Sezgin), Stuttgart 1985.

3.grup: Melâmîler'dir. Melâmîler velî tabakaları arasında ilk sırayı almaktadırlar. İbnü'l-Arabî'ye göre bu zümre "Ehl-i tarikatın sultanları ve imamlarıdır". Çünkü Hz. Muhammed de bu taifedendir. Melâmî zümresini ifade etmek üzere "efrâd" ve "ümenâ" kavramları kullanılmaktadır. İbnü'l-Arabî'nin ricâlülgayb sisteminde efrâd, "mukarrebûn" olarak nitelendirilmektedir.

2.3. TİP VE KİŞİLİKLER İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Metin Akkuş, "Klasik Edebiyatta Tipler" adlı çalışmasında (2007) tip, şahsiyet ve karakterin tanımını vererek bu üç kavramın birbirinden farklı olduğunu tespit etmiş ve edebî metinlerdeki görünüm özelliklerinden yola çıkarak mesnevi ve hikâyelerdeki somut farklılıkları ortaya koymuştur. Şahsiyet; "gerçek yaşamıyla var olmuş ve tarihi süreç içinde herhangi bir coğrafyada hayat sürmüş insandır." Tip; "İnsanın ikinci ve üçüncü görünümüdür. Yazarın okuyucuya vermek istediği mesaja göre zihinde canlandığı insan figürüdür. Karakter; "Edebi eser boyunca silik görüntü olmaktan çıkıp tipe göre daha devingen olan insan figürüdür." Tip toplum değerlerini temsil eden sosyal olguları ön plana çıkartacak özelliğe sahip olan insan görünümündeki prototiptir. Edebî metinlerde toplumun değer yargılarına göre olumlu ve olumsuz görünümle de ortaya çıkabilir.

Edebî metinlerin tahlilinde ilk sırada yer alan unsur "insan"dır. Toplumdaki kişiler ve bu kişileri temsil eden tipler ve kişilikler şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Kişilikler: Dinî Kişilikler, Tarihî-Efsanevî Kişilikler, Edebî Kişilikler, Sanatçı Kişilikler, Mutasavvıf Kişilikler, Bilgin Kişilikler.

Tipler: Tahayyülî/Tasvvûrî Tipler, Temsilî/Sembolik Tipler olarak kategorilenmiştir.

Tahayyülî/Tasavvurî Tipler tipler; Âşık (Rint), Arif (Kâmil), Rakip-Zahit Grubu, Diğerleri (Bektaşî, Çelebî, Celâlî, düzt (uğru, harami), kâtip, köçek, padişah, şehri, tabip...

Temsilî/Sembolik Tipler; Hurşit (güneş, sultan), mah (kamer), keyvan (zühd, hazinedar), utarit (felek kâtibi), zühre, venüs; bad, nesim, gül-bülbül, şem-pervane, gûy-çevgân; engel (talih, felek, zaman), dünya vb. olarak karşımıza çıkar.

Klasik edebiyat metinlerinin beslendiği kaynaklar ve aynı zamanda içinde bulunduğu gelenek bakımından zengin oluşu tipleri çeşitlendirir. İslâmiyet etkisinde gelişen Türk edebiyatı doğuya ait kültür birikimini kullanmıştır. Osmanlının da geleneğinden

etkilendiği doğu yaşam felsefesi, tip ve şahsiyetler aracılığıyla edebî eserlere yansımıştır. Türklerin yaşayış tarzlarının ve diğer medeniyetler ile paylaşmış oldukları kültür birikimlerinin sosyal olguları değiştirdiği ve bu durumun da edebî metinlerdeki tipleri etkilediği söylenebilir. Yapılan çalışmada göçebe toplumun hayatını yansıtan edebi metinlerde alp, gazi ve velî tipine rastlanılırken zamanla Fars ve Arap medeniyeti ile tanışılması edebi metinlere tesir etmiş mistik duyguların ön plana çıkmasıyla tip olgusu değişmiş âşık ve rakip tiplerinin ön plana çıkarıldığı kanısına varılmıştır.

Metin Akkuş “*Divan Şiirinde İnsan I-Dini Kişilikler*”(2000) kitabında semâvî dinlerin kitapları başta olmak üzere bunları destekleyen her türlü anlatımda geçen kişiler bu grupta değerlendirilmiştir. İslâmi tarihinin dini şahsiyetleri, peygamberler ve aileleri, dost ve yardımcıları, düşmanları, Kur’an-ı Kerim’de yer alan şahsiyetler hakkında bilgi verilmiştir. Bu çalışmada *ricâlülgayb* küme tipinin şiirlerdeki görünümünün değerlendirilmesine yardımcı olacak kişilikler yer almaktadır. Söz edilen bu kişilerden Hz. Muhammed, Hz. Ali, Mehdî, Hızır, Âsaf maddeleri çalışma için önemli kaynaklar arasındadır.

Metin Akkuş “*Edebiyatımızda Ahi Tipi ve Esrar Dede Fütüvvetname’sinde, Ahi Tipinin Özellikleri*” (2005) adlı makalede öncelikle tip ve kişilik tanımına yer verir. “*Şahsiyet, gerçek bir yaşam süren ve tarihsel süreç içinde herhangi bir coğrafyada yaşamış bireydir. Tip ise, gerçek yaşamda var olmamış ancak yaşamış kişilerin dikkat çekici özelliklerini bünyesinde barındıran insan figürleridir.*” tanımıyla tip ve kişiliklerin ayırt edici özelliklerini ortaya koyar.

Ahi tipi, “Doğu İslâm dünyasında fütüvveti Anadolu’da ise yaygın şekliyle ahilik teşkilatını temsil etmektedir. Araştırmacı, Tasavvuf dünyasının sosyal hayata kazandırdığı zengin tipleri besleyen tarihi, tasavvufî ve edebi şahsiyetler arasında bulunan kişileri; Hoca Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Hacı Bektaş-i Velî, Ahi Evran, Âşık Paşa, Gülşehri, Hacı Bayram Velî gibi isimler olarak değerlendirmiştir. Kaplan’ın “*Tip Tahlilleri-2*” (2021) kitabından paylaşılan bilgi ile bu düşünceler desteklenmiştir.

Fütüvvetnamelere ve ahi tipinin tanımına bakılınca fütüvvet ehli grup da *ricâlülgabdan* sayılabilir. *Ricâlülgayb* grubunun ikinci kısmını oluşturup sayıları değişebilen tabakalar mutasavvıf kişilerden oluşmaktadır. Bu kişiler, Allah’ın kendisine yakın kıldığı ve uhuvviyetin daha belirgin olduğu kullarıdır.

Araştırmalar sonucunda fütüvvet grubunun bir parçası olan Bektaşilik ve Yesevîlik kültüründe ricâlûlgaybın varlığının göz ardı edilmediği ve toplumu etkisi altında bıraktığı söylenebilir. Ricâlûlgaybın ahi tipinde de görüldüğünü söylemek mümkündür.

Mehmet Kaplan, “*Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3, Tip Tahlilleri*” (2021) adlı kitabında velî tipini şu şekilde açıklamıştır:

“Eski Alp tipinin velî tipi devamı, İslâm dininin değerler sistemine dâhil olan ve bu değerler uğruna savaşılan gazilerle ilişkilendirildiğinden, velîlerin rolü doğrudan bu değerlerin taşıyıcısı, yayıcısı ve asırlar boyunca devam ettiricisi olarak öne çıkmaktadır.” (Kaplan, 2021: 119).

Ülkelerin fethinde gaziler ön planda görülse de orduların ve geniş halk kitlelerinin manevî gücünü velîlerin tesis ettiği bildirilmiş, çeşitli rivayetlere göre de padişahlardan üstün tutulmuşlardır. Mehmet Kaplan düşüncelerini de çeşitli yazılar ve eserleri kaynakça göstererek güçlendirmiştir. Fuat Köprülü’nün izinden giden Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan da Vakıflar Dergisi’nde neşrettiği; “*İstila Devletlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler*” (2015) adlı makalesinde velîlerin ve dervişlerin Anadolu medeniyetinin teşekkülündeki rolünün büyük olduğundan bahsetmiştir. “*Velî ve dervişlerin sosyal, politik ve kültürel sahadaki tesirleri büyüktür. O çağların dini inançları ile hayal mahsulü olan batıl inançları da hesaba katınca kozmopolit bir dini inaç sistemi ile karşılaşmaktayız.*” diyerek bu durumun bir kez daha önemini vurgulamıştır.

Gencay Zavotçu’nun, “*Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü*” (2018). Klasik Türk edebiyatı metinlerinde yer alan kişiler ve kişiliklerin alfabetik sırayla sunulduğu bir sözlüktür. Klasik edebiyat metinlerinin terim, deyim ve sanatlarının açıklanmasının yanında olayların seyrinde etkili kişi, varlık, kavram ve tabiat güçlerinin tanınmasının gerekliliği üzerine kişiler, varlıklar, tabiat güçleri ve kavramlar sözlüğü hazırlanmıştır. Her bir kişi ve kişilik için kısaca bilgi verilmiş, bu kişi ve kişilikler çeşitli divanlardan derlenen örnek beyitlerle desteklenmiştir.

Tahsin Yazıcı’nın, Türkçe’ye çevirdiği, “*Menâkıbü’l-Ârifîn*” (2006) kitabında Mevlânâ’nın hayatı, yaşadığı devir, sosyal, politik, kültürel hayatı ile ilgili değerli bilgiler yer alır. Mevlânâ’nın dedesi ve babası ile ilgili hikâyeler manevî güce sahip velîler ile hükümdarlar arasındaki münasebetleri göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Menâkıbnâmeler de velîlerin toplum hayatındaki yeri ve önemini göstermesi bakımından önemli kaynaklar arasındadır. Menâkıbnâmelerin bir örneği olan, A. İhsan Yurd’un neşrettiği Akşemseddin’in, “*Makâmât-ı Evliyâ*” (1972) risalesinde evliyâlığın

şartlarından ve çeşitli makamlarından bahsedilmektedir. Bu risaleye göre evliyânın gizli olduğu ve herkesin evliyâyı bilemeyeceği, velîlerin en belirgin özelliklerinin maddi iktidar ve zenginliği reddettikleri anlatılmıştır.

Velîlik, soyut tefekküre dayalı bir düşünce ve ahlak sistemidir. Tarikatların ve velîlerin temellendikleri tasavvuf ise, insan ile Tanrı, insan ile evren ve insanlar arasındaki ilişkileri bütüncül bir şekilde belirleyen bir dini felsefe sistemidir. Velîler de bu sistemin temsilcisidir. Velîler, İslâmiyetin ve eski Türk toplumunun en yüce ve en insani değerlerini temsil eden insanlardır.

Mehmet Kaplan, “*Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3, Tip Tahlilleri*” (2021) kitabının; “Ahiler” içeriğinde de ahilerin bazı yönlerinin gazileri hatırlattığını belirtmiş ve ahilerin genel özellikleri hakkında bilgi vermiştir. Bayramîye tarikatının kurucusu olan Akşemseddin gibi dervişleriyle Anadolu Türk tarihinde önemli tol oynayan Ankaralı Hacı Bayram Velî’nin “Ahi Sultan” diye anıldığını bildirmiştir. “*Ahi dünya görüşü değerler bakımından gazi ve velî ile birleşmekle beraber kendisini bir zanaate vermek bakımından onlardan ayrılıyor. Bayramiye tarikatında olduğu gibi ahiler bir tarikata intisap edebilirler, fakat ahi olmak için mutlaka bir tarikata mensup olmak şart değildir. Fakat para getirir bir mesleğe sahip olmak mutlaka lazımdır.*” diyerek ahilik kuramının vasfını bir kez daha vurgulamıştır.

Ahmet Atilla Şentürk, “Klasik Osmanlı Edebiyatında Tipler-I” (1995) adlı makalesinde “rakip” tipinin Arap, İran ve Türk edebiyatındaki mesnevilerden örneklerle görüntüsünü ortaya çıkarıp kavramının hangi anlamda kullanıldığını tespit etmiştir. Rakib; “*aynı sevgiliyi seven iki aşığın birbirlerine karşı olan durumları söz konusu olduğunda kötü adam tipi*”ni sembolize eder. Bununla birlikte “*bir kimsenin sevdiği ile görüşmesine engel olup kendisi için elde etmeye çalışan*” anlamında da değerlendirilmiştir. Mesnevideki beyitlerden örneklerle “*bekçi gözetleyici ve muhafız*” anlamını da taşıdığı tespit edilmiştir. Ahmet Atilla Şentürk, bir edebiyatın ancak yaşandığı devrin atmosferi içerisinde değerlendirilip düşünüldüğü takdirde anlaşılabilceği ve kültür motiflerinin bu şekilde tahlil edilebileceğini belirtmiştir.

Ahmet Atilla Şentürk, “Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfi Yahut Zâhid Hakkında” (1996) adlı çalışmasında pek çok eserde karşılaşılan âşık, rakîb, ağyâr, hâce vb. tiplerin dışında ilk defa sûfi yahut zâhid tipini detaylıca incelemiştir

Mehmet Furkan Çelik, “*Klasik Türk Şiirinde Tipler*” (2019) adlı doktora tezi hazırlamıştır. Çalışma kapsamında ele alınan tipler esas olarak *Klasik Türk Şiiri Aşk Anlayışı İle Şekillenen Tipler* ve *Türk Tasavvuf Düşüncesi İle Şekillenen Tipler* başlıkları altında incelenmiştir. Tezin içeriği üç bölümden oluşur. Birinci bölümün başlıkları şu şekildedir:

Klasik Şiiri Aşk Anlayışı ile Şekillenen Tipler başlığında; âşığa, sevgiliye, rakîbe, zâhite dair unsurlar, klasik Türk şiiri örnekleri açıklanmıştır. İkinci Bölümü *Türk Tasavvuf Düşüncesi İle Şekillenen Tipler* başlığı oluşturur. Bu bölümde çalışma konusuna doğrudan kaynaklık edecek olan “*Melâmetin Doğurduğu Tipler*” başlığında melâmet kavramı açıklanmış; âşık rolünü betimleyen melâmî, bu görüntüsünün dışında *abdâl*, *bektaşî*, *cevlâki*, *haydarî*, *ışık*, *kalenderî*, *rind*, *torlak* tipi özellikleri ile de verilmiştir. Bu bölümde yer alan *velî*, *alp*, *bilge-âlim* tipleri de klasik Türk edebiyatında birkaç şiir örneği ile açıklanmıştır. Tezin üçüncü bölümünü “*Sosyal Hayatta Karşılaşılan Diğer Tipler*” başlığı oluşturur. Bu grupta; *külhanbeyi*, *levent*, *kadı*, *deli*, *dilenci*, *Türk*, *meddah*, *cadı*, *harâbâtî/sarhoş/ehl-i keyf*, *bezîrgân/tüccar* tiplerine örnekler verilmiş, açıklanmıştır.

Bu çalışmaya katkı sağlayacak asıl kısım, tezin ikinci bölümüdür. İncelenen olan ricâlûlgayb kavramlarından biri de “melâmiyye” kavramıdır. Mehmet Furkan Çelik, tezinde Süleyman Uludağ’ın sözlüğünde açıkladığı “*melâmet*” kavramının tanımını verdikten sonra melâmîliğin özelliklerini belirtmiştir. Melâmîlik ile ilgili görüşler şu anda çalışılan tez konusu için kayda değerdir.

Erdoğan Uludağ’ın hazırladığı, “*Salih Baba Divanı’nda Tipler ve Kişilikler*” (2019) adlı çalışmada da tip ve kişiliğin tanımı yapıldıktan sonra Metin Akkuş’un *Divan Şiirinde İnsan- I. Dini Kişilikler* adlı kitabındaki tip ve kişilik sınıflandırması dikkate alınarak gruplara ayrılmıştır. Araştırmacı çalışmada 32 tip ve 50 kişilik tespit ettiğini belirterek 16’sı tahayyülî-tasavvurî tipler, 4’ü temsilî- sembolik olmak üzere 20 tipe yer verilmiştir. Tahayyülî-tasavvurî tip grubunda yer alan âşık tipinde 8 değişik, sevgili tipinde ise 4 değişik adlandırma da bu gruplara dahil edildiğinde kullanılan tip sayısı 32’ye çıkmaktadır. Eserde yer alan kişilik kadrosu 32 dinî, 7 tarihî-efsânevî, 2 edebî, 9 mutasavvıf olmak üzere toplam 50 kişilik tespit edilmiştir. Tahayyülî Tipler’de; *ârif*, *dervîş*, *kâmil*, *kutb*, *mürşîd*, *sûfî* tipi ricâlûlgayb tabakalarını sembolize eder. Yapılacak çalışma için bu kısım önemlidir.

Bilge İlhan'ın hazırlamış olduğu, *Âşık Ruhsatî'nin Şiirlerinde Dini ve Tasavvufî Muhteva* (2015) adlı yüksek lisans tezinde “*Tasavvufî Tipler*” başlığında “*kâmil, kutb, abdâl*” kavramlarını beyitlerden örnek vererek açıklamıştır. Tarikatlar bölümünde *Nakşbendiyye, Bektaşîyye, Rifâiyye* tarikatları ile ilgili bilgi verilmiştir.

Klasik Türk Edebiyatında Ricâlülgayb/Gayb Erenleri adlı tezin bir bölümünde “*Tasavvuf Akımı ve Tarikatların Ricâlülgayb İle İlişkisi*” adlı kısım yer almaktadır. Bu sebeple tarikatlara ait bilgiler çalışma için önemlidir. Bilge İlhan'ın hazırladığı bu yüksek lisans çalışmasında Bektaşîlik ile ilgili önemli bilgiler yer alır.

Ahmet Atilla Şentürk, “Manzum Metinler Işığında Bir Kalender Dervişin Profili” (2015) makalesinde abdâl tipinin zamanla anlamı kaybedip farklı bir tipi sembolize ettiğini belirtmiş; kalenderî şairlerin şiirlerinden “abdâl’a has özelliklerin tasvir edildiği mısraları inceleyerek konuya açıklık getirmiştir. Araştırmacı “*Eski şiirde klişeleşmiş estetik olan "aşık tipi", genellikle şairin kişiliğiyle özdeşleşmiş bir yapı sunar ve her türdeki şair, kendilerini birer "abdâl" olarak idealize ederler. Bu klişenin oluşmasında, toplumda güç ve konum elde etmeye çalışan "sofu/zahid" tipine karşı duyulan tepkinin önemli bir rolü vardır. Şairler, abdâlları ve Kalenderîleri anlatırken, aslında dolaylı olarak idealize ettikleri "aşık" tipinin ana hatlarını da ortaya koymaktadırlar*” cümleleriyle şairlerin abdâl görünümü âşık kimliğine büründüğünü ifade eder. Velî, evliyâ, derviş, abdâl vb. gibi toplumda yer alan bu tipler eski inanç sisteminden gelmektedir. Araştırmacı; “*İslâmiyetin yayılmaya başladığı bütün coğrafyalarda Şamanizm, Budizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve Zerdüştlük gibi kemikleşmiş eski inanç farklı gerekçeler göstererek dine uyarlanmıştır. Toplum evliyâlara, velîlere, dervişlere önem vererek bu inancı yüzyıllar boyu yaşatmışlardır. “Evliyâ, velî” kültürünü ifade eden Ricâlülgayb tabakasının “yedileri, kırkları” sayılan “abdâl” 13. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan tasavvufî görüşlerle anlam farklılığına uğramıştır. Kalenderîlikte bâtinî inanç sistemi içerisinde yer alan tasavvufî akımlardan biridir.*” ifadeleriyle velîliğin teşekkülü hakkında bilgi verirken velî kavramının zaman içinde anlam değişimine uğradığını ve bâtinî inanç sisteminin bir parçası haline geldiğini de vurgulamıştır.

Esat Harmancı, “*A[pt]alın Velîce Görünümü*”(2006) makalesinde tarikatların temelinde İslâm öncesi mistik görüşlerin ve felsefe tasavvurunun etkisinden söz etmiş, Türk sûfizminin gelişmesini melâmet anlayışının ortaya çıkmasını Şamanizmin etkisine bağlamıştır. Abdâl; melâmî ve velî olarak ikiye ayrılmıştır. Melâmî abdâl; kalenderî özellikler gösterir. Bu durum şu şekilde izah edilmiştir: “*Gerçek melâmet ile*

zındıklık ve ilhad arasında bir düzlemde ortaya çıkan Kalenderîlik, gerçek melâmîlikten ayrılan, topluma karşıt tavırlar sergileyen ve nâfile ibadetleri tercih eden, ancak Hak yolu sûfileri olarak tanımlanan bir tarikattır” açıklaması ile Kalenderî dervişlerin özellikleri verilir. Kalenderîler kendilerini toplumdan soyutlarlar, onlar için kalben temiz olmak önemlidir, ibadetlerini gizli yaparlar, nâfile ibadet etmenin gereğine inanmazlar. Mistik bir anlayış biçimi olarak ortaya çıkan kalender grubuna toplum tarafından değer vermeye başlanır ve kalender tipler ortaya çıkar. Araştırmacı kalender tipini *melâmî abdâl* olarak nitelemiştir. Velî abdâl tipinde ise; “abdâl”ın “*Yedi iklim üzerine yaratılmış olan yeryüzünün mânevî idaresini yürütmek üzere Allah tarafından görevlendirilen ve birbirinin yerine geçen erenler zümresini karşıladığı*” şekilde ifade edilir. Makalede, abdâl kavramının deyim ve atasözlerinde hangi ifadeye karşılık geldiği ile ilgili örnekler verilerek Türk toplum hayatında önemli bir yer işgal ettiği ortaya çıkarılmıştır.

Erdoğan Uludağ, *Fuzûlî Divanı’nda Tip ve Kişilik* (2021) adlı makalesinde aşk ve ızdırap şairi olarak bilinen Fuzûlî’nin *Divan*’ında tip ve kişilikleri şu şekilde gruplara ayırır:

"Tahayyülî/Tasavvurî Tipler" başlığı altında; *âşık, sevgili, rakip, rint, zahit* gibi tipler incelenmiş, ardından "Hikâye Kahramanları, Meslek Tipleri, Temsilî Tipler, Dinî-Tasavvufî Tipler, Toplumsal Tipler, Grup Tipleri" başlıkları altında bu tipler kümelendirilmiştir. Benzer özellikleri bulunan tipler temsilî tiplerinin alt başlığı olarak değerlendirilmiştir. Kişilikler ise “*Dinî Kişilikler (dört halife, on iki imam, peygamberler), Diğer dini kişilikler, Tarihî, Efsanevî (Destanî-Mitolojik) Kişilikler, Mutasavvıf Kişilikler, Bilgin Kişilikler ve Edebi Kişilikler*” başlıklarıyla gruplandırılmıştır. Gruplardaki tip ve kişilikler alfabetik olarak sıralanmıştır. Fuzûlî’nin *Dîvânı*’nda 227 tip ve 80 kişilik olmak üzere toplam 307 insan/varlık temsil eden unsur vardır. Dinî ve tasavvufî tiplerin içinde ârif, derviş, enbiyâ, evliyâ, imâm, kâmil, mü‘min, münkîr, müslümân, pîr, sâlik tipleri çalışılan tez konusuyla doğrudan ilgilidir.

Dursun Ali Tökel, *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi* (2016) adlı çalışmada mitoloji ile ilgili temel kavramları verip sanat ile ilişkisinden söz eder. Klasik Türk edebiyatı metinlerinde yer alan şahısların mitolojik yönleri üzerinde durur. Yapılacak olan tez çalışmasını asıl ilgilendiren, “*Kutsal Kitaplarda Zikredilen Ünlü Şahıslar*” adlı bölümde *Hızır* maddesi önemlidir. Hızır âb-ı hayatı içimiş ölümsüzlük sırrına eren peygamber veya velî olduğuna inanılan kutsal bir kişi sayılır. Bu bölümde Hızır inancının mitolojik ve efsanevî yanları üzerine durulmuştur. Klasik şiirden verilen örnekler ile Hızır’ın Osmanlı

döneminde sosyal hayattaki görünüşüne yer verilmiştir. Bu bölümde yer alan madde başlıklarından biri *Âsaf* maddesidir. Âsaf, Süleyman Peygamberin vezirinin adıdır. “Kitap bilgisine sahip” biri olarak bilinmektedir. Kıssaya göre binlerce kilometre ötelerdeki tahtı göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir süre içerisinde getiren kişinin normal bir insan olmayacağı düşünülmüş Âsafla ilgili farklı rivayetler ortaya çıkmıştır. Keramet özellikleri göstermesi sebebi ile yararlanılacak bilgiler arasındadır. Bu bölümde Ashab-ı Kehf, Bel’am-ı Bâûr, adı efsanelere karışmış şahsiyetlerdir.

3. YÖNTEM

Araştırma kapsamında tercih edilen yöntem sosyolojik, pozitivist ve biyografik yöntemlerdir. Pozitivist yöntem sadece deneysel olarak belirlenebilen nesneler ve gerçekte var olanlar açısından büyük önem taşır. Eser- Dış Dünya (toplum) ilişkileri “merkez” kabul eder. Eser- yazar arasındaki gerçekliği ortaya çıkarır. Eserin anlaşılabilmesi için yazar ve yazarın yetiştiği çevrenin iyi bilinmesi gerekir. (Genç, 2014: 317). Tezin ikinci bölümü oluşturan “Klasik Türk Edebiyatında Benzetme Ögeleriyle Ricâlülgayb” bölümünde kişiliklerin ricâlülgayba benzetilme özelliklerinin tespiti için bu yöntem araştırmayı amacına doğru şekilde ulaştırabilir. Sosyolojik yöntem de çalışma için tercih edilen yöntemlerdir. Pozitivist yöntemin öncülerinden Taine’den etkilenerek ortaya çıkan sosyolojik yöntemin amacı, olaylar arasındaki sebep sonuç ilişkilerini incelemek olayların nedenlerini ve etkilerini görmektir. Bu yöntem ile edebî metinlerde siyasal, kültürel ve sosyal olgular arasında kolaylıkla bağ kurulabilir; bu durumun şair ve yazar tarafından gözlemlerine ulaşılabilir. Bu yöntem çalışmaları ile klasik şiirde ricâlülgayb grubuna ait kavramlar tahlil edilip tip özellikleri belirlenmiştir.

İncelenecek olan kelimeler, İbnü’l-Arabî’nin *el-Fütûhâtü ’l-Mekkiye*’sinde geçen ricâlülgaybın sınıflandırmasında tabakalaştırdığı kavramlar olarak belirlenmiş, aynı anlama gelen farklı söyleyişleri de kavram başlığı altında verilmiştir. Yüzyıllara göre öncelikle mutasavvıf veya belli bir tarıkata mensup, tasavvufi akıma eğilimi olan şairlerin şiirleri belirlenerek inceleme yapılmaya başlanmış, daha sonra diğer şairlerin divanlarında ricâlülgayba dair kavram taraması sürdürülmüştür. Mutasavvıf veya tarikat ehli olan şairlerin şiirlerine öncelik verilmesinin sebebi, kavramların tasavvufî anlam taşıması ve tarikat erkânının düsturunda bu kavramları kullanmaları, şairlerin de yaşamına ve diline büyük ölçüde yansıtacağı düşüncesidir.

Taranan kavramlar, tanık beyitler eşliğinde, beyitlerin günümüz Türkçe çevirisiyle verilmiştir. Her bir kavram, ricâlülgayb küme tipinin sembolik ismidir. Beyitler içeriğine göre kümelendirilmiş ve her paragraf başlığında özellikleri anlatılmıştır. Paragrafta belirtilen her madde ricâlülgayb grup tipinin özelliklerini ve görevlerini ortaya çıkarıcı nitelikte düzenlenmiştir. Bir madde özelliğinde takriben beş-altı tanık beyit kullanılmış geriye kalan beyitler ise, madde başlığının altında referans numaraları ile verilmiş, ayrıca tablo halinde dökümanı oluşturulmuştur. Aynı zamanda tez içinde kullanılmayan beyitler, İbnü’l-Arabî’nin oluşturduğu hiyerarşik sisteme uygun şekilde şair ve beyit numaraları

esas alınarak *Dizin* bölümüne aktarılmıştır. Kavram incelemeleri, sözlük ve terim anlamları verilerek açıklanmış, teorik bilgilerden sonra klasik Türk şiirindeki görünüşleri değerlendirilmiştir. Tüm değerlendirmelerin sonuna tanık beyitler eklenerek kavramların tip özellikleri ortaya çıkarılmıştır.

Araştırma yapılması için gerekli olan kaynaklar *Divan* metinlerinden seçilmiştir. Kısıtlı bir zaman dilimi olması sebebiyle kavramları bütün divanlarda aramak ve incelemesini yapmak, tezin zaman aşımına uğramasına neden olacaktır. Bu sebeple önce literatür araştırmaları ve kaynaklardaki dipnotlar, kaynakça ve dizinler takip edilerek konu ile ilgili kısımlara gidilmiş, bu kaynaklara öncelik verilerek bazı eserlere ulaşılmış ardından diğer edebî metinler de değerlendirilmiştir. Ricâlülgaybın ortaya çıkışı ve özellikleri hakkında edinilen bilgilerden hareketle tasavvufi çevreye sahip şairlerin divanlarına öncelik verilmiştir fakat diğer şairlerin de şiirleri incelenmiştir. Amacımız tüm kavramlara tanık beyit bularak tip özelliklerini eksiksiz bir şekilde ortaya çıkarmaktır bu sebeple divanların yüzyılına sınırlama getirilmemiş, olabildiğince divana ulaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırma sırasında İbnü'l-Arabî'den önce ricâlülgayb ile ilgili görüşleri olan mutasavvıfların değindikleri kavramlar diğer çalışmalarda kullanılmak üzere kayıt altına alınmıştır. Bazı kavramlar aynı tabakayı temsil etmektedir, aynı anlam ve görevde kullanılan fakat söyleyişleri farklı olan bu kavramlar da başlıklar altında verilmiştir.

Ricâlülgayba dair tabakaların ve kavramların tespitinden sonraki aşama ise Klasik edebiyat ile olan bağlantısıdır. Ricâlülgaybın toplum ve tasavvuftaki yeri ve önemi hakkında bilgi tez içeriğinde detaylı şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Toplumun kendini âciz hissettiği durumlarda başta Hızır Aleyhisselam olmak üzere evliyâ, velî gibi Allah'ın özel kullarından yardım istediği gibi durumlar Tekke ve Halk edebiyat metinlerinde menkıbelerde anlatılmaktadır. Klasik Türk şiirinde şairlerin, İbnü'l-Arabî'nin gayb erenleri konusundaki düşüncelerini bu makamdaki kişilerin belirli özelliklerini dile getirdikleri ve şiirlerinde işledikleri görülür. Çalışmada ricâlülgayb tabakasının şiirlerde benzetme unsuru olarak nasıl kullanıldığı tespit edilip, ricâlülgayb grup tipinin özellikleri ortaya çıkarılmıştır. Memduh hangi özelliği ile ricâlülgayb grubundaki tabakaya benzetildi? Şairler ricâlülgayb tabakasının ne gibi özelliklerini şiirlerine yansıttı? Tabakada yer alan kavramlar zaman içerisinde hangi tip özelliklerini gösterdi gibi sorulardan hareketle tip ve kişilik çalışmasının tamamlanması planlanmıştır.

Tezin ikinci bölümünü oluşturan “Klasik Türk Şiirinde Benzetme Ögeleri” başlığı altında toplumda bir kimlik kazanan şahsiyetlerin hangi özellikleri ve vasıfları ile ricâlülgayb grubundaki tiplere benzetildiği incelenmiştir. Peygamber, Dört Halife, Padişah, Devlet erkânı, Din Uluları/Mutasavvıflar, Şair, Sevgili kimlikleri *ricâlû'l-adet* ve *ricâlû'l-mertebe* grubunda yer alan kişilikler ricâlülgayb grup tiplerine benzetilmiştir. Tip kavramları ön plana çıkacak şekilde her kavramın altında benzetilen şahıslar kimlik kategorilerine göre ayrılmış, kısaca ansiklopedik bilgileri verildikten sonra tanık beyit eşliğinde, benzetme yönü ve özellikleri incelenmiştir. Bu bölümde araştırma yöntemlerinden sosyolojik yöntem kullanımı tercih edilmiştir. Benzetme özelliklerinin tutarlılığı ve doğruluğu açısından şairlerin sosyal çevreleri ve kimlikleri hakkında gerçek bilgiye ulaşmak, çalışmayı amacına doğru ve eksiksiz bir şekilde ulaştıracaktır.

Tez konusu sosyolojik ve disiplinlerarası bir çalışma konusu olduğu için sosyolojik ve biyografik yöntem, çalışmanın seyrini hızlandırmış, sosyal çevre olgularının ve şairlerin yaşadığı coğrafya ve yetiştiği gelenek unsurlarının edebî metinlere yansımaları ricâlülgayb tip modellerini rahat şekilde ortaya çıkarmamızı sağlamıştır.

4. BULGULAR VE YORUM

4.1. RİCÂLÜLGAYB TANIMI, SİSTEMİ, ORTAYA ÇIKIŞI VE SINIFLANDIRILMASI

Ricâl; sözlükte “erkek; mert ve yiğit” anlamlarındaki recül kelimesinin çoğulu olarak geçer (Uludağ, 2012: 296). Ricâl ile gayb kelimelerinden oluşan ricâlülgayb tabiri de Farsça’da *merdân-ı gayb*, *merdân-ı Hudâ*; Türkçe’de *gayb erenleri*, *uçler*, *yediler kırklar* şeklinde ifade edilir. Ricâlülgayb kavramı, arzda, semâda kendilerini Allah’tan başka kimsenin bilmediği, huşû içinde yaşayan, manevî dünyanın idaresi ve manevî düzenin korunması için görevlendirilmiş farklı mertebelerdeki velîler zümresi anlamına gelir (Bulğen, 2016: 289).

Ricâlülgayb, âlemde tasarruf sahibi gizli ve âşikâr velîler topluluğudur. *Ehlullah*, *evliyaullah*, *Allah adamları*, *Hak erenleri gayb erenleri* olarak da bilinir. Muhyiddin İbnü’l-Arabî’ye göre mümin ve dindar cin taifesiyle (el-Cin 72/11, 12, 15) bilgilerini ve rızıklarını şehâdet âleminden değil gayb âleminden alan velîler, ricâlülgayb olarak kabul edilmiştir (Arabî, 1999: II/14). Yaygın tasavvuf anlayışına göre ricâlülgaybın şahısları değil mânevî halleri gizlidir. Böylece velâyetin bâtinîliğine vurgu yapılmıştır. Ricâlülgaybdan olan velîlerin halleri gizli olduğu için yapıp ettikleri herkes tarafından kolaylıkla anlaşılmaz. Maddî varlıkları bakımından insanlar arasında bulunsalar da mânevî yönden sıradan insanların idrak edemeyeceği fonksiyonlara sahiptirler. Bununla birlikte ricâlülgayb birbirini tanımaktadır. Hakîm et-Tirmizî’yi takip ederek ricâlülgayb ile velâyet anlayışını tasavvuf düşüncesinin merkezine alan Muhyiddin İbnü’l-Arabî’ye göre ricâlülgayb içinde sayıları belli olanlar (ricâlü’l-aded) bulunduğu gibi sürekli artıp eksilenler de (ricâlü’l-merâtib) vardır. Ricâl iki türlüdür. İlki ricâlü’l-adet; bunların sayısı bellidir ve yerleri sabittir. *Kutb(gavs)* bir tane, *imam* iki, *veted* dört, *abdâl-bedel* yedi, *nukabâ* on iki, *havari* bir, *recebiyyûn* kırk, *hâtem* bir, *müctebâ* üç yüz, *ricâlülgayb* on iki ve onyedî çeşittir. İkincisi, ricâlü’l-merâtib yani makam ve mertebe sahipleridir. Bunların sabit bir sayısı yoktur, sayıları azalıp, çoğalabilir. Bunlar; *melâmîler*, *fukarâ*, *sûfiler*, *âbitler*, *zahitler*, *ifrat*, *ümenâ*, *kurrâ*, *ahbâp*, *verese* ve *evliyâ*. Evliyânın da otuz beş çeşidi vardır (Uludağ, 2012: 296). İbnü’l-Arabî’ye göre, ricâlullah (kutb, imâmân, evtâd, abdâl), dinin temel taşları olan velâyet, nübüvvet, risâlet ve imanın dört temel hakikatini duyu ve şehâdet âleminde temsil eder. Bu dört hakikatın ruhî-bâtınî yönü Âdem, İbrâhim, İsâ ve

Hızır tarafından temsil edilirken, zâhir yönü İsmâ, İlyas, İdrîs ve Hızır tarafından simgelenir. Ricâlullah, duyu ve şehâdet âleminde bu peygamberlerin nâibleridir. Ricâlullah, ilimlerini İsrâfil, Mîkâil, Cebrâil ve Azrâil gibi dinin zâhir yönünü temsil eden yaşayan resullerden alır ve âlemde çeşitli tasarruflarda bulunur (Uludağ, 2008: 35/ 80).

Ricâlülgayb sistem zinciri velâyet anlayışına dayanır. Velâyet teorisinin kurumsallaşmış biçimi “*ricâlülgayb*” veya “*ricâlullâh*” da denilen hiyerarşik yapıyı temsil eder. Bu yapı Allah’a aidiyetleri sebebiyle görünmeyen, bilinmeyen, bazen sıradan insanlar görünümünde ama sıradan insanların mahiyetlerine vâkıf olamayacakları insanüstü özelliklere sahip velîlerden müteşekkil “sanal” bir kadrodur (Ocak, 2021: 353).

İslâm düşünce tarihinin erken dönemlerinde, Kur'an'da geçen ve dindarlığa işaret eden diğer terimler gibi sıradan bir terim olarak kabul edilen “velâyet”, daha sonraları biri asli anlamı diğeri ise “*ricâlülgayb*” ile özdeşleştirilen anlam olmak üzere iki ayrı anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Her iki anlamda da “evliyâullah” sınıfı kabul edilmekle birlikte başlangıçta daha çok iman ve takva odaklı bir içerik öngörülmüş ve bununla sınırlı tutulmuştur. Daha sonraları İslâm dininin yayıldığı coğrafyalarda yaşayan farklı din ve kültürlerle sahip toplulukların eski dini inançları ve İslâm arasında birtakım sentez yapmaları ile yeni rivayetler ortaya çıkmış “hadis uydurmacılığı vakası” kendini göstermiştir. Ricâlülgayb tabiri artık ilâhi bilginin kaynağı, âlemi sevk ve idare eden bir sınıf olarak kabul edilmiş, bir kısım yarı tanrı şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Genel olarak bu tabakaya mensup oldukları düşünülen şahsiyetlere “*ricâlülgayb*” denilmiştir (Bulğen, 2016: 266). Ricâlülgayb anlayışına göre, Allah, dünyanın cismanî düzenini sağlamaları için bazı insanların çeşitli görevler üstlenmesini takdir ettiği gibi âlemdeki mânevî ve ruhânî düzenin korunması, hayırların temini, kötülüklerin giderilmesi gibi konularda sevdiği bazı kullarını görevlendirmiştir. İnsanların çoğu tarafından bilinmemeleri, tanınmamaları veya gizli olan hakikatlere, sırlara vakıf olmalarından dolayı ricâlülgayb adı verilmiş bu hayırlı ve temiz insanların arasında da bir düzen ve hiyerarşik yapı söz konusudur. (Uludağ, 2008: 81).

Sûfîler bu yapının hiyerarşi mertebelerinde ortak karara varamamışlardır. Hucvî’de (ö. 1072) bu sıralama; *kutb, nücebâ, aktâb, ebrâr ve ahyâr* şeklindeyken Hatîb el-Bağdadî’nin (ö.1071) *Tarîhü’l-Bağdâd*’ında Kettânî’den (ö.934) yapılan eski bir rivayette ricâlülgayb hiyerarşisi en üstten en aşağıya doğru; *gavs, umed, ahyâr, büdelâ, nücebâ ve nükabâ*, şeklinde sıralanmaktadır. Sülemî’ye (ö.692) göre ise *kutb, revâsî, evtâd ve diğer velîler* olduğu görülür. İbnü’l-Arabî’nin (1240), ricâlülgaybı, ricâlû’l-aded

(sayı adamları) ve ricâlû'l-merâtib (mertebe adamları) olmak üzere ikiye ayırmış olduğunu, sayıları belli olan ricâlû'l-adedi yukarıdan aşağıya; *kutb, imâmân (eimme), evtâd, abdâl, nûkabâ, nücebâ, havârî, recebiyyûn, hâtem...*vd. şeklinde sıralarken, sayıları belli olmayan ricâlû'l-merâtibi ise; *melâmiyye, fukarâ, sûfiyye, ubbâd, zuhhâd, ricâlû'l-mâ, efrâd, ümenâ...*vd. biçiminde sıralamıştır. Arabî'den sonraki mutasavvıflar onun görüşünü esas almıştır. Mehmed Nuri Şemseddin'in (ö.1863) *Miftâhu'l-kulûb* adlı eserinde ise daha değişik bir sınıflama ve sıralama yapılmıştır. Her yüzyılda, dünyada üçler, yediler, kırklar, yüzler, üçyüzler, yediyüzler, binler, üçbinler, yedibinler, onbinler ve son olarak bunlardan ayrı olarak yüz yirmidört bin velî bulunduğu inanılır. Bu varlıkların kıyamete kadar hiç eksilmeden varlıklarını sürdürecekleri kabul edilir. Goldziher'in (ö. 1921) tasavvuf kaynaklarına dayanarak yaptığı sıralama ise en üstten en alta şu şekildedir: *kutb, imâmân, evtâd (veya umud), efrâd, abdâl, nücebâ, nûkabâ, asâib, hukemâ veya mufredûn ve recebiyyûndur.* (Atlı, 2011: 23).

17. yüzyılda uzun yıllar Ayasofya vaizliği yapmış olan Halvetî şeyhi Abdülmecîd Sivasî (ö. 1639), ricâlûlgayb zümresini İbnü'l-Arabî'den beri yerleşmiş olan şu mertebeler halinde sıralar: *Efrâd, evtâd, büdelâ, nukabâ, nücebâ, rücebâ, ümenâ, recebiyyûn, muhaddisûn, melâmiyye, üç yüz nefis, kırk nefis, yirmi dört nefis, sekiz nefis, yedi nefis, dört nefis, üç nefis, iki nefis, iki imam, ve kutb* (Ocak,2021: 367).

Tasavvufî anlayışta ricâlûlgaybın görev ve mertebe gizlilikleri çok önemlidir. Onlar fiziksel olarak içimizden biri gibi görünürler, herhangi bir farklılıkları yoktur.

4.1.1. Velâyet Teorisi ve Ricâlûlgayb

Tasavvuf düşüncesinde dünyayı ve zaman zaman daha geniş bir şekilde bütün âlemi idare edenler anlamında kullanılan "ricâlûlgayb" aynı anlamı ifade etmek için Arapça'da "mestûrûn", "mektûmûn" ve "ahfîyâ"; Farsça'da "merdân-ı gayb" ve "merdân-ı Hudâ"; Türkçe'de ise "gayb erenleri", "üçler", "yediler" ve "kırklar" gibi isimlerle de literatüre geçmiştir (Uludağ, 2008: 35/81).

Târihî süreç içerisinde "velî/evliyâ" tabirine de bu yönde bir anlam yüklenerek "ricâlûlgayb" anlaşılmıştır. "Ricâlûlgayb" veya "ricâlullâh", "velâyet" tabiri etrafında da temellendirilir. İslâm düşünce tarihinde, Kur'an'da yer alan ve dindarlığı temsil eden "velâyet" kavramı, zamanla iki farklı anlamda kullanılmaya başlanmıştır. İlk olarak, gerçek anlamıyla, daha sonra ise tasavvuf çevrelerince "ricâlûlgayb" ile özdeşleştirilen anlamıyla kullanılmıştır. "İmân ve takva sahibi kimseler" anlamında kullanıldığında

peygamberin sünnetine uygun olarak yaşayan kişileri ifade etmek ve peygamberin izinden gitmek amacı gözetilerek Allah'ın yeryüzündeki halîfelerine, dostlarına işaret edecek şekilde değerlendirilir. Diğer disiplinler gibi sūfî düşüncede de Hz. Peygamber başta olmak üzere, bütün peygamberler velâyetin zirvesine yerleştirilir. Buna göre her türlü ilâhî bilginin kaynağı peygamberler olduğu gibi, “velâyet” mertebesinin en üst makamında da peygamberler vardır (Bulğen, 2016: 315). Kur'an'da “ricâlülgayb” tabiri geçmemekle beraber, daha sonraları “peygamberin, hayırlı insanların, sâlihlerin” ifade edildiği anlam yüklenen “velâyet” tabiri, birçok defa ve farklı şekillerde de kullanılmıştır. Kur'an'da iki yüzden fazla yerde zikredilmektedir. Sûfiler, velâyet kavramının Kur'an'da sık geçmesini delil göstererek velâyetin önemine dikkat çekmişlerdir. Aynı zamanda “ezdâd” olarak tabir edilen ve birbirlerine zıt anlamlara gelebilen kelimelerden biridir. Velâyet “yakınlık” ve “yakınlaşma” ifade etmesine karşılık aynı kökten türemiş olan “tevellî/tevellâ” tabirinin Kur'an'da yaygın olarak “yüz çevirmek” anlamında da kullanılmıştır. Ricâlülgayb sisteminde kullanılan dostluğu ifade eden kavram ise, Kur'an'da “vly” kökünden gelen kelimelerin başında kullanılan “velî” ismidir. “Evliyâ” kelimesi çoğul halidir (Apaydın, 2013: 43/15). “Velî” ismi Kur'an'da hukukî, ictimâî ve dinî alanlarda kullanılmaktadır. Hukukî alanda kullanıldığında “vâris ve sahip” anlamına gelir. Ancak daha çok “dost, yardımcı, himâye eden ve destekleyen” anlamında ictimâî (sosyal) alanla alâkalı olarak kullanılır. Dinî (ferdî) alanda kullanımı ise daha çok “kul ile Allah arasındaki bireysel yakınlığa” işaret eder (Bulğen, 2016: 319).

Velâyet teorisi esas itibarıyla sūfîlerin mistik düşünceleri ve yaşam felsefeleri doğrultusunda zahitlerle bir araya gelerek “kendini Allah'a adayış” şeklindeki yapı ile süregelmiştir. Tasavvuf tarihinde Hakîm-i Tirmizî (ö.932) ile ilk defa derli toplu bir teori olarak görülmekle beraber onun kendinden önceki muhtelif sūfîlerin velâyete dair fikirlerini sistematize eden bir teori geliştirmiştir. Hakîm-i Tirmizî, velâyet kavramını teorik zemine oturtan ve *Kutb* kavramını tasavvuf düşüncesine dâhil eden bir mutasavvıftır. “*Hatmu'l-Evliyâ*”⁴ adındaki temel kitabında Kur'an-ı Kerim'den ve muhaddis olmasının sağladığı avantajla hadislerden yola çıkarak teorisine zemin hazırlamıştır. Allah'ı, Allah'ın da kulunu sevmesinin mümkün olduğunu, dolayısıyla O'nun kulları arasından seçtiği bazılarını kendine “dost, velî” edineceğini söyleyerek bu düşüncesini açıklamıştır. Ona göre Allah seçtiği bu velî kullarını her türlü gûnahtan, kötü işlerden korur ve onlara

⁴ Eser için bkz. Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ* (nşr. Osman İsmâîl Yahyâ), Beyrut 1965. bkz. Hakîm et-Tirmizî (2018), “*Hatmu'l-Evliya Veliliğın Sonu*”, (Çev. Salih Çift), İnsan Yayınları, İstanbul.

sıradan insanların ulaşamayacağı bazı fevkalade haller, lütuflar ihsan eder (Çift, 2023: 56).

Hakîm-i Tirmizî'nin zeminini hazırladığı velâyet teorisi, İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinin 73. bölümünün ikinci kısmında birtakım tabakalar halinde en geniş şekilde ortaya konulmuştur.⁵ İbnü'l-Arabî bu sistemin en başına "kutb"u yerleştirir. Aslında kutb onun tasavvuf anlayışının vahdet-i vücûd sisteminin zeminini oluşturan velâyet teorisinde insan-ı kâmil telâkkisinin tecessüm etmiş halidir (Arabî, 1999: 1/229).

İbnü'l-Arabî velâyet teorisini daha sistemli bir hale getirmiştir. Velâyet, bir yandan bütün peygamberlerin sahip olduğu nübüvvetin aslı iken diğer bir yandan nübüvvet makamında bulunmayan mümin kullara Allah tarafından ihsan edilen ilâhi güç olarak nitelendirilebilir. Bu ilâhi kudret Allah'ın dost edindiği kullarını peygamberlerle ortak bir amaçta buluşturmuştur.

İbnü'l-Arabî, nübüvvet ve risalet makamının yanı sıra velâyet makamının sahip olduğu kapsamı, "Velî" ismiyle temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre, Allah'ın nebî ve resûl isimlerinin olmamasına rağmen "Velî" isminin varlığı, velâyetin öncelikle ilâhi bir sıfat olduğunu gösterir (Bulğen, 2016: 297).

Hakîm-i Tirmizî'nin "Hatmü'l-Evliyâ" adlı eserinde, nübüvvet ile velâyet arasındaki farkı açıklarken, nübüvvetin ruh eşliğinde Allah'tan gelen vahiy olduğunu ve bu vahyin tamamlandığında mühürlendiğini belirtir. Buna karşılık, velâyetin ise Allah'ın başka bir yolla bilgi ileten kişi için geçerli olduğunu ifade eder (Çift, 2023: 64).

Hakîm-i Tirmizî'nin ortaya koyduğu diğer mühim bir kavram da *Hatmu'l-velâye*'dir. Kitapta 8. fasıl bu kavrama tahsis edilmiştir (Çift, 2018: 142). O bu kavramı Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'i niteleyen *Hâtemü'l-enbiyâ* veya *Hâtemü'n-nebiyyîn* kelimelerinden ilham alarak ortaya koymuştur. Ona göre nasıl Allah insanlar arasında birtakım kişileri peygamber olarak seçmiş, peygamberler arasında da mertebeleri irtibariyle bazılarını bazılarına üstün tutmuşsa en son olarak bütün peygamberlere Hz. Muhammed'i daha üstün kılmış ve onu *Hâtemü'n-nebiyyîn* olarak ilan etmiştir. Bunun gibi Allah insanlar arasında da bazılarını evliyâ olarak seçmiş ama onlar arasından da bazılarını diğerlerine göre daha üstün kılmış, üstün kıldıkları içinden de yalnızca bir tanesini *hâtemü'l-evliyâ* olarak vasıflandırılmıştır. Hakîm-i Tirmizî velâyet teorisini ve *Hatmu'l-velâye* kavramını işlerken İslâm inançlarında Hz. Muhammed'e tahsis edilmiş

⁵ bkz. İbnü'l-Arabî (2015), "Velilerin Sınıfları", (Çev. Ekrem Demirli), Litera Yayıncılık. İstanbul.

statünün izdüşümünü velâyet teorisine ve *Hâtemu'l-enbiyâ* kavramına uyarlamış ve sistemini bunun üzerine inşâ etmiştir. Onun bu sistemi üç asır sonra, İbnü'l-Arabî tarafından esas alınarak ve daha çok gelişmiş bir yapıya kavuşturularak yeni bir sistem haline getirilmiştir (Bulğen, 2016: 297).

Velâyet teorisi ve türevleri ricâlûlgayb, insan-ı kâmil ve kutb kavramlarının tasavvufla beraber 9. yüzyılda başlayan teorileşme sürecinde öncü büyük sûfiler tarafından Mısır, Suriye, Irak, İran, Maveraünnehir topraklarındaki Hristiyan, Yahudi, Zerdüşti ve Budist, hatta Taoist felsefi ve mistik çevrelerden etkilendiğine dair birtakım fikirler bulunmaktadır. Müslüman âlimlerin ve sûfilerin ileri sürdükleri velâyet teorisinin Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'in yaşantısı ve hadisleri örnek gösterilerek güçlendirilmeye ve varlığı ispatlanmaya çalışılmıştır. Bunların dışında İslâm dışı tasavvufî görüşler de mevcuttur. Sonuç olarak, velâyet teorisi tasavvufun temel kurumu vasfıyla Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'in yaşantısı ve hadisleri üzerine bina edilmekle beraber, İslâm öncesi felsefi ve mistik kültürlerden de etkilendiğine dair iki zıt görüş yer alır, denilebilir (Ocak, 2021: 102).

4.1.1.1. *İslâm Dışı Tasavvufî Görüşler*

Ricâlûlgayb anlayışı İslâm öncesi mistik düşünceler ile de bağdaştırılmıştır. Bu sebeple tasavvufu etkileyen kültür çevreleri hakkında fikir sahibi olunması gerekir. Tasavvufu etkileyen mistik felsefeler şunlardır:

Yeni Eflatunculuk, Gnostisizm, Hermetizm, Yahudi Mistisizmi, Hristiyan Mistisizmi, Zerdüşti, Maniheizt İran Mistisizmi, Budist-Hint Mistisizmi.

4.1.1.1.1. *Yeni Eflatunculuk*

Plotinos (203-270) adında İskenderiyeli mistik bir filozofun Aristoteles ve daha ziyade Platon'un fikirlerini temel alarak geliştirdiği, 3. yüzyılda İskenderiye'de ortaya çıkan, monist (tek yaratıcı), panteist yeni bir dini-mistik akım olarak tarif edilir (Şenel, 2013: 43/423). Tercüme döneminde Yunan filozoflarının eserlerinin yanı sıra 9. yüzyıldan itibaren yeni-Eflatuncu filozofların eserlerinin özel olarak Fatımî döneminde İsmailî düşüncenin gelişmesinde büyük etkisi olduğu düşünülmektedir. Bir kısmı yanlışlıkla Aristoteles'e atfedilen bu eserlerin aslında Plotinos ve takipçilerine ait olduğu tespit edilmiştir. Bu sahte Aristotelesci yazarların Arapça çevirilerin Karmatî çevrelerde ve İsmailî teolojisi içerisinde önemli tesirler icra ettiği, büyük felsefi gelişime yol açtığı belirtilmiştir. Eflâtun'un Tanrı'yı ifade etmek için kullandığı *Demiorgos* yerine *Nous*

telakkisi “Tek” yahut “Bir” anlayışını öne çıkarmıştır. Ona göre “*kâinat o Bir ile Tek ile doludur, ama kâinat o Bir yahut Tek yani Tanrı değildir.*” Plotinos insanın kendi benliğinden geçip Tanrı’ya yani Bir’e ulaşmayı hedeflemesidir. İbnü’l-Arabî’nin vahdet-i vücûd sisteminin Plotinos’un düşüncesine benzerliği şarkiyatçıların dikkatini çekmiş Hakîm-i Tirmizî’nin Sühreverdî’nin, İbnü’l-Arabî’nin tasavvuf sistemlerinde Eflâtunculuk sisteminin de olduğu kaydedilmiştir (Ocak, 2021: 60).

4.1.1.1.2. Gnostisizm

Modern İslâmî literatürde İrfâniyye diye zikredilen Gnostisizmin, münhasıran Ortadoğu coğrafyasında MÖ. 5-4. yüzyıllarda etkisini gösteren felsefi-mistik bir akım olarak bilhassa Maniheizm ve Sâbiîlik gibi Hermenist dinlerin mistik düşüncesini geniş ölçüde etkilediği kabul edilmektedir. Bu yolla İran mistisizmine, hatta İsmailî Şiîliğinin oluşumuna geniş ölçüde katkıda bulunduğu gösterilmiştir. Gnostisizmin ana fikri, duyular yoluyla elde edilen bilgilerin insanı selâmete götürmeyeceği, ancak insanın içinden keşif ve ilham yoluyla doğan aydınlanmanın sağlayacağı bilgi ile hakîkâte ve selâmete erişebileceğidir. Ortaçağda Müslümanlar Irak ve İran’ın fethiyle Maniheistler ve Sâbiîler gibi Gnostik din mensuplarıyla karşılaşarak çeviri eserler yoluyla Gnostisizmle tanışmışlardır. Bu tanışma, Yahûdî ve Hristiyan mistisizmini etkilediği gibi sûfileri de etkilemiştir. Gnostik mistisizmin amacı insanın içindeki ışığı sayesinde gerçek bilgiye ulaşmasını sağlamak olduğu düşünüldüğünde, tasavvufun “tasfiye-i bâtın” denilen insanın iç dünyasının Allah aşkından başka her şeyden temizlenmesi suretiyle Allah’a ulaşma amacıyla yakınlığı, hatta benzerliği dikkati çekmektedir (Ocak, 2021: 63).

Gnostik geleneğin en temel inançlarından biri de “*Yeryüzünde olanın, gökyüzünde de karşılığı vardır*” inancına hemen hemen bütün antik dinlerde rastlanmaktadır. Âlemi kendi içinde hiyerarşik bir düzene göre tasarlayan bu inançta gökyüzünde sabit ve değişmeyen mistik güçlerin varlığı yeryüzünü idâre etmektedir, görüşü bulunur. Bu değişmez yapının özel güçlere sahip temsilcileri vardır. Bu gnostik geleneğin en bariz inancı gökyüzündeki yıldızlardan ve gezegenlerden hareketle oluşturulan inançlar silsilesidir (Bulgen, 2016: 223).

Ricâlülgayb anlayışının temelinde de gnostik düşüncenin yapı taşları bulunur. Gnostik gelenekte kozmik âlem yapısının önemli bir unsuru olan âlemin ekseni kavramı, âlemin merkezini temsil eder. Tepe noktasında yer alan *Kutup yıldızı* ise, âlemin etrafında döndüğü bir ‘mil’ gibidir. O âlemi ayakta tutan bir direktir. Geleneksel astroloji

kuramlarına göre Kutup yıldızının “âlemde var olan düzeni” temsil ettiği söylenmiş, burçları oluşturan yıldızların insanların karakterinin oluşumu üzerinde etkilerinin olduğu belirtilmiştir. Antik dinlerden Eski Mısır, Eski Yunan; doğu dinlerinden Hindûizm ve Budizm; Ortadoğu dinlerinden Zerdüştlük, Sabîlik daha sonraki yıllarda Yahûdîlik ve Hristiyanlık dinleri ricâlûlgayb inancının ortaya çıkmasında en güçlü etkindir. İslâm kaynakları esas alındığında ricâlûlgayb inancına en yakın açıklamaların Yahûdîlik’te olduğu belirtilmiştir (Bulğen, 2012: 222).

4.1.1.1.3. *Hermetizm*

Uzmanlar Hermetizmin biri “Yüce İlah”, diğeri “Yaratıcı (Fâil) Yüce İlah” olmak üzere iki ilah inancı etrafında merkezîleştiği kanısındadır. Esas olarak “Yaratıcı Yüce İlah”tır fikrine yoğunlaşmışlardır. Yaratıcının sabit yıldızlar üzerinde olduğu ve ona hiçbir şeyin benzemediği, onu hiçbir şeyin vasfedemediği görüşünü savunurlar. Aklın ve fikrin onu kavraması imkânsızdır, çünkü insan nefsi buna engeldir. Ancak nefsin denetim altına alınmasıyla onu idrak etmek mümkündür. Hermetizmin antik Mısır’ın üç büyük ilahından Thoth’u merkezine alan bir akım olarak ortaya çıktığı ve kendisiyle benzer nitelikleri olduğu düşünülen Grek tanrısı Hermes’le özdeşleştirildiği için bu adı aldığı belirtilir. Hermes Antik Mısır’ın Thoth’u, Yahûdî Mistisizmin Ukhnuh’u, hatta Zedüştiliğin Hüşeng’iyle asıl İslâmî literatürde İdris Peygamber’le özdeşleştirilmiştir. Hermetizm, İskenderiye’den Filistin’e, Filistin’den Antakya’ya, oradan Harran’a yayılmıştır. Abbasîler döneminde Harranlı Sâbiî çevirmenler Arapçaya çevirerek İslâm kültürüne yerleştirmişlerdir. Hermetik metinler sayesinde Hermetizmin, Kûfe ve Bağdad’da *İhvanu’s-Safâ* çevrelerinde kuvvetle yankı bulduğu, oradan İran’a kadar yayıldığı düşünülmektedir. Zünnûn-ı Mısrî, Ma’rûf-i Kerhî, Cüneyd-i Bağdadî ve Hallâc-ı Mansûr gibi ilk büyük teorisyen sufilerin Hermetizm’den geniş ölçüde etkilendikleri görülmektedir (Ocak, 2021: 67).

4.1.1.1.4. *Yahûdî ve Hristiyan Mistisizmi*

İskenderiye’deki Yahûdî mistik mektebinin temelini oluşturan kişi MÖ. 30’larda doğmuş olup hayatının sonlarına doğru Roma’ya yerleşip orada ölen Philon’dur. Eflâtun’dan çok etkilenen Philon’un Yahûdîlikle Eflâtun felsefesinin sentezini yaparak mistik bir sistem geliştirdiği ve sudûr teorisini ortaya koyduğu belirtilmiştir. O, Yunan felsefesinin Yahûdî kutsal metinleriyle çelişen yerlerini mecâzi yorumlarla telif etmiştir. Ona göre görünen âlem Tanrı’nın kendinden sudûr eden (çıkan, yansıyan) kuvvetlerin eseridir. İnsan bütün

enegelleyici bağlardan kurtulmak suretiyle bu hakikate ulaşmayı gaye edinmelidir. İnsan bilgili ve faziletli bir hayat sürdüğü takdirde bu hedefe ulaşabilir. Yahûdî mistik anlayışında Tanrı'nın insanı yaratırken kendi ruhundan üfleyerek onu kendi suretinde yaratması, insana yücelik kazandırmıştır.

Yahûdî mistisizmindeki evliyâ anlayışını açıklayan Paul Fenton'un görüşleri dikkat çekicidir. Tasavvuftaki velâyet teorisi ve evliyâ hiyerarşisiyle Yahûdî mistisizmindeki “evliyâ” anlayış ve hiyerarşisi arasındaki benzerliklere dikkat çeken Paul Fenton; “*Mistik seçkinlerle ilgili bu tür yapıların dünya üzerindeki büyük dinlerde ortak olduğuna işaret ettikten sonra, Yahûdîlik ve İslâm'da dünyanın yönetimini elinde bulunduran bir “seçkinler” zümresinin her iki dinde de ortak olduğu*”nu söyler (Çift, 2007: 373).

Fenton'un görüşüne göre, Yahûdî mistisizmindeki *Saddikim*'in (Saddikler) denilen “velîler”, ricâlülgaybdaki velîler ile benzerlik gösterir. *Saddikim*'den oluşan hiyerarşik velîler kategorisi, İsmailîlikte kozmik hiyerarşiyi andırır. *Saddikim*'in en üst mertebedeki zatın Tanrı'nın en şerefli ve en imtiyazlı kulu olduğunu, kâinatın onun hatırına yaratıldığını söylemesi, ricâlülgayb anlayışında ilk tabaka olan “kutb”u anımsatmaktadır (Çift, 2007: 373).

Yahûdîlik ve Hristiyanlık'ta da görünmeyen mihver güçlerin varlığı söz konusudur. Yahudilik'te “ricâlülgayb” doktrinine en erken Talmud literatüründe rastlanıyor olsa da Eski Ahid'de ricâlülgaybın belli sayıdaki şahıslarının sayısal değerleriyle benzerlik ifade edebilecek bir anlatım, Eriha şehrinin alınışı kıssasında yer almaktadır. Bu kıssadan “yedi” sayısının Yahûdî kutsal metin geleneğinde çok eskilere dayandığı anlaşılmaktadır. Buna göre Eski Ahid'de Yeşu kitabında Eriha kentinin alınışında mucizeler gösteren “yedi rahip”ten söz edilir. Ellerinde yedi şofar olan bu yedi rahibin şofarlara üflemeleri ile birlikte Eriha kalesinin yerle bir olduğu kerâmeti anlatılır. Yahudi kaynaklarında ricalü'l-gayb konusuna yakın en önemli kavram, şüphesiz Talmud'da yer alan “Gizli Velîler” diye tercüme edilebilecek olan ve “Gizli Dindarlar” anlamına gelen “*Tsadikim Nistarim*” veya “*LO*” diye telaffuz edilen ve ‘ebced’ hesabından hareketle ‘*Lamed Vav Tsadikim*’ olarak isimlendirilen doktrindir (Bulgen, 2016: 236).

4.1.1.1.5. Antik Mısır Dini, Eski Yunan Mistitizmi

Antik Mısır inancına göre gökteki idarenin bir benzeri yeryüzünde de mevcuttur. Buna göre Firavun, güneş tanrısı Ra'nın yeryüzündeki temsilcisidir ve yardımcıları ile bu görevi yerine getirmektedir. Ricâlülgayb kavramındaki “kutb”luk vazifesini andıran

birtakım güçlerle donatılmış olan Firavun'un yeryüzünde kötülüğü yok etmek, âlemi kutsal zaman içerisinde tutmak gibi görevleri vardır. Ricâlülgayb inancı ile benzerliği bu yöndedir. Sadece Antik Mısır inancında değil, Eski Yunan dininde Olimpos'taki tanrılar arasında da bir hiyerarşi söz konusudur. Zeus en üstte yer alan tanrıdır. Zeus'tan sonra iki büyük tanrı veya ilâhi varlık daha vardır. Bunlar Poseidon ile Hades'tir. Poseidon denizi ve Hades ise yer altını idare etmektedir. Üçüncü sırada bu ilâhi varlıkların da içerisinde yer aldıkları diğer “dört” önemli ilâhi varlıklar sıralanmaktadır. Tamamı yedi ilâhi varlığın hiyerarşik sıraya göre adları şöyledir: Zeus, Poseidon, Hades, Hestia, Hera, Ares ve Hepaistos (Bulğen, 2012: 226).

4.1.1.1.6. *Zerdüşti ve Maniheist İran Mistisizmi*

Ahmet Yaşar Ocak konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Bausani'nin⁶ araştırmasından yararlanmış konuya açıklık getirmiştir. İran kültürünün İslâm düşüncesi üzerindeki etkilerinden bahsederken, Bausani önemli hatırlatmada bulunur: Müslüman, Hristiyan, Maniheist ve Mazdeist pek çok Pehlevice metnin müslüman İran'da yazıldığını, hatta 9. yüzyılda halife Me'mun'un sarayında zapta geçirildiğini, üstelik bazı Pehlevice metinlerde Kur'an-ı Kerim'den ayetler bulunduğunu söyler. Ona göre etkileşim yalnızca İran'dan İslâm'a değil, aynı zamanda İslâm'dan İran'a olmak üzere karşılıklı olmuştur. Hilmi Ziya Ülken 8. yüzyılda Uygurların Maniheizmi kabulüyle birlikte pek çok mistik Mani metninin Uygur Türkçesine çevrildiğini hatırlatır. Mani Ortadoğu'da 3. yüzyılda artık çok yaygın olan Arâmî Hristiyanlığı, Mazdeizm, Budizm, Gnostisizm ve yeni-Eflatunculuk gibi mistik felsefelerin geniş tesiri altında kalmıştı. O Maniheizmi Sasanî İmparatorluğu'nun aristokrat mahiyetteki resmî dini Zerdüştlığe alternatif olarak bizzat gnostik mistik bir din mahiyetiyle ortaya koymuştur (Ocak, 2021: 74).

Zerdüştlükte ricâlülgayb doktrinindeki “Yediler” inancı söz konusudur. Ameşa Spenta'lar ölümsüz ilâhi varlıklardır. Tanrı Ahura Mazda'dan sonra ikinci derecede aracı varlıklar olarak yer almaktadırlar. Zerdüşť bütün varlıkların Ahura Mazda'dan zuhur ettiğine inanmaktadır. O, var oluşun başlangıcını Yüce Tanrı'dan zuhur eden ya da onun tarafından “yedi” aslî ilâhi varlıkla açıklamaktadır.

Mecûsîlik'te yeryüzü ile ilgili yaratılış Ahura Mazda'dan sudûr eden “yedi asli” varlıkla da ilişkilendirilmiştir (Bulğen, 2016: 234). Zerdüştlükte de varlık âlemini yöneten güçler hiyerarşisi ve yaratılış sürecinde bunların üstlendikleri ve görevlerine bakıldığında,

⁶ bkz. Alessandro Bausani “İslam Öncesi İran Düşüncesi”, İslam Düşüncesi Tarihi, ed. M.M. Şerif, C. 1, s. 94-95

Spenta Mainyu'nun ve alt basamakta yer alan yardımcılarının âlemin tedbiri konusunda ricâlûlgayb doktrinindeki “Kutb”a ve diğer yardımcılarının ise “ebrâr, evtâd ve abdâl”lara benzediği söylenebilir.

Sâbiî inancında ise dünya üzerinde etkili olan mânevî varlıklar inancı söz konusudur. Mânevî varlıkların en üstünde Tanrı, onun altında rûhânî ya da ilâhî varlıklar, onların altında ise yıldızlar yer almaktadır. Gökyüzünde “On iki burç” ikamet etmektedir ve bu burçların her birine ait yeryüzünde bir heykel vardır. Sâbiîlerin inancında bu heykeller, dünyada meydana gelen bütün hadiseleri etkilemektedirler (Bulğen, 2016: 235). Bu sistem Ricalûlgayb inancında yer alan “abdâl”ların vazifesini hatırlatmaktadır.

4.1.1.1.7. Budist, Hinduist ve Brahmanist Hint Mistisizmi

Erol Güngör, Hint mistisizmin tasavvuf düşüncesi üstündeki etkisinin diğer inançlara göre daha eski olduğu kanısındadır. Hint mistitizmi ile İslâm tasavvufu arasında bir karşılaştırma yapılırsa benzerliklerinin ortaya çıkacağını söyler (Güngör, 1996: 40). Bir kısım düşünür de Baldick gibi İslâm'dan önce İran'la Hindistan arasındaki yüzyıllara dayanan ilişkiler esnasında bu tesirlere mâruz kalan Maniheizm üzerinden tasavvufi düşünceye ve İsmâiliye'ye nüfuz ettiğini ileri sürmüşlerdir. Massignon, Hint tesirinin Hindistan'daki Müslüman misyonerler aracılığıyla hiçbir vasıta olmadan kısa bir sürede etkili olduğunu belirtmiştir. Hindistan'daki sûfî hocaların Hz. Ali'nin Vişnu'nun avatârı (enkarnasyonu) olduğuna inanmaları bu duruma örnek gösterilir. Budist tesirler üzerinde duranlar Maverâünnehir'de Buhara adının Budist mâbedi demek olan Vihara'dan geldiğini söyler. Belh gibi İslâm öncesinde Budizmin önemli merkezleri konumunda bulunan büyük kentlerdeki mistik kültürün İslâmî döneme yansıdığından ve bunun belli ölçüde tasavvuf düşüncesini etkilediğinden söz edilir. Tasavvuf düşüncesindeki *fenâ fillâh* kavramının Budizm'de kişinin kendini Nirvana'ya, Hinduizm'deki kendini duyular dünyasının sahteliğinden kurtarıp ulaşmak istenen “Yüce Hakikat”e yani Brahma'ya adanmak suretiyle benliğini yok etme inancından kaynaklandığı da sıklıkla ileri sürülmüştür. Hinduizm'de çoklu tanrılar sistemi vardır. Her biri kozmolojik âlemde tabiat güçlerinden birini temsil ve kontrol ederler ve düzeni sağlarlar (Ocak, 2021: 77).

4.1.1.1.7.1. Hinduizm

Hint dinlerinde de görünmeyen mihver güçlerin varlığından söz edilir. Hinduizm'de insanları korumak üzere zaman zaman yeryüzüne inen ve onlara yol gösteren bir ilâhî varlığın olduğu avatar (inmek) inancı vardır. Brahma'nın yardımcıları iki ilâhî varlıktan

biri olan Vişnu'nun avatarının tarihin önemli dönemlerinde insanlığa yol göstermek için geldiği kabul edilir. Geleneksel Hindû inancına göre Vişnu'nun 10 avatarı vardır. Ayrıca Hint dini kültüründe de 'ricâlûlgayb' gibi, görünmeyen âlemle irtibat kurduğuna inanılan kişiler olmuştur. Sayıları oldukça fazla olan bu şahıslar, Hint mitolojisinin temel kahramanlarıdır. Mûcizeler de gösteren bu kimselere halk büyük saygı göstermektedir. Her kast kendi azizine sahiptir ve ilâhi yardıma ihtiyaç duyduklarında kutsallıklarına inandıkları bu varlıklara dua ederler. Bu durum kendisinden yardım istenen ricâlûlgayb'ların "gavslık" özelliklerini hatırlatmaktadır (Bulğen, 2016: 229).

Budizm inancında da ricâlûlgayba benzer hiyerarşik bir yapı söz konusudur. Hinduizm'de 3. yüzyıl'da yaşamış bir şahıs olduğu kabul edilen Babaji'nin bir "kutb" gibi âlemin idaresinde ve insanlığın mânevî gelişiminde doğrudan etki sahibi, ölümsüz ve görünmeyen bir kutsal varlık olduğuna inanılmaktadır. Babaji, aynı zamanda Hinduizm tarihinde önemli dini şahsiyetlerin ve yogilerin hocası olarak da kabul edilir. Hindû efsanelerine ve rivayetlerine dayalı olağanüstü güçlere sahip gizli şahsiyetlere dair inanç oldukça fazladır. Bunlardan biri Gorakhnat'tır. Hindûların büyük azizlerinden olan Gorakhnat, kaynaklarda yeryüzü etrafında uçarak dolaşan biri olarak tasvir edilir. Bunun dışında Siddhler olarak bilinen 84 kişi ve yarı insan ve yarı ilâhi oldukları kabul edilen bu varlıklar insanlarla konuşan gezgin dervişlerdir. Bunlar bazı gezgin ricâlûlgayb abdâllarında olduğu gibi ellerinde baston, çuval ve sandaletlerle tasvir edilmektedirler.

4.1.1.1.7.2. *Budizm*

Budizmin kurucusu olan Buda, Budisler'in kutsal kabul ettikleri ve dünyayı yönetmeye devam ettiğine inandıkları aynı zamanda ölümlü insanların yardımına başvurdukları mistik güçleri olan varlıktır. Budoloji'de Bodisatva adında kurtuluşa ermiş kişilerin tekrar yeryüzüne gelerek insanların kurtuluşu için gayret gösterdikleri bilgisi bulunur. Bodisatvalar dünyayı dolaşırlar ve kendilerini insanlar için bir korunak, sığınak, rehber olarak adarlar (Bulğen, 2016: 231). Bu inanç sistemi de ricâlûlgayb anlayışındaki "kutb veya gavs" tabakasıyla benzerlik göstermektedir. Tibet Budizm'inde, âlemin yönetiminde etkin güç olarak kabul edilen varlığa "Âlemin Hükümdarı (Brahatma)" denmektedir ve ricâlûlgayb hiyerarşisinde "Kutb"a tekabül eder.

4.1.1.1.8. *İhvânu's- Safâ, Risâleler ve Tasavvuf*

İhvânu's- Safâ, mühim bilimsel ve tasavvufî akımların merkezlerinden biri olan Basra'da yarı gizli kimliğiyle faaliyet gösteren felesefi, dinî mühim bir topluluğun adıdır. Teorik

tasavvuf üzerinde etkili olduğu var sayılan bir diğerk çevrenin de *İhvânu's-Safâ* ve risaleleri olduğu düşünülür. Sûfî çevreler üzerindeki asıl etkilerden birinin, esasında Pythagorasçı felsefenin bir özelliğı olarak sayılara önem verilir. İlk çağda İskenderiye’de Yahûdî mistisizmiyle birlikte gelişen Pythagorasçılığın, antik Mısır’dan gelen bir anlayışla sayılara birtakım yoğun metafizik anlamlar yükleyerek buna çok değerk verdiği bilinmektedir. Pythagorasçılara göre sayıla”nın temeli “Bir”dir, diğerk sayılar ondan çoğalır. Bu onları Bir sayısının temsil ettiğı tek Tanrı fikrine yöneltmiş ve kâinattaki her şeyin ondan türediğıine inanmalarına sebep olmuştur. İbn Arabî’nin *Fusûsu’l-Hikem*’deki sayılar ile ilgili kısmı *İhvânu's-Safâ* ile benzerlik gösterir. Sayılar hakkındaki bu tasavvufî telakkinin *Ricâlülqayb* velâyet sisteminin değışik kademelerinde belli sayılara göre dizilmesiyle bağlantısı olabilir (Ocak, 2021: 81).

4.1.1.2. İslâmî Tasavvufî Görüşler:

Bu bölümde İslâm felsefesini tasavvuf açısından yorumlayan mutasavvıfların görüşlerine yer verilmiştir. Kur’an-ı Kerim’deki ayetler, Hz. Muhammed’in hayatı ve hadisleri delîl gösterilerek, İslâm felsefesinin dış etkilerden, mistik kültürden etkilenme olasılığının az olduğu savunulmuş, Kur’an ve hadisler dayanak gösterilerek ricâlülqayb sisteminin ortaya çıkışı ve teorisinin gelişimi yorumlanmıştır.

4.1.1.2.1. Kur’an- ı Kerim, Hz. Muhammed, Hadisler ve Tasavvuf

Seyyid Hüseyin Nasr, İslâm felsefesinin yani tasavvufun Kur’an ayetlerine ve hadislere dayandığını savunur. İslâm, tevhîd dinidir. Kur’an’a göre, insan âlemin yaratılmasından da önce Allah’ın birliğine ve rubûbiyetine şahitlik etmiştir. İslâm, Kur’an’da Allah’ın bir (Ehad) olduğunu, doğurmadığı ve doğrulmadığı, her şeyden münezzehe olduğunu vurgular. Tevhîd kavramı beşeriyetin tüm tarihinde mevcuttur. Allah tevhîd akîdesini yenilemek ve insanı tekrar “Ehad” bilincine sevk etmek için daima elçiler göndermiştir. Peygamberlerin hepsinin kurdukları din ismi ne kadar farklı olursa olsun söyledikleri bilgiler aynıdır ve hepsi müslümandır. Dolayısıyla İslâm, baştan beri mevcut olan tevhîd gerçeğini yeniden açıklayan bir dindir (Gündoğdu, 2016: 16).

Seyyid Hüseyin Nasr, İslâm felsefesinin zeminine tevhîd inancını yerleştirir. Batılı entellektüelleri İslâm felsefesi hakkındaki düşünceleri açısından eleştirir. Ona göre Batılı entellektüeller, *İslâm felsefesini kadîm çağdan orta çağa taşımak için, İslâm felsefesini Arap elbisesi giydirip Yunan İskenderiye mistisizmi olarak yorumlarlar* (Nasr, 2007: 1/49). Oysa, İslâm dininin bütünü, *İslâm, îmân ve ihsân* dereceleriyle oluşur. Kur’ân

sıklıkla müslimden, teslimiyet göstermiş kişiden, müminden yani îmân sahibi insan, erdem sahibi bireylerden bahseder. Kur’ân’da “*Hiç bilenle bilmeyen bir olur mu?*” (Zümer 39/9) ayetinde Allah, insanların hakikat ve erdeme dair bilgilerine göre mertebelere ayrıldığını buyurmuştur. İslâmî düsturları mitolojiye dayandırmak yanlış olacaktır. Kendi içinde on iki asırlık bir geleneğe sahip olan İslâm, tevhîd inancı düsturuyla hâlâ canlılığını korumaktadır (Demirhan, 2022: 60).

Konuya ricâlûlgaybdaki hiyerarşik tabakalardan bir bakış açısıyla yaklaşılsa ricâlû’l-merâtib kısmı Kur’ân-ı Kerîm’deki ayetlere göre yorumlanmış ve her bir tabaka Allah’ın rubûbî sıfatları üzerine inşa edilmiş gibi görülür. Pek çok ayetin tasavvufî yorumlamaya açık olduğunu görmek mümkündür. Ricâlûlgaybın varlığına delil gösterilecek sûfîlerin dayandığı ikinci unsur ise Hz. Muhammed’in hayatı ve hadisleri olmuştur. Tarih boyunca değişik zaman ve coğrafyalarda sûfîlerin kaleme aldığı işârî tefsirler, Kur’ân-ı Kerîm’in tasavvufî yorumlarından ibarettir. Hadis ve fıkıh biliminde çok fazla âlim yetişmiş, alanlarında gerek metodolojik gerekse muhteva açısından kendi zamanlarına göre en hassas inceliklere hâkim olmuşlardır. Hz. Muhammed’in hadislerini ve yaşantısını sûfiyâne yorumlarla açıklarken kendileri de zaman içerisinde mistik bir hayat yaşamaya başlayarak sûfiye dönüşmüşlerdir. Bu aşamada sûfiyâne hallerini anlamlandırmak ve yaşam felsefelerini bir doktrine dönüştürmek için tasavvufu kavramlaştırmaya başlamışlar daha sonraları sistem haline getirmişlerdir. Kur’an-ı Kerim’deki birçok ayetin, Hz. Muhammed’in hayatının ve hadislerin tasavvufî yorumlarla yorumlanmaya açık olması, tasavvuf hayatının şekillenmesini sağlamış farklı hiyerarşik yapıların ortaya çıkmasının da yolunu açmıştır. Bu durumda tasavvufî şekillenmenin çevre mistik kültürden etkilenme ihtimali azalmıştır (Ocak, 2021: 87). Aynı zamanda mutasavvıfların yaşadığı iki, üç yüzyıllık (9-11. yüzyıllar) süreçte Abbasi hilafetinin sınırları içerisinde yaşanan siyasal, sosyal, iktisadi olayların da sûfîlerin zihin dünyalarını ve psikolojilerini etkiledikleri unutulmamalıdır. Sûfîlerin bulunduğu coğrafya ve içinde yetiştiği gelenek de tasavvufî akımların oluşumunu etkilemiştir.

İbnü’l-Arabî (ö.560) Abdürrezzak Kâşânî (ö.735) müfessir, Şakîk-i Belhî (ö.810) muhaddis, fakih, Muhammed Kerâm (ö. 856) muhaddis, Beyâzid-i Bistâmî (ö.875) muhaddis, fakih, Cüneyd-i Bağdâdî (ö.910) fakih, muhaddis, Sehl-i Tüsterî (ö.896) muhaddis, fakih gibi âlimler tanınmış mutasavvıflardır.

Tasavvufta, ricâlûlgayb inancının oluşmasında Şîî ve Bâtınî düşüncenin etkili olduğu ileri sürülür. Ricâlûlgayb kavramının kökenini Ehl-i Sünnet dışında arayanlar, bu inancın

Şîa'nın imâmet anlayışının tasavvufa yansıması olduğunu savunmuşlardır. Ancak, İbn Teymiyye gibi bazı düşünürler, ricâlülgayb kavramının Kur'an'da ve hadislerde yer almadığını ve ilk Müslümanlar ile sûfiler arasında bulunmadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre, mağaralarda ve dağlarda yaşayan salih kişiler olduğuna inanılan ve ricâlülgayb adı verilenler aslında cinlerdir. İbn Teymiyye ve İbn Haldun (ö. 1406) ricâlülgayb telakkisinin İsmâiliyye'den alındığını vurgulamıştır. Müslüman ülkelerinde üçler, yediler, kırklar gibi isimler verilen yerleşim birimleri, dağlar, göller, nehirler, çeşmeler ve çeşitli binalar vardır. Bu isimler tarikat kültüründe de yaygın biçimde kullanıldığı görülür (Uludağ, 2008: 35/81).

Ricâlülgayb anlayışının ortaya çıkmasında Şîa'nın rolünün olduğu düşüncesi çalışmanın kaynaklarını genişletir. Ricâlülgayb grup tipinin detaylı olarak incelenmesi ve çeşitli tarikat ve mezhep grupları ile bağlantısının kurulabilmesi için tarikatlar ve tasavvufi akımlar hakkında da bilgi edinilmesi gerekir. Bektaşî, Alevî kültürüne sahip şairlerin şiirlerinde ricâlülgayba ait kavramların yer alma olasılığı daha çoktur. Bunun için Ahmet Ocak Yaşar'ın “*Türk Sûfiliği'ne Bakışlar*” (1996) ve “*Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler*” (2014) adlı eserleri Bektaşîlik, Yesevîlik, geleneğinin anlaşılması adına yol gösterici kaynaklar arasındadır.

4.1.2. Ricâlülgayba Eleştirel Bakış

Ricâlülgayb anlayışının İslâmın tevhîd inancının özüne aykırı olduğu, Allah'ın Rubûbiyyet ve Ulûhiyyet sıfatlarına ortak olma düşüncesi bağlamında eleştirilmiştir. Allah'a ait olağanüstü nitelikler başka varlığa ve nesnelere verilemez. Allah zâtı, sıfatı ve fiilleri ile eşsiz, mükemmel ve tektir (Şûra 42/11). Allah'ın eşi ve benzeri olmak hiç kimse için mümkün değildir (Akdemir, 2019: 80-95).

Allah, vahiy, elçi ve ahiret İslâm dininin temel esaslarını oluşturmaktadır. Bu esaslar çerçevesinde ilkeler şekillenmiştir. Allah'ın Rubûbiyyet ve Ulûhiyyet sıfatı ile O'nun zâtı ve nitelikleri anlatılmaktadır. Rubûbiyyet kelimesi “Rabbe” kökünden türemiştir ve *sahip, efendi, idare eden, düzenleyici, kayyım, hükmüne boyun eğmeye mecbur eden, nimet veren ve eğiten* anlamlarında kullanılır. Bu kelime, Allah'ın yaratıcı ve idare edici niteliklerini ifade etmek için kullanılan önemli bir terimdir. Rubûbiyyet, her şeyin yaratanın ve tek sahibinin Allah olduğuna, O'nun eşi ve benzeri olmadığına, âlemi yaratanın, düzeni koruyanın Allah olduğunu ifade eder (İsfahânî, 1996: 336-337). Ulûhiyyet ise “İlâh” kelimesinden türemiştir. İlâh “*Yüceliğiyle, kudretiyle, akılları*

hayrete düşüren” anlamına gelmektedir (İbn Manzur, 2010: 13/468-469; Akdemir 2016: 515). "Sizin ilâhınız bir tek ilâhtır. O'ndan başka ilâh yoktur. O, Rahmân'dır, Rahîm'dir." (Bakara 2/163) Şüphesiz Allah tektir sadece O'na kulluk edilir (Fatiha 1/5; İhlas 112/1-2). Allah insanlara elçileri vasıtasıyla vahiyleri ile doğruyu anlatmıştır. Vahiy, Allah tarafından peygamberlerine sağlanan, insan idrâkini aşan tek taraflı bir bilgi akışıdır. (Şûrâ 42/51; Akdemir, 2016: 518).

Allah vahiy yolu ile İslâmın niteliklerini insanlara ulaştırmıştır. Vahiy Allah'ın mutlak otoritesinin altında gerçekleşir ve elçi vasıtasıyla insanlara iletilir. Elçi de peygamberlerdir ve öncelikli görevi tebliğdir (Mâide 5/67). Son evrensel kitap Kur'an-ı Kerîm kendi dışında vahiy olmadığını vurgulamıştır. Vahiy, yaratanın, nimetleri verenin Rab sıfatına sahip olan Allah'ın varlığını doğrulamaktadır. Vahiy rubûbiyyetin Allah'ın hakikatlerinden olduğunu aynı zamanda ulûhiyyeti de beraberinde getirdiğini, Allah'ın eşinin ve benzerinin olmadığını, mutlak hâkimiyetin tek kendisinde olduğunu ifade eder. İki kavramında bağlantılı olduğu bilinmekte kulun ibadetlerini yerine getirirken iki kavramda hâkim olması gerekmektedir. Bu sebeple ibadetleri yerine getirirken ve dua ederken araya aracı sokulmamalıdır. Müşrik Araplar Allah'ın rubûbiyet sıfatını kabul etmişler fakat ibadet kısımlarını eksik bırakmışlardır. Yaratıcı, mülkün sahibi, yağmur yağdıran, rızık veren ve kendilerini koruyup himaye eden Yüce Allah'ın rubûbiyet sıfatı tanımaktadırlar. O'na ibadet yerine Kur'anın *esnâm, enşâb, şufe'â, evliyâ, erbâb, tağut* gibi putlarına tapmaktan vazgeçmemişlerdir (Akdemir, 2016: 527). Vahiy İslâm'ın tevhîd hakikatini Allah'ın rubûbiyyet ve ulûhiyyet sıfatları doğrultusunda yerine getirmiştir. Furat Akdemir zaman içinde tevhîd inancının değişimini *Allah hiçbir varlığa ve nesneye olağanüstü özellikler ve vasıflar yüklememiştir. Zaman içerisinde tevhîd inancı İslâm düşüncesi içinde farklı yaklaşımlar ile tahrife uğratılmıştır. İlâhi vahiy ve Hz. Muhammed'in uyarılarına rağmen ricâlullah, ricâlülgayb, kutb, gavs, imâm, evtâd, abdâl, nücebâ, nukabâ... gibi anlayışlar ile insana rubûbiyyete ait vasıflar yüklenmiştir.*" ifadeleriyle anlatmıştır. İslâma ait inanç sistemi, ahlâki ilkelerin özü değiştirilmiştir (Akdemir, 2016: 531). Allah Kur'an-ı Kerîm'de yalnızca O'ndan dua istenilmesi ve ibadet edilmesi gerektiğini belirtmiş ve ulûhiyyetini hatırlatmıştır.⁷ Kur'an-ı Kerîm'de Allah'a ve elçisine itaat edilmesi istenmiştir (Âl-i İmrân 3/32; Nisâ 4/59). Nûr

⁷ "Bana dua edin, duanızı kabul edeyim! Bana kulluk etmeye tenezzül etmeyenler, mutlaka aşağılanmış olarak cehenneme gireceklerdir!" Mü'min 40/60, 14,49,50,65; Bkz. el-A'râf 7/29, 55, 56, 110, 180.

Bağışlanma, yardım dilenme, güvenme, zikretme, sığınma bu tür duygu yüklü kavramlar kul ile Allah arasında olan bağ kurmakla gerçekleşen Allah'ın ululuğunu hatırlatan kavramlardır. Bu sebeple ki kul ile Allah arasında aracı olunamaz.

Kur'an, tevhîd prensipleri çerçevesinde inanç, kültür ve düşünce sistemlerini mantıksal ve bilimsel açıdan değerlendirerek uyarılarda bulunmuştur. Vahiy, hiçbir insan, varlık veya nesneye Mutlak/Yüce varlığa ait olan yönetme ve ilahlık niteliklerini vermemiştir. Bu niteliklerin nesnelere atfedilmesini eleştirmiş ve kınamıştır çünkü bunlar müşrikler tarafından yapılmıştır. Ayrıca, Yahudileri ve Hristiyanları da Mutlak Varlığın yönetme ve ilahlık özelliklerini çarpıttıkları ve insan peygamberlere bu özellikleri atfettikleri için eleştirmiştir. (Akdemir, 2016:536).

4.1.3. Mutasavvıfların Ricâlülgayb Hiyerarşik Yapısına Dair Görüşleri

Ricâlülgaybın hiyerarşisini ilk ortaya çıkaran Muhammed b. Ali el-Kettânî (ö. 322/934) olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bagdâd*'ında (1991) Kettânî'ye atfedilen en eski rivayetlerden birinde ricâlülgayb, sayıları belli olanlara göre en aşağı tabakadan üste doğru, *nükabâ, nücebâ, büdelâ, ahyâr, umed ve gavs (kutb)* şeklinde sıralanmıştır. Kettânî'den sonra, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö.412/1021) tasavvufî *Hakâikü't-Tefsîr*'inde (1969) velîlerin üstünde evtâd, evtâdın üstünde revâsinin bulunduğunu, revâsiyi kutbun altında yer alan Allah dostlarının havâssı kabul etmiştir (Ateş, 1969: 199).

Gazzâlî'ye (ö.505/1111) göre, Allah'ın özel kulları vardır; semanın direkleri yani evtâdı olan peygamberle halef, varisçi olmuşlardır. Velâyet ile nübüvvet sonrası oluşan bu zincir Peygamber'in varisçisi olarak devam etmiştir. Velîler manevî âlemde peygamberlerin kalbi üzerinde bulunur yani onlardaki ilâhî güç, onların ilmi, tecellîleri velîlere taksim edilir. Gazzâlî'ye göre sayısı otuz ile kırk civarında olan Allah'ın velîleri Hz. İbrahim'in kalbi üzerindedir (Uludağ, 2008: 35/81).

Sülemî, Kuşeyrî ve Gazzâlî gibi ilk sûfî müellifler tasavvuf anlayışında ricâlülgayb telakkisine değinmişlerse de sistematik bir hiyerarşiden söz etmemişlerdir. Hücvîrî (ö.465/1072), ricâlülgaybı "*ehl-i hal ve'l-akd*" şeklinde değerlendirmiştir: "*Ehl-i hal ve'l-akd*", İslâm hukukunda, İslâm devlet başkanını seçmek gerektiğinde onu azletme yetkisine sahip kimselerin oluşturduğu meclis için söylenen bir ifadedir. "Seçme" anlamına binaen ricâlülgaybın niteliğini bu ifade ile belirtmiştir. "*Keşfü'l-Mahcûb*" (1974) adlı eserinde ahyâr (300 kişi), abdâl (büdelâ, kırk kişi), ebrâr (yedi kişi), evtâd (dört kişi), nükabâ (üç kişi), kutb (gavs, bir kişi) şeklinde sıralama yapmıştır. Hücvîrî'ye

göre ricâlûlgayb telakkisi, peygamberin yaşantısı ve hadislerin doğrultusunda ortaya çıkmıştır (Uludağ, 2014: 330).

Mehmet Nuri Şemseddin'e (ö.1863) ait olan *Miftâhu'l-Kulûb* adlı eserde de ricâlle ilgili bilgiler mevcuttur. Her çağda dünya üzerinde üçler, yediler, kırklar, yüzler, üç yüzler, yedi yüzler, binler, üç binler, yedi binler, on binler ve bunlardan ayrı olarak yüz yirmi dört bin velî bulunmaktadır. Bu velîler, kıyamete kadar hiç azalmadan devam ederler. Tasavvufa dair eserlerde bu mertebelerin özellikleri ve detayları konusunda tam bir mutabakat yoktur. Ayrıca, gaybın erkeklerinin sayısı ve belirli bölgelere atanmaları konusunda da birlik sağlanmamıştır (Yıldırım, 1997: 121).

İbn Teymiyye (ö.622/1225), ricâlûlgayba dair kavramların ayet ve hadislerde yer almadığını, abdâl konusunun Hz. Ali'den gelen zayıf bir rivayet olduğunu belirtmiştir. Ricâlûlgaybdaki velîler hiyerarşisinden detaylı şekilde bahseden ilk kişi Hakîm et-Tirmizî (ö.285/898)'dir. Velâyet sıralamasında nebî ve hâtemü'l-evliyâdan sonra sayıları kırk kişi olan bûdelâyâ yer vermiştir. Bûdelânın Hz. Peygamber'in ehl-i beytinden olduğunu ifade eder. Tirmizî'den sonra İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) bu silsileye ricâlû'l-merâtib grubunu dâhil ederek sayıları belli olmayan makamlarına göre sıralandığını belirtir (Uludağ, 2008: 35/83). İbnü'l-Arabî ricâlû'l-adet hiyerarşisinde aşağıdan yukarı *müctebûn, mustafûn, hatem, recebiyyûn, nucebâ, nukebâ, abdâl, evtâd, imameyn* ve *kutbu* yerleştirmiştir.

Amülî (ö.787/1385) *nüceba, nukaba abdâl, evtâd, imameyn (eimme)* ve *kutb (aktâb)* hiyerarşinin alt tarafına bir de *ümenâyı* koymuştur. Goldhizer (ö.1921) de ricâlûlgaybı on mertebede toplar. Bu şekilde sadece ilk altı tabakayı kabul edenlere göre ricâlin adedi, üç yüz elli altı, İbnü'l-Arabî gibi otuz beş tabakada değerlendirenlere göre ise beş yüz seksen dokuza çıkmaktadır (Yıldırım, 1997: 121).

Ricâlûlgayb anlayışının ortaya çıkışında Hakîm-i Tirmizî'nin velâyet ile ilgili görüşlerine önem verilir. Tirmizî, Hz. Peygamber'in vefatından sonra kırk siddîk ortaya çıkacağını ve bu kişilerin ehl-i beyt olacağını ifade etmiştir.

Ricâlûlgayb anlayışının ortaya çıkışıyla ilgili diğer bir görüş de Şîî ve bâtîniğin etkisinden kaynaklı olduğudur. Ricâlûlgaybın kaynağını Ehl-i Sünnet dışında arayanlar Şîa'nın imâmet anlayışının tasavvufa yansması üzerine durmuşlardır. İbn Teymiyye ve İbn Haldun ricâlûlgayb telakkisinin İsmâiliyye'den alındığını vurgulamışlardır. İbn Teymiyye'ye göre ricâlûlgayb İsmâiliyye, Râfizlik ve Nusayriyye gibi aşırı Şîî fırkaların

ve Hristiyan inanış biçimlerini yansıtmaktadır. İbn Haldun ricâlülgaybdaki kutbun, Şîlikteki imama karşılık geldiğini, abdâlin ise nukâbayı ifade ettiğini söylemiştir (Atlı, 2011:10).

4.1.4. İbnü'l-Arabî'nin Sistemleştirdiği Ricâlülgayb Tabakası

<i>Ricâlü'l-Aded</i> <i>(Sayı adamları)</i>	<i>Ricâlü'l-Mertebe</i>
1. Kutb-Gavs(1)	1. Melâmiyye (Kınayanlar)
2. İmaman(2)	2. Fukarâ (Yoksul Dervişler)
3. Evtâd (4)	3. Sûfiyye (Sûfîler)
4. Abdâl(7)	4. Ubbâd (Abidler)
5. Nukabâ (12)	5. Zuhhâd (Zahitler)
6. Nücebâ (8)	6. Ricâlü'l-ma (Su Adamları)
7. Havariyyun (1)	7. Efrâd (Fertler)
8. Recebiyyûn (40)	8. Ümenâ (Eminler)
9. Hatem (1)	9. Kurrâ (Okuyucular)
10. Müctebûn/ Mustafûn (300)	10. Ahbâb (Dostlar)
11. İlahi Gayret Makamında Rical (Nuh'un Kalbi Üzerindeki Velîler) (40)	11. Ahillâ (Kardeşler)
12. Selamet Makamında Rical (İbrahim'in Kalbi Üzerindeki Velîler) (7)	12. Muhaddesûn (İlham Alanlar)
13. Mülûkü't-Tarikat (Cebrail'in Kalbi üzerindeki Velîler)(5)	13. Sümera (Sohbet Adamları)
14. Ricalü'l-Hayri'l-Mahz (Mikail'in kalbi üzerindeki Velîler) (3)	14. Verese (Vârisler)
15. İsrâfîl'in Kalbi Üzerinde Velîler (1)	15. Evliyâ (Velîler)
16. Ricalü'l-alemi'l-enfas	1. Enbiyâ (Nebîler)
1. Ricalü'l-Gayb (10)	2. Rusûl (Rasûller)
	3. Sıddîkûn (Sıddıklar)
	4. Şühedâ (Şehitler)
	5. Sâlihûn (Salihler)
	6. Müslimûn (Müslümanlar)
	7. Mü'minûn (Müminler)
	8. Kânitûn (Sükût Edenler)
	9. Sâdikûn (Sâdıklar)
	10. Sâbirûn (Sabredenler)
	11. Hâşîûn (Huşû Sahipleri)

2. *Ricalü 'l-Zahir* (18)
3. *Ricâlü 'lu 'l-kuvveti 'l-ilâhiyye/Ricâlu 'l-kahr*
4. *Ricalü 'l-Hannan* (15)
5. *Ricalü 'l-Heybet Ve 'l-Celal* (4)
6. *Ricalü 'l-Feth* (24)
7. *Ricalü 'l-Mearici 'l-Ula* (7)
8. *Ricalü 't-Tahti 'l-Esfel*(21)
9. *Ricalü 'l-İmdâdi 'l-İlahi*
Ve 'l-Kevni (3)
10. *Ricalü 'l-İlahi* *Ve 'r-Rahmani* (3)
11. *Racülü 'n Vahid* (1)
12. *Racülü 'l-Berzah* (1)
13. *Sakitü 'r-Refref* *Bin*
Sakitü 'l- Arş (1)
14. *Ricalü 'l-Gani Billah* (2)
15. *Şahsun Vahid* (1)
16. *Ricalü Ayni 't-Tahkim Ve 'z-Zevaid* (10)
17. *Büdela* (12)
18. *Ricalü 'l-İştîyak* (5)
19. *Ricalü 'l- Eyyami 's-Sitte* (6)
12. *Mütesaddikûn*(Sadaka verenler)
13. *Sâimûn* (Oruç Tutanlar)
14. *Hâfizûn* (*Allah 'ın Belirlediği Sınırları Koruyanlar*)
15. *Zâkirûn* (Zikredenler)
16. *Tâibûn ve Tevvâbûn* (Tövbe Edenler)
17. *Mütetahhirûn* (Temizlenenler)
18. *Hâmidûn* (Hamd Edenler)
19. *Sâihûn* (Seyahat Edenler)
20. *Râkiûn* (*Rükû Edenler*)
21. *Sâcidûn* (Secde Edenler)
22. *el-Âmirûne* *bi 'l-Ma 'rûf* (*İyiliği Emredenler*)
23. *en-Nâhûne* *ani 'l-Münker* (*Münkerden Alıkoyanlar*)
24. *Hulemâ* (Hilm Sahipleri)
25. *Evvâhûn* (Çok Ah Edenler)
26. *el-Ecnâdü 'l-İlâhiyyûn* (*İlahi Askerler*)
27. *Ahyâr* (Seçkinler)
28. *Evvâbûn* (Yöneliciler)
29. *Muhbitûn* (*Huşû İçinde Yaşayanlar*)
30. *Münibûn* (Tövbe Edenler)
31. *Mubsirûn* (Görenler)
32. *Muhâcirûn* (Hicret Edenler)
33. *Müşfikûn* (*Endişe Duyanlar/ Şevkat Gösterenler*)

34. *el-Mûfûne bi-ahdi'llâh*
(Allah'ın ahdını Yerine
Getirenler)
35. *Vâsılûn (Birleştirenler)*
36. *Hâîfûn (Korkanlar)*
37. *Mu'ridûn (Yüz Çevirenler)*
38. *Küremâ (Cömertler)*

4.2. RİCÂLÜLGAYB'IN TASAVVUF VE TARİKATLARLA İLİŞKİSİ

Osmanlı dönemi tasavvuf ve sûfî çevrelerinin tarihi, sadece Osmanlı dünyası açısından değil genel olarak İslâm medeniyetinin bütünü açısından önemlidir ve İslâm medeniyetinin bir parçasını oluşturur. Osmanlı dönemi sûfî çevrelerin ve tarikatların tarihi, esas aldıkları konular, onların sadece kendi zümrelerini ilgilendirmez. Tasavvuf konusu, Osmanlı toplumsal kesimlerin inanışlarının bir parçası haline gelmiş, halk inançlarının folklorik unsurlarından sayılmıştır.

Tasavvufun teşekkülünde farklı görüşler yer alır. IX. yüzyıldan itibaren o zamanki İslâm dünyasındaki etkiler zamanla siyasi, ideolojik, toplumsal ve kültürel bir boyut kazanarak tasavvufî olguya dönüşmüştür. İslâm dininde Allah'ın her şeyden münezzeh ve benzersiz olduğu tevhîd inancı, tasavvufla birlikte insanın nefsinden arınarak hakîkî gerçeğe Yaradanla birleşeceği gibi yorumlara kapı açmıştır. İslâm'ın ilk yüzyıllarında siyasi ve toplumsal ideolojik düşüncelere dayalı olan tasavvuf olgusu, *zâhid*, *nâsik* ve *bekkâ* denilen birtakım kimseler tarafından akıma dönüştürülmüş, “zühd” ve “takvâ” kavramları tasavvufla özdeşleştirilmeye çalışılmıştır (Ocak, 2014: XVI). Zâhid, nâsik adı verilen kitle, peygamberin hayatta olduğu bir dönemin sonlarını yaşamış, peygamberin vefatından sonra değişen siyasi ve sosyal şartlarda kötülüklerden uzaklaşmak için inzivaya çekilmeyi kendilerine çözüm görmüşlerdir.

Muhafazakâr Müslümanlar ve bazı mutasavvıflar tüm bu düşüncelere karşı çıkarak tasavvufun kaynağının sünnet ve Kur’ân olduğu, İslâmın özüyle birleştiği fikrindedirler. Kur’ân-ı Kerîm’de geçen bazı kavramları tasavvufî düşüncelerle yorumlamışlardır.

Daha sonraları “zühd” kavramı İslâmî bir kavram olmaktan ziyade sosyal bir harekete dönüşmüş, tasavvufî unsurlar, ideolojik fikirlerle bu kavramın çevresinde çoğalmaya ve gelişmeye başlamıştır.

Sonuç olarak, Mistik kültürlerden de etkilenerek birtakım teoriler eşliğinde gelişen tasavuf akımı Abbasiler’in ilk yüz yılında kendiliğinden oluşan bir sentez olarak ortaya çıkmıştır. Bu sentezde Kur’ân-ı Kerîm ayetleri, peygamberin hadisleri kaynak gösterilip o dönemde “Ashâb-ı Suffe” adı verilen bir kısım sahabe ile bazı ilk dönem İslâm büyüklerinin hayatları değiştirilerek yeni tasavvufî kavramlara uygun hale getirilmiştir (Ocak, 2014: XVI).

Tasavvufun kökeninde, Emevî, Abbasî toprakları üzerinde yayılan Zerdüştilik, Maniheizm gibi İran kültürünün etkisiyle birlikte Hindistan kökenli Budizmin mistik anlayışı, Helenistik dönemin Gnostik ve Neoplatonik felsefi etkilerinin olduğu da ileri sürülmektedir. Aynı zamanda Yahûdî ve Hristiyan mistik geleneğinin de kalıntılarını taşıyan Mısır ve Suriye taraflarından bir kültür etkileşimi söz konusudur.

IX. yüzyıldan itibaren teorik tasavvufun temelinde siyasi ve sosyal fikirlerin olguya dönüştürülme çabası, velâyet teolojisini de ortaya çıkarmıştır. Zühd dönemini takiben tasavvuf teorileri kurumsallaşmaya başlamıştır. Velâyet sistemi bu kurumsallaşmanın en somut örneğidir. Her mutasavvıfın tasavvufî yorumlarını bir ekol haline getirme çabaları, velî, velâyet, kerâmet kavramlarının da ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Tasavvuf çevrelerinde her sūfînin velî kabul edilmesi, velâyet anlayışını tartışmalı hale getirmiş, farklı yorumlar da ortaya çıkmıştır. IX. yüzyılda Bayezîd-i Bistâmî (ö. 848), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 909), Hallac-ı Mansûr (ö. 922) ve X. yüzyılda Hakîm-i Tirmizî (ö. 932) ilk mutasavvıflardır. Tasavvuf cereyanının ilk temsilcileri olan bu mutasavvıflar velâyet, velî tartışmasında da kendi yorumlarını katmış, farklı bakış açıları geliştirmişlerdir. Bu yorumlar Ortadoğu’dan Orta Asya’ya oradan Endülüs’e kadar geniş İslâm coğrafyasına yayılarak 13. yüzyıla kadar gelmiştir.

Bu mutasavvıfların büyük bir kısmının aralarında Arap kökenliler bulunmakla beraber gayri Arap hatta iki nesil öncesi Hristiyan, Zerdüşî ya da Manihesit olan sosyo-ekonomik durumlarının orta halli olduğu esnaf ailelerden geldikleri düşünceler arasındadır. İslâm

öncesi mistik unsurların İslâm'a nasıl taşındığına dair bazı soruların da cevabı olmuştur. Tasavvufun sosyal zeminine mistik unsurların varisi olan mevâlî denilen gayri Arap kökenli tabaka ile özellikle de eski Mezopotamya topraklarında ilk İslâm fetihlerinin ardından kurulmuş, Basra ve Kûfe'den daha sonra Bağdat'ta bu tebayya katılmıştır (Ocak, 1996: XIX).

Tasavvufun, tevhîd inancını bozduğu, yaratan-yaradılan ayrımını ortadan kaldırdığına dair eleştirileri yok etmek için insan-ı kâmil olgusu ortaya çıkmıştır. “O, gökleri ve yeri yoktan yaratandır. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da (kendilerine) eşler yaratmıştır. Bu suretle çoğalmanızı sağlamıştır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O işitendir, görendir.” (Şûrâ 42/11) ayetinde Allah her şeyden münezzehe olduğunu buyurur. Tasavvuf, yaratılanın Yaradan'ın tecellisi olduğunu, Allah'ın rubûbî sıfatlarını insanla donattığı ideal insanı öne sürer. Peygamberler Allah'a en yakın kul olarak insan-ı kâmil noktasında en donanımlı kemâle eren kullardır. Peygamberlerden sonra, Allah'ın insan-ı kâmil olgunluğuna erişen kullarının vasıfları ve konumları velâyet sistemi ile açıklanmıştır. Velâyet teorisinin işleyişi nübüvvetten sonra başlar; peygamberin varisleri şeklindeki sistem bir döngü halinde devam eder. İnsanın hakikate ulaştığı son nokta insan-ı kâmil mertebesidir. Ricâlülgayb sistemi de bu şekilde ortaya çıkmış, Peygamberden sonra yeryüzünü Allah'ın yardımcısı olarak idare eden kutb en yüksek makama yerleştirilmiştir. Hiyerarşi usûlü ile makamlar yüksekte aşağıya doğru sıralanmıştır.

Ricâlülgaybın tarikatlarla olan bağlantısı ise velâyet teorisi ile başlayan siyasi ve ideolojik güç gösterisidir. Tasavvufu kullanarak gerek Müslüman siyasal iktidarlara gerekse halka kendini kabul ettirmeye çalışan zümrenin kendisini ricâlülgayb tabakalarından kutb, imâm, evliyâ, abdâldan sayıp üstünlük kurmaya çalışmasıdır.

4.2.1. Anadolu'da Tasavvuf ve Tarikatların Oluşumu

Tarihi kaynaklarda Türkiye'nin bulunduğu coğrafyanın öneminden ve topraklarının verimliliğinden söz edilir. Tarih boyunca Anadolu coğrafyasında binlerce tapınak, manastır mevcut olmuş, Anadolu birçok medeniyeti barındırmıştır. İslâmiyet öncesi dinlere mensup medeniyetlerin bıraktığı tarihi yapıtlara bakılınca gnostik, ruhânî, münzevî düşünceye eğilimli kişilerin bu toprakları zalim krallarından kaçtıkları bir sığınak olarak gördükleri anlaşılmaktadır (Kılıç, 2016: 9). Tasavvuf ve tarikatların ortaya çıkışıyla ilgili araştırmalarda, halifeler devrinin son zamanlarında Emevîlerin yapmış

olduğu baskılar, İslâm toplumunda ortaya çıkan siyasî ve sosyal buhranlar, Abbasîler döneminde yaşanan iç savaşlar sonucunda tasavvufun mistik bir tepki olarak ortaya çıktığı ve Türklerle yapılan savaşlar ve ticaretler sonucunda tasavvufun başka bir koldan Anadolu'ya yayıldığı söylenilir. Ayrıca eski Mısır, Helen, Mezopotamya, İran ve Hint kültür sahalarının İslâm öncesi kültürleri ve yaşantıları ortaya çıkan tasavvufun oluşmasına kaynaklık eder (Ocak, 1996: 55). Bugün Anadolu'da ilk sûfilerin alp-erenler, velîler, sûfiler oldukları ve doğudan, Orta Asya ve Horasan bölgelerinden gelerek Anadolu'nun İslâmlaşmasında önemli rol aldıkları bilinmektedir (Kılıç, 2019:10). Anadolu'da tarihî süreç içerisinde Kübrevîlik, Ekberîlik, Vefâîlik, Yesevîlik, Rifâîlik, Halvetîlik, Mevlevîlik, Bektaşîlik, Kâzerûnîlik, Bayramîlik, Melâmîlik, Hamzavîlik, Kadirîlik gibi, farklı tarikatlar ortaya çıkmış, bu yapılar çeşitli faaliyetler göstermişlerdir. Anadolu Selçuklularının Bağdat'taki Abbasî hilafetine bağlı olması sebebiyle bu bölgedeki bazı sûfiler Anadolu'ya gelerek bu tesiri güçlendirmişlerdir. Tâcü'l-ârifin ünvanıyla anılan Seyyid Ebu'l-vefâ el-Bağdadî'nin (d. 500/1107) müridlerinden oluşan Vefâî dervişleri Anadolu'da Vefâîlik, Ahilik, Kalenderîlik zümrelerinin oluşmasına sebep olmuştur. Diğer bir yandan Moğol baskısından kaçan Kübrevî şeyhleri daha batıya doğru ilerleyerek Anadolu'ya yerleşmiş burada tasavvufî hareketlere zemin hazırlamışlardır. Mevlâna'nın babası olan Bahauddin Veled, Necmüddîn-i Râzî, Mecdüddîn-i Bağdâdi gibi isimler, sosyal çevreleri vasıtasıyla çeşitli tarikatları Anadolu'ya taşımışlar ve farklı tasavvuf akımlarını başlatmışlardır. Tarikatların Anadolu'da hızlı bir şekilde yayılmasının bir diğer sebebi de Moğol istilasında bazı dervişler Erbil-Musul üzerinden Anadolu'ya geçerek padişahların Müslümanlar için güven ortamı oluşturduğunu görmüş, Selçuklu hanedanının sancağı altında kalarak kendilerini güvenceye almak istemiş olmalarıdır (Kılıç, 2016:10). Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarlarının ve Anadolu coğrafyasında bulunan yerleşik halkın, Mısır, İran, Irak, Suriye ve Horasan'dan gelen dervişlere karşı ılımlı yaklaşımları bu bölgeye birçok mutasavvıfın göç etmesine sebep olmuştur. Bu yerleşmeler Anadolu'da çeşitlilik arz eden tarikatların oluşmasına ve güçlü bir tasavvufî akımın başlamasına da öncülük etmiştir.

Selçuklu Sultanı I. Gıyasüddin Keyhüsrev'in (ö. 1211) Şam'da Şeyh Mecdüddîn İshak ile konuşarak oğluna hocalık yapmasını istemesi, padişahların tarikat şeyhlerine ılımlı yaklaşması örneklerden sadece biridir. I. İzzettin Keykavus (d.616/1120) tahta geçince Şeyh Mecdüddîn'i Bağdat'a elçi olarak göndermiş ve Şeyh Mecdüddîn orada fütüvvet şalvarını ve derviş hırkasını giymiştir. Şeyh Mecdüddîn, Sadreddin-i Konevî'nin

babasıdır, aynı zamanda İbnü'l-Arabî'nin dostudur. Bu dostluk Anadolu'da "Ekberîlik" fikrinin yayılmasına sebep olmuş daha sonra da diğer tarikat şeyhleri ile bağlantı kurularak bu tasavvufî cereyan hızlı bir şekilde Anadolu'ya yayılmıştır (Kılıç, 2016: 11).

Şehâbeddîn Sühreverdî, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, Sadreddîn-i Konevî, Fahreddîn-i Irakî, Evhadüddîni Kirmânî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Hacı Bektaş-ı Velî, Necmeddîn-i Dâye Anadolu'da önemli faaliyetlerde bulunmuş, kendi tarikatlarını kurmuş mutasavvıflardan birkaçıdır.

İlerleyen zamanlarda Ekberîlik Mevlevîlik, Bayramîlik, Rifaîlik, Kâzerûnilik, Sühreverdîlik, Halvetîlik, Nakşîbendilik, Kadirîlik gibi tarikatlar kurulmuştur. 13. yüzyılın başlarında bâtinî özellikler sergileyen yapılanmalar da söz konusudur. Kalenderîlik, Haydarîlik, Vefâîlik bunlardandır. Her tarikatın kendine özgü bir kurucu şeyhi, dervîşi, pîri bulunur.

Bâtinî tarikatların kökeni incelendiğinde İslâmiyet öncesi Türklerin mistik inanışlarının izleri görülür. Budizm, Şamanizm, Zerdüştlük, Maniheizm, Hristiyanlık, İsrâiliyat'a ait unsurlar ve bazı âdetler İslâmiyetten sonra da toplum içerisinde devam etmiştir. Arap kültüründe de bu inanışlar mevcuttur. Cahiliye döneminde Arap toplumuna Hz. Muhammed'in gönderilmesiyle toplum eski geleneklerini terk etmeme uğruna direnmiş, zorlu mücadelelerden sonra İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra Emevîler ve Abbâsîler cahiliye dönemi geleneklerini İslâm'a uyarlamaya çalışmışlardır. Yeni dinin yayılmaya başladığı coğrafyalarda Şamanizm, Zerdüştlük, Yahûdîlik, Hristiyanlık gibi inançlar çeşitli gerekçelerle dine uyarlanmıştır (Şentürk, 2015: 141). Anadolu'da ortaya çıkan Bâtinîlik unsurlarını bünyesinde barındıran tarikatların bu denli hızlı çoğalmasında ve toplum tarafından benimsenmesinde eski inanışların hâlâ devam etmesi diğer sebeplerden biridir.

Yıllar içerisinde coğrafi konum itibariyle Hindû ve Budist inanç dokularıyla yakın temasta bulunan Maveraünnehir bölgesinden başlayarak Anadolu ve Rumeli'ye kadar gelen halk nazarında mânevî güç ve otoriteleri kabul edilen XX. yüzyıla kadar çeşitli tarikat ve tasavvuf akımlarında varlığını devam ettiren şaman ve dervîş zümrelerine ilgi devam etmiştir. Kalender grubu da bu batıl inanç sisteminde yer alan bir tarikat grubudur (Şentürk, 2015: 141).

Tarikatların ricâlûlgayb ile olan ilişkisi de bu benzerliklerden oluşmaktadır. Ricâlûlgayb menşesinde de bâtınîlik, mistisizm, gnostasizm, Hristiyanlık ve Yahudiliğe ait inançlar bulunmakta ve bu inançlara bağlı olarak gelişen sistem varlığını sürdürmektedir.

İbnü'l-Arabî'nin sistemine göre ricâlûlgayb 32 tabakaya ayrılmıştır. Ricâlû'l-adet grubunda *kutb*, *evtâd*, *imam*, *abdâl*, *nukabâ*, *nücebâ*, *havariyyun*, *Recebiyyûn*, *hatem*, *müctebû/mustafûn*...vb. tabakalar bulunmakta ve bu tabakalar sayılarına göre mertebelenmektedir. Grubun en yüksek mertebesi ve sayısı “bir” olan kutb, peygambere atfedilen makamdır. Ricâlûlgayb grubunun işleyişi velâyet düzeni ile sağlandığı için zaman içerisinde çoğalan tarikatlar kendi şeyh, derviş, pîrlerini kutb olarak vasıflandırmışlardır. İbnü'l-Arabî'nin ricalû'l-mertebe olarak ayırdığı ikinci kısımda sûfilerin ve müminlerin davranışlarını anlatan Allah'ın Esmâ-i Hüsnâ sıfatlarından birinin daha belirgin olduğu söylenebilir. Her velînin Allah dostu olarak hakîkî mümin olarak yaşaması, tüm günahlardan kaçınması gerekmektedir. Bundan dolayı tarikatların müridlerine kerametî özellikler yüklenir ve müridler evliyâ makamına çıkarılır.

Ricâlûlgayb sisteminde yedi kişilik grup abdâl tabakasında yer alır. “Abdâl” Arapça’da “bir şeyin yerini tutan veya karşılığı olan; birinin yerine geçen” gibi anlamlardaki bedel (bedil) kelimesinin çoğuludur. İlk dönemlerde “dünyadan el etek çekerek kendini Allah’a verenler” şeklinde anlaşıldığı halde, daha sonraki dönemlerde ise, “kâinatın işleyişi ile ilgili birtakım görevleri bulunan kişiler” anlamında kullanılmıştır (Bulğen, 2016: 366).

Tarikatlarla beraber abdâl tipi, Kalenderî, Bektaşî, Cavlâki tarikatına özgü kimlik kazanmış, karşıladığı model tip tanımında farklılıklar oluşmuştur. Klasik Türk şiirinde Kalender dervişi tasvir eden “abdâl” tipinin farklı bir hâl aldığını çeşitli örneklerle tavsif etmek mümkündür. Kalender dervişin simgesi olan “abdâl” bir dilenci, sakalını ve başını tıraş eden, menguş takan, vücudunda yaralar açan vs. gibi görüntüler ile karşımıza çıkmaktadır. Tezin dördüncü bölümünde “abdâl” tipinin farklı görünümlerini içeren beyit örnekleri verilmiştir.

4.2.1.1. Bektaşîlik

XIII. yüzyılda Kalenderîlik içinde teşekküle başlayıp XV. yüzyılın sonlarında Hacı Bektâş-ı Velî an‘aneleri etrafında Anadolu’da ortaya çıkan bir tarikattır. XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru Seyyid Ebu'l- Vefa Bagdâdî tarafından kurulan Anadolu Türkmen çevrelerinde Baba İlyasi Horasânî'nin kurduğu Vefâîlik tarikatı içinde oluşmuş farklı bir koldur. Yeniçeri ocağının kuruluşunda önemli bir role sahip olan Bektaşîlik tarikatının

sosyal, dinî ve siyasal hareketlere karışarak Babaî İsyanı ile de bağlantısı olduğu Fuad Köprülü tarafından ortaya çıkarılmıştır. Babaî isyanı, XIII. yüzyıl ortalarına doğru yeni bir gayri Sünnî hareketin doğuşuyla sonuçlanmış, Vefâîler'den başka Anadolu'daki Kalenderiyye, Haydariyye, Yeseviyye zümrelerince de benimsenerek Anadolu'da XIV. yüzyılın başlarından itibaren abdâlân-ı Rûm yahut Rum abdâlları adı altında dervişler bu tarikatın varlığını devam ettirmiştir (Ocak, 1992: 373). O dönemde Kalenderî, Haydarî ve Vefâî dervişlerinin hâkimiyeti altında bulunan bu zümre Anadolu'dan sonra Rumeli'ye de geçerek faaliyetlerini devam ettirmiş hatta Abdâl Musa, Abdâl Kumral ilk Bektaşî tarikatının öncüsü sayılmıştır.

XIV-XV. yüzyıl boyunca esas itibarıyla Yesevî'nin, Haydarî ve Vefâî tarikatları bünyesinde yer alan Kalenderî zümrelerinden sonuncusuna mensup bulunan Baba İlyas'ın halifelerinden olduğu da görüşler arasındadır. Babaî akımı, aynı zamanda Haydarî de olan Hacı Bektaş-i Velî'nin geleneği etrafında şekillenmiş yeni bir tarikat haline gelmiştir. Bu şekilde XVI. yüzyılda Bektaşîlik adını almıştır (Ocak, 2000: 26).

Hacı Bektaş Velî'nin, sünnî esaslara uygun yaşayan sûfî olduğu ya da Şîî-bâtınî inançlar doğrultusunda yaşayan bir mutasavvıf olarak hayatını sürdürdüğü tartışılmış, onun hayatı üç dönemde ele alınmıştır. Hacı Bektaş-ı Velî'nin yaşadığı dönemde sûfî bir Bektaşî olması, Fazlullah Hurufî'nin halifelerinden olan Ali el-A'lâ'nın çeşitli yerlerde Hurûfilik propagandası yaptıktan sonra zaviyeye giderek sünnîlik dışı eylemler gerçekleştirmesi sonucunda Bektaşîliğin Hurûfî tesirinde kaldığına inanılması ve Balım Sultan'ın Bektaşîliği kurması, Bektaşîlik tarihini anlatan üç ana evreyi oluşturur (Uludağ, 2014: 249).

Baba İlyas-ı Horâsânî tarafından hazırlanan Babaî isyanını teşkilatlayan Vefâî tarikatı içerisinde, kalender meşrep dervişlerin de bulunduğu düşünülmüştür. Tâcû'l-Ârifin Seyyid Ebu'l Vefâî tarafından kurulan Vefâîlik tarikatı, sünnî olmayan hareketleri sebebiyle göçebe Türkmenler arasında hızlıca yayılmıştır. Bu tarikatların ortaya çıkmasında mistik kültürler onların yaşamak istedikleri münzevi hayatı şekillendirmiştir. Bu sebeple sadece Vefâîlik değil, Yesevîlik, Haydarîlik tarikatına ait unsurlar da Bektaşîlikte varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Ocak, 1996: 117). Bektaşîlik, genel karakter yapısı şekillenmeye başladığından itibaren Yesevîlik, Vefâîlik ve Haydarîlik gibi tarikatları içine alarak onların etkinliklerini bastırmış bu üç tarikatı kendi bünyesinde yoğurarak tasavvufî bir yapı ortaya çıkarmıştır, denilebilir (Uğur, 2020: 60).

Bektaşîlik, Yesevîlik, Haydarîlik, Vefâîlik, Kalenderîlik etrafında şekillenmesinden sonra 14. yüzyıldan itibaren kendi bünyesinde yeni bir ekol oluşturmuştur. Her ne kadar farklı bir kol olarak yeni isim alıp diğer tarikatlardan ayrılrsa da aynı geleneği taşımaktadır. İslâm öncesi mistik düşünceler farklı metaforlarla yine devam etmektedir. Anadolu topraklarında tasavvufî mânâda etkin rol oynayan Bektaşî tarikatının kökeni araştırmacılar tarafından eski Türk geleneklerine, Horasan Melâmîliğine, İslâmiyete, Hristiyanlığa, Maturidîliğe, Hurûfîliğe, Rafîzîliğe, Vefâîliğe, Babaîliğe, Alevîliğe, Bâtînîliğe, İslâmiyet dışı etkilere kadar birçok tarikat ve tasavvufî inanca dayandırılmıştır. Ahmet Uğur “*Klasik Türk Şiirinde Bektaşîlik*” adlı doktora tezinde Bektaşîliğin ortaya çıkışının dayanaklarını detaylı şekilde anlatmıştır (Uğur, 2020: 68)

Bektaşîliğin ricâlûlgayb ile olan bağlantısı ise şu şekildedir: “Abdâl, abdâlan, budâla” tiplerini ricâlûlgayb grubunun dışında Bektâşîlik tarikatına mensup özelliklere bürünmüş şekli ile farklı tip kazanmıştır. Tasavvufî sözlüklerde, abdâl; *sayısı yedi, yetmiş ya da kırk olarak gösterilen bir evliyâ zümresidir*. Aynı zamanda eskiden bazı gezgin dervişlere verilen isimdir. Belli bir mertebeye ulaşmış, tasavvuf bilgisiyle insanlara rehberlik edebilecek yetkinlikte olan kimselere de “abdâl” adı verilmiştir.

Klâsik Türk edebiyatında “âbid”, “zâhid”, “velî”, “sûfî”, “dervîş”, “büdelâ” gibi adlarla anılan abdâl terimi, tasavvufî metinlerde Kalenderîlik, Bektaşîlik ve Hurûfîlik etkisi altında kalan şairlerce; “torlak”, “kalender”, “Haydarî”, “Bektaşî” “ehl-i hak”, “özge abdâl”, “ışık” gibi çeşitli kelime ve terkiplerle ifade edilmiştir. Ayrıca, Alevî ve Bektaşî kültüründe, “abdâl keyfi” ve “abdâl sırrı” kavramlarına da rastlanılmaktadır. Abdâl olduğu belirtilen kimseler eserlerde genellikle, az yiyen, az uyuyan, dünya işlerinden elini eteğini çekmiş, kanaatkâr, gönlü Allah sevgisiyle dolu, yetimleri sevindiren, yoksulları doyuran keramet sahibi gibi özellikleri ile anılırlar (Uğur, 2020: 115).

Çeşitli çalışmalardan elde edilen verilere göre, abdâl dervişlerin fiziksel görünüşleri şu şekildedir: Bu derviş grubu, genellikle yalın ayak ve başları çıplak bir şekilde dolaşırken, sırtlarında “tennûre” adı verilen ve sadece avret yerlerini örten bir elbise bulunur. Belde yünden örülmüş bir kuşak, omuzlarda balta, ellerde değnek, kav, çakmak ve iki cür’adân, tahtadan yapılmış sarı bir kaşık ve keşkül taşırlar. Ayrıca, tef, kudüm, boynuz gibi müzik aletlerini yanlarında taşıyarak köy köy dolaşırlar ve nara atarlar. Göğüslerine zülfikar şekli, omuzlarına Hz. Ali’nin adı veya pazularına yılan resmi gibi dini simgeler çizilmiş olarak, vücutlarının bir kısmı dağlanmış şekilde görünür. Ayrıca, zenginlerin evlerinde dilenmeyi de bir gelenek haline getirmişlerdir (Şentürk, 2015:141-220; Onay, 1993: 2-6).

Klasik Türk şiirinde Mesîhî, Behîstî, Cesarî, Vâsî, Yetimî, Hayretî gibi şairlerin şiirlerinde ricâlûlgayba dair abdâl tipi Bektaşîlik tarikatın vasıflarını taşır. Ayrıca tarikatın şeyhleri zamanın Mehdi'si, kutbu olarak görülür.

İsterim abdâl-veş erkân aña ta'lim idem

Meclis-i 'irfânıma geç geç gelüp tez gitmesün (Cesârî, G 480/2)

[Usul ve âdetleri ona abdâl gibi öğretmek isterim. İrfan meclisime geç gelip erkenden gitmesin.]

Abdâl-ı ışk olup yalun ayak başı kaba

Sahrâya düşdi âşık-ı şûrîde-vâr serv (Mesîhî K18/27)

Özellikle Alevî etkilerin görüldüğü Bektaşî şiirinde abdâllar kendilerini Hacı Bektaş Velî'nin ereni olarak görüp, Hz. Alî'yi şâhları sayarlar:

Biz ki Rûm abdâliyuz her yirde var dergâhumuz

Hân-kâh-ı 'aşk olur her dem ziyâret-gâhumuz

Hâcî Bektaş Velî'nün erleri dirler bize

Bende-i makbûlleriz sırr-ı 'Alî'dür şâhumuz (Cesârî, Mrb. 78/1)

Ricâlûlgayb'ın toplumu kötülüklerden koruyan yeryüzü ve gökyüzünde birbirinden farklı görevleri olan sayısı belli olmayan velîlerine, Bektaşî kimliği verilmiş ve toplum tarafından bilinir hâle gelmiştir. Halbuki gayb erenleri, kendilerini halktan gizleyen, bilinmek istemeyen kişilerdir. Ricâlûlgayb grubunun taifesinden sayılan abdâl, ârif ve velî tipi, edebî metinlerde çeşitli imgelerin kullanımıyla görünür hâle getirilmeye çalışılmıştır. Örneğin; Türk Halk edebiyatı edebî metinlerinde rüyasında bade içen şair uyandıktan sonra şiir söylemeye başlar. Bade insanlara şiir söylemeye yeteneği kazandıran mânevî bir semboldür. Klasik edebiyat metinlerinde ise bade sevgilinin dudağı, yanağı, aşkın nazını anlatmak için kullanılan bir teşbih unsurudur. Tasavvufî mânâda ise bade içen sevgili dünyada kesrettedir, hakikat arayışı içindedir. Alevî-Bektaşî şiirlerinde; “bâde-hor”, “bâde-i çûnnâr”, “bâde-i gül-reng”, “bâde-fürûş” terimlerine/kavramlarına da yer verilir. Hayretî'nin aşağıdaki beyitinde ârifî badesiz düşünmek yersiz olacaktır. Bu beyitte, “Badesiz ârif, asası olmayan bir ihtiyara benzetilmiş, desteğini kaybeden “elif” harfi gibi duran kişinin “lâm” harfi gibi eğileceğine dikkat çekilmiştir. (Uğur, 2020: 70).

Bâdesüz 'ârif 'asâsuz pîre benzer yâ begüm

Lâm iderse bu elif kaddüm 'aceb mi lâ-yı mey (Hayretî, G 439/2)

Hayretî'nin bu beyitiyle 'ârife ricâlûlgayb grubuna ait özellikler ve vasıflar yüklenmiştir. Bektaşî şiirlerinde 'ârife bade içirilmesiyle ilhamın, rüyalarda gönderilmesi unsurları söz

konusudur. Aynı zamanda ârifin asası bulunur, esasının olması Hz. Musa ile Hızır Aleyhisselam'ın yolculuğunu hatırlatmaktadır. Hz. Musa, bu yolculukta, esasını iki kere yere vurarak Nil nehrini ikiye ayırmıştır. Asanın bu özelliği ön plana çıkarılarak ârifin eline asa verilmiş kerâmet gücünün olabileceğine dikkat çekilmiştir.

Ricâlûlgaybı farklı kılan diğer madde ise; ricâlûlgaybda veraset sisteminin olmasıdır. İbnü'l-Arabî verâsetle ilgili değerlendirmelerinde vârislerin bir kısım bilgileri doğrudan Allah'tan alabildiklerini ifade eder. O, evliyânın iki mirâcî olduğunu belirtir: “*Velîler bunlardan birinde, şerîatle ilgili olmayan konularda ilham almaları itibarıyla Hz. Muhammed dışındaki diğer peygamberlerin kalbi üzerinde bulunmaktadır. Diğerlerinde ise onlar, şeriat sahibi (resûl) olan diğer peygamberlerin izinden gitmektedirler. Onlar, şeriatların mânâlarını enbiyânın mişkati üzerinden, Yüce Allah'tan alırlar*” (Bulğen, 2016: 345). İbnü'l-Arabî'nin ifadelerine bakılınca velî'nin inşâî bilgileri enbiyânın ışığından; kelâmî konularla ilgili bilgileri de doğrudan vecd hali ile aldığı söylenebilir. İlham ricâlûlgayba doğrudan Allah tarafından gönderilir.

Bektâşîler ile gayb erenlerinin ortak özelliklerden biri de sayılar konusudur. Ricâlûlgaybda sayı sembolizmi çok önemlidir. Allah'ın görünmez adamları toplumda, üçler, yediler, kırklar, üç yüzler şeklinde anılmış, yeryüzünde yardıma muhtaç kişilere yardım etmeleri ile bilinmişlerdir. Bektaşîlerde de “beşler” kavramı yani beş sayısı önemlidir. Çünkü beş ile hitap edilen kişiler, Hz. Muhammed, Hz. Fâtma, Hz. Alî, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'dir. Beşler kavramı, tasavvufî olarak kalpleri Cebrâil'in üzerinde bulunan beş velî için de kullanılmıştır. Bu beş şahsiyetin, nefes ve ilimleriyle gönülleri dirilteceği inancı hâkimdir.

Yediler üçler hakkı

On iki beşler hakkı

On yedi kemerbeste

Hem on dört hâslar hakkı (Muhyiddin Abdâl, M. 165)

Abdâl, kutb, pîr, velî kavramları genellikle dinî tipleri ifade etmek için kullanılan model tip ifadeleridir. Bektaşî şairler, Kalenderî derviş olan şairler kendi tasavvufî düşüncelerini somutlaştırmak için ricâlûlgayb grubuna ait tabakalara bulundukları tasavvufî topluluğun özelliklerini yükleyerek toplum içerisinde yeni tipler oluşturmuşlardır. Keramet göstermek velî tipine has bir özelliktir. Velî tipinin bu tasavvufî akımlar ile toplum içindeki görüntüsü değişmiş âşık ve dervîş tipi özellikleri göstermeye başlamıştır. Tasavvufî akımların ortaya çıkış sürecine bakılırsa her tarikat ve tasavvuf akımının aynı

gelenekten beslendiği bu kaynağın Şamanizm, gnostatizm ve İslâm öncesi bâtinî düşüncelere dayandığı söylenebilir. Abdâl tipini kalender bir şairin divanında başını tıraş eden, cur'a içen, toplumdan kendini soyutlayan, kendini kınayan bir derviş olarak görürken Bektaşî bir şairin abdâl tipini tasvir şekli de birkaç farklı özellik dışında çoğu zaman aynı olmaktadır.

Bektaşî tarikatını diğer tarikatlardan ayıran bir durum vardır. O da; “imâmet ve Şîa” anlayışıdır. İmâmiye ve İsmâiliyye Şîa'sının Hz. Muhammed'le beraber nübüvvetin sona ermesiyle ilâhi hakikatleri insanlara hatırlatma görevinin bitmediği, nübüvvetin arkasından velâyet ve imâmet döneminin başladığı düşüncesi yer alır. Fakat bu durum tasavvuftaki velâyet teorisinin Şîi teolojiyle birebir aynı olduğu anlamına gelmediği gibi mutasavvıfların bu durumu tasavvufa intikal ettiklerini gösterir. Şîilikte velâyet ve imâmetin yalnızca Hz. Ali-Hz. Fâtma nesline varis kılınmış olmasına karşın tasavvufta böyle bir varislik söz konusu değildir (Ocak, 2021: 320).

İmâmiyye ve İsmâiliyye teolojisinde velâyet, imâmet ve hatta kutb, Mehdî ile özdeşleşmiş görünmektedir. Bu durum, 13. yüzyıl sonrası İmâmî özellikle de İsmâilî Şîiliğinde ve *Câvîdnâme* gibi Hurûfî kaynaklarında yer alan hususlarda İbnü'l-Arabî'nin tesirinin büyük olmasından kaynaklanmaktadır. İbnü'l-Arabî'nin etkisi, Şîi teolojide “olmazsa olmaz” olan İmâm-ı Ma'sûm inancının *kutb* ve On İki İmâm'ın (Mehdî), *kutbu'l-aktâb* kavramıyla giderek özdeş hale getirmiştir. (Ocak, 2021: 322). Klasik Türk şiirinde Bektaşî tarikatına mensup şairlerin genellikle kutb kavramı yerine *kutbu'l-aktâb*, *Mehdî*, *kutbu'z-zamân* kavramlarını tercih etmelerinin sebebi inanç ve görüşlerin birbirinin tesirinde kalmış olmasındandır. Onların şiirlerinde kutb, Hz Ali' dir; o da dönemin Mehdî'si kabul edilir.

4.2.1.2. Kalenderîlik

Dünyayı ve dünyevî değerleri umursamayan, toplumsal düzen ve inançlara, geleneklere karşı çıkan, kılık kıyafeti, hal ve davranışları ile toplumdan sıyrılan ve bu tutumlarını günlük hayatlarına yansıtan sûfilere “kalender”, bu grubu temsil eden tasavvufî zümreye “Kalenderiyye” veya “Kalenderîlik” denilmiştir. Farsça'da “iri yarı, kaba” anlamında “*kalanter*” Grekçe aynı anlamda “*kaletoz*” kelimesinden geldiği ileri sürülür. Kalenderîye'nin teşekkülünde Hint ve İran mistik akımların yer aldığı düşünülmektedir. IX. yüzyılda Horosan'da ve Mâverâünnehir'e kadar geniş sahada ortaya çıkan uzun süre boyunca etkisini devam ettiren Melâmîlik ile Kalenderîlik arasında etkileşim

bulunmaktadır. Tasavvuf kitaplarında ikisi birlikte ele alınıp yorumlanmıştır. Kalenderîler dinî ve sosyal açıdan toplumdan sıyrılmış, aykırılıkları ile dikkat çekerler. Kalp temizliğinin verdiği sarhoşlukla şer’î sınırları aşar, farzların dışında nafil ibadetleri yapmaz, oruç ve namaz gibi ibadetleri azaltırlar. Tasavvufi yaşamda ne kadar yeme içme azaltılır, ibadet çoğaltılırsa kalenderîlerde bu durumun aksi görülür. Onlar ihtiyaçlarını giderecek para, yiyecek, içecek gibi şeyleri saklamayı, tasarruf etmeyi terk eder; daha çok bedevî bir hayat yaşar, kalbin temiz olmasını yeterli görürler. Kalbi temiz tutmanın Allah’a yakınlaştıracığı düşüncesindedirler (Azamat, 2001: 253-256).

Kalenderîlik her ne kadar Melâmîlik ile eş değer tutulsa da farkları da mevcuttur. Melâmîler ibadetlerini gizlemeye çalışırlar, toplumda aykırı sayılacak bir davranışı yapmaktan kaçınırlar, iyilik ve hayır yapmaya özen gösterip çalışırlar. Dilenmek yerine çalışmayı tercih ederler. Kalenderîler bu tür davranışları âyan şekilde yapmayı tercih ederler. Büründükleri “abdâl” tipinin görünüşleri bu farkı açığa çıkarır.

Abdâl tipi zaman içinde “âşığı” sembolize eden bir tip haline gelmiştir. Ahmet Atilla Şentürk, *“Eski şiirin klişeleşmiş estetik değerleri arasında temel karakteri oluşturan ‘âşık tipi’, çoğu zaman ‘şairin’ şahsıyla özdeşleşmiş bir yapı arz eder ve hangi meşrepte olursa olsunlar bütün şairler kendilerini birer ‘abdâl’ olarak idealize ederler.”* şeklindeki yorumuyla bu klişenin oluşmasına dini vasıta ederek toplumda saygınlık kazanmaya çalışan otorite kurma isteği olan zahid/sofu tipinden kaynaklı olabileceğini ifade etmiştir. Bu durumda şairler abdâl ve Kalenderîleri anlatırken detaylı olarak açıkladıkları “âşık tipi”nin de ana hatlarını ortaya çıkarmışlardır (Şentürk, 2015: 141).

Kalenderî abdâl dervişleri; âşıktır, baş açık gezerler, başa dağ yakarlar, beline yaprak bağlarlar, cür’adan taşırılar, boynuna meftûl asarlar, çerağ taşırılar, çıplak gezerler, derde taliptirler, dilencilik ederler, dövme yaptırırlar, elif çekerler, dünyadan kendilerini soyutlarlar, esrar çekerler, fitil yakınırlar, hasıra bürünürler, keşkûl taşırılar, köçekleri vardır, külhanda yatarlar, meftûl takarlar ve bunun gibi farklı özellikleri şiirler vasıtasıyla bildirilmiştir.

“Bektâşîlik”te abdâl, XIII. yüzyıldan sonra toplum içindeki farklı görünüşleri, tarikatlara mensup halleri ile karşımıza çıkmaktadır. Ricâlülgayb grubunda “abdâl” tabakasını bir “velî” tipi olarak görürken Kalenderî, Haydarî, Bektaşî tarikatlarında bir “âşık” tipi olarak şiirlere konu edildiğini tespit etmekteyiz. “Abdâl” tipinin Melâmî zümresini sembolize

ettiği şiirlerde “âşık” tipi ile beraber “ahi” tipinin de özellikleri bulunduğu tespitler arasındadır. Ahiler fütüvvet ehli, çalışmayı seven, dilencilikten kaçınan, toplumda saygınlığı olan zümreyi teşkil eder.

Abdâl-i dehr çeğnine zerrîn 'alem alup

Bâzâr-i çerha girdi geyüp ak 'abâ seher (Ârifî, K131/7)

[Zamanın abdâlî sabahleyin omzuna altın bir bayrak alıp sırtına ak bir aba giyerek felek pazarına girdi.]

Kalenderî abdâları bayrak ile beraber davul da taşırlar. Doğu ve batıya davulun sesini duyurmak isterler. Son mısradaki da dünyadan kendilerini soyutladıklarını görürüz.

Şedde vü tabl ü 'alemlerle idüp cümle hüçûm

Rûm abdâlleriyüz eyleyelüm gayret-i Rûm

Salalum şarka vü garbe yine âvâz-i kudûm

Gel kalender olalum terk-i diyâr eyleyelüm (Celâlî)

Kalenderîler yaşam tarzları olarak zahitlerden ayrılırlar. Aşağıdaki beyitte dünya malından tamamen vazgeçtikleri ifade edilmiştir.

Biz kalender-meşrebüz kayd-i 'abâdan geçmişüz

Baş açık abdâl olup tâc ü kabâdan geçmişüz (Şühûdî, G 76/1)

Kalenderî dervişler vücutlarında yaralar açarak dağ yakarlar. Sürûrî bu durumu şu şekilde anlatmıştır:

Gerçek abdâlun idüğine nişân olsun diyü

Bu Sürûrî şevk ile yir yir başında yakdı dâg (Sürûrî, G 230)

Abdâl tipinin fiziksel özellikleri ön planda olarak yaşam felsefesi, Kalenderîlik ile tamamen ricâlülgayb tanımından uzaklaşmış, dilenci görünümlü âşık tipinin sembolü haline gelmiştir. Sadece kalp temizliğine dikkat eden abdâl toplumdaki aykırılıkları, düzen bozucu tavırları ile toplumda dışlanmış, kınanmıştır. Bu durum onları melâmîliğe yakınlaştırır.

4.2.1.3. Melâmîlik

Melâmet terimi, tasavvuf literatüründe "kınamak, kötölemek, ayıplamak" gibi anlamlara gelmektedir. Ancak, IX. yüzyılda Horasan bölgesinde özellikle Nîşâbur şehrinde yaygınlaşan ve günümüzde de etkisini sürdüren bir tasavvuf anlayışını ifade etmektedir. Bu anlayışa bağlı olanlara "ehl-i melâmet", "melâmî", "melâmetî" denirken, bu akıma da "Melâmetiyye" veya "Melâmiyye" (Melâmetîlik) adı verilmiştir. İlk dönem

kaynaklarında genellikle "melâmetî" ve "melâmetiyye" terimlerinin kullanıldığı görülürken, Osmanlı döneminde Bayramiyye tarikatı mensuplarından bir gruba "melâmî", tarikatlarına da "Melâmiyye" adı verildiği tespit edilmiştir. Melâmetin terim olarak kullanımı kökü olan "levm" kelimesinin geçtiği iki âyet, *"Ey müminler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah yakında öyle bir topluluk getirecektir ki O onları sever, onlar da O'nu severler. Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve şiddetlidirler. Allah yolunda cihad ederler, kınayanın kınamasından korkmazlar. Bu Allah'ın bir lutfudur, onu dilediğine verir. Allah'ın lutfu geniştir."* (el-Mâide 5/54). *"Kusurlarından dolayı kendini kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltip hesaba çekileceksiniz."* (el-Kıyâme 75/2) delil gösterilmiş, müminler arasından çıkacak bir grubun özellikleri anlatılırken kullanılan "Onlar kınayanın kınamasından korkmazlar" ayeti melâmet teriminin içerdiği anlamı vurguladığı şeklinde yorumlanmıştır (Azamat, 2004: 25).

Melâmîlik ricâlûlgayb sisteminde sayılamayan gayb adamlarının bulunduğu ilk tabakadır. İbnü'l-Arabî'ye göre melâmîyye, iç dünyalarındaki durumları dışa yansıtmayan bireylerdir ve onlar taifenin en yücesidir. Melâmîler, Allah yolunun takipçilerinin efendileri ve rehberleridir. Hz. Muhammed, âlemin lideri olarak onların arasındadır ve onlardan biridir. Onlar, işlerini titizlikle ve hikmetle yerine getiren kişilerdir. Sebeplere uygun davranır, ancak aşılması gereken durumlarda sınırları aşarlar. Melâmîler, iç dünyalarını dışarıya yansıtmadıkları için diğer inananlardan kolayca ayırt edilemezler. Pazar yerlerinde dolaşırlar, insanlarla etkileşimde bulunurlar ve ibadetlerini insanlarla birlikte yerine getirirler. Her beldeye, o beldeye ait insanların kıyafetleriyle girer, mescitleri mesken edinmez, insanların dikkatini çekmemek için Cuma namazının kılındığı mescitlerdeki yerlerini sürekli değiştirirler. Konuştukları zaman Allah'ı zikrederler, insanlar tarafından fark edilmemek için, komşuların dışındakilerle iç içe olmazlar, bütün ihtiyaçlarını kendileri karşılarlar. Allah'ın razı olacağı şekilde yaşamaya çalışırlar. Onları diğerlerinden farklı kılan yönleri ise, kalplerinin berraklığıdır. Sürekli Allah'ı zikrettikleri için baktıkları her yerde Allah'ın sıfatlarına mazhar olurlar. Onların oturmaları, kalkmaları konuşmaları kısaca bütün yaşantıları Allah iledir, devamlı olarak Allah'ı müşâhede ederler. Onlar, ricâlin en yükseği, talebeleri de en üstün olan kimselerdir (Atlı, 2011: 140).

Tirmizî'ye göre onlar, kuru, gösteriş içeren bir zühdü değil, Allah'ı sevgiyle anmayı, onun rızasına muhabbet ile ulaşmayı amaç edinen bir ibadet anlayışını benimsemiştir.

Melâmîler, Allah'ı anmayı kalbî, içten gelen sevginin timsali olarak “ibadetin özü ve ibadetin tâ kendisi” olarak görmüşlerdir (Sevimli, 2020: 868).

Melâmîlerin temiz ve saf sevgi anlayışı Klasik Türk şiirinde gönlü öteleyen zahid/sufî tipine karşı bir saldırı unsuru olarak kullanılmıştır. Klasik şair tasavvufî neşve ile başkalarının davranışlarını kötülemektense kendi nefsinin kötülemeyi, halka böyle görünmeyi melâmîlik unsurları ile anlatmayı seçmiştir. Klasik Türk şiirinde melâmîler ‘âşık tipi ile karşımıza çıkmaktadırlar.

Erdem Sevimli *Melâmîlik* üzerine yaptığı çalışmasında Nesîmî'nin şiirinden örneklerle melâmîliği nefsi kınayarak gönlü arındırmak olarak yorumlamıştır. Melâmîlik mutlak varlığa ulaşmada nefsi yok etmek, saf sevgiyi bulmak inancı olarak yorumlanır. Nesîmî, Allah aşkı ile yanıp tutuşan bir şairdir. Onun aşkı o kadar saf ve temizdir ki “Ene'l-Hak” diyerek yüzünün Allah'ın tecelli ettiği yer olduğunu ifade eder. Ve bu söz, onun imtihanı olmuş, toplum tarafından kınanarak sonunu getirmiştir. Aşağıdaki beyitte, melâmet halinin nefsi kınayarak gönlü arındırma düşüncesi, Nesîmî'de Leylâ'nın aşkı uğruna *meşhûr-ı cihân* olan Mecnun üzerinden telmih yoluyla belirtilmiştir.

Işkunda Nesîmî olalı halka melâmet

Meşhûr-ı cihân olduğu âlemde ʿıyândur (Nesîmî, G59/ 11)

Melâmîler aynı zamanda fütüvvet ehli kimselerdir. Fütüvvet, olgun olmayı gerektirir. Muhtaçlara yardım etmeleri, darda kalanın yanında olmaları, paylaşma hissiyatı, cömertlik olgusu onları kemâle erdiren niteliklerdir. Bu özellikleri ile Kalenderîlerden ayrılırlar. Kalenderî dervişler üzerlerine aba giyerek, topluluk içindeki aykırı tavırlar sergilerlerken fütüvvet ehli kişilerde tam tersi durum söz konusudur. Melâmîler hırka giyerler. Onların hırkası ise “aşk ateşi”ni temsil eder. Bu aşk, melâmîlerin gönlünü sarmakta en zor durumda bile bu yoldan vazgeçmemektedirler. Melâmî hırkasını giyen gönül ehli kişiler aynı zamanda idaresi güçlü şahıs olarak bilinir. Çünkü üzerine giydikleri hırka onları mânen pişirip, olgunlaştırmıştır:

ʿÂşık-ı âvârenüñ giydüm melâmet bürdesin

Kûyuñı terk eylemek yokdur eger öldürdesin (Behiştî, G 413/1)

Gerçi dil-âlûde-dâmân-ı melâmetdür velî

Kaʿbe-i kûyın koyup ʿazm-i Hicâz itmek de güç (Mezâkî, G 41/4)

Tasavvuf literatüründe melâmîlik, bir terim, bir makam ve bir tasavvuf anlayışı olarak tanımlanır. Aynı zamanda, Fütüvvet, Kalenderîlik, Kübrevîlik, Mevlevîlik, Bayramîlik, Halvetîlik gibi büyük akım ve tarikatların ortaya çıkmasında önemli rol oynayan bir tasavvufî eğilimdir. Melamîlik, hemen bütün tarikatlarda dervişin, kendisini halkın gözünde kötü tanıtması, herkesin beğenme ve saygısı yerine hor görülme isteyişi, bir bakıma tasavvufta önemli bir yere sahiptir. Mutasavvıflar, tasavvufî düşüncelerini anlatmak için şiiri bir araç olarak kullandıkları gibi; mutasavvıf olmayan şairler de düşüncelerine derinlik katmak, zengin bir çağrışım oluşturmak için tasavvufun sembol ve terimlerinden yararlanmışlardır. Mutasavvıf şairlerce; Hakk'a giden yolda, Hak uğruna karşılaşılan her engeli hiçe sayma, övünme, kınayanlara meydan okuma şeklinde dile getirilen melâmet, toplumun akıl ve mantık ölçülerini önemsememe, maddî ve dünyevî bağlardan azade olma, endişe duymama gibi özelliklerinden dolayı delilik ya da sultanlıkla ilişkilendirilmiştir (Selçuk, 2007: 409).

4.2.1.4. Hurûfîlik

Hurûfîlik, XIV. yüzyılda İran'da Fazlullah tarafından kurulmuş ve izleri XVII. yüzyıla kadar Anadolu ve Balkanlar'da takip edilebilen mistik ve felsefi bir akımdır. Hurûfîlik, iki önemli dönemde incelenebilir. İlk dönem, Fazlullah ve onun öğrencileri tarafından kurulan ve temelleri İran ve Azerbaycan topraklarında atılan yaklaşık elli yıllık bir süreci içerir. İkinci dönem ise Aliyyü'l- A'la, Mir (Seyyid) Şerif, Seyyid Nesîmî, ve Refî gibi Hurûfî düşünürlerinin Fazlullah'ın ölümünden sonra Anadolu ve Suriye'ye göç etmeleriyle başlar ve XVII. yüzyılda Balkanlar'da devam eder (Usluer, 2009: 9).

Hurûfîliği kurarken, Fazlullah, Bâtînîler'in te'vil (yorumlama) metodlarını başarılı bir şekilde kullanmış ve rüya yoluyla gerçeği bulduğunu, bazı sırların kendisine bu yolla bildirildiğini iddia etmiştir. Bu çerçevede, Arapça'daki yirmi sekiz harf ve bunlara ek Farsça'daki dört harf ile sayılar arasında çeşitli ilişkiler kurarak hurûfîlik sistemini ortaya koymuştur. Bu sistemde kâinata ait şifrenin insanın yüzünde bulunduğu dair bir izlenim söz konusudur. Bütün dinî hükümler, yirmi sekiz ve otuz iki sayısına uygun olarak insanın yüzünde temsil edildiği iddiasıyla ilişkilendirilmiştir. Ayetler ve hadisler de hurûfîlik sistemi çerçevesinde insan yüzündeki hatlarla ilişkilendirilerek açıklanmıştır (Aksu, 1998: 410).

Kur'ân ve insan arasında önemli benzerlikler kuran Hurûfîler insanı da Kur'an olarak kabul ederler. Kur'ânın başında yer alan bismelenin 14 alâmeti olması gibi, insanın başında da 14 alâmet (hat) vardır. Bu Kur'ân ile insan arasındaki eşdeşliğin bir göstergesidir. Hurûfîlere göre iki Kur'an vardır. Hakiki ve mecâzi Kur'ân: Yazılmış olan, ayet ve sûrelerden oluşan Kur'an mecâzidir. Hakîki Kur'an ise insanın yüzü ve vücududur. Çünkü insanın vücudundaki hatlar kalıcıdır (Usluer, 2009: 269). Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bütün “fazl” (fadl) kelimeleriyle Fazlullah'ın kastedildiğine inanan, onu Allah'ın zuhuru şeklinde gören Hurûfîler, Fazlullah'ın baş eseri ve Hurûfîliğin ana kaynağı olan *Câvidânnâme*'yi ilâhî kitap olarak tanırlar; âyetleri, cennet, cehennem ve âhiret hallerini ve bütün dinî hükümleri yirmi sekiz veya otuz iki harfe irca ederek te'vile tâbi tutarlar (Aksu, 1998: 409).

İbnü'l-Arabî'nin geliştirdiği insan-ı kâmil anlayışı esas alınırsa insan kendi yaratılışında 32 harfi (kelime-i şehadet ve kelime-i tevhîd) ⁸ (Aksu, 1998: 18/408) gözlemlemiştir. Her ne kadar âdemin Allah'ın tecelligâhı olduğu kabul edilirse edilsin hiçbir zaman fizikî olarak Allah'ın âdem olduğu anlamına gelmez. İnsan-ı kâmil düşüncesi hurûfîlikte *Sûret-i beşerîyyet-i insan-ı kâmil* olarak teşekkül eder.

Hurûfîlikteki insan-ı kâmil anlayışı ile Şîiliğin, özellikle de İmamiyye Şîiliğinin İmamet anlayışı arasında mevcut bir bağ yoktur ama İbn-i Arabî'nin tesiri olduğu söylenebilir (Ocak, 2021:342-343).

Klasik dönem Hurûfî-Kalenderî şairleri, şiirlerinde velâyet anlayışına dayalı olarak Hz. Ali'yi velâyet ehli yani imâmet makamının sahibi olarak değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda Hurûfîlik ile Şîiliğin temsili kavramı olan “imâm”lık makamı ricâlülgaybda da görülür ve bu durum velâyet-imâmet ilişkisine dayandırılır. Ünlü Hurûfî şairi Nesîmi şiirinde Mehdî'nin zamanın kutbu olduğuna aynı zamanda lütuf nurunun sırdaşı ve kurtuluş aydınlığına erdirecek kişi olduğunu belirtmiştir. Bakara sûresinin 2/115. ayetinde geçen “*semme vechu'llah*” (*Doğu da Allah'ındır, batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır*) ayetini delil göstererek insanın yüzünde Allah'ın tecellî ettiğine vurgu yapmış; bu şekilde hem imâmet-velâyet anlayışını hem de Hurûfîliği birleştirmiştir. Nesîmi'nin gazelinden alınan bir örnekte ise Hz. Muhammed'in kurtarıcı Mehdî

⁸ bkz, DİA (1998,18:408.) “Hurufîlik”. Kelime-i şehâdetde geçen Allah lafzında beş harf vardır; bu harflerin adlarının yazımından on dört harf ortaya çıkar; yine kelime-i şehâdetdeki Muhammed lafzında da beş harf bulunmakta olup bunların imlâsı da on dört harfi verir; böylece ikisinin toplamı yirmi sekiz eder; buna kelime-i şehâdetin ilk kelimesindeki dört harf eklendiğinde sayı otuz ikiye ulaşır. Şu halde kelime-i şehâdet, Arap ve Fars alfabelerinin tamamını ve bunların içerdiği Hurûfî anlamları ihtiva etmektedir.

olduğunu Hz. Ali'nin yardımcısı olup yeryüzündekilerin imdadına yetişeceğini bildirmiştir.

*Nefh-ı İlsâ ölü dilidür hemân
Âdemün sırrıdur ol sâhib-zamân*

*Mehdi-i nûr-ı hidâyetdür yakîn
Mahrem-i nûr-ı inâyetdür yakîn*

*Semme vechü'llâha idenler nazar
Uş bu yüzün aynıdur iy pür-hüner* (Nesîmî, M 3/148-149-150)

4.2.1.5. Mevlevîlik

Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelen Türkmenler Anadolu'nun etnik yapısını da değiştirmiştir. 13. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan Moğol saldırıları neticesinde büyük kitleler halinde Anadolu'ya gelen Türkmenler Anadolu'da Türk nüfusun çoğalmasının önemli bir sonucudur. İstiladan kaçıp Anadolu'ya gelenler arasında Türkistanlı ve İranlı pek çok âlim, sanatkâr, mütefekkir, şair, edîb de bulunmaktadır. Anadolu'da Türk-İslâm medeniyetinin gelişmesine katkı sağlamışlardır. 1258 yılında Irak'ın ve kısmen Suriye'nin Moğol tarafından istilasıyla oradan Anadolu'ya gelen birtakım sûfiler; Rufâî, Kâdîrî, Vefâî gibi tarikat akımlarını da kurmaya başlamışlardır. Bu dönemde Moğol istilası nedeniyle göç edenler arasında Mevlânâ'nın babası Bhaeddin Veled de bulunmaktadır. Horosan'dan ailesi ile birlikte pek çok şehre gitmiş, Sultan Alâeddîn Keykûbâd'ın davetiyle Konya'ya yerleşmiş bu sayede Mevlânâ Celâleddîn ve Mevlevîlik ile Türk kültürü tanışmıştır (Ösen, 2015: 17)

Mevlevîlik, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'ye (ö. 672/1273) nispet edilen tarikattır. Mevlânâ'nın ölümünden 15. yüzyıla kadarki dönemde âdab ve erkânı ile oğlu Sultan Veled tarafından kurulmuştur. Mevlânâ'nın düşünceleri, Mevlevîlik adı altında örgütlenen bir tarikatın doğmasına ilham vermiş ve bu tarikat, kültür, sanat ve edebiyat alanlarını etkilemiştir. İlk dönemlerde özellikle Batı Anadolu'daki beyliklerin bulunduğu yerlerde yayılmış, Osmanlı topraklarına beyliklerden sonra girmiştir (Ösen, 2015:18).

Anadolu'nun ve Osmanlı'nın farklı bölgelerine açılan mevlevîhânelerin merkezi Konya Mevlânâ Dergâhı'dır. Mevlevîler genel olarak Mevlânâ döneminde belirlenen Sünnî çizgiyi korumuşlardır. Daha sonra Mevlevîliğin Şemsî koluna mensup Çelebîlerde

Bektâşî etkileri de görülmeye başlamıştır. Mevlevî geleneğindeki sema töreni, diğer tüm sûfilerde ortak bir uygulamadır; ancak tarzında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Şems ile tanışmasından sonra Mevlânâ, semâya başlamış ve bu ritüeli teşvik etmiştir. Mevlevîlik ile diğer tarikatlar arasındaki temel fark, Tören-Merâsim bölümüdür. Belirli bir düzene göre gerçekleştirilen ve daha sonra *Mukabele* olarak adlandırılan bu sema töreni, Mevlevîliğin asırlarca insanı etkileyen en görkemli töreni olmuş, belirli gün ve gecelerde Mevlevîhanelerde sema törenleri yapılmıştır (Genç, 2014: 185-186).

Mevlânâ'nın döneminde sema törenlerinin yapıldığı resmî Mevlevîhâneler mevcut değildir. Selçuklu emirlerinden Horasanlı Tacüddin Mu'tazz, Mevlânâ'ya olan sevgisinden dolayı Daru'l-uşşak yapmak istemiş, fakat Mevlânâ istemediği halde Sultan Veled'in ısrarıyla medresenin yanına yoksul müridler için birkaç oda inşa edilmişti. Bu durum, Mevlevîliğin Mevlânâ döneminde tam olarak kurulmadığını, ancak bir oluşum sürecinde olduğunu gösterir. Mevlevîlik, asıl olarak Mevlânâ'nın tasavvufi düşünceleri ve aşk felsefesi etrafında şekillenmiştir. O, Mevlevîliğin özellikle ilham kaynağı olmuş ve aşk, mûsikî ve sema kavramlarıyla temel prensiplerinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Mevlânâ'nın ölümünden sonra yerine halefi Hüsâmeddin Çelebî geçmiş, onun vefatından sonra da Sultan Veled, Mevlevîlerin lideri olmuştur. Sultan Veled'in liderliği, Mevlevîliğin tarikat sistemine dönüşmesini sağlamıştır (Genç, 2014: 186).

1312'de Sultan Veled'in irşad görevini oğlu Ulu Arif Çelebi'ye devretmesi, Mevlevîlik tarihinde bir dönüm noktası olmuş ve bu olaydan sonra Mevlevîlik, "çelebî" unvanıyla anılan Mevlânâ soyundan gelen şeyhler tarafından temsil edilmeye başlanmıştır. Bu süreçte, Konya Mevlânâ Dergâhı ve çelebîlik makamı, Mevlevîyye tarikatının yönetim merkezi haline gelmiştir. Yaygınlaşması için çaba sarf eden Ulu Arif Çelebî, her gittiği yerde bir zaviye kurmuş ve Mevlevîlik'in yayılmasına önemli katkılarda bulunmuştur (Tanrıkorur, 2004: 468).

Divâne Mehmed Çelebî ve Celâleddin Ergun Çelebi gibi kişiler, Mevlevîliğin yayılmasında büyük rol oynamış isimlerdendir. Bu sayede Mevlevîlik XV. yüzyıl boyunca tarikatın tüm âdab ve erkânıyla kuruluş ve yayılma sürecini tamamlamıştır. Bu dönemden itibaren Mevlevîlik artık hiçbir esası değişmeyecek şekilde gelişmiş ve XVI. yüzyılda ise Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde, imparatorluğun her yerine yayılarak 14 büyük tekke ve köyler dışındaki 76 zâviye kurulmuştur. Mevlevîhaneler, dönemlerinin bilim, irfan, sanat, edebiyat ve müzik merkezleri olmuş; Mevlevîler ve

Mevlânâ'yı sevenler bu ortamlarda bulunarak mânevî eğitim ve feyz almışlardır. (Genç, 2014: 187).

Tarih boyunca Mevlevîlik, halktan devlet adamlarına kadar geniş bir yelpazedeki insanların mânevî hayatı üzerinde etkili olmuştur. Mevlevî tekke ve dergâhları, birçok âlim, ârif ve kâmilin yanı sıra Türk kültür ve sanatının önde gelen temsilcilerinin yetiştiği bir tür güzel sanatlar akademisi gibi işlev görmüştür. Klasik Türk müziğinin önemli bestecilerinden birçoğunun, şairler tezkirelerinde yer alan 320 divan şairinden 220'sinin Mevlevî kökenli olması bu tarikatın Türk sanat ve kültürüne olan somut etkisini göstermektedir (Tanrıkorur, 2004: 475).

Klasik Türk şiirine de Mevlevîliğin tezahürleri yansımış, Mevlevî dergâhına giden semâlardan, yapılan âyinlerden etkilenen şairler bu etkiyi şiirlerinde gizleyememişlerdir. Bazen sâkîyi semâzene benzetmişler bazen beyitlerine Mevlevî erkânının unsurlarını konu etmişler bazen de özellikle Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'ye methiyeler düzmüşlerdir.

Mevlevîliğin ricâlûlgayb ile olan bağlantı noktası ise âdab ve erkânındaki usûllerin hiyerarşik bir yapı ile tamamlanması ayrıca Mevlânâ'nın ulu kimliği üzerine zamanın kutbu olarak değerlendirilmesidir. Tezin "Benzetme Ögesi İlişkileriyle Ricâlûlgayb" adlı bölümünde ayrıntılarıyla görüleceği gibi, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Nâbî, Şeyh Gâlib, Esrar Dede başta olmak üzere klasik şairler nazarında cihânın ulusu, Allah'ın sevdiği kulu gibi sıfatlarıyla kutbdan sayılır. Kutbun görevi bulunduğu yeri korumak ve güzelleştirmektir. Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin düşünceleri ve sevgisi sadece Anadolu topraklarına değil tüm dünyaya yayılmıştır.

4.2.1.6. Kâdirîlik

Abdülkâdir-i Geylânî'nin (ö. 561/1165-66) kurucusu olduğu İslâm dünyasının ilk ve en yaygın tarikatıdır. Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Geylân kasabasında doğan Abdülkâdir-i Geylânî, eğitimini Bağdat'ta tamamlayarak Ebü'l-Hayr Muhammed b. Müslim ed-Debbâs vasıtasıyla tasavvufa yönelip hocası Hanbelî fakihi Ebû Sa'd Mübârek el-Muharrimî'nin kendisine tahsis ettiği medresede 521 (1127) öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. Öğreticiliğinin yanında vaaz ve irşadla da meşgul olmuştur. Müderris ve vaaz olması geniş çevrede tanınmasını sağlamış, görüşlerinin kabul görüp yayılmasına katkı sağlamıştır. Kâdirîyye tarikatının yayılıp çoğalmasında Abdülkâdir-i Geylânî'nin çok çocuk sahibi olmasının da etkisi vardır. Babalarının ilmine ve mânevî mirasına sahip çıkarak gittikleri ve bulundukları yerlerde ilimlerini tahsis etmişler, Abdülkâdir-i

Geylânî'nin görüşlerini paylaşmışlardır. Mısır, Fas, Şam, Suriye topraklarında Abdülkâdir-i Geylânî'nin torunları faaliyet göstermişlerdir (Azamat, 2011: 131-133). Abdülkâdir-i Geylânî'nin Moğol işgali sırasında yıkılan medrese ve tekkesi Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 1534'te yeniden yaptırılmıştır.

Tarikatın Eşrefiye kolunun kurucusu ve Kâdirîyyeyi Osmanlı topraklarına getiren ilk sûfî Eşrefoğlu Rûmî'dir (ö. 1469). Tarikat daha sonra İsmail Rûmî ile İstanbul'a yayılmıştır (Kara, 2017: 23).

Kâdirîyye'de toplu zikir ve âyin merâsimleri yapılır. Tarikatın kollarında yapılan âyinler farklılık gösterebilir. Kâdirîyye İcâzetnâmelerinde tarikatın silsilesi Hz. Ali'ye iki şekilde ulaşmaktadır. Abdülkâdir-i Geylânî ve Ebû Sa'd Mübârek el-Muharrimî'den başlayıp Ma'rûf-i Kerhî'ye kadar her iki tarikat silsilesinde yer alan isimler ortaktır. Ma'rûf-i Kerhî'den geriye doğru silsile, İmam Ali er-Rızâ ve diğer Ehl-i beyt imamlarıyla veya Dâvûd et-Tâî, Habîb el-Acemî, Hasan-ı Basrî gibi isimler aracılığıyla Hz. Ali'ye ulaşır. Bu silsilelerden ilki "silsile-i zeheb", ikincisi ise "silsile-i müzehheb" olarak adlandırılır. Kâdirîyye tarikatında seyrüsülûk, diğer esmâ tarikatlerinde olduğu gibi Allah'ın yedi isminin zikredilmesiyle gerçekleştirilir. Kâdirîyye tarikatında, Halvetiyye'deki gibi halvet uygulaması ve Nakşbendiyye'deki gibi râbita uygulaması bulunmaktadır (Azamat, 2011:133).

Kâdirîyye tarikatının ricâlûlgayb ile bağlantısı diğer tarikat ve tasavvuf akımlarında da olduğu gibi yapılan âyinlerin uygulamaları ve bir silsile sisteminin olmasıdır. Kâdirîyye tarikatının da silsilenin Hz. Ali'ye ulaşması evliyânın varisi görülmesinden kaynaklıdır. Tarikatın ricâlûlgayb ile ikinci bağlantı noktası ise Abdülkâdir-i Geylânî'nin zamanın kutbu sayılmasıdır ki, lakabı da *Gavs-ı azam*, *kutbu'l-aktab*'dır. Şiirlerde Abdülkâdir-i Geylânî, "kutb" unvânı ile anılır.

4.3. RİCÂLÜLGAYB SAYI VE SEMBOLLERİNİN ÖNEMİ VE EDEBÎ METİNLERE YANSIMALARI

Kaynağı, Mayalara, Eski Hititlere daha sonra Mezopotamya medeniyetlerine uzanan sayı sembolizmi, günümüzde her medeniyetin hayatında, inanç tarihinde yer almaktadır. Sayılar tarihten bu yana ihtiyaçlarımız doğrultusunda geliştirilmiş ve hayatımızı kolaylaştırmıştır. Zamanla matematiğin dışında diğer bilim dallarına, sanata, edebiyata ve dine de sirayet etmiştir. Tüm dinlerde olduğu gibi İslâm'da özellikle de tasavvufi

çevrelerde bazı sayılar, diğerlerine nazaran ön plana çıkmıştır. Kimi zaman sanatçılar, her bir sayıyı bir metafora karşılık gelecek şekilde kullanmışlardır (Babacan, 2018:270). Türk Halk inanışlarında “üç”, “dört”, “yedi”, “kırk”, “üç yüz” sayıları karşımıza çıkmaktadır.

İnsan, kendisini, çevresini ve evreni anlama ve içindeki gizemleri çözme çabasıyla ilk ve temel aracı olarak sayıyı keşfetmiştir. Sayının bu kadar evrensel bir öneme sahip olmasının nedeni varlığın her alanına uygulanabilirliğiyle ilgilidir. İnsan, sayılardaki uyumu keşfederek kendisi ile evren arasındaki uyumun farkına varmıştır. Sayı sistemleri, farklı kültürler ve unsurlar tarafından şekillendirilmiştir ve her uygarlığın kendine özgü sayı işaretleri bulunmaktadır. Örneğin; İnkaların renkli düğümleri veya borçların farklı türden kesiklerle oyulduğu çetele suç oranlarının sayısını göstermektedir. Fenikeliler ve geç dönem Romalılar görece olarak ilkel sayı formlarını kullanırken eski Mısır’da sayılar resimlidir. İsrâiliyat’ın ve Kabalanın etkisiyle bu sayı sistemi zamanla yenilenmiştir. Arap inanışlarında ebced, cümer, cifr teknikleri ile bu karmaşık sayı sistemi pratikleştirilmeye çalışılmıştır. Mezopotamya ilk zamanlarda astronomi ve matematiğin geliştiği yerdir ve belli sayılara onlar anlam vermiştir. Ama Hartner’e göre sayıların en gelişmişisi Maya sistemidir. Maya sistemini diğer sayı sistemlerinden ayıran özellik ise hatasız oluşudur. Venüs gezegeninin güneş çevresindeki 65 synodik dönüşünü esas alan takvimler geliştirmişlerdir (Schimmel, 2021: 13).

İnsanlar zaman içerisinde sayıları metafor olarak kullanmaya başlamışlardır. Masallarda, destanlarda, mitolojide, ilkel inançlarda, çeşitli hikâyelerde daha pek çok dilsel ürünlerde sayıların varlığı onlara yüklenmiş özel anlamlarla kendisini göstermiştir. (Babacan, 2018: 271). Dinî ve tasavvufî alanda da sayılar sembol olarak kullanılmıştır. Ricâlûlgayb tabakasında yer alan ricalü’l-adet grubu belli sayılara göre ortaya çıkmış; görevleri sayılarına göre oluşturulmuştur. Ricâlûlgayb grubunun kendi aralarında yüklendikleri vazifeler vardır. Her mertebedeki ricâlûlgaybın adları, sayıları ve bulunduğu yerler hakkındaki bilgiler farklılık gösterse de bu grupların görevleri, sayıları birtakım hadislerle dayandırılmıştır. “*Abdâl, büdelâ kırk kişidir. Yirmi ikisi Şam’da, on sekizi Irak’tadır. Her ne zaman onlardan biri ölürse bir başkası onun yerine geçer. Allah’ın emri gelince hepsi de vefat ederler. O vakit kıyamet de kopar*” (Atlı, 2011: 19) hadisi örneklerden biridir.

Abdûlbaki Gölpınarlı, ricâlûlgaybın miktarını eski dinlerin, Fisagorilerin hatta Mısır ve Hint inançlarının etkisine bağlı olarak hesaplandığı görüşündedir (Atlı, 2011: 21). Ricâlûlgayb anlayışının temeli İslâm felsefesiyle birlikte bâtinî kökenli inançlara da dayanmaktadır. İçerisinde kurgulandığı sayı sistemi de Bell’in Pythagorasçılar için

yazdığı “kozmos saf matematikle eşbiçimseldir” görüşü ile değerlendirilebilir. Pythagoras’ın sistemindeki düşünce şudur: “Dünyanın evrimi sayıların evrimine paraleldir. Birlik, boşluk ve sınırdan oluşur. Bir’den sayı, sayıdan da bütün gök, bütün evren ortaya çıkmıştır” (Schimmel, 2021: 19).

Bu düşünceyi ricâlülgayba uyarlarsak, yeryüzünde 1 adet kutb bulunur. Kutb yeryüzünü ve gökyüzünü idare eden veliler tâifesinin başkanı, dünyanın ve âlemin manevî yöneticisi olduğu kabul edilen en büyük velidir. Kutb, dairenin merkezi, çevresi ve Hakk’ın aynasıdır. Âlemin etrafında döndüğü bir eksendir onun ardından ise kutbun yardımcısı olan 2 kişiden oluşan imâm gelmektedir. Ricâlülgayb tiplerini belirleyen bu sayılar kâinat düzenine göre verilmiştir.

William Chittick, ricâlülgaybın sayıları ile ilgili değerlendirmesinde şunları kaydetmektedir: “*Yaratılmış düzende Allah’ın birliği, kutbun her zaman bir olması olgusunda yansıtılır; buna karşılık O’nun isimlerinin merâtibi, sayı adamlarının derece bakımından kutbun altında sıralanmış olmaları olgusunda yansıtılır. Adamlar’ın 1, 2, 4, 7, 12 vs. gibi matematiksel dizilişi bir yaratılmış gerçeklikler merâtibi vasıtasıyla içinde İlâhi İlke’nin kendi imkânlarını açtığı tarzları yansıtır. Kozmik yönden, bu sayıları, bütün evrendeki doğal olgu ve olaylarda görmek mümkündür*” (Chittick, 2022: 69). William Chittick’in görüşü İhvan-ı Safa’nın “*Fiziksel âlem Tanrı’dan bir sudûrdur. Bütün varlığın ve sayıların özü bir’dir. Bütün sayılar bir’in yansımasıdır. Bir bütün sayıların illeti, meydana getiricisi ve asıl kaynağı olduğundan Tanrı’ya karşılık gelmektedir*” düşünceleriyle eşdeğerdedir (Çetinkaya, 2020: 72)

Fisagorculuğun etkisinde kalan İhvanu’s-Safa bu sistemi tevhîd inancına bağlar. Sayılar ilmi ve kökeninde “bir” in bulunduğu ilim, tevhîd ilmidir. Sayıların özelliklerine, sınıflandırılmasına ve düzenine ilişkin ilim yüce Yaradan tarafından yaratılan varlıkların ve onun sanatının, düzeninin ve sınıflandırılmasının ilmidir.

4.3.1. Pisagor Görüşü

İslâm, Yahûdî ve Hristiyan kültüründe sayılara gösterilen ilginin esasları Pythagorasçıların hazırladığı temellere dayanır. MÖ. 6. yüzyılda Samaos Adasında doğan Pythagoras Mısır’da yaşamış burada doğunun matematik bilgisinden bir şeyler öğrenmiş sayılarla ilgili ilk sistemi oluşturmuştur. Pisagor ve öğrencilerinin düşünce temeli “düzen” fikrine dayanmaktadır. Bu düşünce ile dünya evrimini sayılar ile açıklamışlardır. Bir’den sayı, sayıdan da bütün gök, bütün evren ortaya çıkmıştır. Onlara göre evrendeki

her şey ortak tam sayılarla ölçülebilmektedir (Schimmel, 2021: 19). Pythagorasçılar, özellikle maddi olmayan unsurlarla mevcut düzeni anlamaya odaklanmışlardır. Onların dikkatini çeken esas, maddenin ötesindeki düzen ve dengeyi temsil eden matematiksel ilişkilerdir. Onlar için, evrende hâkim olan düzen ve uyumun kaynağı, karşıtlıklar arasındaki birlik ve uyumla ifade edilir. Matematiksel ilişkiler, her şeyin temelinde bulunan ve varlıkların özünü oluşturan unsurlardır. Sayılar, bu düzenin ve varlıkların temsilcileridir; her bir varlık, bir sayı tarafından ifade edilir. Dolayısıyla, sayılar ve varlıklar arasındaki sonsuz ilişkiler dizisi temelde "bir"den türemiştir (Çetinkaya, 2003: 91). Pythagorasçılar evrendeki her şeyi iki kategoriye bölerek tek ve çift sayılar olarak ayırmışlardır. Tek sayılar sağ tarafa ait olup sınırlı, eril, kalanlı, doğrulu, ışık saçan, iyilik dolu iken çift sayılar ise; sol tarafta yer alan, çok katlı, dişil, hareketli, karanlık, kötü olarak belirtilmiştir. Onlara göre evrende var olan karşıt unsurların birbirleri arasında gösterdikleri uygunluk ahenktir ve her şeyin temelinde bulunan matematiksel ilişkilerdir (Babacan, 2018: 3). Tek ve çift sayılar arasındaki karşıtlıklar gizemcilikte, mutlak birliğin hedefi olarak vurgulanmıştır. Tanrı'nın tek sayıyla hoşnut olacağı düşüncesi tek sayılara olan inancı arttırmış zamanla insanların hayatlarında belli ritüeller oluşmuştur. Tek sayılı bir zamanda dualar edilir, büyüler yapılır, hastalar tek sayılı günlerde ilaç içer ve şifa bulur. Pythagorasçılar kendilerini var olan ve varlığa ait hava, ateş, su, toprak gibi unsurlarla sayılar arasında benzerlik kurmuşlardır. Müzikte ses dizelerinin nitelikleri ve oranlarını sayılarda bulmuşlar sayıları doğanın aslî unsuru kabul ettiklerinden sayıların temel öğelerinin bütün varlıkların da temel ögesi olduğunu hatta bütün göklerin salt uyum ve sayıdan ibaret olduğunu düşünmüşlerdir (Schimmel, 2021:22).

Platon (MÖ. 5. yüzyıl), Pythagorasçıların eleştirilmesine rağmen sayıların evrenin sırlarını çözmek için belirli anahtarlar içerdiğini kabul etmiştir (Schimmel, 2011: 26). Ammonios Sakkas'ın öğrencisi olan Plotinus (MÖ. 3. yüzyıl) ise Tanrısal birlikte sayı adına hiçbir şeyin olmadığını ifade eder. Sayı birliği; iki, üç vb. gibi gereksinimleri içerirken Tanrısal birlik sonsuzdur ve her şeyi içerir. Tanrısal birlik, sayı birliği gibi sonsuz kesirler halinde bölünemez (Alfred, 1998: 111). Ona göre Tanrı'nın taşması (südur) ise geri kalan her şeyi oluşturmuştur. Onun bu noktada Pythagorasçı gelenekle paralel düşündüğü anlaşılmaktadır.

4.3.2. İhvânu's-Safâ Sayı Görüşü

İslâmî gelenekte İhvânu's-Safâ ilk defa yeni-Platoncu ve Pythagorasçı görüşleri geniş çaplı olarak kullanmıştır. İhvânu's-Safâ'ya göre sayı bilim, her şeyin temelini oluşturan birlik ilkesini anlamının yoludur. Sayılar hususunda İhvânu's-Safâ Fisagorculuğun etkisinden kurtulamamıştır. Varlıklar sayılardır ve âlem yine sayılar ve nağmedir (Çetinkaya, 2003: 91). İhvân-ı Safâ'ya göre bütün varlık ve tefekkürün mutlak prensibi “bir” sayıdır. Bir sayısındaki mana tevhîd inancıyla özdeşleştirilir. Bir bütün sayıların özüdür. İhvâ'nın düşüncesini etkileyen diğer etken ise varlıkların Allah'ın “Kün” emri ile meydana gelmiş olmasıdır. “Kün” ilâhi bir emir ve sözdür. Harfler, söz ve seslerin simgeleridir. Bütün harfler 28 harften oluştuğuna göre varlıklar ile harfler arasında karşılıklı etkileşim söz konusudur (Çetinkaya, 2008: 92). Fisagorcularda, Hindûlarda ve Ortaçağ Kabalistlerinde görülen sayısal semboller Şîî ekolünde de önemli yer tutmuştur. Kur'anın bazı bölümlerini tevil etmek için semmbolleri kullanmışlardır. Semâvî varlıkların hareketi ile bağdaştırılan bazı sayılar, Babil, Hind, Mısır kozmolojisi ve derinlerinde olduğu kadar Fisogoryenlerde de önemli yer tutmuştur. İhvân bu sayılarının çoğunun, özellikle kürelerin sayısı, burçlar kuşağının bölümleri, gezegenler ve ayın devir sayısına karşılık gelen 9, 12, 7, 28 gibi sayıların sembollük değerlerinin önemi üzerine durmuştur (Çetinkaya, 2008: 96).

Tasavvuf öğretilerinin oluşturulmasında, 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 11, 40, 100 gibi sayılar özellikle âdap ve erkânın belirlenmesi ile ritüeller ve tekrarlar açısından önemli kabul edilmiştir. Tasavvufî düşünürler, sanatçılar ve mensuplar, eserlerini oluştururken bu sayısal sembolleri sıkça kullanmışlar ve hatta bazen bu sayıların gizemine göndermelerde bulunmuşlardır (Babacan, 2018: 273). Bâtınî, Şâa, İsmâîlî gruplar sayıları gelecekle ilgili gizli şeyleri bulmak için kullanmışlardır.

İhvân'a göre her sayının aslı bir'den dörde kadardır. Diğer sayılar bunlardan meydana gelir. Bir dörde eklendiğinde beş; iki dörde eklendiğinde altı; bir ve üçe dört eklendiğinde yedi olur.

İhvânu's-Safâ ile sûfilerin düşünce yöntemleri ve görüşleri benzerlik göstermektedir. İnsan-ı kâmil olma yolunda varlıklara ve nesnelere semboller yükleyerek bir vasıta olarak kullanmışlardır. İkisinin de kökleri Yeni Eflatunculuk ve Gnsotisizme varlığın kaynağının ilâhi aşk olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Hakîki varlığa ulaşmak için cismaniyetten uzaklaşmaları gerektiği fikriyle nefislerini arındırmışlardır. Sayılara anlam

yüklemeleri başta ihtiyaç doğrultusunda olsa da daha sonra hakîkâtin sırrına ermek düşüncesine dönüşmüş sayılar birer sembol olmuştur.

4.3.3. Ricâlü'l-Adet Grubunun Sayı Değerlendirmesi

4.3.3.1. Kutb (1)

Veliler tâifesinin öncüsü, dünyanın ve evrenin mânevî idarecisi olarak kabul edilen en yüce velî konumundadır. O, daima Allah'ın gözettiği bir kişidir. Kutb âlemin ruhu, adeta onun bedeni gibidir. Her şey, kutbun etrafında ve onun aracılığıyla hareket eder, yani her şeyi o yönetir (Uludağ, 2012: 223).

Kutbun adedi 1'dir. Tasavvufî manasına göre de âlemin özüdür. İhvânü's-Safâ sayı sembolizmine göre "bir" mutlak güçtür. Âlemi, varlığı tevhîde götüren yoldur. Bütün sayılar bir'den türemiştir. İbnü'l-Arabî'nin ricâlülgayb hiyerarşi sınıflandırmasında arkadan gelen tabakalar kutb'a bağlıdır.

4.3.3.2. İmaman (2)

Biri kutbun sağında, diğeri solunda yer alan iki velî'dir. Sağdaki melekût, soldaki mülk âlemine bakar (Uludağ, 2012: 185). İki'yi mutlak ilk sayı kabul eden İhvân'a göre, onunla bütün sayıların yarısı sayılabilir. Bir'in, sayıların aslı olması nedeniyle iki'nin özelliği, kesinlikle ilk sayı olması ve bütün çift sayıların paydası olmasıdır (Çetinkaya, 2022:76). Filozoflar ve bilgeler cisimleri anlatırken zıt anlamlarıyla ele almışlardır. Aydınlık-karanlık, Levh-i Mahfûz-Kalem, maddî-mânevî, aşk-nefret gibi. "Her şeyden de çift çift yarattık ki düşünüp öğüt alalım" (Zâriyât 51/49) ayetinden hareketle İhvân, zıtlıklarla cismânî düzenin anlaşılacağını iki sayısıyla belirtmiştir. Hareket eden ve duran cisimler, zâhir ve bâtın; yüksek, alçak bu örneklerden sadece birkaçıdır. İmâmanların ikisinin de zıt yerlere bakıyor olması bundan kaynaklanmaktadır. Sağdaki imâm meleklerin olduğu yerde görevliken soldaki imâm mâsivânın olduğu kâinatta görevlidir.

4.3.3.3. Üçler (3)

Tasavvufta üç büyük velîdir. Gayb erenlerden üç ulu ermiştir. Üçler, Hak'tan istimdat eder, halka yardım eder, insanlara şiddet ve kahr ile değil mülâyemet ve merhametle muamele ederler. Üçler bir kutb ve iki imâmdan oluşmaktadır. Kutbun, Allah'ın katındaki ismi Abdullah'tır ve genellikle "kutbu'l-aktâb" ve "gavs-ı âzam" olarak adlandırılır. O, Allah adına mülk ve melekût âlemini idare eder. Kutbun sağındaki imamın adı Abdurrahb'dır ve görevi melekût âlemini korumaktır. Solundaki imamın ismi

Abdülmelik'tir ve mülk âlemini korur (Uludağ, 2012: 367). , İhvân'a göre tek sayıların mutlak ilk sayısıdır. Varlık sahasında  sayısının ayrı bir yeri bulunmaktadır. Allah kâinattaki her şeyi l yaratmıştır. Madde, su ve ikisinden mürekkep cisimler, uzunluk, genişlik ve derinlik, maden, bitki, hayvanlar âlemdir (etinkaya, 2020:78).

Kâinatın düzenine baktığımız zaman varlıkların zıtlıklarıyla birlikte üç saç ayağı içerisinde dengelendiğini görmekteyiz. Halk arasında ler olarak tabir ettiğimiz gayb erenleri  sayısının sembol örneklerinden biridir. Kutb ve iki imam yeryüzü ve gökyüzündeki bu doğal dengeyi muhafaza etmektedir.

4.3.3.4. Evtâd (4)

Direkler stnlar anlamına gelen bu kavram tasavvufta doğuda, batıda, kuzeyde ve güneyde bulunan dört büyük velîdir (Uludağ, 2012: 130). Dört maddi düzenin sayısıdır. Tabiat, fiziğin temel niteliklerini, karakteristik özellikleri ve yeryüzündeki kozmik düzenin ana unsurlarını içerir. Doğa, Tanrı'nın dört ana grupta oluşturduğu her şeyi içerir: sıcaklık, soğukluk, nemlilik ve kuruluk gibi dört özellik; ateş, hava, su ve toprak gibi dört unsur; dört mevsim; metaller, bitkiler, hayvanlar ve insanlar gibi dört rn. Kozmosun yaratılış düzeni, dört sayısının belirgin etkisi altında şekillenmiştir.

Hak yolunda dört temel ilke bulunmaktadır. Bu ilkeler; Hakk'ı, nefsi, dünyayı ve şeytanı bilmek bu dört ilkeye bağlıdır. Bu ilkeler; sessizlik, toplumdan uzak kalmak, açlık ve uykusuzluktur. Bir kişi, toplumdan ve kendi iç dünyasından ayrılıp bunları düşünmez ve sadece Allah'ı anmakla meşgul olursa, bedensel ihtiyaçlardan uzak durursa ve uyumazsa, bu dört özellik bir araya geldiğinde insanlığı melekliğe; kul olmayı efendiliğe; aklı duyguya; görünmeyeni görünürlüğe ve i dünyayı dışa dönüştürür. Başka bir deyişle, bu özellikler onların yerine geçer (Atlı, 2011: 84). Ricâlgayb grubundan dört sayısını temsil eden evtâd ise dünyadaki dört yönü ayakta tutan, bu yönü idare edip muhafaza eden Allah'ın dostlarını sembolize ederler. Tasavvufta insan-ı kâmil olmak için atlatılması gereken dört mertebe vardır. şerîat, tarîkat, mârifet ve hakîkat bu eşikleri geçen kişi Allah'a daha kolay ulaşır. Evtâdın dört yöne hâkim olması aslında insan-ı kâmil oluşundan kaynaklanıyor olabilir.

4.3.3.5. Abdâl-Büdela (7)

Sayıları yedi, yetmiş ya da kırk olarak gösterilen bir evliyâ zümresidir. Yedi sayısı eski zamanlardan beri tasavvufta, sosyal yaşantıda sembolik bir rakam olarak kullanılmıştır. Yedi sfilerce özellikle sevilir. Geç dönem sfilik, gizemcilerin ruhsal güçlerini üzerinde

yoğunlaştırdıkları bedeninin 7 letafetinden hassas noktasından söz ederler. Bu letafet Tanrı'nın Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar 7 büyük peygamberde kendisini dışa vuran 7 temel niteliğiyle ilişkilidir (Schimmel, 2021: 142).

İbnü'l-Arabî abdâlin yedi kişi olduğunu ve sayılarının artıp azalmadığını söyler. Allah, yedi abdâla yedi kat göğü ve yedi iklimi korur. Her abdâlin kendine özgü bir iklimi ve izlediği bir peygamberi vardır. Allah yeryüzünü yedi bölgeye ayırmış ve mümin kullarından yedi tanesini seçip onlara "abdâl" adını vermiştir. Her bölgenin ayakta kalması için bir bedeli vardır ve Allah, bu bedel aracılığıyla o bölgeyi korur. Birinci iklimdeki Halil, İbrahim'in izindedir. İkinci iklimdeki Kelîm, Musa'nın, üçüncü iklimdeki, Harun'un, dördüncü iklimdeki, Hz. İdris'in, beşinci iklimdeki Hz. Yusuf'un, altıncı iklimdeki Hz. İsa'nın yedinci iklimdeki Hz. Âdem'in izindedirler. Abdâlin dörtü evtâd'tan sayılır. Evtâd isimleri ile aynıdır. Diğerlerinin isimleri ise; Abdü's-Semî, Abdü'l-Bâsîr ve yedinci abdâlin ismi; Abdü's-Şekür'dür (Bahadır, 2014: 34).

4.3.3.6. *Nukabâ (12)*

On iki sayısının özelliği, artan ilk sayı olmasıdır. İslâm toplumunda on iki sayısının önemi, Yahûdî-Hristiyan geleneğinde olduğu kadar belirgin değildir. Ancak İhvân'ın çalışmaları, Babil ve Yunan astronom ve müneccimleri izleyerek burçlar kuşağının on iki burcunu incelemeyi devam ettirmiştir (Çetinkaya, 2020: 84).

12 burcun 3 gruba bölünebileceğini keşfetmişlerdir: İlkbahar, yaz, sonbahar ve kışın her birisi için yalnızca 3 burç yoktur, ayrıca 3 ateş burcu (koç, aslan, yay) 3 su burcu (yengeç, akrep, balık), 3 hava burcu (terazi, ikizler, ova), 3 toprak burcu (boğa, başak, oğlak). Sayı olarak 12 her şeyden önce 3x4'ün sonucu olarak görülebilir, yani ruhsal olanla maddi olanın bir kombinasyonudur. 5 ile 7'nin toplamıdır. Ay'ın 12 noktadan geçtiği, 12 kuzey 12 güney yıldızının olduğu araştırılmıştır. Şii topluluğundaki gelişmeler de bu sayı ile ilişkilendirilir. Bu gelişmeler Hz. Muhammed'in torunlarından on ikinci imâma dek sürebilmektedir. Bu nedenle adları On iki Şîa'dır. Şîi eğilimleriyle tanınan Bektaşî dervişlerinin 12 kamalı bir başlık giymelerine ve bellerine Hacı Bektaş taşı denen onikigen bir akik takmalarına neden olmuştur (Schimmel, 2021: 197).

4.3.3.7. *Nücebâ (8)*

Nücebâ, son derece şefkatli ve yaratılıştan merhametli olduklarından, taşıyamadıkları yükümlülükler konusunda halka yardımcı olan, insanların işlerini ve durumlarını düzeltmekle görevli bulunan ermiş kimselerdir. Tüm insanların yüklerini taşırlar,

sıkıntılarını gidermeye çalışırlar. Bu kişiler sekiz ilim sıfatının sahibidirler. Bu zatlar gök cisimlerinin hareketleri ile ilgili keşif ve ıtıla yolu ile öğrendikleri bilgileri vardır ve bilgileri gök bilimcilerinin bildiği bilgiler gibi değildir. Onları yeri kürsîdir ve onlar kendi feleklerinden başka feleğin ilmîni bilmemektedir (Bahadır, 2014: 35-36).

Antik çağlarda sekiz sayısı, önemli ve şans getiren bir sayı olarak kabul edilirdi. Göksel kürelerin yedinci sınırlayıcısının ötesinde, sabit yıldızların sekizinci bir göksel küre ile var olduğuna inanılırdı. "Tanrıların sayısı" olarak nitelendirilen bu kullanım, Babil dönemine kadar uzanır. Babil tapınaklarında, tanrının sekizinci katta karanlık bir odada ikamet ettiği inancı yaygındı ve sekiz rakamının cennetle birlikte olduğu düşünülmesinin kökeni muhtemelen bu inanişaya dayanır. Müslüman inancına göre 7 cehennem 8 cennet vardır bu da Allah'ın merhametinin büyüklüğünü gösterir. Anıt mezarların çevresindeki bahçelerin dört katlı ve sekiz katlı bölünmesi cennetle bağlantılıdır. Kur'anda Allah "altından ırmakların aktığı bir bahçe" vaat eder ve 8 kısımlı bu bahçe cennetin sonsuz mutluluğunun habercisidir (Schimmel, 2021: 150). Nükabâ, nücebânın üstündedir. Nakipler dokuzuncu feleğe çıkmışlar, sekiz göğün ötesinde olan sırları bilmişlerdir. Bunlar nücebânın hallerini bilirler, zira yüksekteki aşağıdakine hâkimdir. Ama nücebâ, nukabânın hallerine vâkıf değildir. Bundan dolayı nükaba, vezirler konumunda, nücebâ ise vekiller konumundadır (Atlı, 2011: 99). Sekiz, Budist inancına göre acıdan ve ızdıraptan kurtulmak için sekiz aşamalı yol "gerçek bilgi, iyi niyet, gerçek söz, gerçek hareket, namuslu kazanç, gerçek çaba, gerçek dikkat, gerçek dalmak/toparlamak" şeklinde karşımıza çıkarken Türk inanç ve inanişlarında "sekiz cennet" sembolizmi ile de dikkat çekmektedir (Çelik, 2019: 82).

4.3.3.8. Recebiyyûn (40)

İbnü'l-Arabî'ye göre, recebiyyûn, her dönemde kırk kişi olup, sayıları artmaz ve eksilmez. Onlar, 'ağır söz (kavl-i sakîl)' sahipleridir. İbnü'l-Arabî, recebiyyûn makamında bulunanların kırk nefis olduğunu ve bunların sayısının artıp eksilmeyeceğini anlatmaktadır. Bu makamdakilere recebiyyûn denilmesinin sebebi içine girecekleri hal durumunun receb ayının, hilalin görünmesinden sonra başlıyor olmasıdır. Bu hal onlarda Receb ayı boyunca görüldükten sonra kaybolur. Receb ayının ilk günü gökyüzünün üzerlerine çöktüğünü hissederek, onlarda canlılık ve hareket görülmez, baygın yatarlar. İkinci günü biraz daha hafiflerler üçüncü günü etkisi azalır konuşur ve sorulara cevap verirler (Bahadır, 2011: 37).

Matematiksel olarak kırk sayısı “bereketli sayı”dır. St. Augustine 40’ı zamanla ilgili 4 ile “bilgi” anlamına gelen 10’un sonucu olarak yorumlamıştır. 40 ömrümüz boyunca bilgiye uygun yaşamamızı öğretir. İnsanlığın diriliş ve yükseliş arasında 40 gün sürer. Talmud ve daha sonraki Katolik kilisesi 40’ı insanın “kanonik çağı” yani zekânın bütünüyle geliştiği bir dönem olduğunu ilan etmişlerdir. Modern psikologlar, kırklarından hemen önce bir insanın gelişiminde belli değişiklik algırlarlar. İslâmî gelenekte Hz. Muhammed ilk vahyini 40 yaşında almıştır. Yahûdîlik ve İslâm’da 40 gün arınma dönemidir. Gizemci İslâm’da 40 ermiş önemli bir rol oynamaktadır (Schimmel, 2021:238). Tasavvufta 4 kapı 40 makam öğretisi mevcuttur. Allah’a giden yolda geçirilmesi gereken aşamalar bütünüdür. Her kapı geçildiğinde insanda mânevî olarak rahatlama hissedilir ve cezbe hali oluşur. Son hakikat eşliğine gelindiğinde Allah ile kul arasındaki perde kalkar, kişi nefsini yok ederek hakîkate ulaşır. Bu tasavvufî yolculukta kişinin cezbe hali ve sonrasında oluşan halsizlik recebiyyûn tabakasındaki kişilerin ruh halleri ile benzerlik göstermektedir.

4.3.3.9. Müctebûn/ Mustafûn (300) Üç yüzler

Müctebûn ya da mustafûn, Âdem’in kalbi üzerinde bulunan üç yüz kişidir. İbnü’l-Arabî’ye göre, Hz. Peygamber bu üç yüz kişinin Âdem’in kalbi üzerinde olduğunu söylemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber, büyüklerden ya da meleklerden birinin kalbi üzerinde bulunan kimselerden bahsetmiştir. Bu üç yüz kişiden her birinin kaynağını ilahî ahlâktan alan üç yüz ilahî huyu vardır. Onlardan birisiyle ahlâklanan kimse, saadeti elde edebilir. Onlar, seçilmiş ve ayrılmış kimselerdir. Onlar, Hakk’ın kitabında zikrettiği şekilde, duayı sevenlerdir (Athl, 2011:109-110).

4.4. EDEBÎ METİNLERDE RİCÂLÜLGAYB

Klasik eserler arasında sayı sembolizminin özgün bir örneği olarak karşımıza çıkan Âşık Paşa’nın *Garîb-nâme*’si 10 bölümden oluşmaktadır. Âşık Paşa, *birinci bâb*’da, *Allah gibi bir olanlar*; *ikinci bâb*’da, *can ve ten, yer ve gök gibi iki olanlar*, *üçüncü bâb*’da *mâzi, hâl ve istikbâl gibi üç olanlar*, *dördüncü bâb*’da *toprak, hava, ateş ve su gibi dört olanlar*, *beşinci bâb*’da *beş duyu gibi sayısı beş olanlar*, *altıncı bâb*’da *dünyanın altı günde yaratılması gibi altı olanlar*, *yedinci bâb*’da *yedi tabakalı vücut ve yedi kat gökler gibi sayısı yedi olanlar*, *sekizinci bâb*’da *sekiz cennet gibi sayısı sekiz olanlar*, *dokuzuncu bâb*’da *dokuz nefis, dokuz perde, dokuz felek gibi sayısı dokuz olanlar*, *onuncu bâb*’da *on*

sayısının kemâli simgeleyen örneklerinde olduğu gibi tam olanlardan bahsederek, sayı sistemini eserine yerleştirmiştir (Çelik, 2019:69).

*Biriküben bir olup ol bir-ile
İşleyesin her işi takdîr-ile*

*Bir ü üç ü biş ü yidi kırk kişi
Bunlaruñ vardur dahı üç yüz işi*

*Üçler ol si pâyedür kim bu çerâg
Eylemişdür anuñ üstinde durag*

*Bu çerâg ol bir kim ol Kutb ol-durur
Allah anuñla bu mülki toldurur*

Yûnus Emre, sayı sembolizmini eserlerine ustalıkla yerleştirmiş bir diğer sûfî şairdir. Onun eserlerinde kullandığı sayıların çokluğu, çeşitliliği ve metaforik anlamlarla yüklü olması yapılan bir tez çalışmasına örnek oluşturur (Babacan, 2018: 274). Aşağıda çalışmadan alınmış beyit örnekleri verilmiştir.

*Gâh birlik içre birlik eyleyem ol birile
Geh dönem deryâ olam katre olam 'ummân olam*

*Cümle yaradılmışa bir gözile bakmayan
Şer'üñ evliyâsıysa haķkatde 'âsîdür*

*Ne ederler hân u mânu ya sensüz iki cihânı
İki cihân fedâ saña kimsene gümân dutmaya*

*Yarın hakk dîdârını görmeyiser üç kişi
Bir dinci bir kovucu biri gammâzdur peşe*

Klâsik Türk şiirinin muhteva kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan İslâm ve tasavvuf çerçevesinde *iki*, *dü*, *sânî*, *-eyn* kelime ve *ekleri*yle ifade edilen iki sayısının, çeşitli vesilelerle birçok konu ve kavramın anlatımında kullanıldığı söylenebilir. Bu kullanımlar müstakil nazım şekilleriyle örneklenebileceği gibi beyitlerde de örneklendirilebilir (Kızmaz, 2016: 76).

İkilikten geçmişüz birliğe irdük zâhidâ

‘Tyş ile kardaş okışduk kan yalaşduk câm ile (Revânî, G353/4)

İkilikten ferd olmak da ikilikten geçmek anlamındadır. Dolayısıyla bu hale bürünen âşık, çevresindeki her şeyden sıyrılmıştır. Aşağıdaki beyitte Hayâlî, felekten yana dert çekmemiş, yine ondan herhangi bir beklenti içine girmemiştir. Nefsinin mücadelesinden ve düşmanlarından soyutlanıp ikilikten kurtulmuştur.

Ne gerdûndan sitem çektim ne ahterden melâlim var

İkilikten bugün ferdem ne hasm ü ne cidâlim var (Hayâlî, G141/1)

4.5. RİCÂLÜLGAYB GRUP KAVRAMLARININ TANIK BEYİTLERLE TESPİTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

4.5.1. Ricâlûlgayb/Ricâlullâh/Ricâlülâlemilenfas/Ricâlülbesabis/Ricâlüleyyâmissit /Ricâlülfeth/Ricâlülüştîyâk/Ricâlülmâ/Ricâlüttahtilesfel/Ricâlülilâyyiye/Ricâlülâ’râf/Ricâlülmennân/Ricâlülkuvve.

“Sözlükte “erkek, mert ve yiğit” anlamlarındaki *racûl* kelimesinin çoğulu *ricâl* ile *gayb* kelimelerinden oluşan *ricâlûlgayb* tabiri, *bilinmeyen adamlar*, *bilinmeyen erenler* demektir. Tasavvuf düşüncesinde dünyayı idare ettikleri kabul edilen sûfler topluluğuna verilen bir isimdir; *gayb erenleri*, *gayb adamları* kavramını karşılar (Cebecioğlu, 2014: 400). Kur’an-ı Kerim ve hadislerde doğrudan işaret edilmeyen *ricâlûlgayb* kavramının lugat manası “bilinmeyen kişiler” demek olup tasavvufî manada insanlar arasında gözlerden kaybolanlara, mümin salih cinlere, bilgilerini ve rızıklarını gaipten elde eden bir grup insana, ermiş insanların âlemi manen veya hakîkaten idare ettiklerine inanılan mânevî teşkilât ve velîler hükûmetine verilen isimdir (Yıldırım, 1997: 119). Bu şahıslara *gayb erenleri* denmesinin sebebi, çoğu yönlerinin bilinmemesi ve Allah’ın gizli sırlarına hakîm olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu kişilere *gayb erleri*, *gayb erenleri* de denir.

Ricâlûlgayb anlayışına göre Allah, dünyanın cismanî düzenini sağlamaları için bazı insanların çeşitli görevler üstlenmesini takdir ettiği gibi âlemdeki mânevî ve ruhanî düzenin korunması, hayırların temini, kötülüklerin giderilmesi gibi konularda sevdiği bazı kullarını görevlendirmiştir (Keklik, 2018:1/236). İnsanların çoğu tarafından bilinmemeleri, tanınmamaları veya gizli olan hakikatlere, sırlara vakıf olmalarından dolayı *ricâlûlgayb* adı verilen bu saf kişilerin arasında bir düzen ve hiyerarşik bir yapı söz konusudur. *Ricâlûlgayb* tabakaları, yeryüzünde ve gökyüzünde yerlerini Allah’tan başka

kimsenin bilmediği, Rabbânî bir ağırbaşlılık ile yaşayan, sessiz konuşan, Allah'ın sıfatlarının kendilerinde topladığı, O'ndan gayrısını bilmedikleri velî kullarından oluşur (Cebecioğlu, 2014: 400).

İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiye*'sinde ricâlûlgayb kavramının diğer mutasavvıflar tarafından nasıl kullanıldığı, içeriğinde yer alan kavramların neler olduğu hakkında detaylı bilgiler vermiştir.⁹

İbnü'l-Arabî'ye göre ricâlûlgayb kavramı, Allah'ın ilmine vakıf olmuş ehlullâhları karşılar. Bu kişiler, diğer insanların gözlerinden gizlenmiş kimselerdir. İbnü'l-Arabî, ricâlûlgaybın varlığına “*Rabbinin ordularını O'ndan başka kimse bilmez*” (Müddesir 74/31) ayetini delil göstermiştir.

Ricâlûlgayb, İbnü'l-Arabî'nin teorisine göre en az yetmiş tabakayı içine alan hiyerarşik bir sistemdir. Allah'ın Rubûbî sıfatlarının mazhar olduğu, emir ve yasaklarından kaçınarak yaşadığı hakîkî müminlerden oluşan velî topluluğunu içerir.

Velâyet teorisinin kurumlaşmış biçimini, Ricâlûlgayb/ ricâlullâh denilen hiyerarşik yapı temsil eder. “*Ehlullâh, evliyâullah, Allah adamları, Hak erenler, gayb erenler*” şeklinde de geçer. Allah'a aidiyetleri sebebiyle görünmeyen, bilinmeyen, bazen sıradan insanlar görünümünde ama sıradan insanların mahiyetlerine vâkıf olamayacakları insanüstü özelliklere sahip, kâinatın kozmik düzeninin sûflerce tasavvufa yansıtılmış bir evliyâ hiyerarşisi tasavvurudur (Ocak, 2021: 353). Ricâlûlgayb ile ilgili teorik bilgilere tezin “*Bulgular*” başlığında yer verilmiştir. Aşağıda ricâlûlgaybın klasik Türk edebiyatındaki yerine ve önemine dair tespit edilen unsurlar açıklanmıştır.

4.5.1.1. Ricâlûlgaybın Görevleri

Aşağıda velîlerin toplum içindeki yeri ve şiirlere yansıyan tezahürlerinin daha iyi anlaşılması için öncelikle ricâlûlgayba dair unsurlar kısaca açıklanmış, ardından maddeler halinde görevleri sıralanıp, beyit örnekleri verilmiştir.

Ricâlûlgayb, velâyet hiyerarşisini teşkil eden tabakalardaki velîlerin genel adıdır. Klasik şiirde ricâlûlgayb grubunun farklı görevleri şiire konu edinmiştir. İnsanların kötülüklerden uzaklaştırılması, savaşlarda gizli bir desteğe ihtiyaç duyulması hâlinde yardıma gelen, önceden bazı şeylerin bilinmesi ve halkın uyarılması, toplum içerisinde

⁹ bkz. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (1999) “*el-Fütûhâtü'l-Mekkiye*” (haz: Ahmet Şemsettin). Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut.

bilinmez olmaları gibi özellikleri ve mistik güçlerinden dolayı insanlar ricâlülgayb grubunu zor günlerinde motivasyon kaynağı olarak görmüşlerdir. Şairlerin ricâlülgayb grubuna ait kavramları konu edinmeleri bu kavramları benzetme unsuru olarak kullanmaları, İslâm felsefesiyle doğu ve batı mistisizmine ait unsurların etkisi altında kalmaları, onların tasavvuf ve tarikatlara ılımlı olmalarını sağlar. Bazen de yaşadıkları ve yetiştikleri sosyal çevrede geleneğin etkilerinin devam etmesi dinî inanışlara yansır. Selçuklu ve Osmanlı kaynaklarında ricâlülgaybın savaşlarda müslümanlara yardım ettiğine dair menkıbeler yer almaktadır. Moğolların önünden kaçıp Celâleddîn Harzemşah'la Selçuklu sultanı I. Alâddîn Keykubad arasında 1230 yılında Yassıçemen mevkinde savaşın beşinci gününde Selçuklu ordusuna yardım edenin “zamanın kutbu (Mevlânâ)” olduğunu Ahmed Eflâki *Menâkıbu'l-Ârifin*'de¹⁰ kaydeder (Ocak, 2021: 386). Moğol istilasının baskından yorulan, kendisine güvenilir bir ortam arayan halk, o dönemde kurulan tekke ve dergâhlara giderek psikolojik olarak rahatlamaya çalışmıştır. Bu dönemde halkın velîlere/gayb erenlerine olan inancı artmış, çeşitli tarikatlar kurularak tekkeler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Kur'an-ı Kerim'de ricâlülgayb grubunun varlığına dair belirli bir ayet yoktur. “Velî, velâyet” kelimelerinin “yakınlaşma/yakınlık kurma” anlamına binaen yeryüzünde Allah dostları olduğu belirtilir. “*Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünün diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü alt üst olurdu.*” (Bakara2/251) ayet meali sûfilerce ricâlülgaybın insanları belalardan uzaklaştırmasına delil olarak öne sürülmüştür (Demir, 2003: 1361).

Kur'an'da ricâlülgayb çerçevesinde üzerinde durulması gereken hususlardan biri de “Mûsa-Hızır Kışsası”dır. Hızır, Hz. Mûsa döneminde yaşayan, kendisine ilâhi bilgi ve hikmet öğretilen Allah katında kabul görmüş bir zattır. Kur'an-ı Kerim'de adı geçmemekle birlikte müfessirler *Kehf* sûresindeki adı belli olmayan kişinin Hızır olduğunu kabul etmişlerdir. Hızırın yol göstericiliği, yardımcı olduğuna inanılması, yolda kalanlara yardım etmesi, bilgili olması gibi özellikleri ricâlülgayb grubundan olduğunu düşündürür. Hz. Mûsa ile Yüce Allah'ın “kullarımızdan bir kul” (*Kehf* 18/60-82) diye bildirdiği önemli bir kimse arasında geçen olaylardan bahseder (Bulğen, 2016: 256). Sûfiler *Kehf* sûresinin yanında Âl-i İmrân3/23-125, Enfal 8/9, Ahzab 33/9, Tevbe9/26-40 gibi Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetleri ricâlülgayb grubunun varlığına delil olarak

¹⁰bkz. Internet Archive, “Ariflerin Menkıbeleri” [Erişim tarihi: 02.11.2023].280.
https://archive.org/details/ariflerin-menkibeleri-ahmet-eflaki/Ahmet_Eflaki_Ariflerin_Menkibeleri_1/ s.280.

göstermişlerdir. İncelenen bazı beyitlerde de Hızırın ricalülgaybdan sayıldığı ve ricalülgayb ile aynı vazifeyi taşıdıkları anlaşılmaktadır. Hızır halk inanışlarında her dara düşüldüğünde yardımı istenen, bu yardımın sağlanması için de belli yollara, pratiklere başvuru, insanüstü gizli bir güç haline gelen kutsiyet atfedilen biridir. Hızır, bütün ümit ve imkânlar tükendiğinde yardıma çağrılan, mutlaka geleceğine inanılan sonsuz güce sahip semâvî bir kurtarıcıdır (Ocak, 2019: 113). Bu benzer özellikler göz önüne alındığında Hızır da ricâlülgayba dâhil edilebilir. Fakat İbnü'l-Arabî'nin sisteminde "Hızır" kavramı yer almadığı için Hızır'ın varlığına dair beyit örnekleri tez içerisinde verilmemiştir.

Ricâlülgayb grubunun diğer bir özelliği ise belli bir sayı üzerine temellendirilmiş olmasıdır. Pisagor kuramına göre düzenlenmiş olan sayı sembolizmi ile ricâlülgayb tabaka sistemindeki sayıların arasında bağlantı söz konusudur. Kâinatın kozmik düzeni sûfîlerin kendi mistik fikirleri ve inançları ile yorumlanınca ricâlülgayb sistemi görünür hale getirilmeye çalışılmıştır.

Ricâlülgayb grubu bilinmeyen/görünmeyen velîleri karşıladığından adındaki bu gizem halk arasında dokunulmaz, özel bir yere sahip olmalarını sağlamıştır. İnsanlar ricâlülgaybı Allah ile kul arasında aracı olarak görmüşler sosyal hayatlarında da yaşamın bir parçası haline getirmişlerdir. Türbelere gidilip dua edilmesi, türbenin etrafındaki demirlere bez parçası sarıp adaklarda bulunulması bu inanç sistemi örneklerinden bir tanesidir.

Ricâlülgaybın keramet göstermesi, diğer özelliklerinden biridir. İbnü'l-Arabî *Fütûhât'ında*, ricâlülgaybın dünyanın her tarafına göz açıp kapayıncaya kadar, denizleri, dağları ve çölleri aşabilen, dünyanın kozmik bütünlüğünü sağlayan, zaman ve mekân tanımsızın dilediği yerde olabilen, bereketi arttıran özellikleri ile mânevî bir şahsiyet olarak tanımlar (Ocak, 2021: 302).

Velîler ait oldukları toplumun sosyal, dinî ve ahlâkî değerlerinin tamamının ya da bir kısmının temsilcisi olduğu için toplumda karşı gelinemez bir yapı teşkil eder. Güçlü vasıfları, keramet gösterici özellikleri sebebiyle halk onlara karşı korku ile birlikte saygı duyar. Velînin yani ricâlülgaybın manevîyatından dolayı iyilikler ön plana çıkarılır, toplum kötülüklerden uzaklaştırılır. Halk bu inanç vesilesiyle dualarının kabul edilmesi için ricâlülgaybı aracı kılar.

Klasik Türk edebiyatı metinlerinde İbnü'l-Arabî'nin insan-ı kâmil, vahdet-i vücûd düşüncesi ve ricâlûlgayb hiyerarşi sistemi şiirlere, menkıbelere, mensur eserlere konu edilmiştir. Ricâlûlgayb kavramı, şiirlerde, *ricâlullah*, *gayb erenleri*, *erenler*, *üçler*, *yediler*, *kırklar* kavramlarıyla yer alırken genellikle kaside nazım şekli ile yazılmış şiirlerin *duaname* bölümünde kul ile Allah arasında aracı tipler olarak geçer. Gayb erenleri kavramı Türkçe'de *üçler*, *yediler*, *kırklar* şeklinde de ifade edilmiştir. Darda kalanın imdadına yetişen bu taife, duaların ve arzıhallerin kabul edilmesi üzere beyitlerde yer alır. Ayrıca padişahın tahtta uzun süre kalması ve devlet otoritesinin korunması için ricâlûlgayb grubu gizli bir el görevi görmüştür. Bazen de şairler, ricâlûlgaybın yeryüzündeki kutsal görevini şiirlerde sevgilinin güzellik unsurlarına atfetmiş, gayb erenlerinin yeryüzünde dolaşmasını, her yere ulaşabilmelerini sevgiliyi arayış olarak yorumlamışlardır.

Gayb erenleri manevî bir güç ile ayakta durdukları için yaşayışları da diğer insanlardan farklıdır. Onlar az uyurlar, az yemek yerler zamanlarının çoğunu ibadet ederek geçirirler ihtiyaç doğrultusunda konuşurlar. Bu hâlleri sebebiyle tasavvuf yolunda ilerlemek isteyenlerin dergâh ve tekkelerde *çileye girip nefis terbiye etme usûlü* ricâlûlgaybın yaşayışına çok benzemektedir. Tekke ve dergâh şeyhleri Allah'a yakın olmak için yürüdükleri bu yolda nefislerini kırmaya çalışmışlar ve nefis tabakalarını bir bir atmışlardır. Bu hâlleri sebebiyle Klasik Türk şiirinde şeyhler, dervişler, müridler halkın gönlünü fethetmiş kahramanlar olarak gayb erenlerinden sayılmıştır.

Klasik şiirde şairler duygu ve düşüncelerini genellikle benzer özellikler taşıyan belli bir kitlenin temsilciliğini yapan tipler üzerinden anlatırlar. Tip kadrosunda denge tasavvuru önemlidir; toplumun değer yargılarına göre olumluluk/olumsuzluk çerçevesinde karşı güçler kullanılarak toplumun anlayış yargıları ortaya çıkarılır. Şairler birbirine karşıt tipler vasıtasıyla dönemindeki sosyal olaylara atıfta bulunur böylelikle bazen yücelttiği ve kendisini yerine koyduğu bazen de eleştirdiği tipler ile düşüncelerini belli eder. Tasavvuf düşüncesiyle şekillenen kişinin iç ve dış dünyasıyla mücadelesini sembolize eden iki karşıt tip zahit ve rind tipidir. Tasavvufi yolda hakîkati arayan gönül erleri, Hak âşıkları dünyadaki mâsivâdan kendilerini uzaklaştırmak için nefislerini terbiye etmeye çalışan rind ve âşik tipinin rol modelleridir. Melâmîlerin yaşam felsefesini de anlatan bu rindâne tipler, zahitlerin aksine kendilerini kınayarak, halkın gözünden düşücü tavırlar sergileyerek ortada dolaşırlar. İbnü'l-Arabî ricâlûlgayb tabaka sistemine melâmîliği de

yerleştirmiştir. *Allah yolunun mensupları ve imamları* olduklarını belirtmiş, Hz. Muhammed'i de onlardan biri olarak görmüştür (Atlı, 2011: 140).

Klasik şiirde ricâlülgayb/gayb erenleri söz konusu olduğunda zahit ve rind ayrımı ortadan kalmaktadır. Herhangi bir tarikat şeyhinin de gayb ereni olduğunu gördüğümüz gibi melâmî özelliğe sahip bir şahsiyetin de gayb erenlerinden sayıldığı şiirlerde mevcuttur. Fakat yine şiirlerden yola çıkılarak ricâlülgayb tipinin âşık rolündeki görünümü ve melâmî hâllerinin daha baskın olması sebebiyle rind tipine daha yakın olduğu hatta bazı şiirlerde zahidin karşısında rind tipine bürünerek âşığı sembolize ettiği söylenebilir.

Bazı şairler belli bir tarikata veya tasavvufî bir akıma mensup olduğu gibi kazıaskerlik, defterdarlık, nişancılık vb. gibi seyfiyye ve kalemiyye sınıfında görev yapan şairlerin şiirlerinde de ricâlülgayba ait kavramları tespit etmek mümkündür. Aşağıda ricâlülgaybın şiirlerden örneklerle vazife ve özelliklerine göre sınıflandırılması yapılmıştır:

4.5.1.1.1. *Savaşta yardım etme*

Ricâlullâh, gayb erenleri veya bilinmeyen Hak dostları adıyla da isimlendirilen "ricâlülgayb" kavramı, tasavvuftaki Allah dostluğunun gizliliğine işaret eder. İbnü'l-Arâbî *Fütûhâtü'l-Mekkiye* adlı eserinde; "*Rabbinin ordularını O'ndan başka kimse bilmez.*" (Müddesir 74/31) ayet meâlinin ricâlülgaybı işaret ettiğini belirtir (Arabî, 1999: V/127). Yaygın anlayışa göre ricâlülgaybın şahısları değil, mânevî halleri gizlidir. Onlar, mânevî yönden sıradan insanların anlayamayacağı ruh haline ve özelliklere sahiptirler. Halk bu insanların var olduğunu bilmekte ama kim olduğunu bilmemektedir. Orta çağlardan bugüne kadar İslâm dünyası ve Hristiyan dünyasında meydana gelen savaşlarda toplum ricâlülgaybın onlara yardım edeceğine inanmış ve bu sayede halk kendini motive etmiştir. Klasik edebiyat şairleri de bu durumu gayb adamlarının toplum içindeki önemini, beyitlerine yansıtmış; dönemin şeyh ve dervişlerine methiye düzerek benzetmeler yoluyla varlıklarına isnat etmişlerdir. Tarih kıt'alarında, kasidelerde ve gazellerde ricâlülgaybın varlığına örnek beyitler bulmak mümkündür. Örneğin fetihnâme, gazavatnâme, cengnâme türünde yazılan bir kasidede padişah cenge gittiği zaman onun arkasında Allah dostlarının, gizli savaş erlerinin olduğu, düşmanların onları görüp savaştan kaçtıkları tahkiye edilir. *Nâbî'nin "Tarih-i Musanna' Beray-ı Feth-i Tabur-ı Moskov"* (Bilkan, 1993: 309) başlıklı 1123 seneli tarih kıt'ası bu duruma örnek teşkil eder:

*Bu gazâyâ gelicek **gaybdan üç bin gâzi**
Mest olup tîgleri câm-ı siperden geçdi*

*Oldı tûfân-ı tevârîhe cihân müstagrağ
Lîk hep tarz-ı kadîm üzre nazardan geçdi*

*Bedr-i hüsnünde olan **cünd-i ricâlullâhun**
Eserin gördü 'adû fikr-i zaferden geçdi (Nâbî, TK. 147/1-3)*

Beyitte ricâlülgayb gücünün ehemmiyetine dikkat çekilmiştir. Ricâlülgayb savaş erlerinin nuru, dolunay gibi parlamakta savaş meydanını aydınlatmaktadır. Bunu gören düşman ne yapacağını şaşırıp savaş meydanını terk etmiştir. Tarihte yapılan savaşlar, cihat anlayışı doğrultusunda gerçekleştiğinden savaş meydanında kılıç sesleriyle beraber tekbir sesleri de yankılanmaktadır. Gayb erenlerinin savaş meydanında yardımcı ilâhi güç görevi üstlendiğine inanılır. Evliyânın yani ricâlülgaybın varlığına olan inanç geçmişten gelerek halkın dinî motivasyonunu arttırmış işlerin daha hızlı ve kolay çözüleceği düşüncesini de oluşturmuştur. Klasik şiirlerde, menkıbelerde, tekke-tasavvufî metinlerde ricâlülgaybın askerin yanında olduğu anlatılar mevcuttur. Ricâlülgaybın “himmet” etme vazifesine istinaden şiirlerde bu anlamı karşılayacak farklı kavramlar da kullanılır. “*Ricâlullâh, gayb erenleri, üçler, yediler, kırklar, avn-ı ricâl, himmet-i merdân*” bu ifadelerdendir:

Nev‘izâde Atâyî’ ve Şeyhüslâm Yahyâ’nın kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte “avn-ı ricâl” ve “himmet-i merdân” ifadelerinin Allah dostları/gayb erenlerini karşıladığı söylenebilir:

Devlet refîk ü mevkib-i ikbâl hem- ‘inân

*Lutf-ı Hüdâ ola reh-beri ‘**avn-ı ricâl** ile (Nev‘izâde Atâyî, K16/20)*

[Allah’ın dostlarına inanıp saadet yolunda birlik olan devlete, **ricâlin yardımı** Allah’ın lutfu olsun.]

Genc-i vasl-ı dil-rübâyâ mümkün olurdu zafer

***Himmet-i merdân** ideydi cünd-i a`dâyı şikest*

(Şeyhüslâm Yahyâ, G 28/4)

[Gönül adamları yardım elini uzatsaydı düşman askerleri etkisiz hale gelirdi; sevgiliye kavuşma hazinesinin kapısı açılırdı.]

Ser- 'asker-i âgâh ile 'avn-ı ricâlullâh ile

Küffâr âh u vâh ile gûyân olup (Nâşîd, G 29/13)

[**Ricâlullâhın** yardımı ve öngörüsü güçlü komutanla; kâfirler ah, vahlarla feryat ederler.]

Yıka burc u hisârın gülle vü kurşun idüp himmet

Boza tâbûr-ı menhûsı erenler 'asker-i islâm (Şeref Hanım, K20/12)

[İslâm askerleri, erenler! Himmet eyleyip kaleyi gülle ve kurşunla yık, uğursuz taburu boz.]

Ricâlülgayba beyitlerde yer verilmesinin amaçlarından biri de şairin kendisini güvence altına almak istemesidir. Şairler, beyitlerde ricâlülgaybın varlığını kabul ederek teşbih ve telmihte bulunursa hem psikolojik hem de sosyolojik olarak toplum ve iktidar arasında yerini garantilemiş olacaktır. Aşağıda verilen beyitlerden hareketle padişahın cenge gittiğini bilen şair savaşın gâlibiyeti için dua eder ama savaş tek başına askerlerin kazanamayacaklarını, ricâlülgaybın desteğine ihtiyacı olacağına da vurguda bulunur. Bunu belirtirken de ricâlülgaybın Allah yolunda olan âdil, merhametli devlet adamlarına yardım edeceğini bildirerek memduhu kim ise ona övgüde bulunur ve ricâlülgaybın yanında olduğunu bildirir. Genellikle savaşta yardım için bulunan ricâlülgayb grubu safları donatmakta savaş meydanında zaferin müjdecisi olmaktadır. Nâbî, Nev'îzâde Atâyî, Âşık Çelebî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Şeyhülislâm Yahyâ, Mezâkî ve Yahyâ Bey'in şiirlerinde de ricâlülgayb grubunun askere yoldaş olduğu, ön safta düşman askerlerinin karşısında mânevî destek olarak yer aldığını belirtirler. Aynı zamanda ricâlülgayb sadece savaşlarda askerlere değil toplum içinde darda kalana da yardım etmektedir:

Bedr-i hüsnünde olan cünd-i ricâlullâhuñ

Eserin gördü 'adû fikr-i zaferden geçdi (Nâbî, TK.147/3)

[Düşman senin yüzünün güzelliğinde, **ricâlullâh ordusunu** gördü, yenilgiyi kabullendi.]

Dest-yârî-i ricâl ile cünûd-ı İslâm

Devletinde alalar nice kılâ'-ı mahsûn (Nailî, K17/38)

[**Ricâlin** yardımları ile İslâm ordusu (senin) devletine nice sağlam kaleler fethetsin.]

Ayagı altına alsa n'ola dehri 'askerün

Himmet-i aktâb u evtâd u ricâl üstindedür (Âşık Çelebî, G3/4)

[Ricâl, evtâd ve kutbun yardımıyla ordun dünyayı ayaklar altına alsın (fethetse) şaşılmaz.]

*Dâ'im himâyet eyleye zâtuñ **ricâl-i gayb***

Kutb-ı murâduñ üzre döne âsmân-ı ceng

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K59/46)

[**Ricâlülgayb** zatını daima korusun. Ceng meydanı senin ezici isteklerinin doğrultusunda dönsün.]

*Meded-res oldı **te'yûd-i ricâlu'llâh** pinhânî*

Cünûd-ı gaybı saf-pîrâ-yı imdâd olduğın gördük (Mezâkî, K19/2)

[Görünmeyen orduların senin ordunun yanında saf tutarak **ricâlullâhın** yardımıyla desteğiyle orduna güç kazandırdığını gördük.]

Asker-i İslâm ile cenge teveccüh eylese

*Zâtına olur **ricâl-i gayb** ile rehber livâ* (Yahyâ Bey, K15/14)

[İslâm ordusu, savaş yapmaya karar verse; **ricâlülgayb** sana sancak gibi öncülük eder.]

*Fazl-ı Hakk u **himmet-i cünd-i ricâlu'llâh** ile*

Ehl-i küfri ser-te-ser kahr eylemekdür himmetüm (Nâmî, Th. 6/2-4)

[İlâhi yardım ve **ricâlullah ordusunun** desteği ile gayrimüslimlerin hepten kahrolmasını dilerim.]

*Hak inâyet idüben itdi **erenler** himmet*

Iydda gâzîler itdi yine bir hûb gazâ (Şem'î Prizrenî, K 2/20)

[Allah lutf edip, **erenler** yardım etti. Gaziler bayram günü, bir kez daha, güzel bir zafer kazandılar.]

Rezm vaktinde gerüp gögsini gir meydâne

*Çekme a'dâdan elem **'avn-ı Hudâdur** siperün* (Bağdatlı Rûhî, G 611/4)

[Savaş anında göğsünü gerip meydana gir. Düşmandan elem çekme **Allah'ın** yardımı senin siperindir.]

Yukarıdaki tanık beyitler dışında “ricâlülgayba” dair unsurlar diğer şairlerin beyitlerinde de tespit edilmiştir. Konunun geniş olması sebebiyle bu beyitler, nazım şekilleri ve numaralarıyla kaydedilmiştir. Ricâlülgaybın “savaşta yardım etme” vazifesini şiirlere konu eden şairler ve beyit numaraları şunlardır:

Ganizade Nadîrî K 24/42, Esrar Dede G 187/2, Gelibolulu Mustafa Âlî K 59/46, K 64/50, Nâşîd G 29/13, Nef'î K50/64, Âşık Çelebî G3/4, Nev'îzâde Atâyî K 16/20, diğer beyitlerdir.

4.5.1.1.2. Yardım etme

Şairler sevgiliye kavuşma, gam ve belalardan kurtulma, doğru yolda irşâd olma, hedeflerine ulaşma vb. konularda isteklerinin kolayca gerçekleşmesi için ricâlülgaybdan yardım isterler (Keklik, 2018: 1/236). Bu isteklerin yanında padişah ve diğer devlet adamları için de ricâlülgaybın onların yanında olmasına dair duada bulunurlar.

Ricâlülgaybın darda kalana yardım edeceğini bilen şairler, şiirlerinin dua bölümünde yardım istemekten kaçınmaz ve padişahın yardımcısı olmaları için de Allah'tan niyazda bulunurlar. Bu şekilde hem padişahın hem de halkın motivasyonlarını arttırmış olurlar. Aynı zamanda ricâlülgayb grubunu dualarına ekleyerek padişah tarafından isteklerinin geri çevrilme olasılığını da düşürürler:

Bed-h^vâhuña fenâ vire dest-i ricâl-i gayb

Kutb-ı murâduñ üstine devr eyleye zemân (Süheylî, K 34/61)

[**Ricâlülgayb**ın eli düşmanlıklara son versin, zaman senin isteklerin doğrultusunda ilerlesin.]

A 'dâñî pây-mâl ide dest-i ricâl-i gayb

Hak kutb-ı zâtuñ eyleye devletde pâydar

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K 64/50)

[**Ricâlülgayb**ın eli, düşmanını ayaklar altına alsın. Allah devlette kalıcılığını, zatının muradı üzerine döndürsün.]

Bize himmeti eylesün yidiler

Yohsa gamlar beni üşüp yidiler (Behiştî, G172/1)

[**Yediler** bize el versin, yoksa dertler bizi yok eder.]

Hey yediler kırklar birler hâzır gâyb olan pîrler

Çağırdığım gerçek erler himmet eylen himmet eylen (Usûlî, G 65/6)

[Ey **birler, yediler, kırklar!** Her zaman hazır ve gizli olan erenler. Yardıma ihtiyacım olduğunda çağırdığım gerçek erenler yardım edin, erler yardım edin!]

İndi deryâya üç aylarda suyn buldı tamâm

Üçleriñ himmetine işte delîl ü bürhân (Antepli Aynî, Kt. 4/29)

[Denize üç aylarda yağmur indi ve deniz suyu doldu. **Üçlerin** yardımcı olduğuna bu delil ve ispattır.]

*Bin dürlü 'acz ile işigine **erenlerün***

Geldük gedâlık eyleyü muhtâc-ı himmetüz (Hayretî, G 124/9)

[Bin türlü acziyet ile **erenlerin** eşğine geldik, (dua) dilenciliği yaparız; yardımına muhtacız.]

***Erenlerden** ümîdüñ kesme himmet evliyânuñdur*

Tevekkül kıl visâl-i yâr için virmek Hudânuñdur

(Usûlî, Ms. I/1-5, 6)

[**Erenlerden** ümidini kesme, yardım evliya âdetidir. Tevekkül kıl, sevgiliye kavuşmak, Allah'ın takdiridir.]

Doğrı yolına varanlar Hak didârını görenler

*Hey meded gerçek **erenler** himmet eylen himmet eylen* (Usûlî, G 68/5)

[Doğru yola varıp Allah'ın cemalini görenler! Gerçek **erenler** bize yardım edin!]

Nâbî K 13/117, Süheylî K6/16, K 16/19, Yahya Bey, Ş.1/182, Hisâlî G 372/2, Karamanlı Aynî Trk. VII, Gelibolulu Mustafa Alî TK2/5, Kabûlî G 323/1, Garîkî G38/8, Yahya Bey K 12/12, Arpemînzâde Sâmi, Trc. 10/2-6, Nev'îzâde Atâyî K16/20, K 24/19, beyitlerinde de “ricâlülgaybın yardımcı olma” vazifesi şiirlere yansıtılmışlardır.

4.5.1.1.3. *Yoldaş, arkadaş, gözcü olma*

Ricâlülgaybın rehber, gözcü, yoldaş ve dost olma gibi vazifeleri vardır. Kasidelerin dua bölümlerinde şairler, şiirini kimin için yazdılsa o kişinin de korunması için dua ederler. Ricâlülgayb grubu o dönem insanları için bir tılsım görevi görmektedir. Genellikle bu kişiler ya padişah ya da şairi koruması altına alan bir devlet yöneticisidir. Eğer padişah cenge gidiyorsa, savaş meydanında ricâlülgayb tebaası “Allah'ın gizli askerleri” konumundadır ve padişahın kılavuzu ve koruyucusu olması için şair tarafından Allah'a dua edilir. Şiirde cenkten bahsedilmiyorsa o zaman padişah ve paşaların bulundukları konumda uzun süre kalmaları ve kötülüklerden uzaklaşmaları için ricâlülgayb grubunun “murad ekseni” olarak çevrelerinde sürekli dönmesi ve talihlerin gülmesi için yardım

etmeleri talebinde bulunulur. Şairler Hızır ve İlyas Peygamberi de insanların yoldaşı görerek onları da bu gruba dâhil ederler. Padişahın bazı beyitlerde ricâlülgaybın en yakın dostu olduğu bilgisi de bulunur:

Devlet refîk ü mevkib-i ikbâl hem- 'inân

Lutf-ı Hudâ ola reh-beri 'avn-ı ricâl ile (Nev'îzâde Atâyî, K16/20)

[Allah'ın lutfu ile ricâl (padişahın) yardımcısı; devlet yoldaşı, mutluluk, arkadaşı olsun.]

Sarây-ı şeş-cihetün şâh-ı cümletü 'l-mülki

Ricâl-i 'âlem-i gaybun nedîm-i dem-sâzı (Nâ'îlî, K8/ 32)

[Cihân padişahı, **ricâlülgaybın** en yakın dostudur.]

Ne semte 'âzim olursañ Hudâ mu 'înüñ ola

Ricâl-i gaybı kıla saña reh-nümâ vü refîk (Gelibolulu Mustafa Âlî, K 2/5)

[Nereye yönelirsen Allah yardımcın olsun. **Ricâlülgaybı** sana rehber ve yoldaş kılsın.]

Sen böyle pîşüvâyıla gir himmet-i ricâl ki

Her hatarda saña nigehbân yirinedür (Hakîkî, K 152/28)

[**Erenlerin** öncülükleri seni her türlü tehlikeden korusun.]

Ricâl-ı gayb enîsüñ Hızr u İlyâs ola yoldaşuñ

Be-hakk-ı şeş-cihât ü penc-vakt ü çâr-erkânı (Süheylî, K 6/19)

[Dört unsur, beş vakit, altı yön (kâinat) hakkı için **ricâlülgayb** dostun, Hızır ve İlyas yoldaşın olsun.]

Delîl olsun ne semte 'azm idersen rehber-i tevîk

Ricâlü 'l-gaybı hem-reh Hızr'ı üstâd eylesün Allâh (Nâbî, G 814/3)

[Ne iş yapmaya niyet edersen, Allah'ın yardımı öncün olsun; Allah **ricâlülgaybı** yoldaş eylesin, Hızır da üstad eylesin.]

Ne yaña 'azm iderseñ 'izzet ile

Ricâlü 'llâh ola dâ'im nigeh-bân (Süheylî, TK. 25/20)

[Hangi yöne şerefle yönelirsen, **ricâlülgayb** her daim koruyucun olsun.]

Önünce reh-berün Hızır u kafâdârun ricâl olsun

Mu'înün Hazret-i Bârî zahirün Zü'l-celâl olsun (Kabûlî, G 323/1)

[Hızır, önünde rehberin; **ricâlülgayb** yoldaşın olsun. Yardımcın ve zahirin yüce Allah olsun.]

4.5.1.1.4. Toplum içinde bilinmeyi bilme

Osmanlı kültüründe son sözü söyleme hakkı her ne kadar padişahın olsa da velîlerin toplum içindeki rolü büyüktür. Velîler, iktidar sahiplerinden üstün görülmüşlerdir. Hatta menakıbnâmelere göre velîler padişahların öncüsü sayılırlar. Ricâlülgayb, Allah tarafından görevlendirilen özel kullardan olduğu için keramet gösterme özelliklerine de sahiptir. Herkesin bilmediği şeyleri bilebilirler ve toplumu yönlendirmekle mükelleftirler. Bu vazifeleri ile şiirlere konu olan ricâlülgaybın padişaha, askerlere yol gösterici olduğu görülürken bazen de bilinmeyi bilme özelliği ile halka ve askere kılavuzluk etme, kötülükler karşısında halkı uyarma vasfı taşırlar. Şiirlerde benzetilme yönüyle de ricâlülgaybın bu özelliği padişaha atfedilir. Şair, memduhu yüceltmek için ricâlülgayba ait vasıfları padişaha atfeder.

Arpaemînzâde Sâmi, aşağıdaki kasidesinde, Sultan Mahmud'un tahta çıkışına tarih düşmüş, bu kutlu olayı ricâlülgaybın bildirdiğini belirtmiştir:

Didi târîhi çıkup biri ricâlu'llâhun

Çok şükür Hakka cülûs eyledi sultân Mahmûd (sene 1143)

(Arpaemînzâde Sâmi, T51/17)

[**Ricâlullahtan** biri çıkıp Sultan Mahmud'un tahta çıkış tarihini söyledi. Allah'a şükürler olsun!]

Hayra ta'bîr ider bu vâkı'ayı

Hâb-ı râhatdaki ricâl-i şühûd (Gelibolulu Mustafa Âlî, TK 173/2)

[İki âlem arasındaki uyku halinde olan **ricâl-i şühûd** bu olayı hayra yorar.]

Vâkıf-ı esrâr-ı hikmetsin erenler cânıyçün

Ey gubârı çeşm-i câna kuhl olan hayrân Dede (Hâyâlî, G 389/5)

[Ey, ayağının tozunu, hayranlarının gözüne sürme çektiği Dede! **Erenlerin** canına hikmet sırlarını haberdar eden sensin.]

Söyledi fevtine Meşhûrî erenler târîh

Ede me'vâyı gidip Şeyh Mehmed Ali câ (Meşhûrî, TK 5/4)

[**Erenler!** Şeyh Mehmed Ali cenneti mekân tutunca, Meşhûrî ölümüne tarih düştü.]

Ricâl-i gaybden bir er çıkup târîh-i mu‘cemle

"Didi yâ hû Rızâ Beg ‘azm-i dergâh-ı İlâh itdi" (1268)

(Şeref Hanım, TK.86/5)

[**Ricâlülgayb**dan bir er çıkıp ebced hesabı ile Rıza Bey’in ölüm tarihini “Yâ hû” diyerek ilan etti.]

*Fıkr iderken târîhin çıkdı **yediler** söyledi*

Çeşme-i ‘ayn-ı hayâtdan iç suyu eyle du ‘â (Priştineli Nûrî, TK.4/5)

[Düşünürken çeşmeye atılacak tarih akla geldi. **Yediler**, “sonsuzluk çeşmesinden su iç ve dua et” dediler.]

Geldiler tebrîke üçler didiler târîhini

Secdegâh-ı hâs Sultân Ahmed-i vâlâ-himem (Dürrî Ahmed Efendî, T53/5)

[Tebrike geldiler, üçler yüce yardımsever Sultan Ahmed’in yaptırdığı mescidin tarihini söylediler.]

*N’ola ‘uşşâk-ı dehânuña **ricâl-i gayb** disem*

Eyler “‘allâmu ‘l-guyûb”¹¹ ol sırr-ı pinhân-ile bahs (Bâlî, G 15/2)

[Sana âşık olanlara **ricâlülgayb** desem “gaybları bilme” sırrı hakkında konuşmuş olurum.]

Hayra ta ‘bîr ider bu vâkı ‘ayı

Hâb-ı râhatdaki ricâl-i şühûd (Gelibolulu Mustafa Âlî, TK. 173/2)

[Gayb âlemindeki ricâl-i şühûd, bu olayı hayra yorar.]

4.5.1.1.5. Görünmezlik, gizlilik ve İlham Yolu ile Sırları Bilme

Ricâlülgaybın özelliklerinden biri de gizli olmasıdır. Arzda ve semâda kendilerini Allah’tan başka kimsenin bilmediği, huşu içinde yaşayan, cismânî dünyayı korumak ve yeryüzünde muhtaçlara yardım etmek için görevlendirilmiş velîler topluluğu olarak bilinmektedirler. Ricâlülgayb hiyerarşisi, tasavvufta velâyet anlayışıyla ortaya çıkmış bir sistemdir. Kur’an-ı Kerim’de doğrudan ricâlülgaybın varlığı ile ilgili bir ayet yoktur ama velâyet kelimesi *Velî* ismiyle temellendirilerek Allah’ın kâinat ve insan ilişkisi, kulun Allah’a yakın olması çerçevesinde düşünülmüş çeşitli müfessirler tarafından yorumlanmıştır. Klasik Türk şiirinde ricâlülgaybın gizliliği *Allah’ın gayb âleminde*

¹¹“Gizlileri çok iyi bilen Allah.” anlamına gelen bu ifade *Kur’ân*’da dört kez geçer: Maide, 5/109 ve 116; Tevbe, 9/78; Sebe,34/48.

bilinmeyen kulları ifadesi ile geçer. Allah'ın gizli hazinesinin olduğu ve ricâlülgaybın da bu hazinenin bir parçası olduğu yeryüzü ve gökyüzünde gizli olup insanlar tarafından bilinmediği belirtilmiştir. Allah'ın hazinesi, lutfu ve fazileti çoktur. Ricâlülgayb kişileri ise bu faziletin yeryüzündeki temsilcileri olmuşlardır. Onların varlığı o kadar gizlidir ki, Yahya Bey beytinde durumu *dokuz felek ortadan kaybolrsa bile onlara karışırsan tozumdan zerre kalmaz* şeklinde açıklamıştır:

Ricâl-i gayba karış tâ ki görmeye tozum

Elerse arzı eger görinen tokuz gırbâl (Yahyâ Bey, K20/14)

[Eğer görünen dokuz felek gökyüzünü elerse (temizlerse) senden bir zerrenin kalmaması için **ricâlülgayba** karış.]

Kendülerini yavu kılup **gayb erenleri**

‘Âlem içinde seni ararlar bucak bucak (Mesîhî, G126/5)

[**Gayb erenleri** kendilerini saklayarak dünyanın dört bir yanında seni gözetirler.]

Ricâl-i gayb gibi ara yerde gayb oldu

Vücûd bulmaga kapunda olmaz imkânı (Yahyâ Bey, K 23/35)

[**Ricâlülgayb** gibi ara yerde kayboldu, yeniden senin kapında bulunma imkânı kalmadı.]

Ricâlülgayb'ın varlığına delil gösterilen ayetlerden biri Kehf sûresidir. Bazı müfessirler “*Ve ona katımızda bir ilim öğrettik.*” (Kehf 18/65) ayetinin ledünnî bilgilere hâkim olan Hızır, abdâl, ricâlülgayb gibi kişiler -erenler- için söylendiğini belirtmişlerdir. Gayb erenleri Allah'tan aldıkları ilham ile gizli sırlara hâkimlerdir. Ricâlülgayb nübüvvetin devamı niteliğinde olan velâyet sisteminin ehli kişileri ise kâinatta tebliğ görevini bir döngü halinde yerine getireceklerdir. Onlardan biri azalırsa mutlaka yerine biri geçecektir. Bu sistem de şiirlere yansımıştır. Aynı zamanda dönemin padişahı veya o dönemde halk tarafından benimsenen tarikat şeyh ve dervişleri de ricâlülgaybdan sayılmış, mutasavvıflar tarafından yaratılış gayesinin amacı olan ve Allah'ın gizli sırrı olarak yorumlanan “*Ben gizli bir hazineydim, bilinmek istedim kâinatı yarattım*” ibaresi altında Allah'ın yeryüzündeki dostu olarak bilinmişlerdir. Süheylî kasidesinde IV. Murad'ı methederken bu durumu abartmış, hikâyeleştirerek şahsına “*Eğer ricâlülgaybı*

görmek istiyorsan IV. Murad’a bak” diyerek padişahın yeryüzünde Allah’ın temsilcisi olduğunu ifade etmiştir:

Didi ol demde seyrümde baña bir pîr-i nûrânî

Velîyyü’lîlâhı görmek isteyen görsün Murâd Hân’ı (Süheylî, K6/8)

[Bir nurlu ihtiyar düşümde bana; “**Evliyâyı** görmek istersen Murad Han’ı gör” dedi.]

Sipâh-ı nusreti gönder diyü a’dâ-yı bed-râya

Olur kalb-i münîrine anuñ ilhâm-ı Rabbânî (Süheylî, K 6/7-9)

[Kötü düşünceli düşmana zafer askerini göndermesi fikri Allah’ın ilhamıyla onun nurlu kalbine indi.]

Fazl-ı Hakdan anlara feth oldu sırr-ı “Künt ü kenz”¹²

Şimdi anlardan ricalullâh fî-arz u semâ (Arşî, G 6/21)

[Hakk’ın bilgisi [Fazlullah] onlara yaratılışın sır kapısını açtı ve yeryüzü ve gökyüzündeki **Ricâlullah** o sırlardandır.]

Kim ki ricâl-i gaybı görmek diler mu’âyîn

Erbâb-ı Fazl-ı Hakkı görsün olup mukârin (Arşî, G 222/1)

[**Ricâlülgaybı** açıkça görmek isteyenler, gönül ehli, arif kişi erenlerden olan Fazlullah’ın takipçilerini görsün.]

Hem-rehiz meslek-i manâda ricâlül-gayba

Gâhîce mülk-i hâmûşiye gelir kâfilemiz (Şeyh Gâlib, G118/3)

[Mana yolunda **Ricâlülgayba** yoldaşız, onlarla birlikte bulunduğumuz kâfilemiz bazen sessizlerin ülkesine gelir.]

Yâruñ dehânı sırrını bir bir aradılar

Bulmadılar nişânını gâyb erenleri (Muhyî, Kt.1/3)

[**Gayb erenleri**, sevgilinin ağzındaki [yokluk] sırrını arayıp durdular; [ona dair] bir iz bulmadılar.]

¹² “Ben gizli hazineydim, bilinmek istedim bu yüzden âlemi yarattım.” (Aclûnî,II/132).

Gelibolulu Mustafa Âlî TK 216/4, Şeref Hanım L1/3, Arşî G 551/1-9, Mehmed Sıdkî Efendî G30/9, Âşık Çelebî K 5/11, K5/26 konunun diğer beyit örnekleridir.

4.5.1.1.6. Huzur, mutluluk ve güç verici olmaları

Ricâlülgaybın toplumda huzur ve refah ortamını sağlayıp halka destek oldukları da bilinir. Halkın yanında olduklarını samimi halleriyle hissettirirler. Onlar dünya malından uzak, kendi hallerinde yaşamaya çalışırlar. Klasik şiir örneklerinden yola çıkarak onların içten ve doğal halleri, bir rindin yaşayışını andırır. Ricalülgayb grubunu, acı çeken ve vecd halinde Allah'ı zikreden meyhanede de varlığını gösteren bir rind tipi olarak görmek mümkündür:

Öyle bir mey kim ricâlu'llâh-ı gayb itdükçe nûş

Bâ'is-i cûş u hurûş-ı vecd u hâlîdür sözüm (Yenişehirli Avnî, K 9/2)

[Benim sözüm öyle bir içki ki **ricalülgayb** içtikçe coşkulu hali daha da artar.]

Def' etdi bâde ile gamum pîr-i mey-fürûş

*Dâgları akdarur dediler **himmetü'r-ricâl** (Hecrî, G 99/3)*

[İhtiyar meyhaneci içki ile derdimi başımdan kovdu. **Allah adamlarının yardımı** dağları yerle bir eder, dediler.]

***Erenler**dür kerem-verlerdür anlar mültecâlardur*

O himmetler ki eylerler 'aca'ib kîmyâlardur

(Yenişehirli Avnî, Kt. 5/29)

[**Erenler**dir, cömertlik sahibidirler, onlar sığınılacak yerdir. Onlar yardımlarıyla acayip dertlerin ender bulunan devâlarıdır.]

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin şiirlerinden tespit edilen aşağıdaki beyitte; Gelibolulu Ali, zahid tipinin şikâyetçi tavrına gönderme yaparak, ricâlülgayb grubunda bunun aksine huzur verici özelliğinin bulunduğunu ve her zaman şükür halinde olduklarını belirtir. Zaman içinde haline ve tipine bakıp şükrettiği düşünülen zahitlerin hemen şikâyete hazır olduğunu söylemiştir:

Huzûr ehl-i ricâl-i gaybdur ancak bu dehr içre

Kimi hâline şâkir sansalar şekvâsı hâzırdur

(Gelibolulu Mustafa Âlî, G 277/7)

[Ancak huzur **Ricâlûlgayb** kişilerindedir, bu zaman içinde haline bakıp şükreden kişilerin şikâyeti hemen hazırdır.]

Ne ‘âlî intisâb-ı bî-muhâbâ kim ‘ale’t-tahkık

Hep ervâh-ı ricâlu’llâh oldular görüp şâdân (Esrar Dede, TK 1/17)

[Korkmadan bağlanmaları ne yüce! Şüphesiz hepsi ricâlullâhın ruhunu görüp mutlu oldu.]

Sohbet-i rindâna erenler edeb tahsîl ider

Ol ulu mey-hâneye varan kişi uslu gelür (Usûlî, G 32/8)

[Rindler sohbetine erenler (bile) yol-yordam öğrenir. O yüce meyhaneye varan kişiler akıllı olur.]

Şeref Hanım Kt.5/4, Hakîkî K 196/3, Yakînî G 164/3 bu özellikle ilgili diğer beyit örnekleridir.

4.5.1.1.7. Yerlerine başka biri geçebilmesi

Ricâlûlgayb anlayışında velâyet sistemi söz konusu olduğu için ricâlden biri öldüğü zaman başka biri onun yerine geçebilir. Hakîm-i Tirmizî’ye göre Hz. Peygamber’in vefatından sonra kırk siddîk ortaya çıkar. Yeryüzü onlarla ayakta durur ve onlar ‘ehl-i beyt’irler. Onlardan biri öldüğünde onun makamına bir başkası geçer. Bu kırk kişi, bu ümmet için emândır. Çünkü yeryüzü onlarla ayakta durmakta ve yağmur onlar vesilesiyle yağmaktadır (Atlı, 2011: 9).

Ricâlûlgayb’ın hiyerarşi sistemi hakkında çok fazla görüş bulunur. Bu görüşlere göre *kutb*, *imâman*, *evtâd*, *abdâl*, *nücebâ*, *nukabâ*... şeklinde gayb erenleri sıralanmıştır. Mutasavvıfların görüşlerine göre sayıları değişebilir. Bu velî taifesinden bir kişinin ölüp yerine başka birinin geçerek sayı adedini dengelemesi, ortak görüşlerden biridir. Gelibolulu Mustafa Âlî, ricâlûlgaybdan biri eksilirse onun yerinin dolacağını aşağıdaki beyitte dile getirmiştir. Aynı zamanda ricâlûlgayb grubunun şahısları gizli değil, mânevî halleri gizlidir. Bu sebeple vefat eden velînin yerini halktan birinin doldurması sıradan bir durumdur:

*Dahî üç yüz ricâlu 'llâh için kim biri eksilse
Yirin tekâmîl ider âhâd-ı nâsuñ birisi mahzâ*

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K 17/53)

[Üç yüz ricâlullah içinden biri eksilse yalnızca insanlardan biri onun yerine geçer.]

4.5.1.1.8. *Belli tarikat ve tasavvuf akımının ulularının Ricalullah'tan sayılması.*

Ricâlülgayb anlayışı tasavvufî düşünceler üzerine kurulup geliştirilmiştir. Her tarîkatın kurucusu ve temsilcileri, halk ve tarîkat üyeleri tarafından korunmuş ve özelleştirilmiş, keramet güçleri olduğuna inanılmıştır. Bu sebeple her bir tarîkatın öncüsü olan lider, ricâlülgaybdan sayılır, onlara kutsiyet atfedilir. Mevlâna, Fazlullâh, Abdülkâdir-i Geylânî, Hacı Bektaş-ı Velî, Gülşenî vb. tasavvuf ulularını, incelenen beyitlerde ricâlülgayb grubundan en az bir tipin temsil ettiği söylenebilir. Aşağıdaki beyitlerde, Mevlânâ ve Fazlullâh'ın doğrudan ricâlülgayb üyesi olduğu, Allah'ın sıfatlarının bu uluların zatlarında tecessüm ettiği ve bu zatların bulunduğu mekânlarda ricâlülgayb ruhlarının olduğu ifade edilir:

Hâk-i dergâhına rûh sûdedir efrâd-ı ricâl

Mürşid-i her dü-serâ Hâzret-i Mevlânâdır (Şeyh Gâlib, K3/7)

[Dünya ve ahiretin kılavuzu Hazreti Mevlânâ'dır. Onun dergâhının toprağına ricâl fertleri yüz sürmüştür.]

Yol bula dergâh-ı Hakk 'Ârşiyâ

Bî-tereddüd ol ricâlullâh ola (Arşî, G 266 /5)

[Arşi, Hakk dergâhına yol bul[sun], Tereddütsüz o (Fazlullah) **ricâlullahtır**.]

Bu güftârı beşârâtı işit 'Arşî'den ey tâlib

Ricâlullâhdur şimdi kesân-ı Esterâbâdî (Arşî, K 7/7)

[Ey tâlib! Arşî'den bu sözleri işit. Esterâbâdî'nin adamları şimdi **ricâlullahtır**.]

Cem' olup vakt-i seher bir nice ehlu'llahlar

Her biri merd-i muvahhid 'ârif-i bi'llâhlar (Arşî, G 55/1)¹³

¹³ Arşî'nin bu gazelinde Fazlullah'ın dergâhında bulunan mürşidler, ricâlülgaybtan sayılmaktadır.

*Cem' olup vakt-i seher bir nice ehlu'llahlar
Her biri merd-i muvahhid 'ârif-i bi'llâhlar
Dillerinde Ka'f u Nun ekvânı icâd itmede
Sözlerinden fâş-ı sır-ı Künt ü Kenz'ullâhlar* (G55/ 1-2)

[Birçok **evliyâ** seher vakti toplanmış her biri Allah'ın birliğine inanan mert, Allah'ı tanıyan kişilerdir.]

*Bendegân-ı Hazret-i Mollâ **Ricâlu'llâh** olur*

Hep kerâmetdür gelen bu zümre-i mestûrdan (Yenişehirli Avnî, K 13/8)

[Hz. Mevlânâ'nın müridleri **ricâlullah**tır. Bu gizli topluluktan gelen hep keramettir.]

Arşiyâ bunlardan iste her ne maksûdun ki var

*Şimdi anlardur zemîn üzre **ricâlullahlar*** (Arşî, G 55/9)¹⁴

[Arşî her ne muradın varsa **ricâlülgayb**dan iste. Şimdi (artık) zemin üstündeki ricâlullâhlar onlardır. (Fazlullah'ın müridleri)]

*Cây-efzâdır **ricâlu'llâh**dır olsa n'ola*

Âstân-ı çille nân-ı Mevlevî kehfü'l-enâm (Esrar Dede, G187/3)

[**Ricâlullah** mekânları çoğaltsa n'olur? Mevlevî'nin ekmeği, çilenin kapısı bütün yaratılmışların sığınağıdır.]

Arşî G222/1, G 6/21, Şeyh Gâlib K11/3, Esrar Dede R1, beyitleri bu konuyla ilgili diğer beyit örnekleridir.

4.5.1.1.9. *Bulundukları en şerefli yerin Mekke ve Ashâb-ı Kirâmın yeri olması.*

Ricâlülgayb grubunun bulunduğu en şerefli ibadet mekânı Mekke ve Ashâb-ı Suffe'nin bulunduğu yerdir. Toplumda kendini gizleyen, bilinmezlik içinde kaybolan bu zatlar, Mekke'de ve Ashâb-ı Suffe'de ortaya çıkabilirler:

Ol durur hem-civâr-ı Ümm-i Kurâ

Ma'bed-i eşref-i ricâl-i güzîn (Gelibolulu Mustafa Alî, TK. 65/3)

[**Seçilmiş adamların** şerefli ibadet yeri olan Mekke-i Mükerrreme'yle Hicaz aynı civardadır.]

*Kendin içinde yitirüben **gayb erenleri***

‘Ashâb-ı Suffe eyledi niyyet ikâmete (Bâlî, K4/10)

[Kendi içinde kaybolan **gayb erenleri**, Ashab-ı Suffe'ye katılmaya niyet etti.]

¹⁴ Arşî Hurufilik akımına mensup bir şairdir. Hurûfliğin kurucusu olan Fazlullah Esterâbâdî'yi Ricâlülgayb'dan saymış, zamanın Mehdi'si, kurtarıcısı olarak görmüştür. Arşî'nin şiirlerinde *Fazl-ı Hakk* tamlaması çok sık geçer. Bu beyitte Fazlullah'tan bahsetmektedir.

4.5.1.1.10. Varlığa ulaşmak için ricalin kapısında çile çekilmesi.

Ricâlülgaybın bilinmezliğinin sırrı kendi benliklerinde kaybolmalarıdır. Tasavvuf yolculuğunda nefis mertebelerini aşarak mutlak hakîkate ulaşma gayesi taşıyan gayb erenleri, çile çekerek fenâfillâh makamına erişirler. Ganîzâde Nadîrî, aşağıdaki beyitte, gerçek varlığa ulaşmak istenirse kırk adamın kapısında çile çekilmesini tavsiye etmiştir:

Bulmak isterlerse kevnün maksâd-ı aksâsını

Çille çeksinler kapısında ricâl-ü erbâîn (Ganîzâde Nâdirî, K 23/27)

[Varlığın en büyüğünü bulmak isterlerse **kırk adamın** kapısında çile çeksinler.

Ricâlülgayb, tasavvûf nazariyesinde oluşmuş, İbnü'l-Arabî'nin ortaya koyduğu vahdet-i vücûd anlayışı içerisinde velâyet zinciriyle gelişen bir tabaka sistemidir. İnsan-ı kâmil mertebesine ulaşan, Allah'ın dost edindiği kullarına Allah'ın rubûbî sıfatları mazhar olur. Her bir velîde bu sıfatlardan en az bir tanesi daha belirgin haldedir. İbnü'l-Arabî, ricâlülgaybı ikiye ayırmış, ilk grup adet sayısına göre ikinci grup ise mertebelere göre sıralamıştır. Tüm velîlerin görev tanımı aynıdır. Yukarıda şiirlerden yola çıkarak on madde halinde ricâlülgaybın vazifeleri ve özellikleri anlatılmıştır. Ricâlülgayb, bilinmeyen erenler anlamını taşısa da halk zaman içerisinde ulu gördüğü zatlara bu unvanı vermiş, tarikatların, tekkelerin, dergâhların bir metaforu hâline gelmiştir.

Şiirlerde genellikle ricâlülgayb kavramı, “Allah'ın gizli gücünü, ilâhî gücü” temsil edecek şekilde kullanılmıştır. Allah'ın yeryüzünde mânevî olarak görevlendirdiği ve herkesten sakladığı dostları/velîleridir. *Erenler, gayb erenleri, kırklar, yediler, üçler, ricâlullâh, ricâlülgayb, evliyâullâh* şeklinde kullanımları mevcuttur.

Bu çalışmada 167 Divan incelenmiş ve ricâlülgayb hiyerarşik sisteminde yer alan bazı kavramlara dair çok fazla beyit tespit edilmiştir. Maddelerde tanık beyit olarak kullanılmayan beyitler ve numaraları *Dizin* bölümüne dâhil edilmiş, ayrıca inceleme kolaylığı olması açısından her bölüm sonunda tablolaştırılmıştır.

Tablo 1. “Ricâlülgayb” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/BEYİT NUMARASI
15.	Hakîkî,	G 339/1, G 196/3
15.	Karamanlı Aynî	Trk. 4, Ş. 43/4
15.	Muhyî;	G 581/6
16.	Arşî	G222/1
16.	Âşık çelebî;	K5/11

Tablo 1 (devamı). “Ricâlülgayb” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans

Bilgileri:

16.	Behiştî;	G132, G 308
16.	Gelibolulu Mustafa Âlî	K32/29, K98/10, G35/6, K64/50, K98/10, G 35/6, TK216/4, K 64/50
16.	Mostarlı Ziyâî	G 61/1
16.	Nâbî	TK 94/4, K 13/117
16.	Yakînî	G 164/3
17.	Ganizade Nadirî	K 24/42
18.	Esrar Dede;	G 187/2, R1
18.	Kâmî	G 2/3, M1/430
18.	Mehmed Sıdkî Efendi	G30/8, G 30/9, G 175/1
19.	Şeref Hanım	L1/3, Kt. 5/4, Kt. 7/3

Tablo 2. “Erenler” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/BEYİT NUMARASI
15.	Hakîkî	G 23/1, G 26/16, K 20/1, K23/16, K 39/10, K 42/9, K 100/3, K 100/51, K 278/37, K 279/7, K 288/6, K 310/2, Trcb.316/44, 45,47, K 387/8, K 405/8, K 410/7 K 423/3, K 428/6, K 441/11, K427/22, G 433/6, G 457/27, G 467/1, G 478/10, G 477/6, G507/6, G 521/6, K 533/14, G 554/2, G 369/2, K 594/19, K 277/4,
15.	Kemal Ümmî	G 123/3
16.	Âşık Çelebî	K14/175, G91/5
16.	Bağdatlı Rûhî	G 476/1
16.	Bâkî	G 341
16.	Bâlî	K 4/16
16.	Emrî	G 8/1, G 553/3, Th.2
16.	Garîkî	G 83/2, G 113/2, G256/2, G 291/6, G 454/5, G621/1, G 636/5, G 637/2, Ms. 7/3
16.	Gelibolulu Sun'î	Mr. 5/6, G 102/4
16.	Hâyâlî	G 343/1
16.	Hayretî	Mh. 9/11, G10/2, G 23/3, G 23/5, G83/3, G 127/2, G 171/3 G355/6, G 366/3,
16.	İshak Çelebî	G 73/4, G232/5, G 266/4, G 269/5, G 302/5, G 336/7
16.	Mostarlı Ziyâî	G 1/6, G164/4
16.	Muhyî	G312/9, G 193/5, G234/1-9
16.	Şehâbî	G 104/3
16.	Şemseddin Sivâsî	s.129 6. beyit,
16.	Tırsî	K 36/4, K 36/3,
16.	Usûlî	Ms. 3-4-6, G 50/9, M. 45, Mr. 6/3-6-11
17.	Ravzî	G122/1, G122/3, G 533/4, G 585/4
17.	Ümmî Sinan	G 15/14, G66/3, G 66/6, G 69/4 G76/11, Ş. 99, Mr.1/2, G117/3, G 158/4, G 177/2, G 182/6, G 132/4, G 117/5

Tablo 2 (devamı). “Erenler” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

18.		Dürrî Ahmed Dede	TK47/1
18.		Enderunlu Fazıl	K 46/8
18.		Kâmî	M. 1/471
19.		Şeref Hanım	G27/9, Kt.8/2, Kt.60/1, K11/7, K20/12, T7/2, T23/8, T35/8, T64/4, T86/4, Th.2/5

Yukarıda verilen tablolara göre “erenler” kavramının kullanımının da “ricâlülgayb” gibi sık tercih edildiği görülmektedir. Genellikle kaside ve gazel nazım şekliyle yazılan beyitlerde yer alma olasılığı yüksektir. İncelenen Divanlarda, Klasik şiirin o dönemde zirvede olması da göz önünde bulundurarak 16. yüzyıl şairlerinin sayısı diğer dönemlere göre fazladır. Bu sebeple ulaşılacak şiir sayısının fazla olması sebebiyle “ricâlülgayb” grup tipine ait kavram ve özellikleri bu dönem metinlerinde daha fazla görme olasılığı yüksek olacaktır. 14. yüzyıldan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar şiirlerde, ricâlülgayb grup tipine dair en az bir unsura rastlamak mümkündür. Şiirleri incelemek için *Divan* seçimlerinde öncelik, herhangi bir tasavvufî akıma veya tarikata mensup bir şaire verilmiş olsa da tespitler sonrasında ricâlülgaybın toplumda önemli bir yer teşkil etmesine bağlı olarak tüm şairlerin bu durumdan etkilendiği ve bu durumu şiirlerine akıcı bir dille yansıttıkları görülmektedir. Ricâlülgaybın şiirlerde her dönem şairi tarafından benzetme ögesi olarak kullanıldığı rahatlıkla söylenebilir.

4.5.2. Ricâlül’adet

Ricâlülgaybın adları, sayıları, mesken tuttıkları yerler ile ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Ricâlülgayb ile ilgili en detaylı kavramlar ise İbnü’l-Arabî’nin son şeklini verdiği ricâlülgayb hiyerarşi sisteminde geçer. Ricâlülgayb anlayışını sistematik bir tarzda ele alan İbnü’l-Arabî, özellik ve mertebeyi esas alarak gayb erenlerini makamlara ve adetlerine göre sınıflandırmıştır. O, ricâlî iki kısma ayırır: *Ricâlü’l-aded* (sayı adamları) ve *ricâlü’l-merâtib* (mertebe adamları) (Arabî, 1999: III/278).

İbnü’l-Arabî, ricâlülgaybın mertebe ve fonksiyonlarını açıklarken sayılardan yararlanmıştır. Örneğin; “Allah Evtâd’ı (direkler, kazıklar) “Anâsır-ı Erbaa”(dört unsur) ile sabit kılmış, onlar sayesinde insanlar ve cinler korunmuşlardır. Yedi Abdâl dünyanın yedi bölgesini idare etmektedir” (Arabî, 1999: 1/282) şeklindeki yorumları ile de bu konuya açıklık getirir. Ricâlülgaybı, Pythagorası örnek alarak harf ve sayılarla yorumlar.

Örneğin; harflerin kutbu Elif'tir. Âlemi nasıl kutb ayakta tutuyorsa harfleri de ayakta tutan Elif'tir. İki imam Vay ve Ya'dır. Dört evtâd; elif, Vav, Ya ve Nun'dur. Harflerin Yedi Abdâl'ı Elif, Vav, Ya, Nun, Zamir Te'si, kaf ve He'dir (Ocak, 2021: 372). İbnü'l-Arabî, velâyet ve ricâlûlgayb teorisinin esasını harflerle sembolize eder; sayılar ile de denklik kurmaya çalışır.

Ricâlû'l-aded, her dönemde sayıları değişmeyen, sabit olan ricâl tâifesi, ricâlû'l-merâtib ise, sayıları belli olmayıp, artıp eksilen ricâl grubudur. Ricâlû'l-aded (sayı adamları), şunlardır:

- Kutb veya gavs (bir),
- İmâmân (iki),
- Evtâd (dört),
- Abdâl (yedi),
- Nükabâ (on iki),
- Nücebâ (sekiz),
- Havârî (bir),
- Recebiyyûn (kırk),
- Hâtem (bir),
- Müctebûn/Mustafûn (üç yüz, Hz. Âdem'in kalbi üzerindedirler),
- İlahî gayret makamındaki ricâl (kırk, Hz. Nuh'un kalbi üzerindedirler),
- Selâmet makamındaki ricâl (yedi, Hz. İbrahim'in kalbi üzerindedirler),
- Mülûkü't-tarikat (beş, Cebrâîl'in kalbi üzerindedirler),
- Ricalû'l-hayri'l-mahz (üç, Mikâîl'in kalbi üzerindedirler),
- İsrâfîl'in kalbi üzerindeki velîler (bir),
- Ricalû'l-âlemi'l-enfâs (nefesler âlemininricâli).

Ricâlul-âleml-enfâs, Hz. Davud'un kalbi üzerindedirler ve şu başlıklarla değerlendirilmiştir. ¹⁵

- Ricâlû'l-gayb (on), ricalû'z-zahir (on sekiz)
- Ricalû'l-kuvveti'lilâhiyye (sekiz)
- Ricâlû'l-hannân ve'l-atfi'l-ilahî (on beş)

¹⁵ bkz. İbn Arabî, el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye, 1999 : 3/ 278.

- Ricâlu'l-heybet ve'l-celâl (dört)
- Ricalü'l-feth (yirmi dört)
- Ricâlu'l-meârici'l-ulâ (yedi)
- Ricalü't-tahti'l-esfel (yirmi bir)
- Ricalü'l-imdâdi'l-ilahî ve'l-kevnî (üç)
- Ricalü'l-ilahî ve'r-rahmanî (üç)
- Racülü'l-berzah (bir)
- Racülün vâhid (bir)
- Sakitü'r-Refref bin Sakitü'l-Arş (bir, İbnü'l-Arabî'de belirli bir makama işaret eden simgesel bir isimdir)
- Ricâlü'l-ğani billah (iki)
- Şahsun vâhid (bir)
- Ricâlu ayni't-tahkîm ve'z-zevâid (on)
- Büdelâ (on iki)
- Ricâlü'l-iştîyak (beş)
- Ricâlü'l-eyyâmi's-sitte (altı)

Ricâlü'l-adet grubunda yer alan ricâlü'l-âlemi'l-enfâs grubunun ricâlülgayb tâbirini karşılması ve özelliklerinin aynı olması nedeniyle bu kavramlara dair özellikler Divan'larda ricâlülgayb adı altında incelenmiştir.

4.5.2.1. Kutb/Aktâb

(Gavs, Gavs-ı a'zam, Kutbü'l-aktâb, kutb-i âlem, kutb-i cihân, kutb-i ekber, kutb-i irşâd, halife, kutb-ı zaman, kutb-ı vakt, vâhid-i zaman, sâhib-i vakt, hicâb-ı a'lâ, mir'at-ı Hak, kutb-ı medâr, Mir'âtü'l-Hak).

Kutb; sözlük anlamında “alttaki değirmen taşına sabitlenmiş, üsttekinin onun etrafında döndüğü mil anlamına gelirken, astronomide ise gökteki yıldızların etrafında döndüğü izlenimini veren “kutup yıldızı” adı da verilen “sabit kuzey yıldızı” demektir (Cebecioğlu, 2014: 295). Tasavvufî anlamda; mânevî derecesi yüksek velî bir kuldur, “âlemin ruhu” olarak değerlendirilir. Allah'ın izniyle hareket eden kâinatta tasarruf sahibi bulunan zattır. İmamiyye'ye göre, kutb, mehdîdir. Onikinci imâm Mehdî sayılır. Bu mezhepte olmayanlara göre ise, kutb ölünce, ona en yakın olan iki imâmdan biri, Allah tarafından kutupluğa ta'yin edilir ve erenlerin sayıları, birer derece aşağıdakilerden biri, bir derece yükseltilerek tamamlanır (Curcânî, 1997: 185).

Ricâlûlgayb sisteminin kökeninde kozmik sistemin etkileri bulunmakta, içerisinde yer alan kavramlar da sayı ve astrolojik ifadelerle ilişkilendirilmektedir. Tasavvuftaki kutb kavramının mânâsı da kozmik bir temele dayandırılmıştır. Kutb; velîler tâifesinin başkanı, dünyanın ve âlemin manevî yöneticisi olduğu kabul edilen en büyük velî olarak geçer. “Kutbiyyet” ise onun bulunduğu makama verilen isimdir. Ayrıca kutbun yönetimi altında bulunan çeşitli velî gruplarının her birinin başkanına da “kutb” adı verilir. Hz. Muhammed *kutbu’l aktâb*’dır. Bu nedenle birinci anlamdaki kutbu diğerlerinden ayırmak için ona “kutbu’l-aktâb” denilmiştir (Uludağ, 2012: 223). “*Kutbu’l-aktâb ‘kutbların kutbu’ anlamındadır. Muhammedî Hakikat’tir; çünkü o her şeyin kaynağı ve her türlü ilmin membaı olması yönünden bütün kutbların hakikatlerinin üzerinde döndüğü kutbdur. O feyiz veren ve bütün kutblara yardım edendir.*” (el-Hakîm, 2017: 341).

İbnü’l-Arabî, kutbu iki şekilde ele alır. Birincisi; genel olarak kutb; Âdem’den kıyamete kadar tek kişidir ve kutluğunu kendinden önceki bir kutbdan almamıştır. Kutb tektir, o da peygamberdir. İkinci olarak kutb; bir zamanda tek kişidir ve zamanın ilerlemesiyle çoğalmıştır. Kutbluk mertebesi ölümle ahiret âlemine göçen kutbdan alınır. Bu anlamda kutb peygamber değil, genelde velî, özelde ise efrâtan birisidir. Kutbun, “*gavs, sahibü’l-vakt*” vb. gibi diğer adlandırmaları da vardır. Bu kutb, peygamberin vekilidir. Gerçek kutb peygamberdir. Peygamberler, kutblar, imamlar ve evi duvarlarıyla ayakta tuttuğu gibi Allah’ın vasıtalarıyla âlemi koruduğu direklerdir (el-Hakîm, 2017: 70).

İbnü’l-Arabî’nin oluşturduğu ricâlûlgayb hiyerarşi sisteminde, ricâlullâh/evliyâullâh kavramı tüm velîleri kapsarken, “kutb” bu tabakada ilk sırada yer alan öncü tiptir. Kutb, bu çerçevenin odak noktasıdır. İbnü’l-Arabî ve onun izinden giden mutasavvıflar, kutbu; herhangi bir makamın merkez noktası sayıp bu makamın hemcinslerinden ayrı olarak kendisine daha husûsî özellikler ve görevler atfedip “tek ve eşsiz” mertebe olarak tanımlamışlardır. Yine bir beldenin adamı, o beldenin kutbu olarak isimlendirildiği gibi, bir cemâatin şeyhi veya o cemâatin kutbu olarak da nitelendirilir. Tasavvufî anlamda kullanıldığında kutb; “*herhangi bir tamlama yapılmaksızın, bu ismin kendilerine kayıtsız olarak verildiği kimselerdir. Onlardan bir dönemde tek kişi bulunabilir. Bu anlamıyla kutb, aynı zamanda Gavs’tır*” (Uludağ, 2012: 223). Gayb erenleri içinde yer alan bütün kişiler kutba bağlıdır ve kutbun ilâhî görüşü altındadır.

İbnü’l-Arabî’nin düşüncesinde kutbun vazifesi şudur: “*Kutb dairenin merkezi ve etrafıdır, Hakk’ın aynasıdır, halîfedir, âlem onun etrafında döner ve Allah âlemdeki bütün melekler, cinler, ruhlar, hayvanlar ve bitkilerin ona biât etmesini emreder ve kutba*

biât eder.” (Arabî, 1999: I/274). Her dinin bir kutbu vardır. En faziletli kutb Hz. Muhammed’dir. İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiye*’sinde kutbun faziletlerini detaylı şekilde anlatmıştır.

Kutbu’l-aktâb çeşitli isimlerle de kullanılmaktadır. *Kutb-i âlem, kutb-i cihân, kutb-i ekber, kutb-ı irşâd, halîfe, kutb-ı zaman, kutb-ı vakt, vâhid-i zaman, sâhib-i vakt, hicâb-ı a’lâ, mir’ât-ı Hak, kutb-i medâr ve gavs* adlarını da alır.

Klasik şiirde mânevî âlemin en yüceleri olarak betimlenirken dünyayı ayakta tutan sütun, direk olarak da nitelendirilerek Hakk’ın aynası sayılmıştır. “*Kutb Allah isminin kuludur. Bu yüzden o hem ahlaklanma hem de tahakkuk yönünden bütün isimlerle nitelendirilmiştir. O Hakk’ın aynası, nezih niteliklerin tecelligâhı, ilâhi mazharların tecelligâhı ve vaktin sahibidir*” (el-Hakîm, 2017: 340).

Klasik şiirde *kutbü’l-aktâb, kutb, gavs, kutbü’l-ârifin, kutb-ı vakt, kutb-ı zaman, sahib-i vakt* kavramlarının şairler tarafından daha sık kullanıldığı görülür. Kutb kavramı manevî âlemde genelde peygambere atfedilirken şairler bağlandıkları tekke, dergâh şeyhlerini ve hocalarını kutbtan saymışlardır. Özellikle Abdülkâdir-i Geylânî, *ilim ufuklarının kutbu, evliyânın kutbu* olarak nitelendirilmektedir. Halvetiyye-Gülşeniyye tarikatının kurucusu İbrahim Gülşenî de şiirlerde *âriflerin kutbu, devrin kutbu, Hak yolunun yolcusu, evliyânın kılavuzu* olarak geçmektedir. Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî ise *Allah’ın sırrına vakıf olan mânâ âleminin en yüce mertebeli kutbu* olarak görülmüştür. Hacı Bayram Velî, hurûfilik sisteminin kurucusu Fazlullâh Hurûfî vb. tarikat kurucuları ve tasavvuf ehli kişiler, müridleri ve kendilerine saygı duyan diğer kişiler tarafından zamanın kutbu olarak nitelendirilmişlerdir. Kişilere dair bu nitelendirme tezin “*Klasik Şiirde Benzetme Ögeleri İlişkileriyle Ricâlülgayb*” başlığında örnek beyitler verilerek incelenmiştir.

Belli tarikat şeyhleri ve dervişlerinin dışında da kutb kavramı şahıslara ithafen kullanılmıştır. Devrin padişahı o zamanın kutbu sayılmış, vefat etmesiyle görevinin sonlanması veya herhangi bir durumdan ötürü güçten düşmesi halinde halkın başına kötülüklerin geleceğine inanılmıştır. Devletin refahı, padişahın bekâsı ve halkın güvenli bir şekilde yaşaması, padişahın uzun süre iktidarda kalması gibi dilekler kutbun ilâhî gücünün dayanağı altında sunulmuştur. Bu kavramlara şiirlerde yer verilmesi ve memduhların doğrudan kutba benzetilmesi, şairlerin kendisini güvence altına almak istemesinden de kaynaklı olabilir. İlâhî gücü temsil eden “kutb”, Allah’a en yakın velî kul

olarak düşünöldüğünden duaların ve isteklerin kabul olmama olasılığı ortadan kaldırılmıştır.

İncelenen beyitlerde, IV. Murad, Sultan Süleyman Şah, Sultan Ahmed, Şah Bayezid, Fatih Sultan Mehmed, vd. padişahlar ve sadrazamlar kutbtan sayılır. Padişahların ve diğer iktidar sahiplerinin kutba benzetilmesi, onların gücünün eşsiz ve tek olduğunun da göstergesidir.¹⁶Sayı olarak yeryüzünde ölene kadar bir tane olan kutb, Allah'ın onlara verdiği ihsan ile dünyanın yöneticisi de sayılırlar. Bu sebeple, şairler padişahları överken genelde “cihan sultanı, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” gibi tamlamalar kullanarak onların dünya üzerindeki hâkimiyetlerinin ne kadar geniş ve güçlü olduğunu belirtirler. Padişah, kutba benzetilerek sadece yeryüzünde değil gökyüzünde de kudret sahibi, tüm cihânın şâhı unvanına sahiptir. “Kutb” hem tasavvufî anlamıyla hem de kâinatın merkez noktası olması sebebiyle yeryüzü ve gökyüzünün hakîmidir.:

Şehriyâr-ı şeh-nişân zıll-ı Hudâ-yı müsteân

Kutb-ı devrân Mehdî-i bâirtiyâb-ı rûzgâr (Nef'î, K16/17)

[(IV. Murad) Allah'ın yardımcısı, padişahların meşhurdur. Zamanın şüphesiz Mehdi'si, devranın kutbudur.]

Velîyyu'llâh a'zâm kutb-ı 'âlem dâver-i efhâm

Zahîr-i 'iddet-i âdem vekil-i feyz-i Rahmânî (Yenişehirli Avnî, K 23/22)

[Allah'ın sevgili kulu, büyük ulu, âlemin kutbu, anlayışlı âdil hükümdar Sultan Murad! İnsanın dünyadan öteki âleme gidinceye dek bu bekleme süresinde Allah'ın bereket ve bolluğunun vekili, temsilcisidir.]

Kutb-ı devrân zıll-ı sübhân Şeh Süleymân-ı zemân

Sâye-i te'yîd-i Yezdân lâ-yezâl üstindedür (Âşık Çelebî, G2/10)

[Zamanın kutbu, Allah'ın gölgesi zamanın Süleyman Padişahı! Ebediyen Allah'ın gölgesi üzerindedir.]

¹⁶ Bu konu ile ilgili detaylı açıklamalar tezin “Klasik Türk Şiirinde Benzetme Ögeleri İlişkileriyle Ricâlülgayb”adlı bölümde verilmiştir. Konu bütünlüğü açısından buraya birkaç örnek beyit eklenmiştir.

Karamanlı Aynî G34/69, G 324/3, Karamanlı Nizâmî K3/24, Âşık Çelebî K12/3, Gelibolulu Mustafa Âlî K 17/52, Msd.8-1/1, Kabûlî K4/97, Nehcî TK26/1, Sehâbî K5/9 kutbun yüce oluşu ve tekliğini ifade eden diğer beyitlerdir.

Tasavvufun Sünnî ve Şîî terminolojisinin ortak kavramlarından biri de mehdîyet kavramıdır. Halk inanışında Mehdî, zamanın kutbudur. Mehdî inancı Yahûdî ve Hristiyanlıktaki Mesî-Mesîh kavramının “İslâmîleşmiş” ve belli ölçüde farklılaşmış yansımasıdır. Zulüm ve baskı haksızlığına uğramış kitlelerin kendilerini kurtaracak, ideal bir düzen kurarak adaleti sağlayacak “ilâhî yetkilerle donatılmış bir kurtarıcı” olduğu düşünülür (Ocak, 2022: 410). Beyit örnekleri üzerine hükümdarların toplumda “Mehdî” olarak görülmesi bu durumla ilişkilendirilebilir. Beyitlerden yola çıkarak peygamberlerden Hz. İsa’nın; dört halifeden Hz. Ali’nin; padişahlardan IV. Murad ve Süleyman Şah’ın “Zamanın mehdîsi” ve “Allah’ın yardımcısı” olduğuna inanılması söz konusudur:

Kavl-i cifr üzre iki kutb-ı güzîn

Ya ’ni Mehdî vü Hazret-i İsa (Nâbî, T 44/1)

[Cifr hesabı üzerine söylenirse Mehdî ve Hz. İsa iki seçkin kutbtur.]

Savlet ü heybet ü iclâl ile mânend-i ‘Ali

Hulk ile hemçü Hasan ‘adl ile Mehdî-i zamân (Kabûlî, K 2/23)

[Ali’nin eşsizliği, korku salışından, saygınlığından ve büyüklüğünden gelir. Yaratılışında Hasan’ın adaleti, zamanın mehdîliği vardır.]

Klasik Türk şiirinde kutb; Allah’ın feyzinin simgesidir; yeryüzünde Allah’ın tecelligâhıdır. Kutb sayılan kişinin zatına Allah’ın bereketi, nuru yansır; yüzündeki nurun ışıltısıyla o kişinin kutb olduğu anlaşılmaktadır:

‘Aceb mi her birisi tıfl-ı cânâ hırz olsa

Ki her yüzinde yazılmış sıfât-ı kutb-ı zemân (Ganîzâde Nâdirî, Kt. 5/4)

[Tuhaf mı her biri gönül çocuğunu koruduğundan hepsinin yüzünde zamanın kutbunun vasfı belirmiş.]

Kutb, dünyayı terk ederse dertlerin ve sıkıntıların artacağı bilinir. Bu sebeple kutb bulunduğu bölgeyi şerefendirir ve kötülüklerden korur. İnsanlara doğru yolu gösterir.

Nâbî'nin aşağıdaki şiirinde kutb, "muska" ya benzetilmiş ve koruyucu özelliğine dikkat çekilmiştir:

Nüşa-i hırz-ı emân heykel-i ta'vîz-i zamân

Nokta-i merkez-i dîn kutb-ı medâr-ı İslâm (Nâbî, K 13/65)

[Zamanın kötülüklerinden korunmak için tılsımlı muskası, Hak yolu gösteren İslâm dinin kutbu.]

Yatdukca yirde ol şeh-i rûy-ı zemîn kim

Kutb-ı zemâne devlet ile müstedâm ola (Arpaemînzâde Sâmi, Trk.7/6)

[O yeryüzünün padişahı toprak altında yatsa da zamanın kutbu her zaman devletin yanında olur.]

Cenâb-ı kutb-ı 'âlem hâk-i pâ-yı Şeyhü'l-islâm'a

Yüzüñ sürmege bâzû-yı sa'âdet el verür bir gün (Beyânî, G 628/8)

[Cihanın kutbunun yücesi, şeyhülislâmın ayağının tozuna yüzünü sürersem bir gün saadete kavuşurum.]

Sehâbî G 379/5, Mh. 5/5, Nehcî TK 26/1, TK 36/3, Şehrî K7/35, Kabûlî G 31/5, Hüdâyî Kadîm M.2/18, K 7/38, K 1/16, K1/37, Kuddûsî 14/24 beyitleri, kutbun, koruyucu ve yol yordam gösterici ve huzuru sağlayıcı özellikleri ile ilgili diğer beyitlerdir.

Kutb, dünyanın merkezi olup çevresindekileri yörüngesi etrafında toplayarak herkese eşit muamele eder. Velâyetin sırrı gavsta yani kutbtadır. Kutb olan kişinin müridi Cebrâil'dir. Cebrâil'den marifet dersi alan kutb, manevî âleme dair sırları bilir. Bu özelliği gereği bazı şiirlerde kutb, meleklerden de üst mertebede sayılmıştır. Kutbun bir özelliği de altı bölgeyi koruması altına alıp aynı anda idare edebilmesi ve her tarafa yetişebilmesidir; bir nevi dünyanın merkezi konumundadır:

Mekteb-i devlette almış Rûh-ı Kudsîden sebak

Ma'rifet dersinde söz kor kutb-ı aktâb üstüne (Ahmed Paşa, K 16/24)

[Devlet mektebinde Cebrail'den ders almış, marifet dersinde velîlerin en büyük kutbu hakkında söz söyler.]

Kutb-ı 'âlemsin otur sen merkezünde sâbit ol

Hıfz için her gûşeye evtâddur gönderdiğün (Kabûlî, K 15/2)

[Âlemin kutbusun merkezinde otur, sabit kal. Koruma için [zaten] her köşeye evtâd gönderiyorsun.]

Ey dirîgâ neyleyem kim derd elinden el-amân

Kutb-ı 'âlem fânîyi terk etdi oldu bî-nişân (Sırrî Râhile Hanım, K 3/1)

[Eyvahlar olsun! Dert elinden mededi nasıl bulayım ki âlemin kutbu dünyayı terk etti, belirsiz oldu.]

Kutb-ı asr olsa revâ dâ'ire-i 'âlemde

Kim ki etrafına yeksân tuta mânend-i vasat (Belîğ, G 109/3)

[Zamanın kutbunun olması şarttır; kutb etrafını eşit derecede dengede tutar.]

Yakını itmeye pergâr-ı vehm ü zan merkez

Devât kutb ola bin yıl eger kalem mihver (Âşık Çelebî, K 14/32)

[Şüphe ve vesvese pergeline eksenden uzaklaştırmak için kalem eksen olursa divit bin yıl kutbu olur.]

Olma ser-keşte-i devr-i felek-i dâyire-sâz

Kutb-ı ser-halka-i pergâr-ı velâyet bir olur (Mezâkî, G137/4)

[Dünyanın başıbozukluğuna uyma. Velâyet çemberinin baş halkasının kutbu birdir.]

Gelibolulu Mustafa Âlî K104/10, Hüdâyî Kadîm K7/38, Enderunlu Fazıl K50/19, konu ile ilgili diğer beyit örnekleridir.

Kutbu'l-aktâbı tarif etmek zordur çünkü kutbluk mertebesi en şerefli makamdır ve bu makamın sahibi çokça övgüyü hak eder. Kutbun duasını alan kişi ise onunla şereflenir:

Kutbu'l-aktâb-ı ma'ârif desem evsâfında

Ehl-i dil serzeniş eyler ki pek icmâl etdiñ (Lebîb, G88/7)

[Kutbların kutbunu bilirkışı olarak tarif etsem, gönül ehli tarifini basitçe anlattın diyerek serzenişte bulunur.]

Cum'ada itdi hutâbet ana bir kutb-ı zamân

Zâtı nâmı gibi mahmûd u pesendîde hısâl (Ganîzâde Nâdirî, K 15/36)

[Zamanın kutbu, Sultan Ahmed'e Cuma'da bir hutbesini okudu. Zâtı namı gibi beğenilmiş ve övülmüş.]

İtdi teşrîf anı eshâb-ı yeminüñ kutbı

Çarh düşdi gama kim kutbı anuñ kutb-ı şimâl (Ganîzâde Nadîrî, K 15/37)

[Dünya gama düştü ki, mübarek kişilerin kutbu, kutbların kutbu onu şerefliendirdi.]

Ricâlûlgayb tabakalarından bahsedilirken şiirlerde geçen bazı kavramlar, tasavvufî anlamlarıyla ön plana çıkmıştır. Genellikle ricalûlgayb ehli, meyhanelerde yani sohbet meclislerinde vecd hali içerisinde mutlak varlığa erişmeye çalışırlar. Kutb, rindlerin uğrak yeri olan meyhanede Kalenderi dervişlere yol gösterir. Bazı şiirlerde rind tipinde görülen kutb, meyhanenin yaşlı pîri, kılavuzudur. Kutbu, şiirlerde *yol gösteren, darda kalana yoldaş olan rehber* olarak görmek mümkündür:

Bir bölük baş açuk abdâl-ı cihân-seyyâhuz

Kutb-ı pîrân-ı harâbât-ıla 'işret ederüz (Beyânî, G 356/3)

[Bir bölükbaşı açık dünya gezen abdâlız. Meyhanenin yaşlı kutbu ile işret ederiz.]

Câ-rûb-keşiz mu 'tekîdiz muhlis-i hâsîz

Meyhâne-güzîn mug-beçe-i kutb-ı zemâna (Nigârî, Trkb. 818/8-6)

[Süpürgeciyiz, bağlarız, gönülden inanırız. Zamanın kutbu meyhane çırağıdır, meyhanenin seçkinidir.]

Çeşm ü çirâg-ı Halvetiyân kutb-ı evliyâ

Âfâk u enfüse o ziyâ-güster âftâb (Nehcî, K 1/16)

[Evliyânın kutbu, Halvetîlerin göz ışığı, bütün canlara o ışık saçan güneştir.]

Ey Sehâbî beni bir kutb-ı zamânuñ nefesi

Seyr-i 'âlemde bu gün hem-reh-i abdâl itdi (Sehâbî, G 379/5)

[Ey Sehâbî! Zamanın kutbunun nefesi bu âlem gezintisinde beni bugün abdâla yol arkadaşı etti.]

Kabûlî G 31/5, Şeyh Galîb G38/1, Ümmî Sinan Kt 197, Şeref Hanım T22/3, T 76/2, Msd. 7/1, Gelibolulu Mustafa Âlî G 12/2, K37/6, beyitler, kutbun “rehber, yoldaş, ve doğru yola götüren kılavuz” olduğu ile ilgili diğer şairlere ait beyitlerdir.

Kutb, acı eşliğinde seyr ü sulûk seferini tamamlar. Allah'ın dostu olması vesilesiyle, insanların zor günlerinde yanlarında olan kişi olarak da bilinir. Musibetlerden ve belalardan kurtulmak için dua eden, duası kabul olan velî kuldur. Kutbu, insan-ı kâmil olgunluğuna eriştiren sır, acının eşliğinden geçmiş olmasıdır. Bu sebeple kutbun bulunduğu yer yani kâinat imtihan yeridir. *Kutb* ve *imtihan* kelimelerinin birlikte geçmesi “melâmîlik” yaşantısını anımsatır. Melâmîler, Allah yolunda nefislerini kınayan, acı

çekmeyi kendilerine yaşam felsefesi edinen bir tasavvuf grubudur. İbnü'l-Arabî kutb tanımının birinci kısmında asıl kutbun Hz. Peygamber olduğunu söylerken melâmîlik açıklamasında da “*Melâmîler, Allah yolunun mensuplarının efendileri ve imamlarıdır. Âlemin efendisi Hz. Muhammed (a.s.) de onların içindedir ve onlardan biridir.*”¹⁷ ifadeleriyle Hz. Muhammed’i melâmîlerden saymıştır. Bu ifadeler ricalülgaydan sayılan tabakaların bir halka içinde birbirlerine bağlı bir bütün yapıyı teşkil ettiğini gösterir:

Her gûşede bir merd-i Hudâ çille-güzîndür

Kutbında görürseñ eger evtâdı görürseñ (Mezâkî, K 29/16)

[Her köşede Allah adamları sıkıntı çekerek kendini ibadete vermektedir. Kutbunu görürsen evtâdı da görmüş olursun.]

Rûşen iken gülşen-i zâtında feyz-â-feyz-i Hak

İtdiler ‘asrında ol kutb-ı zamânı imtihân (Kâmî, G 16/8)

[Hakk’ın feyzi, zatının gülbehçesinde apaçık görünürken, zamanın kutbu imtihandadır.] Klasik şiirde kutbluk güzeli arayış ve güzelde yansıma hâlidir. Nigârî, kutbun bulunduğu mekânın güzelin semti olduğunu ve güzellik şahının kutb olduğunu ifade etmiştir. “Leylâ’nın semti” olarak ifade edilen yer Allah’ın evi yani Beytullah/Kâbe olduğu düşünülürse Kâbe’nin kılavuzu, rehberi Hz. Muhammed’dir. Hz. Muhammed ricâlülgayb tabakasında kutbu’l-aktâb, en büyük kutb, kutbun da kutbu olarak geçer:

Kûy-ı Leylâya enîsim rehberim hâdim didi

Server-i mülk-i melâhat kutbü’l-irşâdım didi (Nigârî, Trc. 821/3-5)

[Leyla’nın semtine, dostum, rehberim, kılavuzum dedi. Güzellik ülkesinin başı, doğru yola götüren kutbum dedi.]

Yine Nebzî aşağıdaki beyitte “beynelhâcibeyn” (iki kaş arası) ifadesini kullanarak Kabe Kavseyn’e¹⁸ dikkat çekmiş, güzelin iki kaşının arasının kutbu yani Hz. Muhammed’i anımsattığına vurgu yapmıştır:

Hâlini görsün bakup ol şûha beyne’l-hâcibeyn

Görmeyen sahn-ı felekde kutb u hatt-ı istivâ (Nebzî, G 20/5)

[Dünyanın merkezinde orta noktayı kutbu görmeyen o güzelin iki kaşının arasına baksın halini görsün.]

¹⁷ İbn Arabî, el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye, c. XI, s. 340-341.

¹⁸ Peygamberin Miraç yolculuğunda Cebrail’e ve Allah’a çok yaklaştığını ifade eden eden kavram.

Kutb sayı mistisizminde tekliği, tasavvuf felsefesinde vahdeti işaret eder. Vahdet “bir”dir, teklik içerir. Ricâlûlgayb sistemi velâyet zinciriyle devri daim etse de odak noktası vahdet-i vücûd anlayışıdır. İslâmın temel öğretisi tevhîd esasına dayanır. Bu sebeple İbnü’l-Arabî’nin son şeklini verdiği ricâlûlgayb sistemindeki tüm tabakalarda tevhîd inancını görmek mümkündür. Kutb sayı olarak tektir ve ilâhî gücün de simgesidir. Klasik Türk şiirinde genellikle “yoldaş, yardımcı, rehber ve saadet zincirinin kaynağı” gibi görev tanımları ile yer alır. Kısacası, Allah’a en yakın velî kul olması düşüncesi ile kutbun olduğu yerde huzurun da olacağı anlayışı topluluk içinde yaygınlaşmıştır. Aşağıdaki tabloda diğer şairlerde kutb kavramının kullanımı üzerine nazım şekilleri ve referans bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 3. “Kutb” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR ADI	NAZIM ŞEKLİ/BEYİT NUMARASI
15.	Ahmed Paşa	K 12/7
15.	Eşrefoğlu Rûmî	G 30/3
15.	Karamanlı Aynî	K4/57, K55/53, G 324/3, G 324/3
15.	Karamanlı Nizâmî	K3/24
15.	Kemal Ümmî	K 25/24
15.	Münîrî	K 4/10.
15.	Tacizâde Cafer Çelebî	K2/2, K 6/33
15.	Üsküplü Ata	G36/5.
16.	Âşık Çelebî,	K4/30, K 14/30
16.	Arpaeminizâde Sâmi,	K12/6
16.	Beyânî	G 610/3
16.	Gelibolulu Mustafa Âlî	Trc. 7/4-5, K 17/52, K37/6, K 42/49, K 56/9, K 104/10, Msd. 8-1/1, Trc. 12/11, G 12/2.
16.	Hüdâyî Kadîm	K 7/38, TK1/16, TK 1/37, M. 2/18
16.	Kabûlî	K4/97, K8/19, G31/5
16.	Mezâkî	K29/16
16.	Murâdî	G 158/7
16.	Nâbî	T52/16
16.	Rumelili Zaîfî	K4/55.
16.	Şehâbî	K5/9, Mh.5, G 379/5
16.	Şemseddîn-i Sivâsî	8’li hece ölçüsü
17.	Abdûlmecid-i Sivâsî	G11/9
17.	Neheî	TK 36/3, TK26/1
17.	Şehrî	K 7/35.
17.	Ümmî Sinan	G 25/13

Tablo 3 (devamı). “Kutb” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

17.	Vahyî	M. 28/11
18.	Enderunlu Fazıl;	K45/1, K 45/2, K46/4, K46/5, K 50/19
18.	Kâmî	G 16/8
18.	Lazikizade Feyzullah	G271/3
18.	Nigârî	Trk.819-7/6, Trc. 822-3/5, Mr. 838-8/5
18.	Nakşî İbrahim Efendi	G7/5, G40/4, G196/4, M1/14, M1/25, M1/29, Mf.15
18.	Nebzî	G 20/5
18.	Şeyh Gâlib	TK1/7, R10
19.	Bursalı iffet	G47/4.
19.	Kuddûsî	K14/24, K 23/7, G435/7
19.	Meşhûrî	K8/15, K 9/13
19.	Sükûtî	G 328/13
19.	Şeref Hanım	Msd.7/2, T643 Msd.71/6
19.	Yenişehirli Avnî	K9/19, K 24/44

15.yüzyıldan 19. yüzyılda dâhil olmak üzere beş yüzyıllık zaman diliminde şairler “kutb” kavramına şiirlerinde yer vermişlerdir. Kaside ve gazel ağırlıklı nazım şekillerinde en az iki beyitte “kutb” tipinin görünümü işlenmiştir. Ricâlûlgaybın her dönemde toplumda kabul gördüğü ve şairlerin de bu durumdan etkilendikleri aşikârdır. Kutb kavramının, belli bir tarikata mensup ya da tasavvufî çevrede yetişmiş şairlerin şiirlerinde daha fazla görülmesine nazaran rindane veya sosyal hayatıyla meşhur olmuş şairler de beyitlerinde bu kavrama az da olsa yer vermişlerdir.

4.5.2.2. İmâmân/İmâmeyn/eimme/imâmat (iki imam)

İmâm, lügatta önder, başkan, lider anlamındadır. *Kur'an*, *Levh-i Mahfuz*, tüm ümmetin uyması gerekli, *İslâm'ı ayakta tutacak halifesi*, *muhaddis*, *şeyh* anlamında da kullanılır (Cebecioğlu, 2014: 239). İlm-i Kelam ve Fıkıh terimi olarak, en genel anlamda İmâm; *en büyük din ve devlet başkanı olup dîni hükümleri uygulayan, Resûlullah'ın halifesine* denilmiştir. İlk halîfeler; din ve devlet başkanlığı, camide imâm-hâtiblik, orduya komutanlık ve mahkemede hâkimlik gibi görevler yapmışlar, sonradan bu görevlerin bir kısmı ayrı ayrı şahıslara verilmiştir (Curcânî, 1997: 42). *İmâmân* ise; *iki imam* demektir. Ricâlûlgayb hiyerarşisinde, kutbtan sonra imâmân ikinci sırada gelir. Velîler hiyerarşisinde, kutbun sağ ve solundaki iki velîye işaret eder. Bunlardan birincisi kutbun sağında bulunup *melekût âlemini*, ikincisi de solunda bulunup *mülk âlemini* gözetir. Bunlardan ikincisinin derecesi ve makamı birincisinden daha yücedir. Kutbun ölümünden sonra onun yerine geçecek şahıs da bu ikincisidir. Bunlardan sağdaki, manevîyât âleminin

imdatlarının merkezî kutbuna aynalık görevi yaparken, diğeri hissedilir maddî âleme yönelik bir ayna olmakla vazifelidir. İmâmân, her dönemde iki kişiden fazla olamaz (Cebecioğlu, 2014: 239). Kutbun solunda yer alan imâma *Abdü'l-Melik*, sağında yer alana *Abdü'r-Rabb* denilir. Kutb vefat ettiği zaman kutbun solundaki Abdü'l-Melik onun yerine geçer. Diğer tabakalarda olduğu gibi imâmlık/imâmet tabakasında da Hz. Peygamber hem dünyanın hem de ahiretin imâmı olarak geçer. İmâmların imâmına da “*İmâmu'l-Eimme*” denilir (Kâşânî, 2014: 6).

Ricalülgayb teorisinin ortaya çıkışı iki türdür. Birinci teori İslâm felsefesine, Yahûdî, Hristiyan, Zerdüş mistisizmine, bâtinî düşüncelere dayanmakta ikinci teori ise Şîa'nın ortaya çıkışı ile kültürel etkileşime dayalı olarak çeşitli tarikatlarla varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Şîi teoloji inancının temelinde Allah ile insan arasında ilâhî aşkın imkânını sağlayacak ara varlık İmâm'dır. İmâm bu hüviyetiyle her müminin kalbinde yer alır. İmâmın *kutb* olma özelliği ortaya çıkar (Ocak, 2021: 323). Velâyet anlayışı sisteminde peygamberden sonra peygamberlik misyonunu devam ettirecek kişilerin imâmlar olduğu görüşü ile bu vazifenin On İki İmâm'a devredildiği Şîa teolojisinde belirtilmiştir.

İncelenen beyitlerde ricâlülgayb hiyerarşisinde yer alan “imâmân” kavramının çok sık kullanılmadığı tespit edilmiştir. Fakat Şîi teolojisinin velâyet anlayışına dayalı olarak “dinin lideri, öncüsü, velâyetin mirasçısı” anlamı içeren “imâm” kavramı, imâmet ve velâyet düşüncesi içerisinde beyitlere konu edilmiştir. Kâmî, mesnevi nazım şekliyle yazdığı şiirinde “eimme ve iki imâm” makamlarının önemine dikkat çekmiştir:

Çün itdüh e'immeyi ziyâret

Sâ'irlerine gel eyle himmet (Kâmî, Ms. 1/310)

[Çünkü eimmeyi ziyaret ettin, diğerlerini (de ziyarete) gel, himmet eyle.]

Lâzım bu makâmuñ ihtirâmı

Âgûşa alur iki imâmı (Kâmî, Ms. 1/285)

[Bu makama saygı göstermek lazım, iki imâmı himayesine alır.]

Klasik Türk şiirinde genellikle Bektâşîliği ve Hurûfîliği benimseyen şairler *imâm/imâmet* vazifesini Hz.Ali'ye ve Mehdî'ye yüklerler. Mehdî aynı zamanda zamanın kutbu da sayılır:

Mehdî ki imâm -ı mu‘teberdür

A‘câm katında muntazardur (Kâmî, Ms.1/307)

[Mehdî saygın imâmdır. Acemliler katında beklenilendir.]

Zamân mihrâbınun âhır imâmı sensin iy Mehdî

Sana hem feth ü hem nusret yemîn olsun yesâr olsun (Aynî, K 24/29)

[Ey Mehdî! Devrin, zamanın durduğu yer sonuncu imâmı sensin. Fetih ve yardım senin sağ ve sol tarafında olsun.]

Hiz. Ali’nin peygamberden sonra velâyet sancağını taşıdığına inanan mutasavvıflar ve Şîa mezhebine bağılı şairler Hiz. Ali’yi *zamanın mehdisi* ve *velâyetin imâmı* olarak tanımlarlar:

Gel ey ‘ârif saña her dem tavâf-ı hacc-ı ekberdür

Ki kible nûr-ı peygamber imâmı nakd-ı Haydardur (Hatâyî, G 12/1)

[Ey ârif, gel! Sana her zaman peygamberin nuru, kible; Hiz. Ali’nin sözleri Hac (vazifeni yapmak için) imâmdır.]

İmâm [u] pîşvâ-yı ehl-i ‘irfân

‘Alîdür ber-hakikat şîr-i Yezdân (Hatâyî, Msn.1/4)

[İrfan ehlilerinin öncüsü ve imâmı, Allah’ın aslanı, hakikat sahibi Hiz. Ali’dır.]

Hiz. Muhammed, ilk kutb aynı zamanda *müminlerin imâmı*, *dinin öncüsü*, *dinin övünç kaynağıdır*. Tezin “Klasik Şiirde Benzetme Ögeleri İlişkileriyle Ricâlülgayb” adlı bölümde, Hiz. Muhammed’i temsil eden ricâlülgayb grubunun benzetme ögelerine yer verilmiştir. “İmâm” tipi de bu ögelerin arasındadır. Aşağıda konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla Hiz. Muhammed’in imâmlığına dair birkaç beyit örnekleri verilmiştir. Hiz. Muhammed, *müminlerin imâmı*, *doğru yol gösteren Allah’ın vekîli*, *peygamberlerin övünç kaynağı* olarak vasıflandırılır:

Çü ta ‘zîmin emrin tamâm eyledi

Seni enbiyâya imâm eyledi (Ahmed Paşa, K2/30)

[Çünkü sana duyulan saygı, hürmet emirlerini yerine getirdi. Seni, Allah tüm peygamberlere öncü kıldı, imâm eyledi.]

Oldur imâm ü kıdve-i ahyâr ü ehl-i dîn

Oldur hümâm ü zübde-i ebrâr ü asfiyâ (Ahmedî, K5/66)

[Din ehli kişilerin hayırlılarının imâmı Hz. Muhammed'dir. Gayretli, hayırlıların ve kalbi temiz olanların en değerlisi O'dur.]

Ol hâdî-i dîn idüp imâmet

Hep itdiler iktidâ çü ümmet (Neşâtî, K 4/18)

[O ümmet için imâmlık yapıp doğru yolu gösterdi. Hep O'na tâbi oldular.]

Kabûlî G 425/3, Karamanlı Aynî K6/2, K 6/10, K 6/18, K 6/20, K5/10, Kemal Ümmî M7/26, K 23/27, Muhyî K4/3, Tacizâde Cafer Çelebi, Trk. 31/5-3, Kâmî M1/ 250, M1/ 302, M1/307, Said Giray K1/22, K1/44, K1/ 51, Şeyh Gâlib Th. 1/ 8, Bursalı İffet G4/4, Hz. Muhammed'in dinin imâmı, öncüsü olması ile ilgili diğer beyit örnekleridir.

Nigârî, Hz.Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesinden ötürü velâyet sancağının onda olduğunu, velâyeti devam ettiren imâm olduklarını ve gülden yapılmış imâm cübbesini giydiklerini söylemiştir. Hz. Hüseyin velâyet halkasının imâmı, öncüsü kabul edilir:

Nigârî kıl ziyâret Kerbelâ-âsâ gülîstânı

Ki 'aşk içre şehîd olmuş giyüp ton-ı imâmet gül (Nigârî, G 438/7)

[Nigârî! Kerbela gibi olan gülbahçesini ziyaret et. Çünkü buradaki gül imâmlık elbisesi giyip aşk için şehit olmuş Hüseyin'dir.]

Hüseyn oldu imâm u pîşvâmız

Ona çok 'arza kılduk mâ-cerâmız (Hatâyî, M.1/16)

[Hüseyin imâm ve öncümüz oldu. Ona olup biten her şeyi çok sunduk.]

Revânî G 31/3, Şehâbî K3/4, Nigârî G 438/7, imâmet ile ilgili diğer beyit örnekleridir.

Farklı tasavvuf akımı ve mezheplere sahip diğer şairler de Hz. Muhammed'i peygamberlerin ve müminlerin imâmı saymaktadırlar. Ricâlülgayb tabakasının ikinci basamağını oluşturan "imâmlık" rütbesi, tespit edilen şairlerden yola çıkılarak Hz. Muhammed için daha sık kullanılmıştır. İkinci sırada Hz. Ali ve ardından Hasan ve Hüseyin'in velâyeti aldığı ve imâmlığın velâyet yoluyla İsnâaşeriye'ye devredildiği de görülür:

Nakî Hakdan imâm-ı pîşvâdur

‘Askerî düşmene tîg-i kazâdur

Muhammed Mehdî hod sırr-ı Hudâdur

Dönmezin niye döneyin pîrümnden (Usûlî, Mn. 6/10)

[(İmam Nakî) Allah (ın istemesiyle) öncü imâmdır. (Hasan el) Askerî, düşmana kaza kılıcıdır. Hz. Muhammed Mehdî, bizzat Allah’ın sırrıdır. Pîrimin yolu Hak yoludur, dönmem, niye döneyim pîrimden?]

Nesîmî, Hurûfîlik sisteminde yer alan harf ve simge değerlendirmeleri ile Allah’ın tecellîsinin insan yüzüne sirayet ettiğini şiirlerinde ifade eder. Hz. Muhammed, *iman ehli*lerin imâmıdır ve O’nun yüzü “Beytü’l-Harâm”dır. Nesîmî, hurûfîlikteki harf sistemini Peygamberin yüzünde kurgulamış, “*Âşıkın Beytü’l-harâmıdır yüzün, Ârifin Dârü’s-selâmıdır yüzün*” ifadesiyle Peygamberin yüzünü âşığın kâbesi, ârifin cenneti olarak betimlemiştir:

Âşıkın Beytü’l-harâmıdır yüzün

Ârifin Dârü’s-selâmıdır yüzün

Ehl-i îmânın imâmıdır yüzün

Dünye vü ukbâ tamâmıdır yüzün (Nesîmî, T 140/1)

[Yüzün âşığın kâbesi, ârifin cennetidir. İmân ehli kişilerin imâmı, dünya ve ahiretin tamamıdır.]

Hudâ ışkı durur cismimde cânım

Muhammeddür velî sıdk ü imâmım (Nesîmî, G 292/1)

[Allah aşkı yüzümde belli olur. Doğruluğa götüren imâmlık yapan velî Hz. Muhammed’dır.]

Tablo 4. “İmâm” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/BEYİT NUMARASI
14.	Nesîmî	G 292/1
15.	Kabûlî	G425/3
15.	Karamanlı Aynî	K 6/2, K6/10, K6/18, K6/20
15.	Kemal Ümmî	M. 7/26, K 23/27
15.	Muhyî	K4/3
15.	TacizadeCafer Çelebî	Trk.31/5-3
16.	Fevzî	TK 13/2
16.	Revânî	G31/3

Tablo 4 (devamı). “İmâm” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

16.	Sehâbî	K3/4
18.	Kâmî	M1/310
18.	Said Giray	K1/22, K 1/44, K 1/51
18.	Şeyh Galib	Th.1/8
19.	Bursalı İffet	G4/4
19.	Nigârî	G438/7

Ricâlûlgayb grup hiyerarşisinde kutbun sağında ve solunda bulunan “imâmân” kavramın örneğine taranan Divan’larda çok fazla rastlanılmamıştır. Fakat Şî terminolojisindeki imâmet anlayışı velâyetle bütünleşince Hz. Ali, on iki imâm İslâm dininin “imâmı/öncüsü” sayılmıştır. Hz. Muhammed, “enbiyânın imâmı” olarak öncüllenenken Hz. Ali daha çok “evliyânın imâmı” olarak vasıflandırılır. Tezin Klasik Türk Şiirinde Benzetme Ögeleriyle Ricâlûlgayb” adlı bölümün “Evliyâ” başlığında bu durum tanık beyitlerle değerlendirilmiştir. Yukarıdaki tabloya ve örnek gösterilen tanık beyitlere göre “imâm” kavramını, daha çok belli bir tasavvufî zümreye bağlı şairlerin kullandığını söyleyebiliriz. 15. yüzyıl ağırlıkta olmak üzere yine diğer dönemlerde de belli kesimde yer alan şairler, “imâm” tipini dinin öncüsü, irşada/ doğru yola götüren kimlikler için kullanmışlardır.

4.5.2.3. Evtâd/ Evtâd-ı erba'a

Lügatta, kazık anlamına gelen “vete” kelimesinin çoğuludur. Terim olarak; menzilleri, dünyanın; doğu, batı, kuzey ve güney gibi dört temel yerinde olan dört adamdır (Cürçânî, 1997: 31). Evtâd, dört kişiden ibaret olup, her biri dünyanın dört yerinde bulunan velîlerden oluşur. Bunların birinin makamı doğuda, birinin makamı batıda, birinin makamı kuzeyde, diğerinin makamı da güneydedir.

İbnü’l-Arabî’ye göre, Allah bu bölgeleri salih kulları aracılığıyla korur. Bu dört velî sırasıyla Abdülhay, Abdülâlim, Abdülmürd, Abdülkadir’dir (Erginli, 2006). Bu şahıslara evtâd denilmesinin nedeni dağların heybetinden gelmektedir. Dağlar yeryüzünü ayakta tutan güç, sütundur. Evtâd da kelime anlamı olarak sütun kavramını karşılar. Tasavvufî olarak; yeryüzünü ayakta tutan dört direk mânâsına gelir. Onların mânevî dünyada Allah’ın dost edindiği kullar olmaları sebebiyle yeryüzünde görevleri bulunmaktadır. Mânevî düzeni korumak, insanlara yardım etmek birinci vazifeleridir. Sûfilerin ricâlûlgayb ile ilgili kullandıkları bazı ayetlerde evtâdın cibâl ile ilgili tevili yapılmıştır. “Yeryüzünü de yaydık ve orada sabit dağlar (revâsî) yerleştirdik.” (Kaf 50/7) ayetinde

sûfiler dağların evtâd olduğu fikrinde müttefik olmuşlardır. Yeryüzünü koruyan dağ gibi ayakta tutan gücün velîler topluluğundan olan evtâdın olduğu kanısına varmışlardır. Yine Kur'an-ı Kerîm'de geçen Nebe sûresinde “*Biz yeryüzünü bir döşek, dağları da birer kazık yapmadık mı?*” (Nebe 6/7) ayetinde geçen *kazık* kavramının sözcük anlamından da yola çıkarak Arapça *evtâd* anlamını verdiği söylenebilir. *Cibâl* (dağ) ile ilgili ayetler; başta İbnü'l-Arabî olmak üzere diğer mutasavvıflar tarafından da evtâdın varlığına delil olarak gösterilmiştir.

Klasik Türk şiirinde genellikle ayetlere ve edebî kahramanlara telmihte bulunulmuş ve *evtâd* ile birlikte kullanılarak tenasüp ve istiare sanatı da yapılmıştır. Nigârî aşağıdaki beyitte Ferhad'ın dağları delmesine göndermede bulunarak, Ferhad'ın geçtiği dağı, “sevda dağı” olarak tanımlar. Tasavvufî açıdan bakılırsa dağlar, evtâddır; evtâdda da âşığın hâlleri bulunur. Evtâd, âşığı sembolize eden bir tiptir:

*Cebel -i sevdâda eyle istimdâd
Yeter imdâdına ol pîr -i ma'âz
Gerçi hatar -nâkdır gûşe -i evtâd
Eyle 'inâyet Mevlâ-yı ma'âz* (Nigârî, Mrb. 838/9-1)

[Sevdanın dağında yardım eyle. O yanında sığınacağın pîr yardımına yeter. Gerçi evtâdın çevresi tehlikelidir. Sen iyilik yap, Allah seni korur.]

*Kûh-ı sevdâ üzre eylerem feryâd
İmdâdına gelmez sâkin-i evtâd
Dem-be-dem bin tîşe eger bin Ferhâd
Çalsalar eksilmez sînemin dâğı* (Nigârî, Mrb.839/14-4)

[Sevda dağında feryat eylerim. Evtâd sakinleri imdadına gelmez. Her zaman bin balta vursa bin Ferhad, çalsalar gönül dağımdan eksilmez bu sevda.]

*Salma gel dağlara bu 'âşıkı Ferhâd itme
Ser-i kûyunda yir it sâkin-i evtâd itme* (Nigârî, G 591/1)

[(Kendini) bırakma bu dağlara gel, âşığı Ferhad'a çevirme. Âşığın çevresinde bulun, evtâd sakinini yanından uzaklaştırma.]

Nigârî, G 618/1, G666/7 diğer beyit örnekleridir.

Şiirlerde, evtâdın, zor durumda kalanların, feryat edip yüreği dağlananların yardımına koştukları ve bu kişilere yoldaş olduklarına yer verilmiştir:

Sebât-ı pâ-y-i semendin görünce meydânda

Bilindi kim nic'olurmuş cibâbinden evtâd (Nev'izâde Âtâyî, K 21/53)

[Atın ayağının kımıldamadığını görünce meydanda, (bu işin) nasıl olduğu, dağdan evtâdın nasıl ortaya çıktığı bilindi.]

Gezer Mîr Nigârî hayret-efzâ kûh u sahrânı

Meded ey Şâh-ı evtâd el-meded ey Seyyidü'l-efrâd (Nigârî, G 137/7)

[Mir Nigârî şaşkın şekilde dağ ve çölü gezer. Ey efrâdın (ricâlin) seyyidi ey evtâdın şeyhi bana yardım et.]

Ne kâr-ı müşkili düşse mu'în olup Bârî

Ola refîk-i mededkârî himmet-i evtâd (Neşâtî, K 24/40)

[Ne zaman zor işe düşse Yaradan yardımcı olup evtâdın yardımı yoldaşın olsun.]

Tacizâde Cafer Çelebî, K14/69, Karamanlı Aynî K24/9, Kemal Ümmî M.7/115, Nigârî G 139/6, Mr. 8/12, Karamanlı Nizâmî, K3/27 diğer beyit örnekleridir.

Evtâd; din adamlarının ileri gelenlerin ihlâs ve irfan sahibi olanlarından ve mânevî âlemin en tecrübeli güzide velîlerindendir. Menkıbelerde savaş meydanında askerlerle savaşan, onlara öncülük eden gayb erenlerinin varlığı ile ilgili örneklere sıkça yer verilir. Cenk meydanında atın ayağı kıpırdamadan zaferin kazanılmasının sebebi evtâdın er meydanlarına koşmasıdır. Tekbir getirilerek kılıçların havaya kalkması, Allah'ın birliğinin zikredilmesi ortamdaki uhuvveti arttırır. Ricâlülgayb grubunun bu derece mânevîyatının ve uhuvvetinin yüksek olmasının sebebi; ihlâs ve imanlarının sağlam olmasına dayanır. Tasavvufî açıdan yaklaşılacak olursa; insan-ı kâmil mertebesinde oldukları ve şariat makamlarının en üst mertebesi olan marifetullah sülûkunda bulundukları söylenebilir. Evtâd sayılan dört kişi temiz kalpli oluşları ve Allah'ı devamlı zikretmeleri sebebiyle Allah'a en yakın velî kullardır. Yücelik ve irfan çadırının koruması altında olan aynı zamanda yeryüzüne gönderilerek velâyeti devam ettirecek kişi olarak bilinirler:

Ben vakâruña zemîni nice teşbîh ideyin

Kim zarûrî sâkin itmiş anı evtâd-ı cibâl (Mesîhî, K13/20)

[Ben ağırbaşlılıkla yeryüzünde çokça Allah'ın varlığını dile getirsem de Allah'ın eşsizliğini dağın evtâdı görünür kılmış.]

Hayme-i rif'atinün hıfzına olmuş merbût

'Âlemün çâr-cihâtında mu'ayyen evtâd (Nâbî, K2/63)

[Yücelik çadırının (yüksek çadırın koruması altındadır). Âlemin altı yönünde evtâd belirmiş.]

Perde-i devletine atlas-ı gerdûn ezyâl

Hayme-i rif'atine nûr-ı kevâkib evtâd (Arpaemînizade Sâmi, K3/29)

[Devletin görünmesi istenmeyen hazinesine dokuzuncu felek ilave oldu. Felek açığa çıkardı. Yükseklik yücelik çadırına yıldızların nuru evtâd oldu. Yıldızların nuru sağlam direkleri ile devletin ardındaki sırları korudu.]

İksîr-i velâ kuhl-ı cilâ añla gubârın

Hâk-i harem-i 'umdetü'l-evtâdı görürseñ (Mezâkî, K 29/13)

[Evtâdın dayanağı [olan] sevgilinin toprağını görürsen dostluk yakınlık iksirinin tozu olduğunu anla.]

Nâbî, evtâddaki dört kişinin dört halife olabileceğini ve İslâm dininin öncüsü olmaları sebebiyle evtâd sayılacak en tecrübeli kişilerin onlar olduklarını ifade etmiştir:

Anlardur ehl-i hıbre-i erkân-ı mülk-i dîñ

Evtâd-ı âsumân-ı zemîndir çehâr yâr (Nâbî, K 4/16)

[Din ülkesinin ileri gelenlerinin en tecrübelisi dört halifedir. Onlar yeryüzü ve gökyüzünün evtâdıdır.]

Ricâlülgaybın en son hiyerarşik sisteminde yetmiş yakın tabaka olsa da her tabakanın görevi aynıdır. “İyilikleri yayıp, kötülüklerden uzaklaştırmak, insanları kötü olaylara karşı korumak, yardımcı olup dertlerine deva olabilmek, Allah'a layık bir kul olarak yaşayabilmek” esas gayeleridir. Bu sebeple, *büdelâ*, *evtâd*, *nücebâ*, *nukabâ* ve diğer tabakalar da gayb erenlerindendir, saygı duyulması beklenir:

İrmagıl cadde-i meşâyihdan bûdelâ

Hürmeti vü hem evtâd (Hakîkî, K 130/40)

[Şeyhlerin caddesinden abdâlları kovma, onlar hem evtâd hem hürmet sahibidir.]

Evtâd, ârif, abdâl, derviş vd. tasavvufî tiplerin uğrak yerleri, Allah adının zikredildiği dergâh ve tekkelerdir. Buranın toprağı onların gözünün sürmesidir. “Hâk-i pay, hâk-i kadem” genellikle sevgilinin ayağının toprağı olarak bilinir. Evtâd, sevgiliye/Allah’a giden yolda/Allah adını zikretmek için gidilen yolun toprağını gözüne sürme olarak çeker:

Dergeh-i feyz-eseri kible-i cân-ı ‘urefâ

Kuhl-ı hâk-i kademi sürme-i çeşm-i evtâd (Neşâtî, K 7/18)

[Âriflerin kiblesi, bereket dolu olan dergâhtır. Evtâdın gözünün sürmesi, bu dergâh yolunun toprağındandır.]

Aynı zamanda melâmîlik özelliklerine sahip olan bu grup, Allah’a daha yakın olmak için sıkıntı, dert ve keder içerisinde kalır ve nefislerini terbiye eder. Şiir örneklerinden elde edilen tespitlere göre ricâlülgayb grubunun Allah’ın Kur’an-ı Kerim’de yasak kıldığı, kaçınması gerekli olan şeylerden uzak durduğu ve bunları topluma davranışlarla anlatmakla yükümlü oldukları sonucuna varılmıştır. “*Bir kul, bu dünyada başka bir kulun ayıbını örterse, kıyamet gününde Allah da onun ayıbını örter*” (Buhârî, Mezâlim, 3) hadis-i şerifine, Nigârî telmihte bulunarak evtâdın Allah dostu olduğunu ve bu kişileri rencide edenlerin çaresiz kalacaklarını ve umutsuzluğa sürükleneceklerini belirtir:

Kadh-i erbâb-ı kadehden hazer eyle zîrâ

Deşt-i hırmâna düşer eyleyen evtâd ile bahs (Nigârî, G 93/4)

[Dostunun ayıplarını açığa çıkarmaktan sakın; zira evtâd ile bahse giren umutsuzluk çölüne düşer.]

Dahı bir kutb ile iki imâm evtâd-ı çâr içün

Dahı üçler yediler kırklar hakkı zevi’s-sükvâ

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K 17/52)

[Bir kutb ile iki imâm dört evtâd hakkı için daha üçler, yediler, kırklar gam pazarının sahipleridir.]

Her gûşede bir merd-i Hudâ çille-güzîndür

Kutbında görürseñ eger evtâdı görürseñ (Mezâkî, K 29/16)

[Her köşede Allah'ın mert adamı sıkıntı çekerek kendini ibadete vermektedir. Kutbunu görürsen evtâdı da görmüş olursun.]

Padişahlar ve diğer devlet erkânları evtâddan sayılır. Doğru yoldan uzaklaşıp yanlış şeyler yapmadıkları müddetçe her zaman ricâlûlgaybın koruması altında olurlar ve onlara komşu sayılırlar:

Mücâvir-i der-i devlet-i sâ'idi necibâ

Murâbit-ı taraf-ı çetr-i rif'atı evtâd (Üsküdarlı Sırrı, K7/20)

[Evtâd etrafında gezinen dervişler, nesli pak, uğurlu devlet yöneticilerinin komşusudur.]

Tablo 5. “Evtâd” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Refarans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
15.	Tacizade Cafer Çelebî	K 14/69, K 23/42.
15.	Karamanlı Aynî	G 4/29, G 324/3
15.	Karamanlı Nizâmî	K3/27
17.	Bosnalı Asım	K 8/56, K 13/36
19.	Nigârî	G137/2, G 139/6, G592/1, G618/1 G 666/7, Mr 8/2-2, Mr. 9/1

Evtâd, ricâlûlgayb hiyerarşisinin üçüncü tabakasıdır. Beyitlerde “koruyuculuk, yardım etme, gözetme” vasfı ön plana çıkmakla birlikte mecazen dağların yükünü de üstlendikleri görülür. Melâmî meşrep yapıya sahip olan evtâd, genellikle kederli ve acı içindedir. Kelime anlamı olarak dört sütunu ifade etmesi tasavvufî yorumda sağlam karaktere de işaret eder. Aynı zamanda dört halîfenin de evtâddan olabileceği beyitler yoluyla söylenebilir.

16. yüzyıl şairlerinde daha fazla tanık beyit örneklerine rastlanılsa da 15,17,18 ve 19. yüzyıl şairleri de “evtâd” tipine beyitlerinde yer vermiştir. Ricâlûlgayb, halk ağzında üçler, yediler, kırklar, erenler ifadeleri ile bilinirken şairlerin ricâlûlgayba dair diğer kavramları kullanmaları İslâm tasavvufuna hâkim olduklarını ve aynı zamanda yetiştikleri kültürün zenginliğini de gösterir. Hadis, kelam ve fıkıh ilmi bilgilerini şairlere yansıtan şairler, çeşitli mutasavvıfların görüşlerini de benimseyerek bu ilmi, edebiyatla birleştirmişlerdir. Tanık beyitler dışında *Dizin* bölümüne aktarılacak beyitler 15. yüzyıl ağırlıktadır. 15. yüzyılda artık Anadolu topraklarında yerleşmiş tekke-tasavvuf kültürü

genişleyerek büyümüş, çeşitli tarikatlar kurularak kollara ayrılmıştır. Hakîkî, Kemal Ümmî ve 19. yüzyıldan Nigârî mutasavvîf şairler olmaları sebebiyle ricâlûlgayba dair hemen hemen tüm kavramlara şiirlerinde yer vermişlerdir. Tasavvufî çevrede yetişmiş, ilmi dersler alarak kendilerini geliştirmiş şairlerin şiirlerinde de ricâlûlgayb grup küme tipine dair unsurlar daha fazla bulunmaktadır.

4.5.2.4. Abdâl/Büdelâ

Abdâl kelimesi, dünya ilgilerinden kurtularak kendisini Allah yoluna adayan ve ricâlûlgayb diye adlandırılan evliya zümresi içinde yer alan sûfî veya erenleri sembolize eden tiptir. Abdâl kelimesi Arapça'da, "karşılık, birinin yerine geçen" anlamlarına gelen bedel ve bedîl kelimelerinin çoğulu olup, zamanla Farsça ve Türkçe'de tekil anlamda kullanılmıştır. Farsça'da "abdâlân", Türkçe'de ise "abdâllar" şeklinde çoğul yapılmıştır. Ayrıca tasavvuf terminolojisinde, abdâlın yanı sıra aynı anlamda "büdelâ" kelimesi de kullanılmıştır. (Şentürk, 2016: 47).

Kur'an-ı Kerîm'de geçmeyen bu kavram hicrî üçüncü yüzyıldan itibaren "birbirinin yerine geçenler, diledikleri zaman yerlerine aynı şekil ve görünümde başkasını (bedel) bırakarak istedikleri yere gidenler, Peygamber'e veya kutba vekil (bedel) olanlar" gibi anlamlar verilse de Arapça'daki bedel ve bedîl kelimelerinde, tasavvuf kaynaklarının abdâlın başta gelen nitelikleri olarak gösterdikleri "ubûdiyyet, zühd, riyâzet, inzivâ, kalp temizliği, velîlik" gibi manalardan hiçbiri yoktur (Uludağ, 1988: 59-61).

Ricâlûlgayb sisteminin dördüncü basamağı olan abdâl, yedi, yetmiş ya da kırk olarak gösterilen bir evliyâ zümresinden oluşur. *Abdâl-ı Hak, abdullâh, evliyâ, hak erenler, dünyadan habersiz kalacak kadar kendini ahirete, gönlünü Hakk'a veren sef derûn insanlar, ermişler* olarak bilinirler.

"Abdâl, ayrıldıkları toplumda her zaman yerlerine kendileri gibi birini bırakırlar. Bu değişim, Hz. İbrahim'in kalbi üzerine kurulmuş bir bedeldir. Her bir bedelin, kendilerine tâbi olan ve feyz aldıkları birer imâmı vardır. Abdâlların kırk veya yedi kişi olduğu söylenir; bu kişiler ahyâr sınıfındandır. Her bir abdâlın kendi içlerinden bir imâmı bulunur ve bu imâm, o topluluğun kutbudur. Abdâllar yedi kişidir ne artar ne de eksilirler. Allah, yedi iklimi bu abdâllar aracılığıyla korur; her biri bir iklimde bulunur. Her biri gücünü yedi semanın birinde bulunan peygamberden alır; bunlardan ilki Halil (İbrahim)'dir ve birinci iklim ona aittir. Abdâlların sıralamasında yedinci iklimin sahibine kadar en büyük alan, birinci iklimdedir. İkincisi Kelim (Hz. Musa), üçüncüsü Harun (Hz. Harun), dördüncüsü İdris (Hz. İdris), beşincisi Yusuf (Hz. Yusuf), altıncısı İsa (Hz. İsa), yedincisi ise Adem (Hz. Adem)'dir." (Erginli, 2006)

Abdâlın tanımı ve niteliğiyle ilgili Ahmed Talat Onay da tanımında bulunmuştur. *"Kelimenin doğrusu ebdâl'dır; bedelin cem'idir. Allah yeryüzünü yedi iklim üzerine yaratmıştır. Bu iklimlerin mânevi idaresini birer abdâl marifetiyle idare etmektedir. Her*

iklimin işleri, mensûb olduğu semâdan gelir ve buraya o semânın en büyük yıldızının ruhaniyeti bakar. Her iklim abdâlî, yani bedeli peygamberlerden birinin kalbi üzerine bulunur.” şeklinde ifade etmiştir (Onay, 2014: 24.)

Allah tarafından görevlendirilen ve erenler zümresini karşılayan bu tabaka bütün insanlara karşı iyi niyetli, Allah’ın salih kullarından olan, yeryüzüne iyilik dağıtan, ibadetlerde ihlase ve samimiyete önem veren, ahlaklı, şefkatli ve merhametli kişileri karşılar. Bu tasavvufî anlayışın temelinde, felsefe ve mitolojik unsurların etkisinin de olduğu düşünülünce abdâla, evrenin kozmik işleyişinde önemli görevler atfedilmiştir. Metafizik bir hüviyet kazanan abdâl zaman ve mekân sınırını aşarak diledikleri yere gidebilir, zalimleri cezalandırabilir, yeryüzünde huzurun sağlanmasına yardımcı olabilir, yağmurun yağmasına vesile olabilirler. Bu görev tanımına bakılınca ricâlülgayb tabakasının dördüncü basamağını oluşturan abdâllar Allah’ın dost edindiği özel görevlere sahip velî kullarıdır.

15.yüzyıldan sonra tarikatların çoğalmasıyla abdâl tanımında farklılıklar olmuştur. Zamanla abdâl kavramının anlamı değişmiş; saç ve sakalları birbirine karışmış, solgun yüzlü, hareketsiz, işsiz, güçsüz, çocuksuz, dünyada mal ve mülke önem vermeyen sadece hedefleri için yürüyen kişiler olarak tanımlanmışlardır. Tasavvuf ve tarikatlar ile birlikte abdâl tipi bünyesinde bulunduğu tarikat grubunun sembolü haline gelmiştir. Tarihî ve edebî metinlerde genellikle *kalenderî abdâl*, *melâmî abdâl*, *bektaşî abdâl*, kavramları, derviş tipini ifade etmek için kullanılır. Dünyadan kendini soyutlayan, dilencilik yaparak yaşayan, vücudu yara içinde olan, nafile ibadetleri yerine getirmeyen, toplum kurallarına aykırı davranan bir tip olarak kayıtlara geçmiştir. Abdülbaki Gölpınarlı abdâlların bu durumunu şu şekilde belirtir:

“13. yüzyıldan son elli yıla kadar, ellerinde hindistan cevizinden yapılmış keşkülünü bir şey istediği kişiye uzatan, keşkülüne konanları mensup olduğu ya da konuk bulunduğu tekkeye götürüp sunan, öbür elinde iki ucu keskin bir teber, bu olmazsa kırklardan olduklarına da işaret eden kırk budaklı çomak bulunduran; sakal, bıyık, saç ve kaşlarını usturayla tıraş eden, yalın ayak, başı açık, kulağı küpeli; bellerinde manda boynuzundan bir nefir ve esrar çekmekte kullandıkları cüradan asılı kemer, kemerlerinde kocaman bir teslim taşı; sırtlarında kebe ya da bir pösteki parçası, bazen buna da gerek görmeyerek çırlçıplak dolaşan, göğüslerine Hz. Ali’nin adını, Zülfekar denen kılıcının resmini dövmeyle dövdüren, alınlarına ve pazularına dağ yakıp elif şeklinde yaralar açan, memelerine ve pazularına şiş geçiren veya nal mıhlayan, bazen çarşıda bir noktada duru “el-mâlû” diye bağırarak istediği şeyi alıncaya kadar susmayıp herkesin rahatını kaçıracak dilenen; çoğu kez gruplar halinde köy köy, şehir şehir gezen seyyah dervişler

bulunmakta idi. 15. yüzyıldan itibaren Bâtınî-Şîî inançlar besleyen ve Anadolu abdâlları olarak anılmaya başlanmışlardır”(Gölpınarlı, 2023: 6).

Abdâlın zaman içinde niteliklerinin değişimini Klasik şiir örneklerinden birkaç beyitle göstermek gerekirse;

Mahabbet tekyesinde dostum abdâllık resmin

Libâs-ı ‘âfiyetden cismi ‘uryân olmayan bilmez (Sehâbî, G 147/6)

[Muhabbet tekkesinde dostum abdâllık yolunu, âfiyet giysisini cismi çıplak olmayan bilmez.]

Metni mâtem şerhi gam cedvel o hûnin şerhalar

Cildi makteldür her abdâlun melâl imlâsıdır (Gelibolulu Âlî, G 339/4)

[(Abdâllık kitabının) metni mâtem şerhi, o kanlı yaraların cedvelî gam, cildi makteldir, her abdâlın üzüntüsü (o kitabın) yazısıdır.] örnekleri verilebilir.

Abdâl, Anadolu’da “abdâlan-ı Rûm” olarak da anılmaya başlamıştır. Fuad Köprülü “Abdâlan-ı Rûm” olarak adlandırılan Anadolu abdâllarını Bâbâîlik cereyanının daha sonraki temsilcileri olarak gösterir. Osmanlı Devleti kuruluşunda önemli bir rol oynayan “alp erenler”, “âhîler”, “bâciyân-ı Rûm” ile birlikte yer alan dördüncü sosyal zümreyi oluşturur (Şentürk,2016: 48). Ricalülgayb tanımından sonra abdâl tipindeki değişim Bektaşîlik ile başlar.

Abdûlbaki Gölpınarlı abdâlların XV. yüzyılın sonlarında Bektaşîler tarafından temsil edildiklerini bu yüzyıldan sonra abdâllar zümresinin bulunmadığını abdâlların derviş profili çizdiklerini belirtir. Her zümre kendisine mensûp abdâl derviş tipi oluşturur. Mevlevî abdâlı, Bektaşî abdâlı, Kalenderî abdâl, Torlak, Ni’metullahi, Nurbahşî ve İmâmî olmak üzere abdâl kavramı genel bir ifade olarak kullanılmış, tip özelliği tarikatlara göre çeşitlilik göstermiştir (Şentürk, 2016: 48). Kalenderî özellik gösteren abdâl, saç ve sakalları birbirine karışmış, solgun yüzlü, hareketsiz, işsiz güçsüz, çocuksuz, yeryüzünde tek bir dikili ağacı bile bulunmayan dilenci tipi olarak nitelenir. Bektaşî tarikatına mensup abdâllar ise az yiyen, az uyuyan, dünya işlerinden elini eteğini çekmiş, kanaatkâr, gönlü Allah sevgisiyle dolu, yetimleri sevindiren, yoksulları doyuran tip olarak gözüktür ve keramet gösterme özelliği taşımaktadır. Bâtınî ve Şîî inançlarına karışınca abdâllardaki mânevîyat bozulmuş, topluma aykırı davranışlar göstermeye başlamışlardır.

Abdâl kavramının zaman içinde anlam değişikliğine uğraması tip görünüşünde de farklılık oluşturmuş, bu durum edebî metinlere yansımıştır. Klasik Türk şiirinde abdâl, çeşitli gruplarda farklı kimliklere sahip bir derviş olarak görmek mümkündür. Tarikat ve mezheplere göre çeşitlilik gösteren abdâl, derviş tipinin yanı sıra, *gönül ehli*, *âşık*, *rindâne*, *zahidin karşısında duran rint* ve *ricâlülgayb özelliği gösteren velî* tipinde görülebilmektedir.

Abdâl tipi, zahidin karşısında sofiyu temsil eden bir âşıktır. Genellikle gönül ehli, âşık, başıboş, dünyaya sırtını çevirmiş, Hakkı zikreden bir derviş ve âşık prototipi çizer, keşif peşindedir:

Neş'e-i esrâr-ı 'aşka bulmak istersin vukûf

Sen henüz ey zâhid-i bîçâre abdâl olmadın (Bağdatlı Rûhî, G 608/4)

[Aşkın gizli neşesini bulup anlamak istersen; ey çaresiz zahid sen henüz abdâl olmadın.]

Anma 'aşk abdâlinuñ râzın helâk eyler seni

Bunlaruñ esrârı ey zâhid katı kattâl olur (Bâkî, G72/4)

[Ey zahid' aşk abdâllarının sırrını öğrenmeye çalışma zira seni mahveder. Onların sırrı aşırı sert ve öldürücüdür. [Sen onların sırrını anlayamazsın.]

İşigin hulda tebdîl itmez abdâl olamaz zâhid

Ben ol hûr-ı cemîli gördüm ammâ bî-bedel gördüm

(Gelibolulu Mustafa Âlî, G 853/6)

[Zahid abdâl olamaz, çünkü işini ebedîliğe [Allah aşkında kaybolmaya] değiştirmez. Ama ben o huri gibi güzel olan sevgilinin eşsizliğini gördüm.]

Bir ser ü pâ-bürehne-abdâlum

Keşf ü destâr n'eydügin bilmem (Mezâkî, K315/5)

[Baştan ayağa çıplak bir abdâlım. Keşfetmeyi ve sarığı ne edeyim bilmem.]

Ey zâhid-i huşk eyleme bî-hûde cidâl

Muhtac degil saña Hudâ-yı müte'âl

Bi'llâh bedel gelir 'ibâdetleriñe

Bir âh eder ise yâr öcünden abdâl (Esrar Dede R/ 91)

[Ey Kaba sofu! Boş yere cebelleşme/ çırpınıp durma. Yüce Allah sana muhtaç değil. Sevgilinin hıncını almak için bir ah ederse abdâl, Allah için ibadetlerine borç gelir.]

Abdâlı, zâhidin karşısında duran rind tipinde de görmek mümkündür. Klasik Türk şiirinde şairler, zahidi kaba saba bir sofı olarak görüp alaycı bir üslupla yerer, rindi ise riyâ kirinden arınıp, Hak yolunda nefsini terbiye ettiği için överler. Abdâlın meyhaneye gitmesi, şarap içmesi ve muhabbet meclisinde pîri ile sohbet etmesi rind tipi vasfını taşıdığını gösterir. Sürekli acı çekmeyi, dışlanmayı kendilerine yaşam felsefesi edinen abdâllar, dünyaya ait elbiseyi üzerinden çıkarmışlardır. Melâmî vasıfları da taşıyan abdâl, erenler zümresinin bir koludur. Sûfilerin bir kısmı tarafından en yüksek makam sayılan melâmet, aynı zamanda vahdet-i vücûd mertebesine erişen kişilerin varacağı en yüce mertebedir. Onların dilinde Allah zikri vardır ve gayeleri nesnenin mutlak varlığından uzaklaşıp özüne varabilmektir. Bu sebeple zahidin karşısında dururlar:

Acep bir özge abdâlım meger el 'abâ oldum

Bu tâc ile bu hırkâdan geçerdim ben gönül geçmez (Cesârî, G 264/4)

[Kendi halinde bir abdâldım; abâyı giydim. Bu tac ile hırkadan ben geçerdim ama gönlüm (bir türlü) geçmez.]

Bu dil-i abdâl-veş gör sâkin-i meyhâne olmuşdur

Harâbât-ehl hoş bir cângöz ü mestâne olmuşdur (Cesârî, G249/1)

[Bu abdâl sıfatlı gönül, meyhane sakini olmuştur. Meclis ehli hoş bir sarhoş olmuştur.]

Ben rind-i lâübâlî-i abdâl-ı fıtratım

Ne şâdi-i dü-rûze ne âlâm isterin (Mezâkî, K 15/43)

[Ben kimseden çekinmeyen abdâl fıtratlı bir rindim. Ne iki günlük mutluluk ne de bir elem isterim.]

Sîne-çâk u derdnâk abdâl-ı mey-hârım velî

Sanma mey içmek tarîkatda günâhımdır benim (Esrar Dede, G 178/9)

[Paramparça dertli gönüllü, içki içen abdâl velîyim ben. Sanma içki içmek tarikatta günahımdır benim.]

*Hânkâhda baş döner mey-hâneler içre ayâg
Farkını fehm eylemez abdâl sersemlik budur*

(Şeyhülislâm Yahya, G 73/4)

[Dergâhta meyhaneler içinde baş döner. Neden başının döndüğünü anlamaz abdâl, sersemlik buna denir.]

*Gönül abdâlını câm-ı mahabbet şöyle mest etmiş
Ser-i bî-devletin seng-i melâmetle şikest etmiş*

(Gelibolulu Mustafa Âlî, G 597/1)

[Gönül abdâlını muhabbet kadehi şöyle mest etmiş; devletsiz, talihsiz baş melamet taşıyla kırılmış, parçalanmış.]

Şeyh Galîb K 11/7, Mezâkî K 15/43, Cesârî G 265/2, G202/4, G 405/1 beyitleri abdâlin rind görünümünde olduğu diğer beyitlerdir.

Abdâl tipi, şiirlerde ricâlûlgaybdaki anlamıyla tasvir edildiğinde velî tipi görünümünde karşımıza çıkar. Yedi bölgeye hâkim olan ve bu bölgelerin korumasını üstlenen yedi kişiyi temsil eden abdâl, mazlum insanların yanındadır. Salihlerden, Allah'ın velî kullarından kabul edilen abdâlların görevi yeryüzünde insanlara iyiliği emredip onları kötülüklerden uzaklaştırmaktır. Klasik Türk şiirinde askerlere, yiğitlere yoldaş olan, dertlilerin yaralarına merhem olan, yardıma muhtaç olanların yardımına koşan, âriflik özelliği gösterip etrafına ilim saçan bu velî topluluğu, dünyaya sırtını çevirip sadece Hak yolunda ilerleyerek kendisini dünyadan soyutlamıştır. Bahtının açık olmasını isteyenlerin abdâllara inanıp saygı göstermesi beklenir. Velâyet sancağını taşıyan yedi adam gönül yaralarını sarar:

*Sakınup düzd-i hevâdan gerçek erler himmetin
Eylediler şehr-i dilde pâsbân abdâllar* (Hayretî, K 8/32)

[Arzu hırsızlarından sakınıp abdâllar gönül şehrinde, gerçek erler yardımcı bekçidirler.]

*Mülûk-i heft kişver hânedânuñda olur abdâl
Cevân-bahtâ iderseñ cünbiş-i pîrâne-i devlet*

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K 20/6)

[Abdâl, yedi melek soyundan ortaya çıkar. Talihin açık olsun istersen pîrlere yakışır şekilde hareket et.]

Hemânâ ol yedi sancak ki olmuşdur hevâ-dârı

Ricâl-i seb'adur kim ana bârî sâz-kâr itdi

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K 11/9)

[Hemen göklerde dalgalanan o yedi sancak yedi adamdır. Ona bu sancak yakışır.]

Dil-i tecrîd ki baş koşdı ben âvâre ile

Bir levendüm ki refîk oldu bir abdâl baña (Ahî, G10/2)

[Soyutlanmış gönül perişanlığı olan bir yiğidim, abdâl bana yoldaşlık etti.]

Her yıl dıraht-ı gül gibi abdâla şart olur

Gül-rîz ola cerâhat-ı 'âşûrdan beden (Bağdatlı Rûhî, G 856/4)

[Muharrem ayının yaralarıyla sarılan beden gibi, her yıl onlarca gül saçan gül ağacı olmak abdâla şart olur.]

Başka bir 'âlemdür ey dil tavr-ı abdâlân-ı 'ışk

Bü'l-'aceb sultân-ı istignâ-sipehdür her biri (Naîlî, G 362/2)

[Ey gönül! Aşk abdâlnın (Rum abdâllarının) her biri, isteksizler ordusunun sultanı olmakla şaşkınlık oluşturan başka bir âlemdir.]

Halka-i efrâda geh idhâl ider

Gâh ser-i halka-i abdâl ider (Nigârî, Trc. 831/8-2)

[Ya ferdler(erenler) zincirine dâhil eder ya da abdâl halkasının başına koyar.]

Hakîkî G 124/5, Şeyh Galib Trc. 5/5-4, Msd. 4/2-2, Nigârî G 439/2, Trc. 831/8-2, Esrar Dede G 246/16, Bursalı Rahmî G2/3, Münîrî K 5/2 beyitleri “abdâl” tipinin ricâlülgayb hiyerarşisindeki tip özellikleri ile ilgilidir.

Abdâl, Hakk’a âşık olmak mânâsına gelecek şekilde, gönül abdâlî, Hak abdâl, âşk abdâlî ibareleri ile kullanılır. Gönül ehli olan abdâl yeryüzüne iyiliği yayar, toplum tarafından sevilir ve yardıma muhtaç olanların imdadına yetişir. Gönül abdâlî âşıktır. Fenafillah makamına vardığında aşkıdan dolayı şaşkınlık ve hayranlık içerisinde. Çünkü o artık benliğini kaybetmiş, yokluk âleminde Rabbine kavuşmuştur. Gönül abdâlî, âşık tipini temsil eder. Âşık, seyr ü sülûk yolculuğunda tasavvuf mertebelerini sırayla geçerek nefsindeki kötü huylardan arınmıştır. Allah’ın sıfatları kendisinde vukû bulur; insân-ı kâmil mertebesine ulaşır. Âşık olarak bu yolculukta keşiflerine devam eden abdâl, kendisini benliğinden, dünya malından ve mülkünden soyutlar; her şeyden arınarak

Allah'ın huzuruna çıkar. Gönül abdâlının uğrak yeri tekkedir. Abdâl olmanın kaidelerinden biri toplum tarafından hor görülmek, dışlanmaktır. Abdâllar bu şekilde nefislerini terbiye ederek hakîkatin sırrına erişirler. Dünyaya ait üzerlerinde ne varsa çıkarır, her şeyden arınırlar; böylece Allah'ın her yerde tecelli ettiğine şahit olup hayranlık içinde gezerler. Gönül abdâlî olmak için önce âşık olmak sonra benlikte kaybolmak gerekmektedir. Onların dergâhlarının adı "yokluk dergâhı"dır ve her dergâhın yol gösterici ihtiyar bir pîri vardır. Abdâlların tekke ve dergâha gitmesi ve orada yaşlı pîr öncülüğünde nefislerini terbiye etmeleri Bektaşî ve Kalenderîliğe ait bir unsur olsa da onların toplum tarafından hor görülüp dışlanması ve bu durumdan hoşnut olmaları Melâmîlik vasfı taşıdıklarını da gösterir.

Didüm abdâllarda şimdilik senden bedel kimdür

Didi 'Âlî'de gördüm ben melâmet pîrinüñ şâlin

(Gelibolulu Âlî, G 1098/5)

[Dedim abdâllarda şu anda bedel kimdir? Dedi ben pirinin melamet hırkasını Ali'de gördüm.]

Bir zamân esrâr-ı gamla vâlih ü hayrân idüm

Hân-kâh-ı 'aşkda abdâl-ı dervîşân idüm (Beyânî, G 541/1)

[Bir zaman gam sırrına erip gitmiş hayran olmuş idim. Aşk tekkesinde derviş abdâl idim.]

Göñül abdâlına her yerde ne ta'n eylersin

Bu fenâ tekyesiniñ vâkıf-ı esrârı mısın (Gelibolulu Mustafa Âlî, K 103/12)

[Gönül abdâlına her yerde niçin hor görürsün? Bu yokluk tekkesinin sırlarının bilen (sen) misin?]

Vücûduñ mahv kıl esrâr-ı 'ışk isterseñ ey abdâl

Anı kendi özinden geçmeyen hayrâna virmezler (Bursalı Rahmî, G 64/3)

[Ey abdâl! Aşkın sırrını öğrenmek istiyorsan, vücudunu mahvet. Özünden vazgeçmeyen hayrana, o sırrı vermezler.]

Abdâl-ı pâk ider kişiyi ihtiyârsız

Dergâh-ı 'ışka gel bir ulu âstânedür (Kabûlî, G 87/4)

[Kapısında, kendi isteği dışında temiz kalpli bir abdâl eden yüce, Aşk dergâhına gel.]

Mukîm-i hânkâh-ı ‘aşk daldan bu dil-i pür-derd

Olur abdâl-ı mihnet bağı yara cismi sad pâre (Bâkî, Thms.7/2-4)

[Abdâl, gönlü dert dolu, bağı yaralı, bedeni parça parça yarılmış halde bu aşk dergâhında yaşar.]

Bu abdâlî da mahrûm eyleme esrâr-ı ‘aşkundan

Çü pîr-i hânkâh-ı ‘aşkun itdüm lutfına tekye (Şeyhülîslâm Yahya, G300/2)

[Bu abdâlî da aşkın sırrından mahrum eyleme. Çünkü aşk tekkesinin piri lutfuna tekke edindim.]

Ben abdâl-ı fenâyım iltizâm-ı resm-i dehr etmem

Fenâ-yı ‘aşk ile fikr-i rûsûm-ı ‘âdetim gitdi (Esrar Dede G 246/16)

[Ben yokluğu şîar edinen abdâlim. Dünyevî âdetleri bilmem. Aşkın sonsuzluk fikriyle alışkanlıklarımdan vazgeçtim.]

Bâzâr-ı gamda Mecnûn bir lâf-zen velî ben

Abdâl-ı ‘ışkam âhum sînemde er çerâğı (Behîştî G 503/2)

[Gam pazarında Mecnun laf kalabalığı yapan biridir, ama ben; inleme ateşini bayrak edinmiş bir aşk abdâlîyım.]

Gönül abdâlî, aşk abdâlî kavramları şiirlerde çok kez geçmektedir. Âşık rolüne bürünerek gam tekkesinde gezinen abdâl tipi, diğer şairler tarafından da beyitlere konu edilmiştir.

Nesîmî T 120/1, T 121/1; Kabûlî G 87/4, K9/3, G394/4, K9/10, G 422/3; Arşî G 78/6, G 238/5, G 301/5; Gelibolulu Mustafa Âlî G597/1, G504/4, K 103/12; Revânî G 216/4, G 283/4, G 76/2; Behîştî G 503; Bağdatlı Rûhî G 473/2, G 608/4; Cesârî G 126/1; Esrar Dede G 1/18; Şeyhülîslâm Yahya G300/2, G446/73; Nehcî G 213/7, G 278/3; Beyânî G779/1; Gümölcineli Dürrî G 48/3, G 81/4; Na‘îlî G 245/4, G 362/2; Şemseddin-i Sivâsî 64; Bursalı Rahmî G 34/3 beyitler bu özellikleri içerir.

Abdâl, ricalülgayb hiyerarşisinde evtâddan sonra gelir. Allah’ın saf mizaçlı ve hayırlı kulları, salih kimseler olmaları sebebiyle onlar aynı zamanda maarif ehli kişilerdir. Allah’ın gayb âlemindeki sırlarının bilgisine ermiş, mâsivâdan el ayak çekmişlerdir. Ricâlülgaybın bir özelliği de bilinmezlik sırrıdır. Kişi Hakk katında velî seçilmiştir; bunu kendisi bilir ama toplum onun velî olduğunu bilmez. Bazen bunu kendisi de bilmez, toplum da bilmez. Velîlik mertebesinin gizli kalması esas kuraldır. Kişilerin iyilikleri, hâl ve tavırlarındaki samimiyet ve ibadetlerindeki ihlâstan ötürü halk saygı duyduğu ve sevdiği tarikat şeyhleri ile dervişleri kutluk ve abdâllık mertebesine taşır. Abdâllar

hayret makamındadır. Hayret makamı tasavvufta *yakîn* ve *marifet* kavramlarıyla birlikte kullanılmıştır. *Allah'ın varlığı ve onun keyfiyeti hakkında olmak üzere iki hayret türünden söz edilmiştir. Allah'ın varlığı konusunda hayret şirk ve küfür, O'nun keyfiyetiyle ilgili hayret mârifettir. "Çünkü O'nun varlığından ârifin şüphesi yoktur; keyfiyeti konusunda ise insan akli hiçbir bilgiye sahip değildir. Buna göre Hakk'ın keyfiyetini anlama çabası içinde hayrete düşmek yakîn alâmetidir"* (Yetik, 1998: 60).

Cüneyd-i Bağdâdî; "*Düşüncenin ulaşabilceği son nokta hayrettir.*" der. Ârif olan kimseler Allah karşısında aklın aczinin farkına varırlar ve daha çok hayrete düşmek isterler. Allah'ın hikmetlerini görüp, sıfatlarını bilerek yaşayan ârifler, O'nun kudreti karşısında hayrete düşer ve bütün varlıklarının bekâsı Allah olur, kendilerini kaybederler. Ârif olan abdâllar yeryüzünde hayret içerisinde gezerler ama neye hayret edeceklerini bile şaşırırlar. Abdâllar yeryüzünde hayran şekilde öyle dolaşırlar ki her yerde Allah'ın varlığına şahit olurlar ve O'nun varlığında kaybolurlar. Ârif olan kimseler önce özlerini bilir ve kendi içlerinde yaptıkları yolculuk onlara gayb âlemindeki sırların kapısını açar. Gönül abdâlları acı çekerek bu yolculukta seyir ederler. Onların inleme sesleri, gönül ateşinden çıkan "ah" sesleri yapmış oldukları seyr ü sülûkları için kılavuzdur. Klasik şiirde sultan ile abdâlın karşılaştırmasını yapan Nesîmî, abdâlların diğer kullarla arasındaki farkını; "*Sultanlar maddi âlemin bir anlık hükümdarı olsalar bile marifet ehli olmadıkları sürece kainâtın bu zenginliğinden habersiz kalacaklardır.*" ifadesiyle; Allah'ın varlığında yok olanların ancak ârifler olduğunu belirtmiştir:

Abdâl oluban beğlik eden ârifi gör kim

Bu saltanatın kadrini sultân dahı bilmez (Nesîmî, G 195/2)

[Abdâl olup beğlik eden ârifi gör ki bu saltanatın kadrini sultan bile bilmez.]

Biz o hayret-zede abdâllaruz kim göz açup

Gezerüz bilmezüz ammâ neye hayrânuz biz (Bağdatlı Rûhî, G 479/ 3)

[Biz o hayrete düşmüş abdâllarız ki göz açık gezeriz ama neye hayran olduğumuzu bilmeyiz.]

İsterim abdâl-veş erkân aña ta'lim idem

Meclis-i 'irfânıma geç geç gelüp tez gitmesün (Cesârî, G 480/2)

[İrfan meclisine geç gelip erkenden giden abdâl gibi olmasın diye, usûl ve âdetleri ona öğretmek isterim.]

Bu kasîdem ki aña Mir'ât-ı Esrâr oldu nâm

Niçe biñ âbdâlî bir sırrına hayrân eyleyüm

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K 13/114)

[Bu kasidem “esrarın aynası” ile nam saldı. Nice bin abdâlın her biri bir sırrına hayran olur.]

Vâkıf-ı keyfiyyet-i esrâr olan abdâllar

Tekye-i tecrîdde medhûş u hayrân oldılar (Sehâbî, G 65/5)

[Sırların esasından haberdar olan abdâllar Arınma dergâhında divane ve hayran oldular.]

Şevk-ı dîdârûñla ey nûr-ı cemâl-i Mustafâ

Bir semâ' itdüm ki cûşa geldiler abdâllar (Usûlî, G 36/3)

[Ey nur yüzlü Mustafa yüzünü görme arzusuyla (öyle) bir raks ettim ki, abdâllar coşkuya geldi.]

Mahzenün esrâr-ı hikmetden meger hâlî midür

Bi'l-lâh ey abdâl-i dil bilsek nedendür hayretün (Na'îlî, G 219)

[Hazinenden, hikmet sırları boşaldı mı? Ey gönül abdâlî! Allah için nedendir hayretin?]

Heyûlâ Hod Karîn-i ma'nâ olmuş bir de gâfildir

Mesîh-ülfet olan abdâla cân ister mi ister yâ (Esrar Dede, G 10/5)

[Madde, kendine yakın anlam bulmuş bir gafildir. Hz. İsa ile yakınlık kuran abdâl can ister mi ister elbette.]

Na'îlî, G 165/2, Lazikîzâde Feyzullah G 377/4, Mezâkî G 342/5, Cesârî Msd. 4/5, Bâkî G 138, Bağdatlı Rûhî G 473/2, Revânî G 216/4, Sehâbî G 65/5, Gelibolulu Mustafa Âlî TK 9/5-6, G173/2, G 602/5, Nesîmî G 213/3, G 202/7, Kabûlî K9/3 beyitleri abdâlın hayret makamındaki halleri ve ârifliği ile ilgilidir.

Abdâl tipi, tarikatların artması ile misyonunu kaybetmiş, ricâlülgayb anlayışından uzaklaşarak farklı bir tip özelliği göstermeye başlamıştır. “Abdâl” tipinin diğer farklı meşreplerdeki görünümü aşağıda özetlenmiş, ricâlülgayb sistemindeki “abdâl” tipi ile farklı yönleri şiirler aracılığı ile ortaya konulmuştur.

Klasik Türk şiirinde Ahi, Behişti, Mesihî, Usûlî, Hatayî, Arşî, Esrar Dede, Nesîmî gibi belli bir tasavvuf akımına mensup şairlerin şiirlerinde abdâl tipinin bir tarikat ve tasavvuf ulusunu temsil ettiği, bulunduğu mezhep ve meşrebe ait vasıflar taşıdığı tespit edilmiştir.

Tarikatların yapılarına göre özelliklere bürünen “abdâl” âşık tipinin yanında derviş profili de çizmektedir. Belli bir meşrebe bağlı şairler, gerek içerisinde bulundukları sosyal ve siyasal çevreleri gerekse kendi istekleri üzerine intisap ettikleri bu zümrelerle etkileşim halinde olup şiirlerinde bu durumu ve düşüncelerini derviş ve âşık tipi üzerinden anlatırlar. Hurûfî, Bektâşî, Kalender, Mevlevî abdâl tipinin görünümünde benzer özellikler olduğu kadar farklılıklar da söz konusudur.

Bektaşîlik kültüründe abdâl, ibadetlerini yerine getiren, Hz. Ali’nin resmini pazularına çizen, vücudunda yaralar açan bir derviş görünümündedir. Kalenderî abdâl ise, Bektaşîlere göre daha uç noktada yaşayıp toplum içerisindeki düzeni bozar, kurallara aykırı davranırlar. Melâmî görünümündeki abdâl, kendi nefsini kırmak için toplum tarafından eleştirilmek ister, topluluk içerisinde ibadetlerini yerine getirmez. Her üç topluluğun amacı halk tarafından rencide olup, nefsi köreltmek, benlik duygusundan uzaklaşmaktır. Bu üç abdâlin tek gayesi Allah’ı aramak, kibir ve riyâdan arınmaktır. Onlar ibadetlerini insanların gözü önünde yapmaz asla takdir beklemezler. Acı çekmek, gam denizinde boğulmak, sıkıntı içinde yaşamak onları mutlu eder. Ayıplanmak, hor görülmek, eleştirilmek prensiplerinin başında gelir. Onların bu tür yaklaşımları Allah’ın gizli sırrına erişme isteklerinden ortaya çıkar. Bu sebeple dünya ile alakalarını kesmişlerdir. Tasavvufî ıstılahta “marifetullah” makamına ulaşmak gayesindedirler. Marifete erişmek kişinin Rabbini bilmesine bağlıdır. İnsan-ı kâmil olgunluğuna varabilmiş kişiler önce kendi nefsinden soyutlanarak Hakk’ın sırrına vâkıf olabilirler. Abdâl, zaman içinde farklı kimliklerde görünüp gerçek anlamından uzaklaşmış olsa da ricâlülgaybın teşekkülünün bir parçası olan “*Kendini bilen Rabbini bilir*” ibaresinin özünü muhafaza etmiştir. Nesîmî, Hurûfîlik akımını benimsemiş şair olarak çeşitlilik gösteren tasavvuf hareketlerinin tek bir özde birleştiğini aşağıdaki beyit örneğinde belirtmiştir:

Âşıkın adı neden abdâl imiş

Anda kim adı hemîşe dâl imiş

Harf-i dâl oldu vücûd-ı Hâşimî

Kim ki nefsin tanıdı abdâl imiş (Nesîmî T 120/1)

[Âşıkın adı neden abdâldır? Onda her zaman adı işarettir. Nefsini bilen Hâşimî abdâlinin vücudu, “dal” harfi gibi iki büklüm oldu.]

Bektaşî, Kalenderî, Mevlevî ve Hurûfliğin temsilcisi olan abdâl, hâl ve dış görünüşleriyle toplumdan sıyrılır. Ayrıca meyhane ve tekkede gezerek tefekkür eder, dünyadan uzaklaşmak, kendini soyutlamak ister. Yedi bölgede bulunup topluluğa yardım eden, Allah'ın yeryüzünde görevlendirdiği yedi kulundan olan abdâl, görev tanımından tamamen uzaklaşmıştır. Bektâşîlik ve Kalenderîlik zümresinin temsilcisi görünümündeyken; işsiz, başıboş gezen, meyhane ve tekkelerin dilencisi konumundadır. Bu görüntüsünün yanında, Bektaşîlik kültürüyle deforme edilerek yeniden şekillenen abdâl, Anadolu'da hızla büyüyerek gelişen tekkelerde, dualara eşlik edip tekkenin pîri ile sohbet eden, kendi içindeki tasavvufî yolculuğunda dergâh pîrinin yardımına ihtiyaç duyan bir tip haline gelmiştir. Hurûfî görünümündeki abdâl ise; yüzünde esmâ-i hüsnâ sıfatlarını taşıyan, Kur'an harflerinin yüzde tecelli ettiği tiptir. Ricâlülgaybdaki kudî vazifesini, mistik gücünü burada yitirmiş olan abdâl, tarikatların yapısına göre şekillenmiş olsa da özündeki mânâ, hakîkatin mutlak varlığına erişebilme çabası devam etmektedir:

Bir bölük baş açık abdâl-ı cihân-seyyâhuz

Kutb-ı pîrân-ı harâbât-ıla 'işret ederüz (Beyânî, G 356/3)

[Bir bölük, başı açık dünya gezen abdâlız. Meyhanenin yaşlı kutbu ile işret ederiz.]

Pîr olası bir civândur tekye-i 'âlemde kim

Bir bölük abdâlî olmuş zümre-i Bektâşiyân (Nev'izade Atâyî, G 176/6)

[Dünya tekkesinde, şimdi gençken ileride pîr olacak Bektaşîler zümresinden bir bölük abdâllarız.]

Vech-i Âdem sıfât-ı Hak be-yakîn

Si vü du hat ulâike'l-abdâl Nesîmî (Nesîmî, Trcb. 3/7-10)

[Nesîmî, insanın yüzünde Allahın sıfatlarının olduğu doğrudur. Otuz ve iki hat; işte abdâllar!]

Her tavrımızıñ mebde'i Mevlâ diyerek

Her zerrede hurşîd-i tecallâ diyerek

Pîş ü peşe bakmaz bir alay abdâlız

Girdik yola yâ Hazret-i Monlâ diyerek (Esrar Dede, R 87)

[Her hareketimizin kaynağı Mevlâ, her zerrede güneşin tecellisi diyen, önüne ve arkasına bakmayan bir bölük abdâlız. Ey Hz. Mevlânâ, diyerek yola girdik!]

Pîr-i tarîkat itdi 'aşkı Muhyî-i dîvâneyi

Kim görse dir himmet umup şey'en li 'llâh abdâl ata (Muhyî, G 37/9)

[Divâne Muhyî'nin aşkı onu tarikat pîri yaptı. Kim görse O'ndan himmet umup Allah (rızası) için abdâl ata der.]

Kim durur dervîş Usûlî dir iseñ şâhum eger

Tekyegâh-ı mihnetüñ bir ihtiyâr abdâlıdur (Usûlî, G 33/5)

[Usûlî! Kimdir, dervîş diye sorarsan eğer padişahım, (O), mihnet tekkesinin bir ihtiyar abdâlıdır, (derim).]

Beyitlerdeki anlatılar üzerinden; Bektaşî, Kalenderî, Melâmî, ya da Hurûflîği benimsemiş şairlerin uğrak yeri tekke, dergâh ve meyhanelerdir. Bu tarikatlar farklı din uluları tarafından kurulup değişik özellikler gösterse de ortak bir misyonları vardır; o da Hakk yolunda hakîkatin varlığına varıp kendi benliklerini unutmaktır.

Zahitlerin de abdâl sayıldığı, dervîşlerin, şeyhlerin pîr olduğu tekkelerde tek amaç vardır; aşk şarabından içip, kederlenmek, ızdırap çekmektir. Aşk tekkesinde kalenderî, bektâşî, hurûfî ve mevlevî abdâllar toplanıp, dua ederek gam çekerler:

Vasf eyleyürek pîr-i muğân bâde-i nâbı

'Âli gibi zâhidleri abdâl ideyazdı (Gelibolulu Mustafa Âlî, 1372/5)

[Meyhaneci has şarabın özelliklerini sayarken, Ali gibi zahidleri de abdâldan sayıverdi.]

Görseler resm -i kilik -i ikbâlûñ

Dede vü Şey h olurdu abdâluñ (Dürri Ahmed Dede, K7/21)

[Talih kaleminin kader tespitlerini anlasalardı, senin abdâlların, Dede ve Şeyh olurdu.]

Seyyâh-ı milk-i 'âlem ü sebbâh-ı bahr-i gam

Abdâl-ı çâr-darb ü sebük-pâ Kalenderem (Süheylî, G 50/3)

[Gam denizinin yüzücüsü ve âlemin gezgini, hızlı hareket eden ve (çar-darb) yapan gezgin Kalender abdâlım.]

Gurabâyuz güzelim baş açık abdâllaruz

Tekye-i 'aşkda gül-bâng-i recâlar çekerüz (Beyânî, G 358/6)

[Garipleriz güzelim baş açık abdâllarız. Aşk tekkesinde dualar eder, (bel bükerek) ilâhiler okuruz.]

Girip bâzâr-ı 'aşk içre gönül abdâl-veş dâ'im

Okı bu savt-ı a'lâdan kalender ol kalender (Arşî, G 181/8)

[Gönül, aşk pazarına girip abdâl gibi her zaman yüksek sesle “kalender ol kalender” cümlesini oku.]

Mahabbet hânkâhında bir abdâl-ı gedâ-hâlüz

Esîrûn olalı silk-i safâda pâdişâyüz biz (Süheylî, G 125/4)

[Muhabbet tekkesinde bir dilenci görünümlü abdâlız. Esirin olalı arınma ipeklerine sarınmış padişah(lar)ız biz.]

Tarikatların bünyesinde yeniden şekillenip farklı görünüm kazanan abdâl, beyitlerde genellikle kalender tipi ile karşımıza çıkmaktadır. Kalender görünümündeki abdâl:

Dede Ömer Rüşenî Trc. 2/2, Mesîhî G 219/2, Ahi G 104, G 110, Muhyî G 37/9, Beyânî G 358/6, G 669/2, G 735/3, Nev'izâde Atâyî G 118/1, Şeyhülislâm Yahya G 49/2, G 73/4, G 117/5, Arpaemînzâde Sâmi K 13/38, Celâlî Mfr.10, Esrar Dede R49, R87, Said Giray Mfr.35, G 43/2, G 98/6, Şeyh Gâlib G 160/9, Şeyhülislâm Esad K 6/5, K 12/2, Bâkî G 27, G 58, G118, G138, G 267, G 454, Bağdatlı Rûhî G 583/6, Behîştî G 242, Arşî Kt.9/1, G 45/2, G 54/6, Âşık Çelebi G 25/4, Bursalı Rahmî G 64/3, G 169/5, G 170/3, G208/3, Emrî G 88/3, G 90/3, G 103/2, G 109/3, Süheylî G 81/1, Usûlî G 33/5, G 36/3, G 45/2, G 54/6, G 78/6, Vusûlî G 15/3, G 95/1, Zâtî K 49/29, Beyânî G 16/1, G 124/2, G 158/3, G 187/2, G 320/2, G 353/3, G 353/4, Revânî G 76/2, Emrî G 113/2, G 121/2, G 232/2, G 245/4, G 290/4, G 329/3, Gelibolulu Mustafa Âlî G 359/9, G 473/2, G 513/3, G 952/1, G 1085/5, Gelibolulu Sürûrî G 229/5, Şem'î Prizrenî G 135/6, G188/5 diğer beyit örnekleridir.

Rum abdâlları ile ilgili diğer beyitler şunlardır: Mesihî G 67/5, Cesârî G 269/2, Sehâbî G 405/5, Zâtî K 41/8, Gelibolulu Mustafa Âlî G 83/6, Münîrî K 19/9, Şem'î Prizrenî G 174/1, Hecrî G 57/2.

Şîilik ve Şîa mezhebinde abdâl tipinin görünümüne dair farklı özellikler bulunur. Şîilik ve Şîa Hz. Ali'nin ehl-i beyt ve imâmet inancını esas alan bir mezheptir. Şîiler Hz. Ali ve soyundan gelen imâmların Hz. Muhammed'in dinî ve manevî varisleri olduklarına inanırlar (Uludağ, 2019: 239). Hz. Peygamberdeki mânevî, ruhî, dinî ve ahlâkî davranışların velâyet yoluyla Hz. Ali'ye geçtiğini belirtirler. Maide sûresinin 5. ayetinde “Sizin velîiniz, ancak Allah’tır ve Rasûldür ve iman edenlerdir ki onlar, namaz kılarlar ve Rasûlünü ve iman edenleri velî edinirse şüphe yok ki onlar, Allah hizbidir ve onlardır ancak üst olacak kişiler” (Maide 5/55-56) mealindeki ayet-i kerimede geçen velînin Hz. Ali olduğu görüşündedirler. Hatâyî Hz. Ali'nin velâyet sancağını taşıdığını belirtirken daha ileriye giderek Hz. Ali'yi peygamberler içinde emir verecek mertebeye getirmiştir:

Velâyet sırrını zuhûr eyleyen

Bu ‘âlem zünûbın gafûr eyleyen

Peygamberler içre umûr eyleyen

Cihânı zuhûrında nûr eyleyen ‘Alîdür

‘Alî ‘Aliyyü’l- ‘azîmü’ş-şefî‘ü’l-velî (Hatâyî Msd. 1/3)

[Velâyet sırrını ortaya çıkaran, bu âlemin günahlarını bağışlayan, peygamberler içinde emirler veren, cihânı aydınlatan Hz. Ali'dir. Ali, velîlerin şefaâtçisi, büyük ve yücedir.]

Sensin Hatâyînüñ ümîdi cümle ‘âlemüñ

Yâ şâh-ı dîn velâyet ü yâ Murtazâ ‘Alî (Hatâyî, G 440/5)

[Sensin cümle âlemin, Hatâyî'nin ümidi. Ey velâyet dinin şahı seçkin (Aliyelmurtaza).]

Hız. Muhammed'in vefatından sonra Hız. Ali'yi imâm, peygamberin vasisi ve halifesi sayan, ona uyan ashâb-ı kiramla, ondan sonra oğulları Hasan ve Hüseyin'in imâm olduğuna inanıp onların soyundan gelen imâmlara uyanlar, Kur'an-ı Kerim'in tefsir ve tevilinde de onlara tâbi olmuşlardır. Onlar gerçek İslâm yolundan sapmamışlardır. Ancak dînî olduğu kadar siyâsî mahiyet taşıyan imâmet sistemiyle Şîa içerisinde bölünmeler meydana gelmiş ve Şîa çeşitli kollara ayrılmıştır (Gölpınarlı, 2021:126). Bu kollar; Zeydiyye,

n anlayışına göre Allah ile kul arasındaki sağlıklı iletişim imâm vasıtasıyla gerçekleşir. Yılmâmiyye, Aşeriye, İsmâiliye/Bâtınîyye'dir.

Şîiliğin dağılan kollarında Bâtınîlik bulunmaktadır. Şîilikte tasavvufa yer verilmez. İlk Şîiler tasavvufî düşünceye karşı çıkmışlardır. Çünkü tasavvuf herkese açıktır; imâmet ise

imâmlara özgüdür. Onlarıldızların yeryüzündeki etkileri üzerine inanç geliştiren Sâbiîlikle eski Hind-İran ve Yunan inançlarıyla yoğrulan İslâmı, bu inançla birleştirmeye çalışan bir düşünce olarak yorumlanır. Abdülbaki Gölpınarlı; İhvânü's-Safâ ile bu düşüncenin hızlı bir şekilde yayıldığını İsmâîlî mezhebinin umdelerini de telkin eden Hukema Felsefesi adı altında İslâmî bir felsefe çizdiklerini söyler. Daha sonraki zamanlarda Bâtınlık İsmâîlîler tarafından kabul edilen bir anlayış olmaktan çıkıp herhangi bi mezhep tarafından benimsenmiştir (Gölpınarlı,2021: 130).

Şiîler, kul ile Allah arasındaki irtibatın ve sağlıklı ilişkinin imâmlar vesilesiyle kurulabileceğini düşünürler. Tasavvuftaki ricâlülgayb sisteminde en yüce tabaka olan “Kutb”, imâm anlayışıyla benzerlik gösterir. Klasik Türk şiirinden örneklere dayanılarak tarikat şeyhlerinin kutb/gavs; ardından yetiştirdikleri mürşidlerinin de evtâd, imâm vasfına sahip olduğu şiir örneklerinde belirtilir.

Şîa mezhepli veya bu mezhepe yakın şairler, Hz Ali'ye kerametler yükleyerek, O'nu imâm bazen de abdâl olarak vasıflandırır. Âhî, Hatâyî ve Cesârî'nin şiirlerinde bu durum belirgin halde görülürken coğrafi şartlar, yaşam koşulları sebebiyle Şîa'nın baskısı ile karşılaşan veya kültürel etkileşim sonrasında bu durumu şiirlerine yansıtan şairler de Hz. Ali'yi velâyet halkasının halîfesi görmüşler, şiirlerinde Hz. Ali'ye övgüde bulunmuşlardır.

Abdâllaruz ki her tarafa yâ 'Alî deyü

Diller uzatdı sînemdeki Zû 'l-fikârumuz (Ahî, G39/4)

[Abdâllarız ki. Sînemde Zülfikar ucundaki iki çatalı her tarafa ya Ali! diye seslenerek diller çıkardı.]

Ben Hüseyinîyem şehâ kim Kerbelâ abdâliyam

Tîr-i müjgân ile sînem bir nişânumdur benüm (Ahî, G79/2)

[Ey padişah! Ben Kerbelâ abdâlî Hüseyinim. Benim göğsüm (de) kirpik oklarıyla delinen nişangâhtır.]

Ey Cesârî dehr içinde özge abdâl olmuşum

Dilde şimdi fikr ü zikrim yâ 'Alidir yâ 'Ali (Cesârî, G 581/8)

[Ey Cesârî! Zaman içinde başka bir abdâl olmuşum. Dilde şimdi fikrim de zikrim de Ya Ali'dir ya Ali.]

Geh abdâl-ı nemed-pûş ü gehî rind-i teber-ber-dûş

Eser yiller gibi vâdî-neverd-i Kerbelâyüz biz (Süheyli, G 125/3)

[Bazen hırkan giyen derviş bazen de hırkasını omzunda taşıyan rintleriz. Biz Kerbelâ vadisinde esen rüzgâr gibiyiz.]

Mevlevî abdâlıyım ‘abd-i kadîm -i Hayder’im

Cebhe-i Şâh-ı Velâyet secdegâhımdır benim (Esrar Dede G178/2)

[Mevlevî abdâlıyım Hz. Ali’nin eski kuluyum (dostuyum). Velâyet padişahının alnı (yönü) secde yerimdir benim.]

Tablo 6. “Abdâl” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/BEYİT NUMARASI
14.	Nesîmî	T 119/1, T 120/1, T 121/1, Trc. 3-6/10
15.	Dede Ömer Rûşenî	Trc. 2/2, Kt. 107, Kt. 108, Kt.109,
15.	Hidayet Çelebî	G 108/5, G 110/5
15.	Karamanlı Aynî	K 4/29,
15.	Münîrî	K5/22, K19/9, G221/4, G 237/1
15.	Tacizâde Cafer Çelebî	G 77/5
16.	Ahi	G 6/4, G 104,
16.	Arpaeminizade Sâmî	K 13/38.
16.	Arşî	G 149/8, G 164/1. G215/3, G 301/5, Kt. 9/1, G 49/2
16.	Bağdatlı Rûhî	G 583/6.
16.	Bâkî	Th. 7/4, G 118/4, G 27/4, G 58/1, G 267/2, G 284/2, G 105/2, G 504/4, G 339/4
16.	Behiştî;	G 538/5, Trk.5/3, G 475/4, G 230/5, G 242/2, G 298, G 475, G 538, G 552
16.	Beyânî	G 16/1, G 124/2, G 214/2, G 187/2, G 320/2, G 353/3, G 353/4, G505/1, G 506/3, G 571/2, G 653/4, G 669/2, G 719/6, G 735/3, G 429/1
16.	Bursalı Rahmî	G 2/3, G 169/5, G 170/3, G 208/3
16.	Emrî	K1/20, Mn. 2/1, G 113/2, G 121/2, G130/4, G88/3, G 90/3, G 103/2, G169/3, G 232/2, G245/4, G247/2, G 255/2, G 290/4, G 301/3, G 301/4, G 304/5, G303/3, G 329/2, G 330/2, G 348/2, G443/1, G 490/2, G504/5, G522/2, G 530/3, G 534/1, G 563/3, Kt. 43/1, Kt. 83/1, Kt.85/2, Kt. 98/1, Kt.173/3.

Tablo 6 (devamı). “Abdâl” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

16.	Garîkî	G 399/7, G 642/4.
16.	Gelibolulu Mustafa Âlî	K13/84, K38/9, G77/4, G 83/6, G173/2, G 194/2, G 339/4, G 347/5, G 355/3, G359/6, G 473/2, G 494/3, G513/3, G 588/2, G 609/6, G630/1, G 648/5, G 661/4, G773/2, G 776/4, G 832/2, G956/2, G1004/3, G1013/4, G1076/5, G 1085/5, G 1033/2, G1238/1, G 1259/3, G 1267/3, G 1302/3, G48/1, G1449/3, G1456/5, Kt.115/2, Mfr. 17, Trc. 3-12/6
16.	Gelibolulu Sürûrî	G94/3, G121/4, G 186/3, G 229/5, G268/5, G 499/7, G 339/4
16.	Hakîkî	G 124/5, G 174/5, G347/1, K 566/44
16.	Harîmizâde Şehzâde Korkut	Mfr.4, G 6/4
16.	Hayâlî	G 197/1, G 422/4
16.	Hecrî	G 9/3, G 57/2, G 96/4, G373/1
16.	Hüdâyî Kadîm	G 29/4
16.	İshak Çelebî	K10/28, M1/80, G50/6, G94/2, G152/6 Kt.1/24
16.	Kabûlî	G87/4, G394/4, K9/31, K 10/11, G169/6, G393/1, G 394/4, G422/3, Mfr29/1,
16.	Ravzî	G 32/3
16.	Revânî	G 44/3, G 76/2, G180/1, G 202/2, G 283/4, G337/4
16.	Sehâbî	G 88/4, G 264/1, G 299/1, G 405/5
16.	Şemseddîn-i Sivâsî	K2/11
16.	Usûlî	G 45/2, G54/6, G78/6,
16.	Vusûlî	G 15/3, G 95/1
16.	Yakînî	K1/31, G 50/5, G110/3, G 115/7, G 144/9
16.	Zâtî	K 41/8, K 49/29
17.	Mesihî	K18/27, G67/5, G219/2,
17.	Mezâkî	G 315/5, G 342/5
17.	Naîlî	G 245/4, G 180/5, G149/8
17.	Nehcî;	G213/7, G278/3, G458/1
17.	Nev‘izâde Âtâyî	Ebyat 40, G 118/1
17.	Süheylî	G 43/3, G 81/1, G 337/5, G 50/3
17.	Şeyhülslâm Bahâyî	G18/1
17.	Şeyhülslâm Yahyâ	G 49/2, G97/2, G117/5
18.	Celâlî	Mfr.110
18.	Esrar Dede	Th. 11/4, G10/5, G 29/14, G 159/7, R. 91, R. 136,
18.	Lazikizâde Feyzullah	Mfr.14, G 3777/4

Tablo 6 (devamı). “Abdâl” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

18.	Said Giray;	Mfr. 35, G 43/2, G 98/6, R 26
18.	Sıdkî Mehmed Efendi	G52/2, G 97/3, G 147/1-18,
18.	Subhizade Feyzî	K 2/10
19.	Cesârî	G126/1, G 140/1, G202/4, G207/2, G264/4, G265/2, G249/1, G 269/2, G 370/2, G405/1, G 429/1, G 440/1, koşma 27/1, koşma58/5, Msd. 4/5, Msd. 7/4, Msd. 11/3, Msd 20/1, koşma32/4,
19.	Nigârî	Trc. 831-8/2
19.	Şeref Hanım	TK 66/9, Msd. 7/4

Ricâlûlgayb grup küme tipinin bir tabakasını oluşturan “abdâl” tipi, şiirlerde yüksek oranda “kalender” derviş tipi modelinde görülmektedir. 14.yüzyıldan 19. yüzyıla kadar her dönemde tip unsuru olarak kaşımıza çıkan “abdâl” ricâlûlgayb küme tipinin velî görünümüyle şiirlerde din ulularının temsili tipidir. En çok 16. yüzyıl şairlerinden Emrî ve Gelibolulu Mustafa Âlî şiirlerinde “abdâl” tipinin çeşitli görünümüne yer vermiştir. Ricâlûlgayb grup tipinin bir sembolü olan abdâl yedi kişiyi temsil etmektedir. Klasik şiirde ricâlûlgayb grubunun dördüncü basamağı olan abdâlin velî tipi görünümündeki örnekleri diğer görünümüne nazaran daha azdır.

4.5.2.5. Nükabâ

"Nükabâ" kelimesi, "nakipler" veya "denetçiler" anlamına gelir ve "nakîb" kelimesinin çoğuludur. Tasavvufî bağlamda ise, "nakipler" terimi genellikle "yardımcılar" veya "vekiller" anlamında kullanılır (Kâşânî, 2015: 559). *Bir topluluğu ve durumlarını kontrol eden lider, başkan* demektir. (İsfahânî, 2010: 1080). Rifâiyye, Bedeviyye ve Sa'diyye gibi tarikatlarda, sülûkunu tamamlamış dervişe "nakîb" adı verilir. Bu terim, ayakta zikir çeken dervişleri ifade etmek için kullanılır. (Cebecioğlu, 2009: 490). Bâtın ismiyle tahakkuk edip bu ismin mazharı olduklarından insanların içlerine bakıp (ruhları okuyup) oradaki en gizli hususları açığa çıkaran *üç yüzlerdir*. Sırları örten perdeler onlar için ortadan kalktığından bu gibi hususları bilirler (Cürcânî, 1997: 240). Seyyid Şerif-i Cürcânî, nükabânın nefislerdeki gizli şeyleri meydana çıkaran, Bâtın isminin hakîkatine ermiş olan ve bu sebeple insanların iç âlemine vâkıf olan, kendilerine sırların yüzlerindeki perdeler kaldırıldığından dolayı içlerdeki gizli şeyleri ortaya çıkaran kimseler olduğunu ifade eder. İsmail Hakkı Bursevî sayılarının 12 olduğunu söyler. Nükabâ sayısının on iki olmasının sırrını on iki burca bağlar. Her bir burç için o burcun özelliklerine vâkıf;

sırlarını, tesirlerini bilen ve kezâ o burca giren seyyare ve sabit yıldızların hallerinden, gereklerinden haberdar olan on iki nakîbin tayin olduğunu belirtir (Atlı, 2011: 97).

İbnü'l-Arabî'ye göre ise nükabâ, her dönemde sayıları artmaksızın ve eksilmeksizin, on iki kişidir. Bu on iki, feleğin burçlarının sayısı olan on ikiye işaret eder. Her nakîb kendisine özgü burcun özelliğini ve Allah'ın onun makamına yerleştirdiği sır ve tesirleri bilir. Ayrıca oraya inen hareketli ve sabit yıldızların bıraktığı şeyleri bilir. Sabit yıldızların, burçlarda duyularla görülmeyen birtakım hareketleri ve noktaları vardır. Bu durum, binlerce sene içerisinde gerçekleşebilir (Atlı, 2011: 97).

Klasik Türk şiirinde “nükabâ”nın tip görüntüsüne dair çok fazla beyit örneği bulunamamıştır. Kabûlî, Murâdî, Antepli Aynî ve Beyânî'den alınan beyit örneğinde “nükabâ” temiz soylulardan oluşan gözcülük görevini üstlenen, emin ve güvenilir kişiyi temsil eder. Kabûlî, üç yüz kişiden oluştuğunun da bilgisini vermiştir:

Ol nakîbler oldu üç yüz hem necîbler erba 'în

Halk-ı 'âlem içre bunlar anılır aktâb ile (Kabûlî, K 6/169)

[O üç yüz gözcü hem de kırk seçkinler halk içinde kutblarla birlikte anılır oldu.]

Umenâyuz nukebâyuz budelâyuz nücebâ

Kutb-ı aktâba sorarsaň yine gavs oldu hitâb (Murâdî, G 140/5)

[Emin ve güvenilir kişileriz, gözetleyenleriz, kullardan yedileriz, seçkinleriz. Yine kutbların kutbunu sorarsan cevabı “gavs”tır.]

Nâm-dâş-ı peder-i cedd-i kerîm-i Haseneyn

Nukabâ zümresiniň fahrî nesîb-i şürefâ (Antepli Aynî, T92/3)

[Kerem sahibi Hasan-Hüseyin'in ceddinden babasıyla aynı ada sahip. Nukabâ zümresinin övüncü, temiz soyluların şerefliilerinden.]

Dîvâne-i 'aşkam ki tufeylüm budalâ hep

Cûyende-i sırr-ı nefesümdür nukabâ hep (Beyânî, G 47/1)

[Aşkın divanesiyim bu yüzden budalâ hep çocuklarımdır. Nukabâ (da) nefesimin sırrını arayanlardır.]

4.5.2.6. Nücebâ

Arapça, *asil*, *asalet sahibi* anlamına gelen "necib" kelimesinin çoğuludur. Bunlar kırk kişidirler, insanların işlerini ıslah eder, yüklerini taşırlar. Bunlar, sadece halkın hukuku hususunda tasarruf eder (Cebecioğlu, 2014: 375). Kırk kişiden oluşur. Kırklar halkla ilgili hususları düzeltir, onların yüklerini taşır, Hakk'ın dışındaki şeylerde insanlara yardım etme konusunda faaliyet gösterirler (Kaşânî, 2015: 554). Son derece şefkatli ve yaratılıştan merhametli olan nücebâ, taşıyamadıkları yükler konusunda halka yardımcı olurlar.

İbnü'l-Arabî'ye göre nücebâ, her dönemde sekiz kişidir, sayıları artmaz ve eksilmez. Nükabâ, dokuzuncu feleğin ilmini elde edenlerdir. Nücebâ ise, onun altında bulunan sekiz feleğin ilmine hakîmdir. İsmail Hakkî-i Bursevî de nücebânın sayısını sekiz olarak belirtir. Ona göre nücebânın makamı Kürsî'dir, Kürsî ise sekizinci felektir. Seyyare ve sabiteler, yani gezegen ve sabit yıldızlar bu sekiz gökte devrederler (Atlı, 2011: 99). Nücebânın arifliği gezegen ve yıldız ilmine sahip olmasından gelir. Bu sebeple ki onlar keşif halindedir. Nükabâ, nücebânın bir meretebe üstünde olduğundan onlar tasavvufi ıstılahta vezir, nücebâ ise vekil konumundadır.

Klasik şiirde nücebâ, genellikle vezirleri tavsif etmek için kullanılır. Vezir, padişaha en yakın devlet adamı olduğu için onun da görevi kutsaldır. Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirmede nücebânın görevi önemlidir. Vezirin, ricâlülgayb tabakasından nücebâyâ benzetilmesinin bir sebebi de Süleyman Peygamber'in veziri Asaf'ın ârif ve bilgili bir vezir oluşundan kaynaklıdır. Vezir, bilgili, temiz kalplilerden seçilmiş, eşi benzeri görülmeyen ârif bir kimse olmalıdır. Nücebâ, "ârif" kimliğine sahiptir:

Yegâne âsaf-ı dânâ vezîr-i bî-hemtâ

Güzîde-i nücebâ nûr-ı dîde-i ahyâr (Kâmî, K 16/12)

[Dostları tarafından çok sevilen seçilmiş lider eşi, benzeri görülmeyen tek bilge vezir.]

Tâ 'atda sebât-ı kademinde nücebânîñ

Çok minneti var olmağa şâyân-ı 'inâyet (Erzurumlu Zihnî, G 18/4)

[Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirmede nücebânın çok yardımı var. Onlara layık olmaya çalışmak gerek.]

Kâr-bend-i der-i iclâl-i hidâv-i yek-tâ

Dil-pesend-i nücebâ mazhar-ı eltâf-ı kadîr (Lebîb, K 10/23)

[Değerli lütuflara erişmiş, nücebânın temiz yüreklişi, parlak devlet eşliğinin iş becerir yüce yöneticisi.]

Mücâvir-i der-i devlet-i sâ'idi necibâ

Murâbıt-ı taraf-ı çetr-i rif'atı evtâd (Üsküdarlı Sırrı, K7/20)

[Evtâd yüceliğinin etrafında gezinen dervişler, nesli pak, uğurlu devlet yöneticilerinin komşusu.]

Lebîb, iki beyitinde Hâşimzâde ve Faik Bey'i gayb âlemin nücebâsından sayar. Gayb adamlarından sayılabilmesi için soyunun temiz ve kalbinin iyi olabilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda Hâşimzâde'nin ansızın ortaya çıkması onun ricâl ehlinden biri olduğunu gösteren kerametidir. Nücebâ makamında olabilmek için soy ve sopun temiz olması önemli kaidelerdendir. Nücebâ keramet gösterici güce sahiptir:

Dûdmân-ı zîb 'alâ-hazreti Hâşim-zâde

Ya 'ni Ahmed Beg o tâc-ı ser-i hayl-i nücebâ (Lebîb, TK. 64/1)

[Gayb âleminin ricâllerinden birden ortaya çıkan/İhtişamın yücelikte yansıması, yani Hâşim-zâde, Ahmed Bey, nücebâ grubunun baş tacıdır.]

Nücebâ hayline Fâ'ik Beg Efendi ki odur

Necl-i vâlâ-himem-i hazret-i destûr-ı zamân (Lebîb, TK. 56/1)

[Nücebâ [saf kalpli kimselerin] topluluğuna Fâ'ik Efendi, zamanın soyu temiz, yüce gönüllü, cömert velisidir.]

Şehâne gevher-i zîbende âb-ı mahdûmî

Sülâle-i nücebâ-yı ekâbir ü emcâd (Kafzade Faîzî, K12/33)

[Göz alıcı, süslü mücevhere sahip, onurlu, şerefli ve yüksek mertebeli nücebâ sülalesindendir.]

Klasik şairler, ricalülgayb tabakasındaki kavramları gelişigüzel kullanmamışlar, memduhları yüceltmek amacıyla kullanılan ricâlülgayb makamları, memduhun mizacına, vazifesine, karakterine uygun olarak seçilmiştir. Ricâlülgayb küme tipi kavramları, beyitlerde hiyerarşiye uygun olarak kullanılmıştır. “Nücebâ” kavramı tip olarak vezirleri

tavsif etmek için kullanılırken, “kutb” kavramı daha çok padişah için kullanılmıştır. İncelenen şiirlerde padişahın nücebâya benzetilmesi örneğine rastlanılmaması bu durumla ilgilidir.

4.5.2.7. *Havârîyyûn*

"Havârî" kelimesi, "havr" kökünden türetilmiş olup, Arapça'da bu kökten türeyen kelimelerin farklı anlamları bulunmaktadır. Sözlükte, havr kökünden gelen "havârî" kelimesi; elbiseyi ağartan, bütün ayıplardan arınmış, halis ve samimi dost, bir kimseye ileri derecede yardım eden gibi anlamları içerir. Terim olarak ise, genellikle Allah'ın peygamberlerine inanıp onlara yardımcı olan herkes için kullanılan "havârî" terimi anlamına gelir. Hz. İsa'nın yardımcılarını da havârî denilmiştir. Bazıları onların boyacı olduğunu, bazıları ise avcı olduklarını söylemiştir. Bazı âlimler ise, "Ey Peygamberin ev halkı, şüphesiz Allah sizden pisliği giderip, sizi tertemiz yapmak ister." (Ahzâb 33/33) ayet-i kerimesine dayanarak, din ve ilim aracılığıyla insanların gönüllerini temizledikleri için havârî adını aldıklarını ifade etmişlerdir (İsfâhânî, 2010: 316). Onlara avcı denmesinin sebebi ise; nefislerini avlamaları, insanları Allah yoluna götürmelerinden dolayıdır. İslâm tarihinde, "havârî" terimi, başlangıçta Hz. İsa'nın on iki yardımcısı için kullanılmış olmasına rağmen, Hz. Peygamber'in İkinci Akabe Biatı sonrasında Medine'ye vekil atadığı üçü Evs kabilesinden, dokuzu da Hazrec kabilesinden toplam on iki kişiye de atıfta bulunmaktadır. Bazı İslâmi kaynaklar ise, Kureyş kabilesinden Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Hamza, Cafer b. Ebî Talib, Ebû Ubeyde b. Cerrah, Osman b. Ma'zun, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Talha b. Ubeydullah ve Zübbeyir b. Avvâm gibi on iki sahabeyi “havârî”den sayar. (Atlı,2011:100).

Ricâlülgayb tabakasında ise İbnü'l-Arâbî, “Havârîyyûn”un tek kişi olduğunu söylemiştir. Bu kişi ölünce yerine başkası geçebilir. Havârî Allah'ın dinine yardım eden kılıç kuşanan, kılıç ile kanıtı birleştiren kimse şeklinde yorumlanmıştır. Peygamberin sözlerinin ve yaptıklarının doğruluğunu kanıtlamak için ortaya koyduğu delilden sonra havârîyyûnun delili gelir. Havârîyyûn'un vazifesi peygamberin mucizesinin doğruluğunu kanıtlamaktır (Arabî, 1999: 5/142.)

Taranan Divan'larda “Havârîyyûn” tipinin özelliklerine dair örnek beyit tespit edilememiştir.

4.5.2.8. Recebiyyûn

Receb'e mensup olanlar anlamında Arapça bir kelime olup Recebîler olarak Türkçeye çevrilir. Recebiyyûn, bir ermişler zümresi, velîler cemaatidir (Uludağ, 2012: 292). İbnü'l-Arâbî'ye göre sayıları kırk olan bu zatların sayıları artmaz ve eksilmez. Onlar, ağır söz (kavl-i sakîl)' sahipleridir. İbnü'l-Arâbî, Kur'an-ı Kerim'de "Biz sana ağır bir söz yükleyeceğiz" (Müzemmil 73/5) ayetinde geçen kavl-i sakîl (ağır söz) ifadesinin bu zatlar için söylendiği ifade etmiştir (Atlı, 2011: 103). Onlara recebiyyûn denilmesinin sebebi içlerinde bulundukları halin, recep ayında hilalin görülmesiyle başlayıp, ay bittikten sonra hallerinin ortadan kaybolmasıdır.

Taranan Divan'larda "recebîyyûn" kavramına dair örnek beyit tespit edilememiştir. Daha sonra gözden geçirilecek başka beyitlerde bu kavramlarla karşılaşma ihtimali olabilir.

4.5.2.9. Hâtem

Hâtem kelimesi ise hem "bir şeyi tasdik eden mühür" hem de "sonuncu" anlamlarına gelmektedir. İş bitirmek, işi mühürlmek, bir şeyi sonlandırmaktır. Hz. Peygamber *hâtemü'l-enbiyâ*, yani peygamberlerin sonuncusudur. Hâtem sınır ve son olmak demektir. Hakîm-i Tirmizî'nin ortaya koyduğu "*hatmu'l-velâye*" velâyetin sonu kavramı ile son hâtemin kim olduğunu düşündürmüştür. "*Hâtemü'l-velâye*", "*hâtemü'l-evliyâ*" kavramı "velîlerin sonuncusu" anlamını karşılar. Hâtem zamanında değil, dünyada tektir. Allah, o zatla velâyet-i Muhammedî'yi tamamlar. Hatm-ı nübüvvet zamanla sınırlı olup Hz. Peygamber'le sona erdiği halde, hatm-ı velâyet zaman üstündedir. Ezelden ebede kadar sürer. Zira nübüvvet velînin, velâyet Allah'ın vasfıdır. (Uludağ, 2012: 140). Hz. Muhammed ile nübüvvet sona ermiş, peygamberlik böylece son bulmuştur. Allah insanlar arasında bazılarını evliya olarak seçmiş, onlar arasında üstün kıldıkları içinden sadece bir tanesini seçmiştir. O kişi de "hâtemü'l-evliyâ"dır (Ocak, 2021: 190).

İbnü'l-Arabî'ye göre hâtem; her zaman âlemde tek kişi olmakla birlikte iki tür velâyetin olduğunu belirtmiştir. Velâyeti, umûmî velâyet ve husûsi velâyet olmak üzere ikiye ayırmıştır. Buna bağlı olarak hatmü'l-velâye'yi de umûmî ve husûsî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Umûmî velâyette, nebîlerin velâyetini sonlandıracak Hatmü'l-velâyedir. Hz. Muhammed'in kendisiyle umûmî velâyetin sona erdiği kişi Hz. İsa'dır ve Hz. İsa, hâtemü'l-evliyâdır (velîlerin sonuncusu). Hz. İsa'nın kıyamet gününde iki haşrı vardır; ilk peygamberlerle haşrolur; ikincisi ümmet-i Muhammedî ile haşrolmasıdır (Arabî, 1999: 6/313). Ahir zamanda velîlik vasfıyla dünyaya gelip Hz. Muhammed'in şeriatının

üzerine hükmedecek olan Hz. İsa'dır. Daha evvel peygamber olarak gönderilen Hz. İsa, kıyametten önceki bu süreçte peygamberin ümmetinden sayılır ve ümmet içinde en faziletlisidir.

İkincisi, Hz. Peygamber'den sonra verâset yoluyla devam eden husûsî velâyeti, yani Hz. Muhammed'in kademi üzere bulunan velîlerin velâyetini (velâyet-i Muhammediyye) mühürleyen husûsî velâyet; hatmü'l-velâyedir. O'ndan sonra velâyet-i Muhammediye sonlanır. Muhammedî evliyalar içinde O'ndan büyüğü yoktur. Hz. Muhammed'den tevarüs eden velâyet bitmiştir. Diğer velîler hatemden sonra gelirlirse bu zatlar Hz. Muhammed'in birebir varisi olmayacak, hâtem vasıtasıyla diğer peygamberlerin ve velîlerin varisi olacaklardır (Atlı,2011: 105).

Tüm bu velâyet terminolojisinin alt zemininde *Hakikat-i Muhammediye*, yani kâinatın Hz. Muhammed'in nurundan yaratıldığı ve üflenlen ilk ruhun Hz. Muhammed'in ruhu olması bilgisi bulunmaktadır. “Allah gizli bir hazine idi, keşfedilmek istedi ve yarattı” ibaresindeki *gizli hazine* ve *keşfedilmek* ifadelerindeki sırların, Hz. Muhammed'de zuhur ettiği mutasavvıflar tarafından yorumlanmıştır. Rûhî silsilenin başı ve sonu Hz. Muhammed'dir. Peygamberler, velîler Hz. Muhammed'in ruhunun tezahürleridir. Hatmü'l-velâyeyi, diğer velîlerden ayıran şey; rûh-ı Muhammedî'nin tamamının onda yansımaları olarak düşünülebilir.

Hz. Muhammed, tüm peygamberlerin hâtemidir. Hz. Muhammed'in son peygamber olması ve velâyet-i Muhammediye'nin O'nunla son bulması “hâtem” kavramıyla bütünleşmiş, hâtem, Hz. Muhammed'i simgeleyen tip modeli olmuştur. Klasik Türk şiirinde, Ahmedî, Arşî, Muhyî, Said Giray, Nâbî, Nesîmî şiirlerinde velâyet mührünün Hz. Muhammed'de olduğunu vurgular. Velâyetin Hz. Muhammed'de olmasının iki sebebi vardır. Birinci sebebi, peygamberlerin sonuncusu olması, ikinci sebebi ise Hakikat-i Muhammediye düşüncesidir. Hz. Muhammed, kâinattaki tek ve eşsiz varlıktır. Onun üstünde sadece Allah vardır. Hz. Muhammed ilâhî bilginin aktarıcısı aynı zamanda kutbu'l-aktâbdır. Allah bilinmek istemiştir, Hakikat-i Muhammedi'yi yaratmıştır. Kâinat yaratılmadan önce Hz. Muhammed'in nuru yaratılmış, tüm peygamberlerden tüm insanlardan önce Hz. Muhammed'in ruhu üflenmiştir. Diğer peygamberler ve hâtem vasıtasıyla varisliği devralan velîlerde Hz. Muhammed'in ruhunun tezahürleri bulunur:

Çün hatm-i enbiyâ vü rûsüldür ‘aceb degül

Kim olsa şer’ i nâsîh-ı ahkâm-ı enbiyâ (Ahmedî, K 5/56)

[Hz. Muhammed peygamberlerin sonu ve resulü olduğu için tüm nebilerin öğüt hükümlerinin onun şeriatına uygun olmasına şaşılmaz.]

Gûş eyle ‘Ârşî Âdem ü Hatem haberlerin

Söyler lisân-ı hâl ile âvâze-i hurûs (Arşî, G 130/5)

[Arşî, Âdem ve Hâtem’in haberlerine kulak ver. Horoz sesi hal dili ile bunu söyler.]

Enbiyâ zümresinüñ hatemidür anuniçün

Kodî hatem gibi ol sînesinüñ üzre taşı (Muhyî, K 7/10)

[Peygamber zümresinin Hâtem’idir. Onun için mühür gibi yüreğinin üzerine taşı koydu.]

Sultân-ı resûl şefî’-i ‘âsî ümmet

Şânuñda senüñ risâlet-i hatemîyyet (Said Giray, R7)

[Hz. Muhammed, âsî ümmetin şefaathçisi, peygamberlerin sultanıdır. Senin şanında son peygamberlik mührü vardır.]

Lâ nebiyye ba’dî buyurdun ya’nî hatm oldı kelâm

Saddak iy seyyid ki sensin hatm-i cümle enbiyâ (Nesîmî, G 6/6)

[“Ben nebîlerin sonuncusuyum” buyurdun. Söz (vahiy) artık son buldu. Tüm peygamberlerin sonuncusu sensin; gerçeği bildiren ey Seyyid!]

Seyyid-i kevneyn-i hatm-i enbiyâ hayru'l-beşer

Hâdî-i nûr-ı hidâyet matla’-ı zât ü sıfât (Nesîmî, G 28/8)

[İnsanların en hayırlısı tüm peygamberlerin sonuncusu, dünya ve ahiretin efendisi, zat ve sıfatların doğuş özü, doğru yolu gösteren kurtuluş ışığı.]

Oldı rûhuñ cevheri halkıyla bed’-i enbiyâ

Oldı cismüñ nûrınun halkıyla hatm-i mürselîn (Muhyî, K 6/5)

[(Senin) Ruh cevherinin yaratılmasıyla nebîlik zinciri başladı. Cismim nurunun yaratılmasıyla Peygamberlik son buldu.]

Tacizâde Cafer Çelebî, Trc. 3/7, Hüdâyî Kadîm T1/2, Fevzî Trc. 1/3-1, TK.13/3, Trc.1/3-2, Trk.7/6, Said Giray M.1/51 beyitleri “hâtem-i enbiyâ ve hâtem-i tab” ibareleriyle ilgili diğer beyitlerdir.

İbnü'l-Arâbî'ye göre, padişahlar da velîlerden sayılır. İslâm ülkesinin yöneticiliğini üstlendikleri için velâyet zincirinin bir parçasıdırlar. Nâbî, velâyet hâteminin bu durumu

kitabında anlattığını söylemiştir. Husûsî velâyet zincirinin üçüncü hâteminin İbnü'l-Arabî olduğuna dair anlatılar mevcuttur. Nâbî'nin “*kütübünde tahrîr eyledi*” ifadeleri Şeyhü'l-Ekber olarak da anılan İbnü'l-Arabî'nin ricâlülgayb sistemini ve varlığın oluşunu anlattığı *Fütûhâtu'l-Mekkiye*’’sini de akla getirmektedir. Yine Nâbî, bir kasidesinde Muhyiddin Arâbî'nin velâyetin has hâtemi olduğunu da vurgulamıştır:

Olur elbette velî dâver-i mülk-i İslâm

Eyledi hatm-i velâyet kütübünde tahrîr (Nâbî, K8/51)

[Elbette İslâm ülkesinin padişahı, velî olur. Kitaplarında, velâyetin sona ermesini anlattı.]

Hâtem-i hass-ı velâyetdür olursa ne ‘âceb

Ehl-i irfân neferi hazret-i Muhyi'd-dîn'ün (Nâbî, K4/15)

[Hz. Muhyiddin irfan ehlinden biridir, velâyetin özelliklerinin son karara bağlayanı olsa yeridir.]

Rûzgâr-ı keremünle seniñ ey Hatim-i vakt

Kimdür âyâ diye âyîne-i tab'um mugber (Nâbî, K9/62)

[Yaratılış aynamı bağış rüzgarlarıyla tozlatan sensin Ey vaktin Hâtemi!]

Hâtem-i şâhid-i ikbâlüne el-hak yaraşur

Nakş-ı nîkû-eser-i nâm ü nişân-ı devlet (Arpaemînzâde Sâmi, K 14/8)

[Parlak geleceğin son güzeli. Ey, İyi, hoş ve mutlu anların eseri, devletin nişanesi, bizzat kendisi.]

İmâmet-velâyet ilişkisinde de Hz. Peygamber'in velâyeti Hz. Ali'ye bıraktığı, onu varis ilan ettiği söylenmiştir. Arşî, Hz. Ali'nin peygamberin vasiyyi olduğunu aşağıdaki beyitte ifade eder.

Yâ 'Alî sensin sensin vasiyy-i Ahmed-i hatm-i rüsûl

Hem velîyy-i vâlî-i zât-ı Hudâsın yâ Alî (Arşî, K 4/5)

[Ya Ali! Son peygamberin vasisi sensin. Hem de Allah'ın zatının temsilcisi, velîsisin ya Ali.]

Hâtem, ricâlülgayb sisteminde tekliği ve sonluğu ifade eden tabakadır. Gayb âleminin himmet ve kerem sahibi aynı zamanda cömert olan bir velîsidir:

İdince pîr himmet feyzkârın tayy-ı ma'nâdan

Açar h 'ân-ı kerem bir Hâtem-i pür-cûd olur peydâ (Nehcî, G 76/3)

[Gayb âleminden pîr anlam dalgalanmalarının bereketiyle yardıma gelince, kerem sofrası açılır son ikram sahibinin bolca ikramları ortaya çıkar.]

Kabûlî, “hâtem” kavramının” son ve bitiş” manasına geldiğini, Allah’ın *Hayy ve Sübhan* ismi ile tezatlık bağlamında açıklamıştır. Sonsuz, her şeyden münezzeh olan sadece Allah’tır. Hâtem ise sonludur. Hatmü’l-velâye de Hz. Muhammed ile sona erer:

Ey gönül medh ü senâyile sözi hatm eyle

Hatm ide hâtemüñi hayr ile Hayy u Sübhân (Kabûlî, K2/53)

[Ey gönül! Sözüñü övgü ile bitir. Her şeye can veren zamandan ve mekândan münezzeh olan Allah hayr ile hâtemini sonlandırırın.]

Tablo 7. “Hâtem” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
14.	Nesîmî	G27/7,
15.	Tacîzâde Cafer Çelebî	Trc. 1/3-7
16.	Hüdâyî Kadîm	T1/2,
17.	Fevzî	Trc. 1/3-1, TK. 13/3, Trc.1/3-2
18.	Said Giray	M.1/51

“Hâtem”, ricâlülgayb grubundan bir velî zümresine işaret eder. Klasik Türk şiirinde velâyet zincirinin son halkası, peygamberin varisliğini üstlenen velînin tip görünümüdür. Hz. Muhammed’in son peygamber olması, nübüvvetin peygamberle sonlanması “hâtem” kavramıyla birbirini tamamlamıştır. Klasik şiirde “hâtem” sözlük anlamının dışında Hz. Muhammed’i ifade etmek için kullanılan temsili tiptir.

Yukarıdaki tabloda geçen beyitlerde de “hâtem” ifadesi Hz. Muhammed’e işaret eder. “Hâtem-i enbiyâ, hâtem-i rusûl” tamlamaları sık kullanılarak peygamberin nübüvvet nuru, kâinatın güneşi, olduğu ifade edilmiştir. Her dönemde “hâtem” tipine en az bir örnek bulmak mümkündür. Tanık beyit örneklerine bakılarak, hâtem tipinin genellikle, kaside nazım şekli ile yazılan şiirlerde görüldüğü söylenebilir. Kasidelerin “na‘t” bölümlerinde methiye tarzında yazılan beyitlerde mevcuttur. Gazel, rubâî, kıt‘a, tercîibend nazım şekli ile yazılan beyitlerdeki kullanımında da istatistiksel olarak bir eşitlik söz konusudur.

4.5.2.10. *Müctebûn/Mustafûn*

Müctebûn ya da mustafûn, İslâm geleneğinde, Hz. Âdem'in kalbi üzerinde yer alan üç yüz kişilik bir topluluğu ifade eder. İbnü'l-Arabî'ye göre, Hz. Peygamber, bu üç yüz kişinin Âdem'in kalbinde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Hz. Peygamber, büyüklerden veya meleklerden birinin kalbi üzerinde bulunan kimselerden bahsetmiştir. Bu üç yüz kişinin her biri, ilahî ahlaktan kaynaklanan üç yüz ilahî özelliğe sahiptir. Bu özelliklerden herhangi biriyle ahlaklanan bir kişi, mutluluğu elde edebilir. Müctebûn veya mustafûn olarak adlandırılan bu kişiler, seçkin ve ayrıcalıklı kimselerdir. Onlar, Hakk'ın kitabında zikrettiği şekilde, duayı sevenlerdir (Atlı, 2011: 109).

Ricâlûlgayb tabakasında yer alan her velînin mizacında 'ârif olma özelliğinin bulunduğu söylenebilir. Hz. Âdem'in kalbi üzerinde bulunan bu üç yüz kişinin ilâhî ilme sahip olmasıyla birlikte bu ilâhî marifetin melekler vasıtasıyla kalplerine intikal ettiği bilinmektedir. Bu kişilerin hâlleri ve söylemleri vasıtasıyla bu ilâhî bilgiler diğer insanlara aktarılır. *Müctebâ*, sözlük anlamında; "seçilmiş, seçkin"; Mustafa'da "seçkin, temiz" demektir. *Müctebûn*; Allah tarafından seçilmiş özel kulları ifade eder.

Gayb erenlerinden "müctebûn" zümresine dair tanık beyitler, tezin "Klasik Türk Şiirinde Benzetme Öğeleri İlişkileriyle Ricâlûlgayb" adlı bölümünde verilmiştir.

4.5.3. *Ricâlû'l-Mertebe*

El-Fütûhâtûl-Mekkiye'de gayb erenleri ile ilgili ikinci başlık Mertebe Ricâli (Mertebe Adamları)'dır. Bu bölümde otuz iki başlık bulunmaktadır. Onların sayıları artar ve azalır. Bu kişilere ait birtakım sırlar ve ilimler ihsân edilmiştir. Allah'ın Rubûbî sıfatları onlara tezahür olur (Arabî, 1999: 11/337-338). Bu tabakalar:

Melâmiyye, Fukarâ, Sûfiyye, Ubbâd (Abidler), Zuhhâd (Zahitler), Ricâlû'l-ma (Su Adamları), Efrâd, Ümenâ (Eminler), Kurrâ (Okuyucular), Ahbâb (Dostlar), Ahillâ (Dostlar), Muhaddesûn (Haber Alanlar), Sümera (Sohbet Adamları), Verese (Vârisler) Evliyâ (Velîler) den oluşur. Evliyâ da kendi içinde 38 tabakaya ayrılır.

Evliyâ (Velîler): Enbiyâ, Rusûl, Sıddîkûn, Şühedâ, Sâlihûn, Müslimûn, Mü'minûn, Kânitûn, Sâdikûn, Sâbirûn, Hâşiûn, Mütessaddikûn, Sâimûn, Hâfızûn, Zâkirûn, Tâibûn veTevvâbûn, Mütetahhirûn, Hâmidûn, Sâihûn, Râkiûn, Sâcidûn, el-Âmirûne bi'l-Ma'rûf, en-Nâhûne ani'l-Münker, Hulemâ, Evvâhûn, el-Ecnâdü'l-Îlâhiyyûn, Ahyâr, Evvâbûn,

Muhbitûn, Münibûn, Mubsirûn, Muhâcirûn, Müşfikûn, el-Mûfûne bi-ahdi'llâh, Vâsılûn, Hâîfûn, Mu'ridûn, Küremâ.

Bu çalışmada, tanık beyit bulunmayan ricâlûlgayb kavramlarının, sonradan yapılacak değerlendirmelerde yeni metinler bulunabileceği düşüncesi ve İbnü'l-Arabî'nin tasnifinde yer alması nedeniyle kavram değerlendirmeleri verilmiştir.

4.5.3.1. Melâmîyye (Kınananlar)

Melâmet selâmeti terk etmektir. Sözlük anlamı; “kınama, ayıplama, kötüleme” demektir. Kınayanların kınamasından çekinmeden doğru yolda yürümektir. Abdülbaki Gölpınarlı; *Melâmet*'i, tasavvuf ehline karşı çıkan bir zümrenin benimsediği yol olarak tanımlamıştır. Ululuktan, davadan, kendini göstermekten, halkın sevgi ve saygısını kazanma kaygısı taşıyandan, kerameti, insanların benlik duygularını yücelttiği için hayız görmesi sayan, kendini herkesten aşağı, herkesi kendinden üstün gören, giyim-kuşam özelliğiyle, tekkeyle uğraşmayan, vakıflara gidip hazır yemek yemeyen, kendi kazancıyla geçinen, iç yüzden Hakk'la, dış yüzden halkla beraber olan, hatta halkın saygısını, sevgisini bir kayıt bildiğinden nafil ibadetleri bile gizleyen kişidir (Gölpınarlı, 2017: 9). İslâm tarihine baktığımızda peygamberler, velîler yaşam tarzları ve fikirleri, ideolojileri sebebiyle her zaman kınanmışlardır. Melâmîler, bâtinî inançlarını açıkça göstermeyen kişiler olarak bilinirler. Onlar, riyadan kaçınan, şöhretten uzak duran ve başkalarıyla değil kendi iç dünyalarıyla ilgilenen bireylerdir. Kur'an-ı Kerim'de geçen "hiçbir kınayanın kınamasından korkmazlar" ifadesi, melâmîlere ilham vermiştir (Atlı, 2011: 139).

İbnü'l-Arabî'ye göre melâmîyye, içlerindeki halleri dışlarına yansıtmayan kimselerdir. Hz. Muhammed'i de melâmîlerden sayan Arabî, melâmîleri ricâlûlgayb taifesinin en mertebelilerinden sayar. Melâmîler insanları doğru yola götürmek için seçilmiş velîlerin imâmıdır.

Mezâkî ve Beyânî, “melâmî” kavramını, şiirlerinde doğrudan ricalûlgayb taifesine vurgu yapmak üzere kullanmıştır. Melâmî velî, toplum tarafından ayıplanır, iffetsiz sayılır. “Melâmîyyûn”a ait tip özelliklerinin görünebilir olması adına şairler, genellikle Mecnun'a telmihte bulunarak melâmîlerin cefâ çektiklerini ön plana çıkarmışlardır. Aşk acısı sebebiyle kendisini çöllere vuran Mecnûn'un bîtap hali eleştirilmiş, halkın diline düşmüştür. Melâmîlerin de aşk uğruna acı çekerek nefislerini terbiye etmesi, Mecnûn'un haline benzetilmiştir:

Mecnûn gibi zencîr-i melâmet-keş-i 'ışkuz

Dîvâne yüzü ammâ yine gayret-keş-i 'ışkuz (Mezâkî, G 176/1)

[Mecnun gibi aşk yüzünden dile düşen halkın ayıplamasına maruz kalanlar, deliyiz ama yine (de) aşk yolunda gayret gösteririz.]

Ezel bezminde pîrân-ı melâmetden el almışlar

Melâmîler vücûdî zevrakın 'ummâna salmışlar (Beyânî, 103/1)

[Melâmîler, ezel bezminde melâmet pîrlerinden el almış; vücud sandalını okyanusa salmışlardır.]

“Melâmîyyûn/Melâmîler” de velâyet halkasının bir parçasıdır. Cisimler âleminde dilenci görünümlü âşıktırlar, aşk yolunda gayret gösterirler. Allah’ın has dostlarındandır:

Velâyet mülkini zabt eylemiş zevk u safâ eyler

Melâmet şahıdır ammâ ki zâhirde gedâ 'âşık (Nigârî, K 815/39)

[Velâyet mülkünü zorla tutmuş, zevk ve sefâ eyler. Melâmet şahıdır ama görünürde cisimler âleminde dilenci bir ‘âşıktır.]

Var Melamiyyûn Hudanın evliyanın hasları

Tışları viran görünür içleridür mah-tab (Kuddûsî, G128/5)

[Allah’ın evliyâ kullarının hasları melâmîler var. Dışları viran, içleri mehtap görünür.]

Melâmîlikte bazen âşık olmak da yetmez, melâmîler birbirinin elinden tutmalıdır. Birbirlerine destek olmadıkları müddetçe zahid de olsalar onlar insan fitratından uzaklaşmışlardır:

Tutmayan 'âşık olup dest-i Melâmîlerden

Zâhid olsa yine hardır dimeyin âdem imiş (Nigârî, G 334/4)

[Melâmîlerin elinden ‘âşık olup tutmayan, zâhid olsa yine eştir demeyin, (o da) insandır.]

Onların rütbesi çok yüksektir. İbnü’l-Arâbî, melâmîyyûn makamında Hz. Muhammed’in de içinde olduğunu bildirmiştir. Bu sebeple melâmet ehli olabilmek kolay değildir:

Melâmet ehline hem-pây olmak gerçi müşkildür

Velî nâ-çâr olursañ turma sür gül-gûn-ı taklidi (Beyânî G, 139/3)

[Melâmet ehliyle aynı rütbede olmak zordur. Velî çaresiz kalırsan, durma, gül rengini taklit et.]

Melâmîlerin, derviş, velî tipi görünümünün yanında rind vasfı taşıdıkları da söylenebilir. Gülbahçesi onların meyhanesidir, içtikleri şarap ise ateştir. Melâmî tipi ricalülgayb grubunda acı çeken âşığı sembolize eder:

Rind-i mey-h^vârı görüp hergiz melâmet etmezem

Ben Beyânî herkesi ehl-i velâyet añların (Beyânî, G 602/7)

[İçki içen rindi görüp asla ayıplamam. Ben Beyânî velâyet ehliyim herkesi anlarım.]

Sanma biz ferdâ gamın çekmez melâmîlerdenüz

Mey-perestüz zâhirâ fikr eylerüz encâmumuz (Beyânî, G 331/2)

[Sanma biz gelecek endişesi çeken melâmîlerdeniz, görünürde devamlı içki içeriz ama (aslında) sonumuzu düşünürüz.]

Biz melâmîlerdenüz mey-hânedür gülzârumuz

Serv tek âzâde vü gül gibi şâd u hurremüz (Beyânî, G 349/3)

[Biz melâmîlerdeniz. Gül bahçemiz meyhanedir. Selvi gibi başı dik, gül gibi sevinçli ve mutluyuz.]

Bir bölük üftâde pâ-der-gil melâmîlerdenüz

Cismümüz hâk-i ser-i kûy-ı harâbât eylerüz (Beyânî G 364/4)

[Bir bölük ayakları toza toprağa bulanmış düşkün (görünürlü) melâmîlerdeniz. Bedenimizi meyhane çevresinin toprağı eylemişlerdeniz.]

Şu 'le-nûş-ı mey ü âteş-hor-ı derd ol dâg ol

Dimesün ehl-i melâmet saña bî-gâne imiş (Fevzî, G 75/3)

[Dert ateşleri yiyip, ateş şarabı çekenlerden ol, kabuk bağlamış yara ol! Kınayacaklar (Melâmet ehli) seni (aşktan) habersiz, diye suçlamasınlar!]

Topluluk tarafından dışlanıp kınandıkça Allah'a daha yakınlaştıklarını düşünen melâmîler, yolda kalanlara kılavuzluk eder, çaresizlerin elinden tutarlar. Melâmîlerin yolu, hürlerin yoludur; dünya ile bağıni koparmışlardır. Onların bu davranışları, ricalülgayb vazifelerinden ilk sırada yer alır:

Tutup râh-ı nümûnum destimi te'kîdile muhkem

Melâmîler yolın meyhâne-i ahrâr göstermiş (Nigârî, G 338/4)

[Yol gösterenim elimi kuvvetli tutarak melâmîlik yolunu hürlerin yolu olarak gösterdi.]

Kuhlü'l-basaruz sâye gibi dîde-i mihre

Hâk-i kadem-i ehl-i melâmetde ki pestüz

(Arpaemînîzâde Sâmi, Trk. 9/ I /3)

[Bulut gibi, güneşin gözüne göz sürmesiyiz. Melâmet ehlinin ayakaltından daha aşağılardayız.]

Melâmiyyûn grup tipine dair beyit örneklerine, taranmış olan Divan'larda sınırlı sayıda ulaşılmıştır. 16. yüzyıl şairlerinden Beyânî'nin beyitlerinde bu grup tipine dair özellikler, diğer şairlerin şiirlerine nazaran daha çok çoktur.

4.5.3.2. Fukarâ (Yoksul Dervişler)

Tasavvuf anlamında cem'i "yoksullar, dervişler" demek olan fukarâ "fakr" kökünden gelmektedir (Uludağ, 2012: 139). Tasavvufî bir ıstılah olarak ise fakr, kişinin mevhûm olan varlığından kurtulması ve fenâfillâha mazhar olması anlamında kullanılan bir tabirdir. Kendisine ihtiyaç duyulan şeyi kaybetmek demektir (Cürcânî, 1997: 173). Her şeyin Allah'a ait olduğunu anlayabilmek, kavrayabilmek gerekmektedir. Fakrın hakîkati, kulun Allah'tan başka hiçbir şeye ihtiyaç duymamasıdır. Fukarâ, Allah'ın kulları arasından seçtiği, gönlü saf ve temiz insanlardır. Veliler olarak bilinen bu kişiler, Allah'ın sırlarını taşıyan ve halk arasında onun yolunu izleyen kişilerdir. Allah, fukarânın hürmetine yeryüzüne bereket ve bolluk vermiştir. Yahyâ b. Muâz'a fakr konusunda sorulduğunda şu cevabı vermiştir: "Fakrın gerçek anlamı, kulun Allah'tan başka hiçbir şeye muhtaç olmamasıdır. Fakrın tanımı ve şekli ise, tüm sebeplerden sıyrılmaktır." Yani, Allah'tan başkasına, özellikle de sebeplere güvenmemek ve bağlanmamaktır (Atlı, 2011: 143).

İbnü'l-Arabî'ye göre fakr, Allah karşısındaki fakirliğimizdir. Maddi anlamda ise; ricâlülgayb tabakasında sayısı belli olmayan ricâlden bir grubu da fukarâ oluşturur, onların sayıları artar ve azalır. Allah'tan başkasına ihtiyaç duymadan yaşayan, yoklukta Allah'ın zuhur ettiğini görebilen kimselerdir (Arabî, 1999: 3/395).

Klasik Türk şiirlerinde “fukarâ” kavramının geçtiği pek çok beyit ile karşılaşmak mümkündür. Fakat ricâlülgayb tip özelliği gösteren fukarânın ilgili beyitleri sınırlı sayıdadır. Yenişehirli Avnî, Erzurumlu Zihnî, Lebîb, Beyânî, Fevzî, Gelibolulu Mustafa Âlî, “fukarâ” tipine ait özellikleri beyitlerinde vermiş doğrudan ricâlülgayba işaret etmişlerdir. Fukarâyâ toplum her zaman saygı göstermiş, onların sözü doğru kabul edilmiş, olaylar karşısında şahit gösterilmişlerdir. Fukarânın şahitliği esas alınır, onların sözleri güvenilirdir:

Lik vasfım bu vefâ-şinşinenin hakkında

Kizbdır kim der imiş şâhidim işte fukarâ (Lebîb, K 11/34)

[Vasfım olan bu vefalı mizacım hakkında yalan, işte fukarâ, şahidimdir, der imiş.]

Hamıyyet-i zu ‘afâ muktezâ-yı hilkatidir

Ri ‘âyet-i fukarâ iltizâmîdir her hâl (Erzurumlu Zihnî, K 11/25)

[Zayıfların şerefi yaratılışın gereğidir. Fukarânın saygınlığı her durumda kayırılmıştır.]

Fuzûlî G263/7, Kafzâde Faîzî K1/46, Katipzâde Sakıp G407/9, Said Giray K/2, fukarânın bu özelliği ile ilgili diğer beyitlerdir.

Fukarânın acı eşiği çok yüksektir artık acı hissetmez duruma gelmişlerdir. Onların kalplerindeki sır, kederlerinde, acılarında gizlidir. Bundan dolayı fukarâ, mahzun görünür. Acı çeken fukarânın gönlündeki keder, azametli bir şimşeğe benzetilir. Fukarâ sabırlıdır:

Hırmen-i serveti ikbâle düşen berk-i celâl

Bir eserdür fukarânun dil-i nâ-şâdından (Yenişehirli Avnî, G 345/5)

[Gelecek (endişesi) harman servetine düşen şiddetli yıldırım Fukarânın kederli gönlünden bir (saçılan) bir alevlenmedir.]

Ebr-i şefkat keremâ cûşîş-i Bahr-i ‘Ummân

Sâye-bahş-ı sır-ı kalb-i fukarâ-yı mahzûn (Lazikizâde Feyzullah, K 13/33)

[Ey rahmet bulutlarıyla coşan Bahrî umman gibi bol bağış sahibi! Bağışın, mahzun Fukarânın kalp sırrının gölgesini açığa çıkarır.]

Sabrı Fukarâ için İlâhî kabri şühedâyiçün İlâhî

Hibr-i 'ulemâyiçün İlâhî üftâdelerüz inâyet etle (Hakîkî, K 3/40)

[Fukarâ sabrı için, şehitler kabri için, ulema irfanı için, çaresiziz; bize yardım et.]

Lazikizâde Feyzullah K 5/59, Gelibolulu Mustafa Âlî K1/89, Mostarlı Ziyâî G 495/2 diğer beyit örnekleridir.

Ricâlülgayb'ın özelliklerine yaratılıştan vakıf olan Fukarâlar, fitratlarını korumuşlardır. Toplulukta iyiliği emreder, kalbi kırıkların gönlünü alırlar. Her zaman mazlumun yanındadırlar. Ârifler ile birlikte insanları doğru yola sevk ederler. Onların bu kutsal vazifeleri toplumda saygın bir kimlik kazanmalarını sağlamıştır. Velî tipi görünümündedirler:

Hüner-âmûz-ı vegâ saf-şiken-i dehşet-edâ

Dil-nevâz-ı fukarâ 'ârif-i sâhib-tecrîd (Gelibolulu Mustafa Âlî, K 4/10)

[Savaşçının becerisini öğreten, dehşete düşürecek derecede düşman düzenini bozan, Fukarâ gönlünü alan Allah'a yönelen ârifler...]

Nazarda tâlib-i dünyâ isem velî ma'nen

Tabî'atında musammem tarîkat-i fukarâ

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K 1/89)

[Görünüşte dünya taliplisi gibi görünsem de mânen velîyim. Yaratılışımda fukarâlık yolunda olmama karar verilmiş.]

Fukarânın ettiği dua Allah katında kabul olur, onların gözyaşı, ahı yerde kalmaz. Bu sebeple fukarâyı incitmemek gerekir, onların duası önemlidir:

Ebnâ-yı zamân emrin eder rıbka-i teslîm

Hayr üzre du'âsın fukarâ mültezem eyler (Erzurumlu Zihnî, K 17/26)

[Zamanın çocukları kadere boyun eğer. Hayr üzere Fukarânın duasını gerekli görür.]

Bî-dillere lutf eyle cefâ itme esirge

Câ'iz degül incitmek efendi fukarâyı (Mostarlı Ziyâî, G 495/2)

[Dilsizlere lutf eyle, cefa etme, bağışla. Fukarâyı incitmek câiz değildir.]

Bu hakîrûñ edâsını göreler

Fukarânuñ du'âsını göreler (Gelibolulu Mustafa Âlî, Kt. 9/20)

[Bu değersiz edasını görseler, Fukarânın duasını alırlar.]

Düstûr-ı mükerrem ki kemâl-ı kereminden

Endîşesi tahsîl-i duâ-yı fukarâdır (Nef'î, K 33/23)

[Çok bağış sahibi o cömert vezirin düşüncesi, fakirin duasının kazanmaktır.]

Girye itdürme gel 'uşşâkuna ey nahl-i cefâ

Kasdın oñmağsa alma sakın âh-ı fukarâ (Gümülcelineli Dürrî, K 4/1)

[Âşıkları ağlatma ey cefa fidanı (sevgili)! Niyetin iyileşmekse sakın Fukarânın ahını alma.]

Fukarâlar, sadece Allah'a itimat ederler, kimseye boyun eğmez, kimseden de bir şey beklemezler. Göz yaşı içinde Allah'tan niyaz ederler:

Biz ne mîr ü ne şâha mu'temedüz

Fukarâyuz bizüm Hudâmuz var (Beyânî, K 2/14)

[Biz ne vezire ne de padişaha itimad ederiz. Biz Fukarâyız bizim Allah'ımız var.]

Aglar iñler gice gündüz fukarâ

Pençe-i zâlîme girmiş zu'afâ (Priştineli Nûrî, K4 /23)

[Zayıflar zalimin pençesinde, Gece gündüz fukar ağlayıp, inlemekte.]

Dil-nüvâz-ı za'fâ Râbbına bahş-ı fukarâ

Müstehak birdür hem-nâm Habib-i Yezdân (Gümülcelineli Dürrî, K1/15)

[Fakirlere bahşeden, zayıfların gönlünü okşayan Rabb, aynı adla Habib-i Yezdan birdir.]

Behiştî G 486/1, Arpaemînizade Sâmi K21/5, Süheylî K4/16 diğer beyit örnekleridir.

Fukarâ, İslâmın farzlarını yerine getirir, ibadetlerini aksatmaz. Aşağıdaki beyit örneğinde, Hac vazifesi için Kâbe'ye gittikleri belirtilmiştir:

Zümre zümre fukarâ Ka'be-i dergâha revân

Fi'l-meşel Mekke'ye 'azm idici huccâc oldu

(Gelibolulu Mustafa Âlî, Kt. 103/2)

[Fukarâ zümreleri Kâbe yoluna revan oldu. Örneğin hacılar Mekke'ye gitmeye karar verdiler.]

Fukarâ, gönül sırlarını bilendir:

Mihri gönlümde nihân olduğın ol mâh bilür

Kimse bilmez fukarâ sırr-ı dilin şah bilür (Fuzûlî, G 2/1)

[Sevgisinin gönlümde gizli olduğunu o ay (sevgili) bilir. Fukarânın gönül sırrını kimse bilmez şah bilir.]

Tablo 8. “Fukarâ” Kavramın Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
16.	Arpaemînzâde Sâmi	K 21/5
16.	Behiştî	G 486/1
18.	Dürri Ahmed Efendi	K 22/9, TK. 57/2
18.	Edirneli Kâmî	M. 2/170, M.2/215
16.	Emrî	G74/4
16.	Fuzûlî	G 263/7
17.	Kafzade Faîzi	K 11/46
18.	Katipzade Sakıp	G407/9
15.	Kemal Ümmî	Trk. 1/2- 4, Trk. 1/ 2- 40
18.	Lazikîzade Feyzullah	K 5/59, K 14/16, K 14/33, M. 1/28,
16.	Mostarlı Ziyâî	G 495/2
17.	Nev’î	Trc. 2/37
18.	Said Giray	K 2/23.
17.	Süheyli	K4/16
17.	Vahyî	L 12/4, L 16/7

Tabloya göre “Fukarâ” tipinin her dönemde orantısız olarak şiirlerde kullanıldığı söylenilebilir. Genellikle kaside şeklinde yazılan beyitlerde tipin özelliklerine yer verilmiştir. Mesnevî, gazel, terkîb-i bend ve tercî-i bendelerde orantısız bir denklik söz konusudur.

4.5.3.3. *Sûfiyyûn (Sûfiler)*

Sûfî; Arapça bir kelimedir. *Yünlü, yün giyen* anlamına gelen bir kelimedir. *Sûfî* tek bir kişiyi, *sûfiyye* ise *sûfiler* topluluğunu ifade eder. *Sûfî*, *tasavvuf ehli velî* demektir. (Devellioğlu, 2010: 1121). *Gönlü saf, batında Hak ile olan, nefsinde ölen, Hak ile diri kalandır* (Uludağ, 2012: 322).

İbnü’l-Arabî’de *sûfiyye*, tasavvuftaki *sûfî* anlayışında mertebe kısmında ricâlülgayb hiyerarşisinde bir grubun adıdır. *Sûfiler*, güzel ahlâk sahipleridir. Hakk’a ermek için

çabalar, din ve dinin doğruluğunu tasdik etmek için yaşarlar; dinin emirlerini yerine getirmeye çalışırlar. Tüm insanlara karşı, kendi ahlâkları ile güzel yaklaşmanın bazen diğer insanları mutsuz edebileceğini düşünmüşlerdir. İçlerinde haset olan, güzel ahlaka karşı öfke ile yaklaşan kişilerden uzak durmuşlar, Allah'ın güzel ahlâklı kulları ile irtibat kurmuşlardır. Ahlâk sahibi, temiz ve salih kullarla iletişim kurmuşlardır. (Arabî, 1999, 3/400).

Klasik Türk şiirinde “sûfî” kavramı zahidin karşısında duran rindi sembolize eden bir tiptir. Şiirlerde de zahid tipine ait özelliklerden kaçınılması, gönül adamına layık bir insan olması gerektiği dile getirilir. Ricâlûlğayb “gayb erenleri/adamları” ifadesinde çoklu bir topluluktan söz edildiği için şiirlerde “sûfîyan/sûfîyye/sûfîler” kavramı taranmıştır. Gelibolulu Âlî, Ahmedî, Revânî, Esrar Dede, Bâkî, Usûlî, Karamanlî Aynî, Karamanlî Nizâmî, Sehâbî, Süheylî, Vahyî, Şeyhülislâm Esad, Mostarlı Hasan Ziyâî'den alınan beyitlerde şairler, genellikle sûfîlerin bulundukları mertebe gereği halleri üzerinden nasihatlerde bulunmuşlardır. Sûfîler ikiyüzlü olmamalı, hile ve küfürden kaçınmalıdır. Dünya malından uzak durmalıdırlar:

Kimisi hey'et-i sûfîyyede ta'ammuk eder

Girifte agına sâhil-nişîn olan cühelâ (Gelibolulu Âlî, K 3/6)

[Kimisi sûfîlerin şekline bürünerek derin düşünür kimisi de ağa yakalanmış şekilde sahilde oturan cahillerdir.]

Kurî tâciyle 'asâsını kılur 'âleme 'arz

Sûfîler gibi tutup şekl-i müdevver nergis (Karamanlî Nizâmî, K5/10)

[Zahidler)Yuvarlak şekilli nergisi sûfîler gibi tutup tek bir tacı ve asasıyla âleme gösteriş yaparlar.]

Halvet içre şol murâkîb sûfîler kim vardur

Her birinüñ fikr ü zikri dirhem ü dînârdur (Ravzî, G217/1)

[Halvet içinde Allah'a kendini adanmış sûfîler vardır ki her birinin fikri ve zikri daima dirhem ve dinardır.]

Onların sözleri hoş, baldan bile tatlıdır. Rind tipine büründükleri için şarap ve içki meclisleri uğrak yerleridir:

Sûfîler şîrîn kelâmuna Revânî doymadı

Eyü söz dirler ki tatludur şekerden baldan (Revânî, G 281/5)

[Sûfîler şirin sözlerinize Revânî doymadı. Onlar iyi söz söylerler ki şekerden ve baldan tatlıdır.]

Niçün imtizâc idemez sûfîler

İnen hoşdur âb u hevâ-yı kadeh (Mostarlı Hasan Ziyâî, G 48/3)

[Kadehin havası ve suyu hoştur. Sûfîler niçin bununla kaynaşmazlar?]

Aynı zamanda sûfîler marifet ilmi ile sahip oldukları için âriflerdir. Bu sebeple onların sohbetine doyum olmaz, her konu hakkında fikir sahibi olup yol gösterici olmaları onların en önemli özelliklerindendir. Gösteriştan kaçıp temiz kalpli oldukları vakit Allah'ın rahmetine kavuşacaklar, huzuru bulacaklardır. Sûfîlerin velâyet sancağını taşıdıkları aynı zamanda aşk abdâlî oldukları da belirtilmiştir. Aşk abdâlî olan kişinin kederi, üzüntüsü onu sarhoş eder, çektiği her sıkıntı kademesini bir derece daha yükseltir. İncelenen beyitlerde ricâlülgaybın genel özelliklerinin sûfîlerde de mevcut olduğu tespit edilmiştir:

Sûfîler bezmine 'âşık varayın dime sakın

'Ârif olan turup oturmaya nâ-dânlar ile (Revânî, G 359/3)

[Sûfîler 'âşıklar meclisine varayım demeyin sakın! 'Ârif olanlar cahiller ile oturmaya kalkmasın.]

Sûfî ider mi 'ârif olan tevbe-i nasûh

Mahbûb ile şarâb durur çün ğidâ-yı rûh (Revânî, G 38/1)

['Ârif olan sûfî nasûh tövbesi eder mi? Sevgili ile şarap ruhun gıdasıdır.]

Sûfîler ile sohbetümüz hiç alışmaz

Sâkî bize elbette gerek başka konukluk (Revânî, G190/2)

[Sûfîler ile sohbetimiz hiç birbirini tutmaz. Sâkî bize elbette başka misafirlik gerek.]

Gâh mescid kapısında geh der-i mey-hânede

Sûfî 'ârifdür Revânî dem urur her bâbdan (Revânî, G 289/5)

[Kâh mescit kapısında kâh meyhane kapısında. Sûfî 'ârifdir her konudan konuşur.]

E's-salâ ey sūfiyân-ı 'aşk gûş eden sözüm

Mey içip mahbûb sevmek hûb pendimdir benim (Esrar Dede G 186/5)

[Ey aşk sofuları! Sözümü dinleyin. İçki içip sevgiliyi sevmek öğüdümdür benim.]

Sûfilerin gönlündeki gam ateşi onları Hakk'a yaklaştırır. Mostarlı Ziyâî, aşağıdaki beyit örneğinde dans eden bir sūfînin o anki halini yadırgamamak gerektiğini normalleştirmiştir. “Rakkâs” bir semazen ya da bir tarikat mürşidini sembolize eder. Sûfilerin raks halinde gözükmesi kendilerini dünyadan soyutlayıp Hakk ile bâtın olmaya çalışmalarından kaynaklıdır:

Cemâdâtı gamun tahrîk iderdi

'Aceb mi sūfîler olursa rakkâs (Mostarlı Hasan Ziyâî, G 200/3)

[Şaşılacak şey mi? Sufiler dans etmeye başlayınca senin gamın, topluluğu kıskırtırdı.]

Bir tarikat ulusu, mutasavvıf kimliğe sahip kişiler de sūfîler zümresinden olabilir, mürşidleri onların erkânını devam ettirebilir:

Sūfîlerün ol menba'idur meşrebi andan

Her mürşid anun cüz'i ol erkân gülidür (Kemal Ümmî, K24/8)

[(Hoca Ali), sūfîlerin kaynağıdır. Her mürşid onun erkânının bir parçasıdır.]

15. 16, 18, ve 19. yüzyıl şiirlerinin beyit örneklerinde “sūfîyyûn” tipinin çoğunlukla gazel nazım şeklinde kullanıldığı söylenebilir. “Sūfîyyûn” kavramını, belli bir tasavvufî zümreye bağlanmış şairlerin şiirlerinde bir tip modeli olarak görme olasılığı daha yüksektir.

4.5.3.4. Ubbâd/ Âbid (İbadetleri Yerine Getirenler)

Ubbâd, âbid kelimesinin çoğuludur. Âbid, ibadetlerini yerine getiren, kendini farz ve nafile ibadetlere veren, kurtuluşun ibadette olduğunu düşünen kullardır (Uludağ, 2012: 20).

İbnü'l-Arabî'ye göre âbidler, farz ibadetlerini dosdoğru yerine getiren kişilerdir. İbnü'l-Arabî, ubbâd mertebesinin vazifelerini açıklarken, Enbiya suresinin 21/73. ayetinde geçen “Onlar bize ibadet edenlerdi.” ayetini delil göstermiştir. Âbidler, kendilerini sadece ibadete vermiş, inzivaya çekilmişlerdir. Uzlet haline bürünerek günahlardan uzak durmaya çalışmışlardır. Onların kalpleri temiz, haset, kin gibi duygular barındırmayı aç

gözlülükten sakınmışlardır (Arabî, 1999: 4/ 276). Onları, ilahi marifetleri, sırları, melekût âlemini düşünmek korkutmaz. Klasik Türk şiirinde “ubbâd” tipinin özelliklerini ortaya çıkarıcı beyit sayısı sınırlıdır.

Nâbî, Muhyî, Hakîkî ve Behiştî’nin şiirlerinde “ubbâd ve âbid” kavramlarına ait örnek beyitler tespit edilmiştir. Taranan diğer Divan’larda bu kavrama dair beyit örneği bulunamamıştır fakat ulaşılamamış daha sonra gözden geçirilecek olan Divan’larda bulma olasılığı da vardır. Tespit edilen beyitlerde ricâlûlgayba ait özelliklerin âbidlerde yer aldığı ve bu kavramın âşık tipini simgelediği söylenebilir. Ubbâd (âbidler) vakitlerini ibadetle geçirip nura boğulurlar. Aşk muhabbeti kalplerini sardığı vakit kendilerinden geçerler. Zamanlarını genellikle namaz kılarak geçiren âbidlerin kıblesi sevgilinin bulunduğu kutsal mekândır. İbadet ettikçe gönüllerini aşkın muhabbeti sarar ve kalplerine ferahlık gelir:

Sen tururken ‘amelinden ider ümmîd-i necût

Kirm-i şeb-tabâ bakar mihr tururken ‘ubbâd (Nâbî, K2/114)

[Sen dururken amelinden kurtulacağını ümit eder. Güneş dururken âbidler ateş böceğine bakar.]

Kaşî tâkında görüp mest gözi düşdüğünü

Mest olup düşmede mihrâb-nişîn çok ‘ubbâd (Muhyî, G 160/4)

[Sarhoş gözünün kapandığını kaşından anlayıp, çok ubbâdın sarhoş olup mihrapta düştüğünü gördük.]

‘Ubbâd anuñ ‘ibâdeti içinde gark-ı nûr

‘Uşşâk anuñ mehabbetine kıldı mahv-ı zât (Hakîkî, K66/32)

[Âbidler onun ibadeti içinde nura boğuldular. Âşıklar onun muhabbetine kendilerini mahvettiler.]

Ol ki yohdan yaratdı bunca ‘ibâd

Kible-i cân-ı cümle-i ‘ubbâd (Hakîkî, K30/1)

[O, bunca kulu yoktan yarattı. Bütün âbidlerin canının yöneldiği kutsal yer.]

‘İşk eri dil-ber cemâl-i ka’besin ider tavâf

Anda ki ‘ubbâd dutar bil mesâcidde sufûf (Hakîkî, G 291/5)

[Âbidler mescitlerde saf tutarken, Aşk erinin (de), sevgilinin Kâbe’ye benzeyen yüz güzelliğini tavaf ettiğini bil.]

‘Ubbâd anuñ ‘ibâdet-i zevkında dil-fürûz

‘Uşşâk anuñ mehabbet-i şevkında cân-fişâ (Hakîkî, G 477/7)

[Âbidler onun ibadet coşkusunda gönüllerini ferahlatırlar. Âşıklar onun muhabbet coşkusunda canlarını feda ederler.]

Ne hizmetkâr-ı sultânem ne gavgâ-yı ‘abîdüm var

Harîf-i fârigu’l-bâlem ne şeyh u ne mürîdüm var

Ne beg yanında maksûdum ne paşadan ümîdüm var

(Behîstî, Ms.3/3)

[Ne sultanın hizmetkârıyım ne de âbidlik kavgam var. Huzurun yerinde ne şeyhim ne de müridim var.]

Âbidler eşiginde gözü dür-fişân olup

Ârifler ayagında yüzü hâk-i râh idi (Ahmed Paşa, Trk. 3/8)

[Âbidler kapısında gözünden inciler saçıp, ârifler ayağında yüzünü toprağa kapadı.]

Görmez iken rü’yade refik oldum Ubbâde

Tâat için seccade serdim elhamdülillâh (Aydî Baba, G 126/5)

[Görmezken rüyada âbidlere yoldaş oldum, ibadet etmek için şükür seccade serdim.]

Ruz-ı ezelde eylemiş ben kuluna anı nasib

Ubbâda virmiş cenneti ol sahib-i fazl u ata (Kuddûsî, G68/2)

İlk yaratılış gününde bana nasip eylemiş, fazilet sahibi cenneti ubbâda vermiş.]

Kuddûsî G 9/4, G68/1, G 116/5, G 131/4, G300/4, G 177/5, G318/2, G 557/6, G 454/3 beyitleri ubbâdın kendilerini ibadete verip ilâhî aşk ile coşa geldikleri ile ilgili diğer beyitlerdir.

Tablo 9. “Ubbâd” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIMŞEKLİ/BEYİT NUMARASI
18	Kuddûsî	G 158/7, G 368/5, G 130/9
18.	Esrar Dede	G 11/29

15 ve 17. yüzyıl şiirlerinde tespit edilen “ubbâd” tipinin âşık rolünde görüldüğü söylenebilir. Yukarıdaki tabloda tanık beyitlere eklemediğimiz şairlerin beyitlerinde yer verdikleri ubbâd tipinin beyit bilgileri verilmiştir. 18. yüzyıldan Kuddûsî ve Esrar Dede’de gazel nazım şeklini kullanarak ricâlûlgayb grup tipinden ubbâdın görünüşlerine beyitlerinde yer vermişlerdir.

4.5.3.5. Zuhhâd (Zahidler)

Zuhhâd, Arapça kökenli olan ve "zâhid" kelimesinin çoğuludur. "Zühd" kelimesi, lügatte *bir şeye meyletmemek, rağbet etmemek, yüz çevirmek, ilgisiz davranmak ve terk etmek* gibi anlamları içerir. Zuhhâd, dünyaya rağbet etmeyen, dünyadan yüz çeviren kişilerdir. Tasavvufî bir terim olarak zühd ile ilişkili olarak, çeşitli tanımlar ve yorumlar yapılmıştır. Bunlar arasında *elde bulunmayan şeyin gönülde de bulunmaması, dünyayı terk etmek, kimin eline geçerse geçsin ona aldurmamak, nefsin zorlanmadan dünyadan yüz çevirmesi, dünyayı küçümsemek, tercih yapmak gerektiği zaman ahireti seçmek, Allah’tan başka her ne varsa hepsinden zâhid olmak* gibi ifadeler bulunur (Uludağ, 2012: 389). Kendisinde bu nitelikler bulunan kişiye zâhid denilmiştir.

İbnü’l-Arabî’ye göre, ricâlûlgaybdan bir grup da zuhhâd yani zâhidlerdir. Bunlar, kendi istek ve iradeleriyle dünyayı terk edenlerdir (Arabî, 1999: 3/266). Zahidler dünya ve ahirette Allah’tan başka her şeyi bırakırlar, her şeyden yüz çevirerek yaşarlar. Her türlü zevke karşı koyarak kendilerini ibadete verirler.

Ricâlûlgayb grubu çoklu velî zümresini kapsar. Şiir taramalarında “zuhhâd” tipinin özelliklerini ortaya çıkaran veriler, tek bir tipi ifade eden “zahit”e göre daha sınırlıdır. Aynı zamanda şairler, zahid tipini tasvir ederken genellikle kaba sofu olarak nitelendirmişler, zahitlere ikiyüzlü olmamaları, yalan, hile ve gösterişten uzak durmaları, sûfilerin gerçek âşık oldukları onların yolunda gitmeleri ile ilgili nasihatlerde bulunmuşlardır. Şiirlerde, zahitler dünya malına, makama düşkün, toplumda dışlanan taraf olarak belirtilmiştir. “Zahit” tipinin yergi tavrıyla işlendiği beyit örnekleri, ermişlik özelliğinin bulunduğu beyitlere nazaran daha çoktur.

Ricâlûlgayb grubunun bir tabakası olan “zuhhâd” tipi, velîlik özelliği gereği dünyayı, malı ve mülkü terk eder. Klasik Türk şiirindeki beyitlerde zahitlerin bulunduğu makam ve davranışları, gösteriş ve dünyaya bağlılık konusunda eleştirilirken, ricâlûlgayb grubundaki zuhhâdın halleriyle bâriz bir tezatlık söz konusudur.

Gelibolulu Mustafa Âlî, aşağıdaki beyit örneğinde, zühhâdın ricâlülgayb özelliği gösterdiğini ve abdâllardan sayıldığını ifade eder:

Vasf eyleyürek pîr-i mugân bâde-i nâbı

‘Âlî gibi zâhidleri abdâl ideyazdı (Gelibolulu Âlî, G 1372/5)

[Meyhaneci has şarabı anlatarak Ali gibi zahidleri neredeyse abdâl olarak sayacaktı.]

Sırrı Rahile Hanım da zahitten, Abdülkâdir-i Geylânî'nin evliyânın kutbu olduğunu ve müridlerini irfan bilgisinden habersiz zannetmemesini istemektedir. Bu ifadeleriyle zahidin de ricâlülgayb hiyerarşisinin bir zümresi olduğunu ortaya çıkarır:

Bâz-ı eşheb pîrimiz sultân-ı kutb-ı evliyâ

Ta ‘n edip bî-gâne sanma bizleri sen zâhidâ

Biz gedâyız sûretâ ammâ cihân sultânıyız

Sâlikân-ı Şeyh ‘Abdü’l-kâdir-i Geylânîyiz (Sırrı Rahile Hanım, Trc. 3)

[Ey zahid! Sen bizi ayıplayıp irfansız zannetme. Pîrimiz, evliya kutbunun sultanı, Abdülkadir Geylani'dir. Biz dilenci görünürüz ama cihan sultanıyız. Abdülkadir Geylani'nin müridleriyiz.]

Ricâlülgayb özelliklerinden biri de velîlerin dua etmeleridir. Nâbî'nin aşağıdaki beyit örneğinde zâhitlerin ellerinin dualı yani şifalı olduğu belirtilmiştir:

Sa ‘adet ile semend-i murâda bindükçe

Tuta rikâbını dest-i du’a ile zühhâd (Nâbî, K14/71)

[Mutlulukla murat atına binince zahitler dualı elleri ile atın üzengisini tutsunlar.]

Ricâlülgayb grubu ârif sıfatına da sahipken zühhâdın beyitlerde ârifin yanından geçemeyeceği, zâhidin marifet meydanında sesinin çıkmayacağı ifade edilir. Zâhid makam olarak en aşağı tabakaya çekilmiş, marifet meydanında yok sayılmıştır:

Girseler cevlâna ‘ârifler geçerler ‘arşı hep

Ma‘rifet meydânına zâhid senün çıkmaz harun (Nehcî, G 246/3)

[Ârifler gezmeye karar verseler gökyüzüne kadar çıkarlar. Marifet meydanında zahidin (sesi)dikenini çıkmaz.]

Rindlerin zahidlere göre mertebesi daha yüksektir. Âşık vasfı ile nitelendirilen rindler gaflet uykusundan uyanır, dünyadan el etek çekerler. Zahidler ise dünyaya tamah ederler, onların yaptıkları işte yalan, hile vardır. Ricâlülgayb grubuna ait hangi özellik varsa aşağıdaki beyit örneklerinde zâhidler bu grubun dışında kalmışlar, tam tersi davranış göstermişlerdir.

Zahidler yoldaş olamaz, âriflik kimliği onlarda bulunmaz, yaptıkları işte hile vardır, insanlara kötü örnek teşkil ederler:

Uymazam zâhidlere zîrâ ki rind meşrebem

Varmazam vâ‘izlere zîrâ ki söyler bî-savâb (Nigârî, G 59/7)

[Zahidlere uymam zira ben rind meşrebim. Vâizlerin sözlerine kanmam ki onlar sevapsız sözler söyler.]

4.5.3.6. Efrâd (Fertler)

Efrâd (Tekler), *ferd* kelimesinin çoğuludur. Ferd; *tek olan birler* demektir. Efrâd, *kutbun gözetimi dışında kalan gayb erenlerinden* ibarettir. Bunların sayısı yoktur. Efrâd Hz. Peygamber’e bağlanarak O’nun tecellisine mazhar olmuştur (Uludağ, 2012: 117).

Efrâd, İbnü’l-Arâbî’de mertebe ricâli içinde yer alır. Efrâd yeryüzünde yaşayan insanların en kâmilleridir. Onlar vaktin fertleridir. Ashâb-ı kirâm efraddan sayılır. Efrâd sayısız olup, şeriat dilinde bunlara "mukarrabûn" denir. Velîlerin gözdeleri olan efrâd, velîler içindeki özel kimselerdir. Onlar, insan türünde, melekler içindeki büyük melekler gibidir (el-Hakîm, 2017:130). Efrâdın makamları, siddîklık ve şeriat getiren Peygamberlik arasındadır. Bu makam, tasavvuf ehlinin çoğunun bilemediği yüce bir makamdır. Onlar şeriat diliyle Hakk’a yakınlaşmış kimselerdir. Efrâd, kutbun dairesi dışındadır bu sebeple diğer tabakalardan daha özel sayılmıştır. Efrâd, Hak’tan başkasını görmez (Arabî, 1999: 3/ 232).

Fertler zümresinde ashâb-ı kirâm bulunur. Onlar hüznünlüdür:

Toldı efrâd-ı muhâcir ile beytü’l-hazenüm

Galibâ böyle idi hâne-i ashâb-ı kirâm (Yenişehirli Avnî, K 30/106)

[Göç eden fertler ile hüznler evi doldu. Sanırım ashâb-ı kirâmın evi böyleydi.]

Fertler/efrâd daima imtihan içindedirler, onlar acı çekerler:

Feryâd ederse haşre dek efrâd-ı kâ'inât

Olmaya bu musîbete göre figân dahi (Ahmed Paşa, Trk. 29-2/11)

[Kâinatın fertleri haşre dek haykırıyorsa bu belalara göre daha acı feryat bulunmaz.]

Hız. Muhammed, fertlerin en şerefliş, ilk yaratılan ruhtur:

Şerîf-i enbiyâ sultân-ı 'âlem seyyidü 'l-kevneyn

Kemâl-i evvel-i mâhiyyet-i efrâd-ı insânî (Erzurumlu Zihnî, K 5/22)

[Âlemin efendisi, âlemin sultanı, nebîlerin şerefliş Hız. Muhammed. İlk yaratılan ruhtur.]

Tarikat uluları da fertlerin öncüsü sayılır ve yoldaş olma vasfı taşırlar:

Efrâd-ı Mevlevî'ye o hem-pâlik etdi hem

Kendi rehinde kendini hem-reh bağışladı (Esrar Dede, G 256/4)

[O hem Mevlevî fertlerine yoldaşlık etti hem de kendi yolunda kendini arkadaş olarak adadı.]

Şairler, kendilerini fertler grubuna dâhil etmişlerdir. Onlar bu zümre içinde mutlu ve huzurludurlar. Fertlik mertebesine kemâle ermiş kullar erişebilir:

Hakka vâsılsın Nesîmî bî-gümân u şühhesiz

Bî-nihâyet dünya açdun gör kamu efrâdlar (Nesîmî, G 70/6)

[Nesimi Allah'a şühhesiz kavuştun. Tüm kulların (fertlerin) olduğu sonsuz bir dünya açtın.]

Benem zemânede fazl u hünerle bî-hemtâ

Benem kemâlle efrâd içinde şimdi ferîd (Ganizade Nadîrî, K 24/30)

[Zamanın eşi, benzeri olmayan fazilet ve hüner sahibi benim. Şimdi efrad içinde olgunluğa erişmiş tekim.]

'Asrınıñ şâdânıdır bi 'l-cümle efrâd-ı enâm

'Ahdiniñ müştâkıdır yek-pâre erbâb-ı du 'â (Erzurumlu Zihnî, T 2/21)

[Zamanının tüm fertlerinin mutlusudur. Dua sahiplerinin tümü Ahdî'nin özleyenidir.]

Hazret-i kutbun olur dâ'iresinden hâric

İlmine olmağ ile vâris-i kâmil efrâd (Nâbî, K2/64)

[İlmine varis olan kâmil efrad, kemale ermiş verasette bulunan kişiler, Hazret-i kutbun dairesinin dışında olur.]

Fertler, darda kalana yardım eder, imdada yetişir:

*Kat‘-ı ümîd olma lutf-ı Mevlâdan
İmdâdına yiter Seyyidü'l-efrâd (Nigârî, Trc.838/8-3)*

[Allah'ın ihsanından ümidini kesme. Efrâdın ulusu imdadına yetişir.]

Kabûlî, aşağıdaki beyitinde bir tek Allah'tan niyaz ettiğini, âlemin fertlerine ihtiyacı olmadığını belirterek, dönemdeki kişilerin efrâddan yardım istediğini açığa çıkarmış, efrâdın yoldaş ve yardımcı olma olasılığını düşündürmüştür:

*Niyâzum Hakkadur müstagniyin efrâd-ı ‘âlemden
Kabûlî ihtiyâcum yok Hudâdan gayrı bir ferde (Kabûlî, G 345/7)*

[Yalvarmalarım Allah'adır. Âlemin fertlerini umursamam. Kabûlî Allah'tan başka ferde ihtiyacın yok.]

Efrâd tipinin klasik Türk şiirindeki görünüşleri Neşâtî, Kabûlî, Nigârî, Nâbî, Erzurumlu Zihnî, Nesîmî, Ganizade Nadîrî, Esrar Dede, Ahmed Paşa'nın beyitlerinden alınan örneklerle yukarıda değerlendirilmiştir. Bu beyitler dışında diğer örneklerine rastlanılmamıştır. Elde edilemeyen diğer Divan'larda hatta mesnevilerde örneklerine rastlanması mümkündür. 14. yüzyıldan 19. yüzyıla gelinceye dek efrâdın toplumda kabul gördüğü ve bu durumun şiirlere yansıdığı açıktır.

4.5.3.7. Ümenâ (Eminler)

Ümenâ (emin kişiler), bâtınî hallerini asla zâhiririne yansıtmayan Melâmîlerdir. Melâmetîler ve ricâlülgayb taifesinin en üstünlerinden bir grubun adıdır. Sözlükte “kendisine güvenilen, sözünde duran, başkalarından korkmayan kimse” anlamındaki “emîn” kelimesinin çoğulu olan ümenâ bazı hadislerde şehitleri ve müezzinleri niteleme bağlamında kullanılmış, âlimler ve dinde anlayış sahipleri peygamberlerin eminleri şeklinde vasıflanmıştır (Çift, 2012: 302)

Ümenânın melâmîlere benzetilmesinin nedeni, yüklendikleri ilâhî emaneti, yaşadıkları mânevî halleri, kalplerine gelen keşf ve esrarı başkalarına bildirmemeleri; ilim, hal, amel ve derece bakımından insanların en üstünü ve seçkini olmalarına rağmen nefislerini kınamaktan vazgeçmemeleridir (Kâşânî, 2014: 225).

İbnü'l-Arabî sûfîler topluluğu içerisinde ümenâyı “en hayırlılar” zümresine yerleştirmiştir. Ümenâ, Melâmîyeden bir taifedir. İmanın gerektirdiği ibadetleri yerine getirmek amacıyla halkla beraber oldukları için hâlleri hakkında pek bir şey bilinmez.

İbnü'l-Arabî'ye göre ümenâ melâmîler gibi yaşar, bâtinî hallerini zâhirlerine yansıtmaz, iyiliklerini açıklamayıp kötülüklerini de gizlemez. Onlar ilâhî sırları dile getirmekten kaçınan, olağanüstü hallerini herkesten saklayan iyiler topluluğudur. Kendilerini halk içinde gizlediklerinden hallerine dair hiçbir şey bilinemez ve makamları ancak kıyamet günü âşikâr olur. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, ümenâ kelimesiyle aynı kökten gelen “emânet” kelimesi arasındaki etimolojik bağlantıdan hareketle ümenânın Allah'ın insana verdiği emanetin gerçek sahibi olduğunu söyler ve Hızır'ı eminlerden sayar (Çift, 2012: 302).

Taranan Divan'larda ümenâ kavramına ait çok fazla beyit örneği tespit edilememiştir. Farklı Divan ve diğer edebi metinlerde “ümenâ” tipinin farklı özellikleri ile karşılaşmak mümkündür.

Gelibolulu Mustafa Âlî aşağıdaki beyitlerinde “ümenâ”yı halk içinde “hayırlı ve güvenilir insanlara” işaret eden bir tip olarak göstermiştir. Ümenâ, iman eden, İslâm hukuk kaidelerini yerine getiren güvenilir kişileri temsil eder:

*Dilüm vedî'at-ı dîn-i mübîne kıldı âmîn
Şu demde kim ümenâ cümle didi âmennâ*

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K1/107)

[Bütün eminler; “İman ettik, inandık”, dediklerinde; dilim (de) İslâm dininin emanetine; “âmin”, dedi.]

*Emîn degül ümenâ töhmet-i hıyânetten
Birer tarîk ile kâm almak üzere her muhtâl*

(Gelibolulu Mustafa Âlî, KT 767/104)

[Ümenâ hainlik suçundan emin değil. Her hileci mutlu olmak üzere birer yol alır.]

*Ümenâda nazîri nâdirdir
Fahrü'l-Eşbâhu ve'n-nezâ'ir'dir* (Gelibolulu Mustafa Âlî, M.1/8)

[Ümenâda Fahrü'l-Eşbâhu ve'n-Nezâ'ir'in eşi benzeri nadirdir.]

*Ümenâ bâkî-i tansîf ile tagrîk itmiş
Eylemişler niçe mahsûli arada inkâr* (Gelibolulu Âlî, K 111/32)

Ümenâ/eminler grubuna ait tespit edilen örnekler yukarıda verilmiştir. 16. yüzyıl şairlerinden Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Divan'ında örnek beyit bulunmuştur. Klasik Türk şiirinde ümenâ kavramının geçtiği beyitler kısıtlıdır.

4.5.3.8. Kurra (Okuyucular)

Sözlükte “okuyucu; âbid ve zâhid” mânalarındaki kârî kelimesinin çoğuludur. *Hafız, Kur'an okuyan, sofı ve zahidi* karşılar (Uludağ, 2012: 222).

İbnü'l-Arabî'ye göre kurrâ, Allah'ın ehli ve seçkinleri (hâssa) olan kimselerdir. Kur'an okuyan, Kur'an'ı ezberleyen, Kur'an ile amel eden kimselerdir. Kur'an ehli olan kimseler Allah'ın ehilleridir (Arabî, 1999: 1/427).

Taranan Divan'larda, Kur'an okuyanları ifade eden “kurrâ” kavramına pek rastlanılmamış; Bâlî'nin bir beyitinde kurrâ tipinin aynı zamanda marifet ve hüner sahibi kişiler oldukları belirtilmiştir:

Kurrâ vü 'ilm-i fazl-ile toldı cevânibi

İltidiler ehl-i sünneti anda cemâ'ate (Bâlî, K 4/9)

[Etrafı marifet ilmine mensup ve Ku'an okuyanlarla doldu. Cemaate sünnet ehlini ilettiler.]

4.5.3.9. Ahbab (Dostlar)

Ahbâb; Arapçadır. *Seven, sevilen, sevgili, arkadaş, dost, bildik, tanıdık* vb. anlamlara gelen “habîb” kelimesinin çoğuludur. Ahbâbın sayısı yoktur; sayıları artar ve azalabilir. “Allah öyle bir kavim getirecek ki, Allah onları sevecek, onlar da Allah'ı sevecekler.” (Maide, 5/54) ayetine binaen ahbâb grubu Allah'ın dost edindiği özel kullarından sayılır (Arabî, 1999: 3/ 480). “Allah hiç kimseye gücünün üstünde bir yükümlülük vermez.” (Bakara 2/286) ayeti üzerine, Allah kullarını nefsâne arzulardan uzaklaştırmak üzere, bununla birlikte kaldırabilecekleri güç kadar imtihana sokmaktadır. Allah kullarını çok sever ve derdi, kuluna taşıyabileceği kadar verir. Ahbabın da bu dünyadaki imtihanı Allah katında sevildiklerindendir ve mükâfatın Cennette verileceğine inanılır. Ahbâb zümresi temiz kalpli, iyi niyetli kişilerden oluşur. Onların sevgisine hiçbir kir bulaşmamıştır.

Genellikle beyit örneklerinde şairlerin içinde bulundukları ortamda sırlarını, mutluluklarını, üzüntülerini paylaştıkları kader ortakları olan arkadaşları için ya da dönemde yaşanan sosyal bir olguya aynı fikir ile yaklaşan, aynı gelenekten beslenen kişiler için ahbâb kavramı kullanılır.

Klasik Türk şiirinde Nev'izâde Atayî, Arpaemînizâde Sâmi, Süheylî, Arşî, Lebîb, Ahmed Paşa, Yenişehirli Avnî, Mezakî, Erzurumlu Zihnî, Nigârî, Hakîkî, Neşâtî “ahbâb” kavramını dosttan ziyade ricâlülgayba ait bir grup olduğu bilinciyle kullanmışlardır.

Ahbâb grubu şeyh ve tarikatlardan bağımsız, kendi iradesiyle insanlara yardım eden, Allah'ın onlara lutfunu ihsan ettiği iyilik duygusunu toplumla paylaşan velîlerdir. Tek dostları Allah olduğu için bu grup, herhangi bir tarikata bağlanmaktan kaçınır, bağımsız hareket eder:

Ahbâbını ne çöllere kor 'âkıbet göre

Hîç şeyhe tapşura mı ihtiyârını (Nev'izâde Atâyî, G 224/2)

[Dostunu ne çöllere bırakır akıbetini görmek ister. O seçimini hiç şeyhe iletir mi?]

Genel itibariyle halk arasından seçilen müminlere kılavuzluk eden, duaları kabul olan sadık kişilerdir. Sahabeler, müminler, siddîklar ahbâbdan sayılır. Allah'ın dostu olan bu kişiler aynı zamanda evliyâ olarak da nitelendirilmişlerdir:

Hem Râsulün âl ü ashâbı hakı

Hâcir ü ensâr u ahbâbı hakı (Arşî, Msn. I /28)

[Hem Peygamberin sülalesi ve O'nu gören müminlerin hakkına; hem de hicret edenlerin, koruyucuların, dostların hakkına!]

Ol güzîn-i halkdur mir'at-ı sırr-ı Mustafâ

Cümle ahbâbında var âsâr-ı eshâb-ı güzîn (Ganizâde Nadîrî, K 23/28)

[O Hz. Muhammed'in sır aynası, yaratılmışların seçkini. Cümle dost ve ahbâbında seçkinlerin izleri var.]

Mümtâz-ı nev'-i âdem a'lâm-ı kâ'inât

Ahbâb-ı Kirdgâr -ı muzafferdir evliyâ (Erzurumlu Zihnî, G 2/3)

[Saf halleri evliyâlığın işaretidir. Onlar diğer insanlardan ayrılan, Allah'ın dostları olan evliyadır.]

Ashâb u Ehl-i Beyt'i hem ahbâb u tâbi'in

Ana uyup Hakk'a kılurıdı 'ibâdeti (Kemal Ümmî, K 23/46)

[Hem sahabeler ve ehl-i beyt hem dostlar ve müminler ona uyup Allah'a ibadet etti.]

Men bende-i ahbâb-ı Resûlu'llâhım

Ne Hârîciyim ne Şi'î-i güm-râhım

Hem bende-i Bû-Bekr ü 'Ömer 'Osmân'ım

Hem hâk-i reh-i 'Alı Velîyyu'llâhım (Esrar Dede, R.95)

[Ben Resûlullâh'ın dostlarının kuluyum. Ne Hârîciyim ne de Şîi topluluğundanım. Hem Hz. Ebu Bekir'in, Hz. Osman'ın, Hz. Ömer'in hem de Hz. Ali'nin yolunun toprağıyım.]

Kemal Ümmî K 127/3, Lebîb K 13/70, Usûlî M. 1/108 beyitleri, ahabbın Ehl-i Beyt, mümin, temiz kalpli kullar arasından seçildiğine dair bilgi veren diğer beyitlerdendir.

Tanımı “seven, sevilen” mânâsını karşıladığından onların imtihanları sabırla ilişkilidir. Çünkü Allah sevdiği kullarını imtihan eder ve mükâfatını Cennette verecektir. Lebîb ahabbın sevgi üzerine olan imtihanında çok çaba sarf ettiğini ve Allah'ın lütuf bahçesinde mükâfata ereceğini aşağıdaki beyitte ifade etmiştir:

Bâgbân-ı ravzatü 'l-ahbâb-ı kilî-i zü 'l-minen

Eyleyip teşmîr-i sâk-ı sa 'y pür-sevdâ ile (Lebîb, T 1/1)

[Allah'ın kalemi ile çizilmiş dost bahçesinde çokça sevda ile çaba sarfedilmiş.]

Rahmet-serây-ı cennet-i fazluñda cem ' idüp

Ahbâb zümresinde Süheylîyi hemdem it (Süheylî, Trk.1/5-5)

[İyilik cennetinin rahmet dolu sarayında toplanıp, ahabb zümresinde Süheylî'yi arkadaş edin.]

Feyzinden anun bu 'Arşî dâ'im

Ahbâba ider beyân-ı esmâ (Arşî, G 9/7)

[Arşî'nin her zaman ahabba Allah'ın esmalarının açıklamasını yapması Allah'ın ihsanındandır.]

Ahabb, yardım eden, yol göstericidir Allah'ın şerefine naîl olmuş kullarıdır:

İlm-i Fazl ile bu gün mürşid-i şeyh u şâbuz

Mülk-i zât-ı kadîme piş-rev-i ahabbuz (Arşî, Mh. 2/1-1)

[Fazlullah'ın ilmi ile bugün ihtiyar ve genç yol göstericileriz. Ezeli olan Allah'ın mülküne, öncü dostlarız.]

Izz ü şânı olup terakkî-yâb

Himmet ile refî' ola ahabb (Lebîb, M. 1/60)

[Dost, yücelik ve şeref ile ilerleyip yardım ile yücelsin.]

Dü-cihânda bula ahabbâ nev-â-nev 'izzet

Reh-beri nusret ola bedrakası lutf-ı Hudâ (Erzurumlu Zihnî, K18/78)

[İki cihanda dostu yepyeni 'izzet bulsun. Yol göstericisi Allah'ın lutfu, kılavuzu yardımcısı olsun.]

Ahabba değil düşmene de eyleye Zihnî

Hallâk-ı cihan lutfi ile tevfkini yoldaş (Erzurumlu Zihnî, G 168/5)

[Zihnî! Dosta değil düşmana da kainâtın yaratıcısının lutfu ile Allah'ın yardımını yoldaş eyle.]

Lebîb, Mh. 7/18-3, Hüdâyî Kadîm G 98/4, beyitleri ahabbın yoldaş ve yardımcı olması ile ilgilidir.

Tablo 10. "Ahabb" Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
15.	Tacizade Cafer Çelebî	K6/13
15.	Kemal Ümmî	K127/23
16.	Gelibolulu Mustafa Âlî	M2/65
16.	Kabûlî	G 358/4
16.	Usûlî	M. 1/108, Msd. 3/3
18.	Lebîb	M.1/60, T1/1, G4/4, K 13/70, K29/1, G37/3, M. 7/28-3,
18.	Said Giray	G97/6

15, 16, 18. yüzyıl şiiirlerinde dostluk, sevgi ve temiz kalbe işaret eden ahabb, Allah'ın iyi kalpli özel kullarından oluşur. Ricâlûlgayb hiyerarşisinde Allah'ın dost edindiği, cennetle mükâfatlandığı kullarıdır. 18. yüzyıl şairi olan Esrar Dede, beyitinde doğrudan ahabbın ricâlûlgayb ile ilgisini kurmuş, sahâbe-i kirâmın ahabb, Peygamber'in dostu olduğunu belirtmiştir.

4.5.3.10. Ahilla (Kardeşler)

Sözlük anlamı; *sadık, hâlis, candan dostlar* anlamına gelen ahillâ, "halîl" kelimesinin çoğuludur. Halîl ise dost, arkadaş gibi anlamlara gelmektedir. Ahilla, ricâlû'l-meratib grubundandır, sayıları değişkenlik gösterir, artıp azalabilir.

İbnü'l-Arabî'ye göre dostluk Allah ile kul arasındadır, insanlar arasında dostluk gerçekleşmez. Çünkü maddî olan şeylerin hakikatleri birbirinden farklıdır. Tek bâkî olan

Allah'tır. Eşyanın varlığı, Allah'ın varlığıdır. Bu sebeple dostluk beşer ile değil, Allah ile kurulur (Atlı, 2011: 154). İncelenen Divanlar sonucunda taranan beyitlerde “ahillâ” kavramına rastlanamamıştır. Bu kavram ile aynı anlamı karşılayan “ahbâb” terimi ricâlülgayb taifesindeki dostları sembolize etmektedir. Allah'ın dostları olan kişiler bu grubun temsilcilerini oluşturur. Halka yardım etmek, etrafa iyilik yayıp mü'minlere kılavuzluk etmek bu grubun görevleri arasındadır.

Klasik Türk şiirinde “ahillâ” kavramının doğrudan kullanımına rastlanılmamış, şairlerin “dostlar, arkadaşlar” kavramını karşıladığı ve ricâlülgayb tabakasının bir kolunu oluşturan “ahbâb” kavramını kullanmayı tercih ettikleri görülür.

4.5.3.11. Muhaddesûn (İlham Alanlar)

*Muhaddes/ Mükelle*m sözlük anlamı *kendisiyle konuşulan, kendisine hitap edilen mânâsındadır*. Tasavvufta *kendilerine ilham gelen, gaybdan sesler işiten, meleklerle irtibat kuran velîleri* karşılar. Muhaddesûn kavramıyla, gaybten ilham yoluyla bilgi alabilecek derecedeki Allah dostları kastedilir. Muhaddese; *konuşma* demektir. Hakk'ın kuluna mülk ve made âlemindeki varlıklardan hitap etmesidir. Hz. Musa'nın ağaç ile konuşması buna örnektir (Uludağ, 2012: 253).

İbnü'l-Arabî'ye göre muhaddesûn, iki sınıftır. Onlardan bir grup, Hakk Teâlâ ile perde ardından konuşur. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “Allah bir kimseyle ancak bir vahiyle ya da perde arkasından konuşur.” Bu sınıf pek çok tabakadır. Diğer sınıf ise, Allah'ın kalplerine ilham verdiği kimselerdir. Onların hepsi de sezgi sahibidir (Atlı, 2011: 156). Muhaddesûn taifesinden olan kimseler vecd haline girer ve onların kalplerine ilham gelir.

İncelenen Divan metinlerinde “muhaddesûn” tip örneklerine rastlanamamıştır. Diğer metinlerde bu kavrama elbette rastlanabilir.

4.5.3.12. Sümera (Sohbet adamları)

Ricâlülgayb grubunun sezgi gücüyle ilham alan özel sınıfıdır. Sümerânın muhaddesûndan farkı, onların ruhlar vasıtasıyla değil, doğrudan Allah ile konuşmalarıdır. Bu kişilerin esmâ-i ilâhiyye açısından bulundukları yerleri, el-Müdebbir ve el-Mufassıl isimleridir. Onlar, bu makamda şehâdet ehlinde değil, gayb ehлиндendir (Atlı, 2011: 158). Ricâlden bir grup da ‘sümerâ’dır. Onları sınırlayan bir sayı yoktur ve onlar, sezgi sahiplerinden oluşan özel bir sınıftır. Sümerânın muhaddesûndan farkı, onların ruhlar vasıtasıyla değil, doğrudan Allah ile konuşmalarıdır.

Taranan beyitlerde “sümerâ” kavramına rastlanamamış bu sebeple bu tipe ait özellikler tespit edilememiştir. Ulaşılamamış diğer Divan’larda yer alması ihtimali elbette mümkündür.

4.5.3.13. Verese (Vârisler)

Verese, “mirasçı” demektir. Arapça bir kelimedir. *Verâset*; “miras yoluyla malk, mülkün kişilerin” üstüne geçmesidir. Tasavvufta ise ele geçen bilgiler, haller, Allah’ın lutfu olduğundan bu hallerin miras yoluyla kullara geçmesidir. “İnsan bildiği ile amel ederse, Allah onu bilmedikleriyle vâris kılar.” Amel ve ibadet kuldân diğerleri ilim, gizli olan sır keşf ve vecd ile Allah’tan miras olarak gelir. Tasavvufî bilgiler velâyet yoluyla Peygamberden velîye geçer. Velî, peygamberin mirasçısıdır (Uludağ, 2012: 380).

İbnü’l-Arabî vârisleri üç sınıfa ayırır. Kendisine zulmeden, dengeli giden ve iyiliklere koşan (Demirli, 2015: 99). Allah, “*Sonra biz, O kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere (Muahmmmed’in ümmetine) miras olarak verdik. Onlardan kendine zulmeden vardır. Yine onlardan ortada olanlar vardır. Yine onlardan Allah’ın izniyle hayır işlerde öne geçenler vardır. İşte bu büyük ihsandır.*” (Fâtır 35/32) ayetinde Allah mirasçılarının kim olduğunu buyurmuştur. İbnü’l-Arabî Fâtır sûresini delil göstererek velîlerin mirasçı olduğunu belirtir.

İncelenen beyitlerde ricâlülgayb küme tipinin kavramı olan “verese” tipinin yer aldığı beyit örneklerine rastlanamamıştır. Şiirlerde “vâris” şeklinde tekliği ifade eden tip görünümü mevcuttur.

4.5.3.14. Evliyâ (Velîler)

“Evliyâ” kelimesi *velî* kökünün çoğul halidir. “Velîler, dostlar, ermişler, erenler, Hakk’ın dostları, Allah’ın özel ilgisine, sevgisine nail olanlar” anlamına gelir. Allah bu özel kullarına keramet ve ilham ihsan etmiştir. Velî, Allah’ın isimleri arasındadır. “Yardım eden” demektir. Âlemin ve yaratılmışların işlerini üstlenen, onları kontrol eden” anlamına da gelir (Uludağ, 2012:129). Allah’ın koruduğu ve yardım ettiği kimseler olarak müminler de Allah’a ibadet etmekle O’nun dostluğunu kazanıp velîsi durumuna gelirler (Kuşeyrî, s. 519). Evlîyanın çeşitli varlıklar üzerinde etkili olan mânevî gücü vardır. Mutasavvıflar, Kur’anda, “*İyi bilin ki Allah’ın dostlarına korku yoktur; Onlar üzülmeyeceklerdir.*” (Yunus10/62) kelâmını Allah’ı seven, dost edinen ve O’nun tarafından dost edinilen manasında kullanarak velîlerin yeryüzünde Allah dostu olduklarına dayanak göstermişlerdir (Ocak, 2016: 24).

Ricâlulgayb hiyerarşi sisteminde yer alan tabakalar, genel itibariyle velîler başlığı altında sınıflandırılrsa da velîler arasında rütbe olarak mertebelerin varlığı söz konusudur. Ricâlû'l-adet grubunda yer alan sayıları belli olan tabakalar, özellikleri ve görevleri bakımından diğer velîlerden ayrılmaktadır. Velîlerin de kendi içlerinde makamları gereği kast sistemi bulunmaktadır, denilebilir.

Velî ile ilişkili olarak velâyet kavramına da değinmek gerekir. Velâyet; Kur'anda *yardım* ve *yönetme* anlamına gelir. Hakk'a yakınlık mertebelerinden birisidir ve bu mertebede Hak güzel isimleri yönünden kulu dost edinir. Velî bu mertebede Hakk'a aittir ve ona intisap eder. Bu nedenle de Hakk'ın dostudur. Velâyet ilâhi kaynaklıdır, velîleri Hak belirler (el-Hakim, 2017: 534).

“Allah'ın velîleri için ne korku vardır ne de mahzun olacaklardır” (Yunus 10/62) ayeti velînin müjdelendiğini gösterir. Velîlerin bir kısmını da nebîler oluşturur. Allah tarafından müjdelenen velîler içerisine peygamberler de girmektedir. Çünkü velâyet çok kapsamlıdır. Nübüvvet olmayan hiçbir yerde velâyete itimat edilmez. Velîlik peygamberlerden sonra Allah'ın temiz kalmış saf kullarına vecd ve ilham yoluyla verilir. İbnü'l-Arabî, “velâyet, yaratıkların Hakk'a ve Hakk'ın yaratıklara yardımı” tanımıyla, Kur'anın velâyetle ilgili işaretlerine değinmiştir. *“Eğer Allah'a [Allah'ın dinine] yardım ederseniz o da size yardım eder.”* (Muhammed 47/7) ayetinin delil göstererek velîliğin kul ile Allah arasında olabileceğine dikkat çekmiştir (el-Hakîm, 2017: 536). Velâyet ehlini pek çok kısma ayıran İbnü'l-Arabî, velâyetin çok kapsamlı olduğunu ve evliyânın, daha önce zikredilmiş olan sayıları belli ve belirsiz kimselere ilave bir akım sınıflar olduğunu beyan eder (Arabî, 1999: 3/ 376).

Buna göre, İbnü'l-Arabî'nin ricâlû'l-gayb hiyerarşisinde evliyâ zümresine dâhil ettiği sınıflar şunlardır:

Enbiyâ, rusûl (rasûller), Sıddîkûn (Sıddîklar), Şühedâ (Şehîdler), Sâlihûn (Sâlihler), Müslimûn (Müslümanlar), Mü'minûn (Mü'minler), Kânitûn, Sâdikûn (Sâdıklar), Sâbirûn (Sabredenler), Hâşiûn (Huşû Sahipleri), Mütessaddikûn (Sadaka verenler), Sâimûn (Oruç tutanlar), Hâfızûn (Allah'ın belirlediği sınırları koruyanlar), Zâkirûn (Zikredenler), Tâibûn ve Tevvâbûn (Tevbe edenler), Mütetahhirûn (Temizlenenler), Hâmidûn (Hamd edenler), Sâihûn (Seyahat edenler), Râkiûn (Rükû edenler), Sâcidûn (Secde edenler), el-Âmirûne bi'l-Ma'rûf (İyiliği Emredenler), en-Nâhûne ani'l-Münker (Münkerden Alıkoyanlar), Hulemâ (Hilm sahipleri), Evvâhûn (Çokça ah edenler), el-Ecnâdü'l-

İlâhiyyûn (İlahî askerler), Ahyâr, Evvâbûn, Muhbitûn, Münîbûn (Yönelenler), Mubsirûn (Görenler), Muhâcirûn (Hicret edenler), Müşfikûn (Müşfikler), -el-Mûfûne bi-ahdi'llâh (Allah'ın ahidini yerine getirenler), Vâsılûn (Birleştirenler), Hâifûn (Korkanlar), Mu'ridûn (Yüz çevirenler), Küremâ (Kerimler).

Velîlerin kerâmet gösterici vasfa sahip olmaları, peygamber mucizelerine benzerlik göstermeleri açısından ulemanın tepkisini çekmiş fakat mucize ve keramet arasında birtakım farklılıkların olduğu, velîlerin daha çok insanlara yardımcı olma amacıyla görevlendirildikleri kaynaklarda belirtilmiştir. Allah tarafından ihsan edilen kudrete sahip şahsiyetlerin ölü veya diri her türlü yardımlarının dokunacağı inancı her zaman toplumlar arasında kabul görmüştür.

Zaman içerisinde velâyet bir teori olarak gelişmiş tartışma konusu olmuştur. Farklı zaman ve mekânlarda Yahudi, Hristiyan, Zerdüşî, Maniheist ve Budist mistik kültürlerinin katkıları ve tesirlerini yansıtarak Gnostik felsefi kavramları da içine alan bir teori haline gelmiştir. Kur'an-ı Kerîm'deki velî ve evliyâ kavramları, bazı mezhep ve tarikat mensuplarınca ideolojik faaliyetleri sürdürebilmek adına bir güç göstergesi olarak kullanılmıştır.

İslâm düşünürlerinden Erol Güngör velâyetle gelen velîliğin “yabancı kaynaklardan” tezahür ettiğini bunun siyasi bir ideoloji olarak kullanılmaya başlandığı görüşündedir. Erol Güngör'e göre *velî, görünmeyen âlem temsilcisidir. Bu dünyada oradan aldıkları ilâhi görevi yerine getirirler. Dünya onlara emanet edilmiştir. Ve bu sistemdeki hiyerarşi Şîilerin imâmet telakkisini aksettirir.*” (Güngör, 1996: 84). Kutb ve onun ardından gelen tabaka sıralanışını bu anlayışına bağlamıştır.

Tarih araştırmalarında velî kültü, Budizm, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi büyük dinlerde benzerlik gösterir. Budist kültüründe ise daha eski bir tarihe dayandığı araştırmalarda ortaya çıkmıştır. Türklerde ise, velî kültürünün temeli Şamanizme kadar uzanır. Eski Türk Şamanlarına bakıldığı zaman, Türk velî imajıyla benzerlikler taşıdığı görülür.

Anadolu coğrafyasında Ahmed Yesevî tarafından kurulan Yesevîlik tarikatına mensup çeşitli şahsiyetler, göçebe ve yerleşik Türk çevrelerine yayıldıktan sonra evliyâ inancında hızlı bir artış söz konusu olmuştur. 13. yüzyılda Moğol istilâsından kaçarak Anadolu'ya yerleşen bazı tarikatlara mensup şeyh ve dervişlerin velîlik kültürünün gelişmesinde etkisi çok büyüktür. Selçuklu devleti onlara birtakım imtiyazlar sağladığından dolayı faaliyetlerini rahat bir şekilde sürdürmüşlerdir. Bu şekilde çeşitli tarikatlar ortaya çıkarak

Anadolu coğrafyasında farklı dergâh ve tekkeler kurulmuştur. İç karışıklık ve istilâdan bunalan halk bu dergâhlara sığınarak dünyadan uzaklaşıp manevî ölçüde rahatlamak istemişler ve böylelikle tekke ve dergâha sığınarak, şeyh ve hocaların sohbetlerine katılmışlardır. Zaman içerisinde dergâh şeyleri ve müridleri halkın sevgisi ve saygısını kazanmış ve halk tarafından velîlik mertebesine taşınmıştır. Anadolu coğrafyasında yaşanan bu durum edebî metinlere de yansımış, velîlerin kerametleri üzerine yazılan menkabeler artmış, şiirlerde de benzetme ögesi olarak kullanılmıştır. Halkın takdirini kazanan şeyhülîslâm, kadı, şeyh ve hocalar velî konumuna getirilmişlerdir.

Ahmet Yaşar Ocak velî kültürünün toplumda teşekkül etmesinin psikolojik unsurlara da dayandığını ifade eder. Velî'ye Allah tarafından kudret ihsan edildiği için toplumda ona karşı korku ile karışık saygı duygusu hâkim olmuştur. Halk inançları arasında velînin iyilikleri yayıp kötülükleri toplumdan uzaklaştırıcı özelliği yaygındır. Ahiret için de velînin Allah katında yardımcı olabilmesi sebebiyle, O'na iyi davranılması gerektiği söz konusudur. Bu sosyal ve psikolojik analizler eşliğinde velî kültürü Anadolu coğrafyasında hızla yer etmiş ve yayılmaya başlamıştır (Ocak, 2016: 36).

Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin teşekkülünde gaziler kadar velîlerin de büyük rolü olmuştur. Eski alp tipinin devamı olan gaziler de cihat anlayışı ile savaştıklarından dolayı velîlerin destekleriyle daha güçlendikleri edebî eserlere konu edilmiştir. Ülkelerin fethinde gaziler ön planda görünseler de arka planda orduların ve geniş halk kitlelerinin mânevî gücünü, hayat felsefelerini velîler tesis etmişlerdir (Kaplan, 2021: 119). Bazı durumlarda velîler İslâm'ın kutsal değerlerini dikkate almayan ve bu değerlere itibar etmeyen maddi iktidar sahiplerine karşı halkın yanında durarak destek olmuş, iyilikleri yaymaya çalışmışlardır. Bu durumda halk, kendilerine yakın gördükleri velîlerin sözlerini iktidar sahiplerinkinden daha çok önemsemiş ve velîleri yöneticilerden üstün tutmuştur. Halkın velîlere güvenmesinde onların duaları ve öldükten sonra da manevî güç ve kudretlerinin devam etmesinin tesiri büyük etken olmuştur. Velîlerin toplumda bu denli yer edinmesi Klasik edebiyata da yansımış, edebî metinlerdeki tesiri giderek büyümüştür.

Klasik şiir, şairlerin yaşadığı dönemdeki sosyal ve kültürel olgular ve şairlerin beslendiği gelenek açısından zengin bir kaynağa sahiptir. Toplumun kültürünü yansıtması bakımından bu kaynaklar önemlidir. Osmanlı toplum hayatına ait çok fazla kültürel ve folklorik unsur bulmakla birlikte, halk inanışları da bu unsurların bir parçası olarak klasik şiire yansımıştır. “Velî” kültürü de muhtelif Türk zümreleri arasında en köklü

inançlardan biri olarak toplumda büyük tesir oluşturmuş ve bu yankı edebî metinlerde ön plana çıkarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Türk velî olgusunun ilk prototip örneği Dede Korkut şahsında görülür. Dede Korkut'un gerçekten yaşayıp yaşamadığı bilinmemekte, ne zaman yaşadığı belli olmayan, tüm Oğuz boylarının bilgin kişisi olarak hikâyede rivayet edilmektedir. Gaybtan haber vermesi, Allah'ın ilhamlarına mazhar olması, Oğuz kavminin bütün sorunlarını çözmesi, bilge danışman konumunda olması, velî tipi vasıflarının onda tezahür ettiğini gösterir. Araştırmalara göre Dede Korkut, Korkut Ata, Er Korkut, Evliya Korkut vs. gibi değişik isimlerle anılan bu şahsın manevî güçlere sahip efsanevi kişilik olduğu söylenilir (Ocak, 2016: 42).

Klasik şiirde de örneklerini tespit ettiğimiz velî tipi Dede Korkut şahsıyla aynı özelliklere sahip farklı dönemelerde yaşamış kişilikleri temsil etmektedir. Velîlerin, şahsiyetleri ve yaşadığı dönemlerin farklı olmasıyla beraber ortak hususta buluştukları noktalar da bulunmaktadır. Yaşadıkları devrin sosyal ve kültürel yapısı içinde yetiştikleri ortamlar, velîliğe dair unsurların şekillenmesine imkân sağlamıştır. Dergâh ve tekkede dinî faaliyetlerini sürdüren, kendisini maddi unsurlardan soyutlayarak bir amaç altında yaşama gayreti içine giren zâtlar, içinde bulundukları ve bağlandıkları tarikatlarda şeyh, derviş ya da mürid olarak görev almışlardır. Zaman içerisinde bu mensubu oldukları tarikatların ya da tasavvuf akımının temsili kişileri konumuna gelip halk içinde *velî*, *kutb*, *evliyâ*, *abdâl* gibi sıfatlarla kimlik kazanmışlardır.

Anadolu'nun pek çok yerinde dergâh ve zaviyelerin ilk kurucusu olan ve temsili kişisi sayılan zâtın vefatından sonra, halk, velî olarak gördüğü bu kişilerin mezarına türbe inşa etmiş böylelikle bu kişilerin hatırlanmasını sağlamışlardır. Geçmişten günümüze bu türbelere gidilip bez bağlanılarak ardından dua edilmesi halkın bu kişilere olan güveninin ve saygısının hâlen devam ettiğinin göstergesidir. Klasik şiirde de bu sosyal olguya örnek beyit bulmak mümkündür. Muvakkitzade Pertev dönemin hocası aynı zamanda kutbu ilan edilen Sünbül Sinan'ın ölümü (ö.936/1529) üzerine düştüğü tarihte bu zâtın türbesine giden kişinin dualarının kabul olacağını bildirmektedir:

*Bu meşhed kutb-ı a'zam hazret-i Sünbül Sinân'ıdır
İcâbetgâh-ı da'vât-ı cenâb-ı Rabb-i 'İzzet'dür*

(Muvakkit Pertev, TK 2/12)

[Bu türbe yüce kutb Hazret-i Sünbül Sinan'ındır. (Onun kabri) Yüce Allah'ın duaları kabul ettiği yerdir.]

Velîler toplumda saygınlık kazandıklarından dolayı doğru, sadık ve güvenilir insanı temsil eden örnek şahıslardır. Dış dünya ile mücadele (cihat) ve insanın kendi kendi ile nefis mücadelesi toplumda velî tipinin zuhur etmesine sebep olmuştur. Velî tipi içe dönük bir tip değil sosyolojik açıdan analiz edildiğinde halkın yanında, destek olan kahraman ve korumacı kimliğe sahip dışa dönük bir tiptir (Akkuş, 2007: 398).

Klasik Türk şiirinde ricâlûlgaybın tüm tabakalarındaki kavramları genel başlık altında kategorize etmek gerekirse “evliyâ” veya “velîler” adlandırması ile sınıflandırmak mümkündür. Çünkü her bir tabaka “Allah’ın dostu ve O’nun müjdelediği hayırlı kulları”ndan oluştuğundan dolayı bu kavramlar velî tipini temsil eden terimler ve sembolik isimlerdir. İbnü’l-Arabî’nin hiyerarşik sisteminde yer vermediği *eren/erenler*, *arif*, *ermiş*, *yediler*, *kırklar*, *yüzler*, *revâsa* gibi adlandırmalar da velî tipine dahil edilebilir. Allah’a yakın ve salih kullardan oluşan bu tipler “*Kendini bilen Rabbini bilir*” sözünün idrakine varmış, her şeyde Allah’ı görüp kendilerinin fânî olduğu tek mutlak gerçeğin Allah olduğunun bilincinde yaşamışlardır.

Bu bölümde birden çok velînin bir arada bulunduğu çokluğu ifade eden “evliyâ” tipinin şiirlerdeki tezahürü incelenmiştir. 14. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıla kadar incelenen 167 Divan’da “evliyâ” tipine ait birçok örnek beyit tespit edilmiştir. Bunların dışında bu bölümde değerlendiremediğimiz, 250’ye yakın beyit bulunmuş, *Dizin* bölümünde bu beyitler kaydedilmiştir. İncelenilemeyen veya karşılaşamadığımız Divanlar’da da evliyâ tipine ait beyit örneklerinin tespit edilmesi mümkündür.

Aşağıda “evliyâ” tipinin farklı özelliklerini ve görevlerini ortaya çıkarmak amacı ile farklı dönemlerde yaşamış şairlerin beyitleri, tanık beyit olarak gösterilmiştir. Bu şekilde farklı yüzyıllarda yazılmış beyitleri örnek göstermek, dönemler arasında yaşanan sosyal olayların şairler üzerindeki psikolojik ve sosyolojik etkilerini gözlemlememizi sağlayacak ve bu durumun şiire nasıl yansıdığını tipler üzerinden analiz ederek görünür hale getirmemize yardımcı olacaktır.

Nesîmî, Şeyh Gâlib, Yenişehirli Avnî, Nâbî, Bağdatlı Rûhî, Celâlî, Cesârî, Arpaemînzâde Sâmî, Nev’izâde Atâyî, Süheylî, Arşî, Karamanlı Aynî, Gelibolulu Âlî, Lebîb, Esrar Dede, Bâlî, Mezâkî, Erzurumlu Zihni, Hakîkî, Nehcî, Said Giray, Tacizade Cafer Çelebî, Şeref Hanım’ın beyitlerinden alınan örneklerle Klasik şiirde “evliyâ” tipinin görünümü verilmeye çalışılmıştır. Evliyâ tipinin aynı özelliğine işaret eden

beyitler tek bir madde altında toplanmış, ortak bir değerlendirme yapılmıştır. Açıklamalar, teorik bilgiler ışığında beyitlerin içeriği üzerinden aktarılmıştır.

Evliyâ, insan-ı kâmil mertebesine erişmiş, kemâle ermiş insanı temsil eden porototiptir. Allah'ın bütün sırları insanda gizlenmiştir. Bu manevî ölçüde insanın bilinmesi ile Hakk'ın tanınması ayrılmaz şart kılınmıştır (Kılıç, 2012: 47). “*Men arefe nefsehû fakad arefe rabbehû*” [Kendini bilen Rabbini bilir.] şeklindeki söz “evliyâ” olabilmek için idrak edilmesi ve geçilmesi gereken ilk basamaktır. Ancak kemâle erenler kendi varlığını bilip fâni olduklarını idrâk edebilir yeryüzü ve gökyüzündeki her şeyin Hakk'ın tecellîsi olduğunu farkedebilirler (Arabî, 2016). Evliyânın en açık özelliği akıl, duyu ve okuma yoluyla elde edilemeyen, çalışılarak kazanılmayan bir bilgiye, bâtın ilmine (ilm-i ledünne, marifete) sahip olmalarıdır (Uludağ, 2017: 136). Evliyâ, bilgiye ve gayba ait sırra ilham yoluyla ulaşır. İnsan-ı kâmil olgunluğunda oldukları için ilâhî ve soyut gerçekler onlara Allah tarafından vecd hali içerisinde ilham ile bildirilir. Vecd; “bulma, varolma, hâsıl olma anlamındadır. Kulun herhangi bir kastı ve çabası olmadan, onun kalbine tesadüf eden şeydir (Uludağ, 2012: 376). Hakk'tan gelen tecellîlerin yani aşk ve aşkın coşkunsuluk halidir. Gayb âleminin sırlarına da vâkıf olan evliyâ aynı zamanda ârifdir. Aşk ve âşığın sırlarını ancak Hak'ı bilenler anlar ve âşık olanı onlar tanır. Bu sebeple evliyâ mertebesine yükselebilmek için âşık olmak ve aşkı talep etmek gerekir. Nesîmî'ye göre aşk isteyen kişi keşif ve kerâmete mazhar olabilir. Evliyânın kerâmet gösterme gücüne sahip olması için öncelikle aşkın sırrına ermesi, ledünnî bilgiye sahip olması gerekmektedir. Beyitlerde evliyâ tipinin keşif ve kerâmet vasfına işaret eden kavramlar; “*keşf, mürid, velâyet, ehl-i yakîn olmak, ulemâ, ‘ilm’*” vb. kelimelerdir. Bu kavramlar ilme işaret eder ve aynı zamanda bir kişinin vâris olabilmesi için bu kavramların mânâsını özünde taşıması gerekir. Evliyâ, ârif ve âşık kimliğine sahiptir:

Keşf ü keramat ile menzilet-i evliya

Bulmayısar her kim aşka mürid olmadı (Nesîmî, G 241)

[Aşkı talep etmeyen, keşif ve kerametle velîlik rütbesine ulaşamaz.]

Çün ire kalbe vilâyet şu'â'ı cehli mi kor

Bilürler ehl-i yakîn evliyâ durur 'ulemâ (Hakîkî, G 28/15)

[Velâyet kalbe yerleşirse cehalet kalmaz. Ulemâyı bilenler, evliyânın ehl-i yakîn olduğunu bilir.]

Bilüp Rabbini idrâk eyleyenler “Men Aref” sırrın

Beyân-ı Fazl-ı yektâda velîyu’llâh imiş bildim (Arşî, G 194/3)

[“Men Aref” sırrını bilip Rabbini anlayanlar, tek Fazlullah’ın açıklamalarında velîyullâh imiş, bildim.]

Esrar Dede K1/45, Karamanlı Aynî 57/22, Hakîkî K441/33, Cesârî Mr. 35/3, Lebîb K 3/2, Üsküplü İshak Çelebî K3/10’nin beyitleri evliyânın keşif ve kerâmet göstericiliği ile ilgili diğer beyitlerdir.

Evliyâ, ârif kimliği ile gayba da işaret eder. Mertebe olarak Allah’a yakın durduğu için evliyânın gönlü Allah’ın evi sayılır. “Beytullah”ı görmek isteyen evliyânın kalbine bakabilir:

Mülhim-i gaybî işaret eyledi târîhidür

Gönlüne gir evliyânın gel bu beytu’llâhı bul (Nehcî, T 36/5)

[Gaybe işaret ilhamlarının tarihi (bu)dur: Evliyanın (gönlü Beytullah’tır) gönlüne gir Beytullahı bul.]

Olardan iste ‘ilm-i enbiyâyı

Olardan sor rumûz-ı evliyâyı (Arşî, M.2 /53)

[Peygamberlerin ilmini, olmuşlardan [kemâle ermişlerden] iste, evliyanın işaretini onlardan sor.]

Râz-ı nihân-ı gaybe sezâverdir evliyâ

Her anda bir tecellîye mazhardır evliyâ (Erzurumlu Zihnî, G2/1)

[Evliyâ, gayb âleminin sırrına layıktır. Her an bir tecellîye mazhar olur.]

Tacizade Cafer Çelebî, K2/2 evliyânın ârif kimliği ile ilgili diğer beyittir.

Evliyâ, “Onlar için korku yoktur, mahzun da olmayacaklardır. Biliniz ki, Allah’ın Velîleri (şerîata tam olarak bağlı kulları) için hiçbir korku yoktur ve onlar mahzunda olmayacaklardır.” (Yunus, 10/62) ayette müjdelenmiş, Garîkî, aşağıdaki beyitte bu ayete iktibasta bulunmuştur. “Güvâh (şahit)” kavramını kullanarak ayeti delil göstermiştir. Evliyânın olduğu yerde havf yoktur, evliyânın da kalbi ferahtır:

Kul elâ inne evliyâ 'ul 'lâhi

Havf yok anlara bu aña güvâh (Garîkî, G 611/1)

[Şüphesiz, Allah'ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyecekler de.]

Şairler, padişahlara ve diğer devlet yöneticilerine moral vermek ve motivasyonlarını attırmak için evliyânın her zaman yanlarında olduğunu ve yardımlarını esirgemeyeceklerini şiirlerinde söylemişlerdir. Dönem farketmeksizin “evliyâ” tipinin ilâhi bir gücü simgelediği, toplumda saygınlık kazanmış Allah dostu kişilerin varlığına, iktidar sahipleri ve halk inanmıştır. Bu inanç hiyerarşi sistemini bozmuş, velîlerin sözü iktidarın sözünden daha öncelikli hâle gelmiştir. Şiirlere de bu durum yansımıştır. Şairler, devlet yönetimindeki bir sıkıntının kolayca çözülebilmesi ve feraha çıkmanın veya bir ülkenin fethinde cihat bayrağı dalagalanırken kazanılan zafer sevincinin öncülüğünü ve sebebini “evliyâ”nın yardımına ve duasına bağlamışlardır. Evliyânın yardımı, padişah otoritesi ve gücünün önüne geçmiştir. Nâbî, Bağdatlı Rûhî, Süheylî, Karamanlı Aynî, Lebîb'in şiirlerinden alınan beyit örneklerinde evliyâ tipinin savaş meydanında ve yardıma ihtiyaç duyulduğu anda tayy-i mekân ve tayy-i zamanda istediklere yere vararak savaş meydanında askerlere yardımcı oldukları belirtilir. Onlar ilâhi gücün temsilcisidirler.

Evliyânın asker görünümünde olup, savaşması, savaşta yardım etmesi hususu belli kavramlarla öne çıkarılmıştır. *Cihâd*, *ta'âvün* (yardım etme), *istinâd* (yardım etme), *himmet* (yardım etme), *müzâheret* (yardım etmek), *mu'in* (yardımcı), *nigehdâr* (koruyucu), *a'van* (yardımlar) kavramları evliyânın yardımcı olma vasfını ortaya çıkaran kavramlardır:

Ne kişver üstine râyet-keş-i cihâd olsan

Olur ta'âvüne ervâh-ı evliyâ me'mûr (Nâbî, K7/96)

[Sultanım/ Başkomutanım! Orduna evliya ve peygamberler yardım etsin. Ebû İshak sana sancak taşıdır.]

Cündüñ olup evliyâ vü enbiyânuñ himmeti

Serverâ saña Ebû-İshak sancak-dâr ola (Zâtî, G16/5)

[Evliyâ ve peygamberler sana yardım ederek asker olup Ebû İshak sana sancak taşıdır.]

İdüp himmet ricâsın evliyâya istinâd itdük

Uğur açıklugın Pâşâ-yı zî-şâna murâd itdük (Bağdatlı Rûhî, G 609/1)

[Evliyâya yardım isteğini bildirip güç istedik. Paşa için uğur açıklığı diledik.]

Sana müzâheret etmez mi evliyâ-yı Kirâm

Ki cümle dâ'ire-yi devletündedir makbûr (Nâbî, K7/97)

[Büyük Allah dostlarının yardımını sana yetmez mi, devletinin toprakları velî kabirleriyle donanmıştır.]

Mu'înin evliyâ ervâhı tîgîn hüsn-i niyyetdir

Kimin var söylesin böyle silâhı böyle a'vânı (Lebîb, K8/77)

[Yardımcın evliya ruhu, kılıcın güzel niyettir. Kimin böyle silahı böyle yardımcıları vardır.]

Ola hemvâre tedbîrûñ muvâkıf kâr-ı takdîre

Mu'înüñ evliyâ lütf-ı Hudâ kılsun nigehdârı (Süheylî, K25/43)

[Tedbirin her zaman kaderindeki [kötü şeyleri] alıkoysun. Allah'ın lutfuyla evliya gözeticin olsun.]

Neşâtî K7/15, Ümmî Sinan G 41/5, Lazikîzâde Feyzullah K 15/50, Hakîkî müstezat G 13/2, K218/50, Ahmedî M.1/442, Nâbî K7/96, Bağdatlı Rûhî T230/13, G488/3, Ebubekir Celâlî G 62/8, T143/7, Nev'izâde Âtâyî T 11/2, K 18/2, K 24/17, Arşî G308/5, Gelibolulu Mustafa Âlî K 17/44, Ganizâde Nadîrî K 6/33, K 24/42 beyitleri evliyânın yoldaş, yardımcı, rehber olma özelliği hakkında bilgi veren diğer beyitlerdir.

İbnü'l-Arabî manevî mertebelerin en yükseğine velâyeti, velîlik makamını yerleştirmiştir. Velîliği peygamberlikten de yüksek gören Arabî'nin teorisi şu şekildedir: Velî, Allah'ın sıfatı iken resûl ve nebî insanın sıfatıdır. Allah'ın ismi insanın isminden daha yücedir. Velâyet sisteminde nebîler, resuller, dindar kişiler, salih kullar Allah'ın Velîleri sayılmıştır (Uludağ, 2017: 135). Şöyle bir durum vardır ki Peygamberler de bâtın ilmine sahip oldukları için aynı zamanda evliyâdırlar fakat her velî peygamber olamaz; nübüvvetin olmadığı yerde velâyete itimat edilmez. Hadis-i Şerife göre “Allah bilinmek istemiştir ve beşeri yaratmıştır.” (Aclûnî, II, 132). Allah her varlıkta tecellî eder fakat varlık mertebe olarak ne kadar üstünse Allah'ın tecellîsi de o ölçüde daha da yüksek olur. Bu sebeple insan, eşref-i mahlûkat olarak yaratılmış, başka canlılarda olmayan üstün niteliklerle donatılmıştır. İnsanın hem celâl hem de cemâl sıfatını sahip olması onu

meleklerden üstün kılmıştır. İnsanlar arasında da mertebe olarak manevî bir hiyerarşi söz konusudur ve Hz. Muhammed'in, insan-ı kâmil mertebesine ulaştığı ve Allah'ın tecellîsinin diğer nebî ve velîlerden daha çok O'nda zuhur ettiğinden dolayı O, yeryüzünde hakikatin aynası sayılır (Konuk, 2020: 90).

Şeref Hanım aşağıdaki beyitinde bu durumu doğrudan ifade etmiş, *Peygaberin en şerefli kul olduğunu* açık bir şekilde belirtmiştir:

Sen ol mahbûb-ı Mevlâ'sın ki zâtın ile fahr eyler

Cemî'-i evliyâ cümle peygamber yâ Resulallâh (Şeref Hanım, G224/3)

[Sen Allah'ın sevgilisisin, Tüm peygamberler, tüm evliya senin zatınla gurur duyar.]

Yukarıdaki tasavvufî bilgiler doğrultusunda, klasik şiirde Hz. Muhammed eşref-i mahlûkatın nuru, evliyânın lideri, Allah'a en yakın kul olarak nitelenmiştir. Aynı zamanda velâyet sisteminde; velîler Allah hakkında marifet bilgisine sahiptirler. Velîlik peygamberlerin Hakk'a dönük yönü, peygamberlik ise halka dönük yönüdür (Uludağ, 2017: 136). Nübüvvet-velâyet anlayışında velîler, bilgileri *Hatemu'l-evliyâ*'dan miras yoluyla alırlar. O da bütün marifet, hakikat bilgilerini Hz. Muhammed'den alır. Evliyânın feyiz kaynağı Hz. Muhammed'dir. Yenişehirli Avnî, Karamanlı Aynî, Üsküplü İshak Çelebî aşağıdaki beyit örneklerinde Hz. Muhammed'in tüm velîlerin lideri olduğunu ifade etmiştir. Yenişehirli Avnî, “micmer-efrûz-selâm” benzetmesi ile burada selâmın buhurlukdan çıkıp her tarafa yayılarak Peygamber'e ulaştırmıştır. Velâyet zincirini “micmer-efrûz” a benzeten Avnî, velâyetin başına da Hz. Muhammed'i getirmiştir. Yani velâyetin oluşumunu O'ndan alınan mirasa bağlamıştır:

Micmer-efrûz-ı selam olsun Resûl-i âleme

Evliyâ-yı mümkünât u enbiyâ-yı kâ'inât (Yenişehirli Avnî, K4/53)

[Kâinatın peygamberi ve yaratılan tüm varlıkların evliyâsı olan âlemin Resulü'ne selâm olsun.]

Da'vâ-yı mu'cizât ile sıdk-ı nübüvve

Şâhid degül mi cümle kerâmât-ı evliyâ (Üsküplü İshak Çelebî, K3/10)

[Ortaya çıkan mucizeler ile tüm evliyânın kerâmeti peygamberin gerçek olduğuna şahit değil mi?]

Dede Ömer Rûşenî K 1/1, Nigârî Mr. 841/8-51, Ahmedî K 34/35, Hamdullah Hamdî G23/4, Arpaemînzâde Sâmi K2/59, K13/16, Neşâtî K 6/11, Nehcî Mr. 2/4, Şeref Hanım G 224/3, beyitlerinde Hz. Muhammed'in evliyânın öncüsü olduğuna dair bilgiler yer alırken velâyet anlayışının Hz. Muhammed'den sonra ortaya çıkışı hususuna da atıflar yapılmıştır.

Velîlerin kerâmetlerinden biri ettikleri dualarının kabul olmasıdır. Onların nefesleri şifâlı sayılır. Duaların kabul olması, “müstecâb” ifadesiyle belirtilirken yine evliyânın duası da yardım kabul edilmiştir. “Mümîd, şefî” ifadeleri evliyânın dua etmesi, yardımını esirgememesi üzerine kullanılan beklenti, istek fiilleridir. Nâbî aşağıdaki beyitte, evliyânın dua ederken sarfettiği nefesin, padişahın ömrünü uzatmasını dilemiştir:

Olsun enfâs-ı hayâtına mûmid

Tîb-i enfâs-ı duâ-yı evliyâ (Nâbî, T 113/ 4)

[Allah'ın velî kullarının dua için sarf ettikleri nefeslerinin hoş kokusu, (padişahın) ömrünü uzatsın.]

Müstecâb olsun be-Hakk-ı evliyâ vü enbiyâ

Ş'ol du'â kim lâzım-ı ehl-i tasavvufdur yine (Ebûbekir, Celâlî, G 62/8)

[Evliyâ ve enbiyâ hakkı için [duası] kabul olsun. Tasavvuf ehli kişilerin duası yine lazımdır.]

Az zemânda dahı çok mertebeler kat ' itdi

Evliyâ dâ'î-i dergâhı durur subh u mesâ (Gelibolulu Âlî, K 56/7)

[Az zamanda çok meretebe kat etti. Evliyâ sabah akşam dua kapısında durur.]

Evliyâ vü enbiyâ eyleyüp dâ'im şefî'

Böyle eylerdi niyâz ol kutb-ı erbâb-ı sefer (Dürrî Ahmed Dede, Kt. 136/48)

[Evliyâ ve peygamberler her zaman şefaât eyleyip yolculuk erbabının kutbu olan Sultan Ahmed için böyle dua ederlerdi.]

Çü burc-ı evliyâdasın âsûde-hâtır ol

Kim sıhhat-ı vücûd virür evliyâ saña (Bağdatlı Rûhî, G42/9)

[Yüce evliyalık mertebesinden gönlünü rahat tut. Evliya sana vücut sağlığı verir.]

Sâlikâna feyz bahş eyler hemîşe evliyâ

Sırr-ı Hakka anlar olmuşlardır ancak âşinâ (Feride Hanım, G 3/1)

[Evliya her zaman salıklere bereket bağışlar. Hakkın sırrına onlar ermişlerdir.]

Gel erenler yolını varmak için

Ey Yetîm evliyâyâ yalvaralum (Yetîm, G 133/13)

[Ey Yetim! Erenler yoluna girmek için evliyaya yalvaralım.]

Said Giray G 37/10, Şemseddîn Sivasî K4/7, Gelibolulu Mustafa Âlî G966/5, Kt.66/6, Nev'izâde Âtâyî K 18/15, Hakîkî K 58/5 beyitleri evliyânın dua edip, şefâatçi olabileceği ile ilgilidir.

Velîler, ülkelerin fethinde yardımcı er, manevî destek görevi üstlense de aynı zamanda toplumda asayiş sağlama, halkı koruma vasfına da sahiplerdir. Somut olarak bakıldığında devletin güvenliğini, halkın asayişini ve toplumun huzurunu sağlayacak kitle padişah ve diğer devlet yöneticileridir. Devlet yöneticileri her zaman hiyerarşik sistem gereği yüce ve üstündür; son karar verme yetkisi padişahıdır. Buna rağmen velîlerin toplum içinde önemli bir yer teşkil etmesi, iktidarın kararını değiştirecek derecede sözlerinin geçerli olması rolleri çatıştırmış velîleri en güvenilir kişi konumuna getirmiştir.

Klasik şiire de bu durumu Bağdatlı Rûhî yansıtmış Velîleri “pâspân, gece bekçisi, hidayet yıldızına” benzetmiştir. Gece uykuya dalındığında halkı, devleti, vatandaşın malını ve mülkünü koruma yetkisi evliyâda görülür. Evliyânın vazifelerinden biri de en tenha yerde, en savunmasız ve karanlık ortamlarda gözcülük, korumalık yapması ve insanların asayişini sağlamasıdır. Bağdatlı Rûhî aşağıdaki beyit örneği ile evliyânın padişahı da koruyacağını gece güvenli bir şekilde uyuyabileceğini belirterek evliyâ mertebesinin kudretine ve yüceliğine dikkat çeker:

H' âba varsañ pâsbânuñ evliyâullah ola

Giceler meş'al tuta necm-i hidâyet yoluna (Bağdatlı Rûhî, Trc.1/)

[Uykuya dalsan gözcün evliyâullah olsun. Geceleri hidayet yıldızı yoluna meşale tutsun.]

Bâyezid'iñ Kurbıdır olmaz ba'id

Sâhibin kılta tesâhüb evliyâ (Ebubekir, Celâlî, T 143/7)

[Evliyâ sahibini korusa da Bayezidin yakınıdır uzak olamaz.]

Hatâdan hıfz idüp her dem Hudâ olsun nıgehbânı

Her işde enbiyâlar evliyâlar yâveri oldu (Ereğlîlî Tûrâbî, T27/7)

[Allah hatadan koruyup her zaman gözcüsü olsun. Her işte peygamberler ve Velîler yardımcısı olsun.]

Nev'izade Âtâyî K 18/2, Süheylî K 24/7, K 45/23, Mezâkî G 379/10, G 404/13 beyitleri evliyânın bekçi, gözcü olması özelliğini anlatır.

Başka bir yönden evliyâ Allah tarafından padişaha lutfedilen “ilâhî güç” olarak değerlendirilir, cihat uğruna verilen mücadele ve gazâlarda evliyânın varlığını kabul eden padişah velîlerden sayılır, onlar ile yoldaş olur. Bazı şiiirlerde padişah doğrudan evliyâyâ benzetilmiş ve O'na kutsallık atfedilmiştir. Nev'izâde Âtâyî aşağıdaki beyit örneğinde padişahı melek ve evliyâ makamına çıkarmış, dinin koruyucusu olduğunu belirtmiştir. Velîlikte hayırlı kimselerde olmak esas gâyedir, dini koruyan kişi Allah'ın dostu olmuş olur:

Evliyâ ile melâ'ik cümle

Şeh-i dîn-perver ile hem-rehdür (Nev'izâde Âtâyî, T 11/2)

[Evliya ile tüm melekler dini koruyan padişah ile yoldaştır.]

Ola ʿavn-i Hudâ muʿîni şehüñ

Himmet-i evliyâ nıgehbânı (Bâlî, K 3/25)

[Allah'ın yardımını padişahın yardımcısı olsun. Evliyânın yardımcılığı, gözcülüğü olsun.]

Evliyânın toprağı yüce ve şanlıdır. “Evliyâ” mertebesine ulaşmak kolay değildir. Seyr ü sülûk yolunda nefis mertebelerini kat etmek ve imtihana girmek gerekir. Acı ve sıkıntı çekmek dünya malına sırt çevirmek, sâlih kullardan olma gayreti içerisinde doğruyu aramak velîliğin alâmetlerindendir. Evliyânın çektiği her sıkıntı onu bir mertebe daha Allah'a yakınlaştırdığı için perişân halde, âcziyet içinde olmak velîliğin şanındandır. Bağdatlı Rûhî, Bağdatlı olduğunu “evliyâ kalesinin toprağındanız, zâtımızda şeref var” diyerek, şânının velîlerden geldiğini belirtir:

Ne deñlü haksâr isek yine ser-tâcıyız çarhuñ

Şeref var zâtımızda hâk-i burc-ı evliyâyuz biz (Bağdatlı Rûhî, G 488/ 3)

[Ne kadar perişan olsak da yine feleğin baş tacıyız. Zatımızda şeref var biz evliyâ kalesinin toprağıyız.]

Varup a 'yâna burc-ı evliyâdan gitdüğüñ bildür

Selâmin vâsıl eyle hazret-i şâh-ı şehîdânuñ (Süheylî, K15/4)

[Memleketin ileri gelenlerine varıp evliyâ kalesinden geldini söyle. Şehitlerin şahından selamı ilet.]

Sâhil-i bahr-i gınâ meşgale deryâsıdur ol

Evliyâ mecma 'ı aktâb musallâsıdur ol (Gelibolulu Âlî, Msd. 5/5)

[O zenginlik denizinin sahili, meşgale denizidir. Evliyanın toplandığı yer kutbun musallasıdır.]

Yenişehirli Avnî K 18/39, Dede Ömer Rûşenî G 65/3, Âşık Çelebî K 5/11, Nehcî G 58/6, Lebîb T2/13, Arpaeminizade Sâmi K2/25 beyitleri evliyânın bulunduğu mekânın huzurlu ve manevî bakımından güçlü olduğu üzerinedir.

Evliyânın gönlü, gamhanedir. Sessiz kalmayı seçen evliyâ, gam, çile çekerek Allah'a yakınlık kurar:

Dilâ sabr eyle her ne gelse zât-ı Hak Te'alâdan

Şi'âr-ı evliyâdur derd-i mihnet çekmek evlâdan (Arşî, G 245/1)

[Ey gönül Allah'tan her ne gelirse sabret daha iyi bir hayattan[sa] sıkıntı çekmek [iyidir] evliyanın işaretidir.]

Sen evliyâ huzûrın eger hâsıl idesin

Unit ta'allukât gamın çille halvet it (Hakîkî, K 70/10)

[Sen eğer evliyâ huzuruna erişmek istersen eşi dostu unut; gam çilesine çekil.]

Var Melâmiyyûn Hudânın evliyânın hasları

Tışları virân görünür içleridür mah-tab (Kuddûsî, G 128/5)

[Allah'ın Melâmiyyun kulları içinde evliyanın hasları var. Dışları virân içleri aydınlıktır.]

Hakîkî G 235/19, K 149/18, K 18/19, K 70/10, K 594/13, Gelibolulu Mustafa Âlî K 102/79 beyitleri evliyânın üzüntüsünün büyüklüğü ve velîlik gereği sessiz kalışı ile ilgilidir.

Velîliğe erişmek için dünyadan vazgeçmek uzlete çekilmek gerekir. Dünya malından, mülkünden yüz çevirenlerin hırs, kavga, kötülük gibi duygularla işleri olmaz. Onların kalbi tertemizdir:

Evliyâ yolına sıdkıla gelen gerçek mürîd

Mâlî mülki cânı başı nâmûsı ‘ârı nider (Eşrefoğlu Rûmî, G 7/10)

[Evliyâyâ doğrulukla gelen gerçek mürid, malı, mülkü, evi, namusu ne yapsın.]

Bi-hakk-ı evliyâ vü pür vilâyet

Bi-hakk-ı asfîyâdır her vilâyet (Kemal Ümmî, M.1/115)

[Bütün yerleşimlerdeki Velîler, gönlü temiz insanlar aşkına!]

Kurb-ı Hak’la evliyâ buldu hayât-ı câvidân

‘Âdile terk et sivâyı onların ol kemteri (Âdile Sultan G 162/13)

[Evliya, Allah’a yakınlık ile ebedî hayat buldu. Âdile! Geçici olanları terk et, onların (evliyanın;) arkasında ol.]

Ricâlûlgayb sisteminde yer alan tabakaların her biri velîler topluluğunu ifade eder. Şairler Allah’ın yardımcısı olduğuna inandığı evliyâ grubuna peygamberler, salih kullar ve Hak yolunun sâliklerini dâhil etmişlerdir. Bazen de “İmâm, Mehdî ve Hâdî” gibi birbirine yakın anlamda kullanılan “Allah’ın yardımcısı, kurtarıcı” manasına gelecek ve evliyâ tipini sembolize edecek kavramlar da bu velîler için kullanılır. Genellikle Şîî imâmet anlayışını benimsemiş şairlerin beyitlerinde daha sık görülür:

İmâm Mehdî vü Hâdî uş ol kim

Çırağ-ı çeşm-i cümle evliyâdur (Nesîmî, G 56/13)

[İmam, Mehdi ve Hâdî tüm velîlerin (göz aydınlığı) kandilleridir.]

İncelenen şiir örneklerinde peygamber, dört halife ve diğer din uluları evliyânın lideri, sâliklere yol gösterici kılavuz konumundadırlar. Priştineli Nûrî, Kemal Ümmî, Sukûtî, Arpaemînde Sâmî beyitlerinden alınan örneklerde Hz. Muhammed, peygamberlerin göz bebeği, evliyânın lideri ve kılavuzu olarak geçerken, Nev’izâde Atâyî, Esrar Dede,

Cesârî, Mezâkî'ye ait beyit örneklerinde Hz. Ali, peygamberin sırrını bilen kişidir ve bundan dolayı evliyânın nurudur. Beyitte, kılıcıyla düşmanı denizde ve karada mağlup eden kahraman tipinde görülür:

Cümle evlâdîñ seniñ Âl-i Muhammed Mustafâ

On iki sultân-ı 'âlem her biri bir evliyâ (Priştineli Nûrî, Mh. 1-7/1)

[Yüce peygamber, Hz. Muhammed Mustafa. Senin tüm evladının her biri, on iki âlem sultanı birer evliyâdır.]

Bahtulu ol yol eri kim Hak yolında yoldaşı

Evliyâ vü hem kılavuzı Resûlu 'llâh olur (Kemâl Ümmî, G 33/25)

[Hak yolda olan talihli yol erinin Allah yolunda yoldaşı evliya, kılavuzu da Resullullah olsun.]

Enbiyâlar Zübdesisin evliyâlar menba'ı

Hâşimîsin Kureyşîsin ey emirü 'l-mü'mînin (Sukûtî G 239/11)

[Ey müminlerin emiri! Hâşimisin, Kureyşisin. Peygamberlerin göz bebeğisin, evliyânın çıkış noktasısın.]

Sendedür bî-şübhe sırr-ı pîşvâ-yı evliyâ

Bahr ü berden düşmene gösterdi tîgün Zü'l-fekâr

(Arpaemînzâde Sâmî, K8 /5)

[Evliyanın önderinin sırrı şüphesiz sendedir. Kılıcın denizden ve karadan gelen düşmana Zü'l-fekar (gücünü) gösterdi.]

Âsitânuñda 'Atâyî himmetüñ eyler ümîd

Sen de lutf eyle 'alîlûñ kıl be-nûr-ı evliyâ (Nev'izâde Atâyî, K 18/15)

[Eşiğinde, 'Atâyî, yardımını ümit eyler. Sen de lutf eyle bu düşküne evliyânın nurunu göster.]

Evliyâ, devlete ve topluma huzur ve güven ortamı sağlar. Onların kalbi huzurludur ve onlar her zaman ümitvardır.

Hemîşe evliyâ-yı devleti hurrem-derûn olsun

'Adû-yı der-gehinden şâd u mesrûr olmasun kimse (Mezâkî, G 404/13)

[Her zaman Velîlerinin gönlü huzurla dolsun. Devlet kapısının düşmanları sevinçli ve mutlu olamasın.]

Teşnegân-ı vâdî-yi şevkuñ kalur mı nâ-ümîd

Sâkî-yi bezm-i visâlûndür çü hâs-ı evliyâ (Nehcî, G 58/6)

[Şevk vadisinin susayanları hiç ümitsiz kalır mı? Çünkü evliyânın hası kavuşma meclisinin sakisidir.]

Ricalülgayb sisteminin bir tabakasını oluşturan “evliyâ” Allah dostu kişileri temsil ettiği için Allah’ın emir ve yasaklarına uymaya daha dikkat eden, toplumdan kendini soyutlayıp, Hak rızasını kazanmak için kendini ibadete ve iyiliği yaymaya adanmış bir prototiptir. Evliyânın hayat felsefesi ve özelliklerinden biri de az konuşarak sözün özünü söylemeleridir. Onların ağızlarından çıkan her söz Allah’ın sırrını taşır, hakikat bilgisini içerir:

Hatm-i suhan u tayy-ı makâl eyle Sa’îdâ

Söz az olup öz olması kavli’l-evliyâdur (Said Giray, G 37/10)

[Ey Said! Sözü aradan çıkar ve sonunu getir. Sözün az ve öz olması evliyânın sözüdür.]

Sırr-ı ekberdir ezelden evliyâlar bilmiş ol

‘Akl erişmez çünkü söylerler hakikat gevheri (Âdile Sultan, G 162/5)

[Evliyâ ezelden büyük sırdır bilmiş ol. Söyledikleri hakikat cevherine akıl ermez.]

Evliyâ, toplum içinde yaşar, halka karışmıştır fakat velîliğini gizler. Onların toplumda bilinmemesi özelliklerinden biridir. Aynı zamanda Allah’ın sırrına sahip oldukları için gaybla ilgili konulara hâkimdirler, onlar fenafillâhta var olurlar:

Eyleme inkâr gizli nice biñ vardır velî

Nâs sıfât ile sıfatlanır bilinmez evliyâ (Âdile Sultan, G 28/19)

[Gizli olan nice binler(cesi) vardır, inkâr eyleme. Ancak evliya halk arasına karışmıştır, bilinmez.]

Gel velîler derneğine zâhidâ yoklan bugün

Nâ-murâd ol [a]âdem ol yoklukda var ol hâliyâ

Yahyâ Bey (Pala, 2011: 473)

[Ey zahit bugün velîlerin topluluğuna gel, burada kaybol, gizlen. Muradına erişme adem ol, yoklukta var ol.]

Keşf-i râz itmek ne hâcet bu ricâl-i zâhire

Bir zamân mesdûd degildir çünkü bâb-ı evliyâ (Pristineli Nûrî, K5/6)

[Bu on sekiz kişiden oluşan ricâl-i zâhire sırrı açığa çıkarmaya ne gerek var. Evliyânın kapısı bir an kapanmış değildir.]

Nakş-bend Hazret-i Sultân Bahâe'd-dîn'e

Evliyâ bendedir ol pîr-i kerem âyîne (Âdile Sultan, Trk. 2/91)

[Evliya, kerem sahiplerinin öncüsü, Nakşibend Hazret-i Sultan Bahâe'd-dîn'in bağımlısıdır.]

Tablo 11. “Evliyâ” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
14.	Nesîmî	G4/31, G 6/13, G6/31, G22/16, G 161/4, G 388/7, G 417/7, G 56/13, G 147/21, G 241, G 242,
15.	Ahmedî	G34/35, G58/37, M. 1/442
15.	Ahmed Paşa	Trk. 6/2-5, Trk. 6/4-5,
15.	Dede Ömer Ruşenî	K1/1, G 65/3, Kt.74,
15.	Eşrefoğlu Rûmî	G12/9, G16/7, G63/5, G 64/7
15.	Hakîkî	K27/5, K 62/10, K 240/8, G 235/19, K 218/50, K 216/7, K 149/18, G 129/5, G 75/9, G 13/2, K 18/19, K 70/10, K 5, G66/38, K 58/5, G 30/15, G 29/10, G 28/15, G218/50, G 235/19, K 594/13, G 300/6, K 240/8, K 441/33,
15.	Hamdullah Hamdî	K2/4, G 23/4
15.	Karamanlı Aynî	Trk. IV, Trk. VII, Ms.25, K11/3, K 44/2, K 57/22
15.	Karamanlı Nizâmî	K 1/49
15.	Kemal Ümmî	G 85/9
15.	Mihrî Hatun	M.1/186, M.1/270, M1/393,
15.	Münîrî	K 7/6, K 2/61, K 4/10,
15.	Şeyhî	K2/10,

Tablo 11 (devamı). “Evliyâ” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

15.	Tacizade Cafer Çelebî	K2/2
16.	Âşık Çelebî	K 14/30, K3/3, K5/26, K 5/11
16.	Arşî	K5/8, G245/1, G 308/5, Ty 11, Ty22,
16.	Bağdatlı Rûhî	G 488/3, G 609/1, G 611/3,
16.	Garîkî	G 1/6, G38/9, G45/7, G 84/5, G 87/11, G 95/7, G 95/9, G 101/3, G 106/8, G 152/3, G208/2, G 231/4, G 386/4, G 388/2, G 440/8, G 477/6, G490/7, G 519/6, G611/1,
16.	Gelibolulu Mustafa Âlî	Msd.5/5, G 966/5, K 17/44, K56/7, K 102/96, K 56/13, G 33/5, Kt. 66/6, Kt. 129/2, Kt. 6/20, G 966/5
16.	Mûhyî	K 3/31
16.	Şemseddin Sivâsî	Kt. 4/7
16.	Usûlî	Msd. 3/2, M.213,
17.	Ganizâde Nadîrî	K 6/33, K 24/41, K 24/42,
17.	Nâbî	K7/96, K 7/97, K 16/68, T 103/21, T 113/4,
17.	Naîlî	Msd.6/3, Ms4/3
17.	Nehcî	T 47/3, K 27/4, Kt.54/1, G58/6, Mr. 2/4
17.	Neşâtî	K 6/11, K7/15
17.	Nev'izâde Atâyî	K 18/15, T11/2, K 18/2,
17.	Mezâkî	G 404/13,
17.	Ümmî Sinan	G 41/5
17.	Vahyî	K8/24
18.	Arpaeminizade Sâmi,	K2/25, K8/5, K 2/25, Mşr.4/4, K 13/16
18.	Dürrî Ahmed Efendi	Kt. 136/48
18.	Ebûbekir Celâlî	G 62/8, T143/7,
18.	Esrar Dede	Kt. 5/22, Mh. 14/5, R79, K 1/45,
18.	Lazikizâde Feyzullah	K15/50
18.	Lebîb	K3/2, T 2/13,
18.	Kâmî	M. 1/122,
18.	Said Giray	Trk. 1 /2-4, G 37/10
18.	Süheyli	K 15/4, K24/17, K 45/23,
18.	Şeyh Gâlib	Th. 1/16, Th. 1/18, M. 2/16, M.8/23, M.9/50, M10/17, G 130/7, G 153/9, K 7/1, T 1/5, T 2/30, T 14/19, T 17/9, T 46/6, T 57/2, Trc. 2/1, Trc. 3 /4, Trc. 3/5
18.	Muvakkitzade Pertev	TK.IV/28,
18.	Nigârî	Mr. 841/8-251
19.	Cesârî	K11/7, K 14/1, G 281/9, Mr.35/3
19.	Erzurumlu Zihnî	G 2/3, K5/30, K 2/7, K2/48, K 5/30, K 6/3
19.	Hamamizâde İhsan	Kt.10

Tablo 11 (devamı). “Evliyâ” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

19.	Şeref Hanım	T92/2, Mh1/1, G 224/3, Msd. 1/17-4.
19.	Yenişehirli Avnî	K 4/3, K18/52, Kt.9

Evliyâ kavramı, 15. yüzyılda dinî-destanî metin türlerinde bir tip olgusu olarak karşımıza çıkar. Alp-gazi tipinin yanında var olan manevî gücü temsil eden bir tiptir. Yukarıdaki tabloya ve tanık beyitlerin seçildiği yüzyıllara bakılınca 15. yüzyıl şairlerinin şiirlerinde daha sık kullanıldığı söylenebilir. Bu dönemde İslâmiyetin etkileri şiirlere daha çok yansımış, manzum ve mensur eserlerde din ve tasavvufî konulara daha ağırlık verilmiştir. Genellikle tasavvûfî çevreye sahip olan îmân kaidelerine dikkat ederek yaşamaya çalışan şairlerin şiirlerinde “evliyâ” tipinin diğer şairlere oranla daha fazla yer aldığı görülür. Şairlerin, evliyânın “*koruyucu, yardımcı, gözcü, dua edici*” gibi özelliklerini ön plana çıkararak halkı psikolojik bakımdan rahatlatmak istedikleri söylenilebilir. 15. yüzyıldan sonra 18. yüzyıl şiirlerinde de “evliyâ” tipi ile sık karşılaşılır. Yine dönemin sıkıntılı olduğu zamanlarda motivasyon kaynağı olarak şiirlerde yer aldığı düşünceler arasındadır. Ayrıca bu dönemde dergâh ve tekkelerin artması, 17. yüzyılda Kadızadeler ve sofular arasında yaşanan çatışma, şairlerin zihin dünyalarında da bir algı yaratmış ve bu durum şiirlere yansımıştır. 15. yüzyıldan 19. yüzyılın yarısı da dâhil olmak üzere “evliyâ” tipi toplumun bir folklorik unsuru, kültür parçası olmuştur. Zor zamanlarda, içinden çıkılmaz durumların yaşandığı vakitlerde destek olan kurtarıcı bir el görevi görmüştür.

4.5.3.14.1. Enbiyâ (Nebîler)

Evliyânın bir kolunu oluşturan velîlerin bir zümresi de enbiyâdır. Allah’ın nübüvvetle görevlendirdiği kullarıdır. Allah onlara görev tâyin etmiş, yeryüzünde irşâdla görevlendirmiştir. Nübüvvet makamı velâyette özel bir makamdır. Onlar, Allah’ın kendisi için seçtiği ve diğer kulların arasından kendi huzuruna tahsis ettiği kullarıdır. Allah, nebîlere bitakım şeyleri helal yapmış, birtakım şeyleri haram kılmış, diğer insanlardan farklı olarak bu hususları sınırlamıştır. Velîlik genel, nebîlik özeldir (Demirli, 2015: 105).

Tasavvuf, insan-ı kâmil bilinci üzerine inşâ edilmiş, Yaradanın sıfatlarının insanda tecellî ettiğine dair bir olgu ortaya koymuştur. İnsan-ı kâmil mertebesi seyr ü sülûk yolculuğunun en son basamağıdır. Orası Allah’a en yakın olunan mevkîdir. Kırk eşikten

geçilerek, nefsânî arzulardan tamamen sıyrılmak gerekir. Hz. Muhammed yaratılmışların en kâmilî ve hayırlısıdır. İnsan-ı kâmil mertebesi Hz. Muhammed'in fitratı örnek alınarak oluşturulmuştur. Kur'an-ı Kerim'de “*Ve biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*” (Enbiyâ 21/107) ayeti Hz. Muhammed'in irşad görevi ile ilgilidir. Hz. Muhammed âleme rahmet olarak, akıl ve sağduyuya hitap edip insanları doğru yola götürmek için gönderilmiştir. Birlik, beraberlik, yardımlaşma, kardeşlik, adalet gibi duyguları kazandırmaya çalışmıştır. Peygamberin rahmeti yeryüzüne yayılan irşad nurudur. “*Levlâke levlâk le mâ halaktu'l- eflâk*” (Sen olmasaydın felekleri, âlemleri yaratmazdım.)¹⁹ sözü tasavvufun bir düsturu kabul edilmiş, kainâtın Hz. Muhammed için yaratıldığı ve Hz. Muhammed'in ruhunun diğer insanlara üflendiği şeklinde yorumlanmıştır. “Sen olmasaydın, âlemleri yaratmazdım” lafzı Hz. Muhammed'in âleme rahmet olarak gönderilmesi üzerine yorumlanır. Olgun bir insanın nasıl olması gerektiği sorusunun cevabı, Hz. Muhammed'in fitratı ve sünnetlerinde yer alır. Nebîler arasında sadece Hz. Muhammed bütün insanlara görevlendirilmiş, tüm insanlara peygamber olarak gönderilmiştir. Hz. Peygamber “*Ey Peygamber! Sana Rabbinden gönderileni tebliğ et*” (el-Maide 5/67), “*Peygamberin görevi tebliğdir.*” (el-Ankebut 29/18) âyetlerinde kendisine emredilen şeyi insanlara anlatmakla yükümlü kılınmıştır.

“Enbiyâ” tüm peygamberleri ifade eden bir kavramdır. Fakat şiirlerde enbiyâ için Hz. Muhammed'e ayrı bir yer tahsis edilmiştir. Klasik şiirde Hz. Muhammed enbiyânın nuru, kâinat güneşi, peygamberlerin öncüsü, insanların en hayırlısı olarak tanımlanır ve nitelenir. Allah bilinmek istemiştir ve Hakikat-i Muhammediye'yi yaratmıştır. Allah'ın ilk muhattap aldığı “hakikat-i Muhammediye”dir. Hz. Muhammed âlemin nurudur:

Senden istimdâd iderler enbiyâ vü asfiyâ

Zâtun ile fahr ider levh ü kalem 'arş-ı berîn (Süheylî, K 4/13)

[Enbiyâ ve velîler senden yardım isterler. Kader kalemi zatını yüceltir.]

Seyyid-i kevneyn-i hatm-i enbiyâ hayru'l-beşer

Hâdî-i nûr-ı hidâyet matla'-ı zât ü sıfât (Nesîmî, G 28/8)

[İnsanların en hayırlısı tüm peygamberlerin sonuncusu, dünya ve ahiretin efendisi, yaratılışın nuru, doğru yolu gösteren kurtuluş ışığı.]

¹⁹ Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ: 2:164

Sûret-i Hakk üzre halk oldu didigi oldurur

Yani kim mazhar kemâlâtına Hatm-ı Enbiyâ (Garîkî, G 138/3)

[Yarattıklarının sûreti üzerine “Ol der ve oluverir”. Peygamberin sonuncusu O’nun mânevî hasletlerine mazhâr oldu.]

Enbiyânuñ muktedâsı evliyânuñ rehberi

Tal’atı nûr-ı mübînüñ rahmeten li’l-’âlemîn (Süheylî, K 4/4)

[Enbiyânın imâmı, evliyânın rehberi, âlemin rahmeti, nurdan yaratılan peygamber.]

Serveridür enbiyânun Mustafâ

Reh-beridür evliyânun Murtazâ (Karamanlı Aynî, K 6/1)

[Mustafa peygamberlerin başıdır. Alî, evliyânın rehberidir.]

Hudâ ol nesl-i pâki cümle ‘âlemden ‘azîz itdi

Ki cümle enbiyâ ol nesl-i tâhirden olur peydâ (Süheylî, K2/51)

[Allah o temiz yaratılışlıyı tüm âlemden yüceltti. Bütün enbiyâ, o temiz soydan gelmiştir.]

Menba’-ı lutf u kerem muhbir-i gülzâr-ı irem

Sâdikü’l-va’d-i harem vâsıf-ı sırr-ı Kur’ân (Said Giray, K 2/24)

[Hz. Muhammed, kerem ve lütuf kaynağı İrem cennet bahçesinin habercisidir. Kur’an sırrına mazhar olmuş, sözü güvenilir peygamberdir.]

Kevneynüñ ulusu sakaleynüñ imâmıdur

Anuñ hem enbiyâ vü rusüldür cemâ’ati (Kemal Ümmî, G 135/53)

[Dünya ve ahiretin yüce insanı, insan ve cin topluluğunun imâmıdır. Onun cemaati tüm peygamberlerden oluşur.]

Dede Ömer Rüşenî G76/6, K1/1, G 65/3, Şeyhülislâm Esad K40, K47, K4/17, Nâbî T113/5, K2/113 Ahmedî K34/35, Hamdullah Hamdi K2/24, G23/4, K 2/11, Neşâtî K1/20, Karamanlı Nizâmî K1/27, Lazikizade Feyzullah G 10/4, Fevzî Trk. 1/7-7, Nigârî Msn.841/10-306, Mr.842/3, Vahyî Th. 5/1-3, R3 beyitleri bu konu ile ilgili diğer beyit örnekleridir. Beyitlerin içeriği Hz. Muhammed’e methiye şeklinde düzenlenmiştir. Hz. Muhammed, *âlemin övüncü, kâinatın en şerefli kulu* vb. methiyelerle övülmüştür.

Muhyî, aşağıdaki beyit örneğinde, Hz. Muhammed’in enbiyanın sultanı olmasına, diğer nebîlerin O’na ümmet olmayı istemesinin yeterli bir delil olacağını ifade eder. Bu durum da Hz. Muhammed enbiyânın rehberi ve kılavuzudur:

Sultân-ı enbiyâ idüğine yiter delîl

Kim aña ümmet olmaga tâlibdür enbiya (Muhyî, K 3/20)

[(Onun) Enbiyânın sultanı oluşuna delil (olarak) yeter, enbiyânın ona ümmet olmayı istemesi yeter.]

Râh-ı Hakda cümle-i halkuñ delîl ü reh-beri

Pîşvâ-yı enbiyâ vü muktedâ-yı mürselîn (Muhyî, K 6/2)

[Hak yolunda tüm halkın rehber ve delilidir. Enbiyânın öncüsü, peygamberlerin kılavuzudur.]

‘Umûmen enbiyâ her biri bir necm-i hidâyetdir

O encüm üzre nûr-ı Mustafâ şems-i sa’âdetdir

(Lazikîzâde Feyzullah, G 280/1)

[Genel olarak enbiyânın her biri hidâyet yıldızıdır. Mustafa’nın nuru o yıldız kümesi üstündeki saadet güneşidir.]

Nesîmî G28/8, Muhyî K3/4, Arpamînizâde Sâmî T17/22, T50/1, Süheylî K4/4, K1/9, K2/55, K1/13, Hakîkî K 334/11, Şeref Hanım TK 92/2, Ahmedî K 58/37 beyitleri bu özelliği taşıyan diğer beyitlerdir.

Enbiyâ Kur’an sırlarını bilen, ârif kişidir. Allah’ın gizli sırlarını bilmesine izin verdiği kullarıdır. Hz. Peygamber Kur’an sırrını velâyet ehline miras bırakmıştır:

İnnelil-Kur’âne dir zuhrâ ve batnâ Kird-gâr

Enbiyâ vü evliyâ bilür nedür sırr-ı nihân (Garîkî, G 477/6)

[Kur’an Allah’ın bilinen ve bilinmeyen sırlarını taşır. Enbiyâ ve evliyâ bu gizli sırları bilir.]

Neşrahleke okı sadrak keşf oldı enbiyâya

Vâris olan bu ilme ârifdurur ki nîkû (Garîkî, G 573/4)

[Enbiyâya “İnşirâh” sûresi keşif oldu. Bu ilme vâris olan ârif güzeldir.]

Nebîye nâyib ü hem enbiyâyadur vâris

Tarîk-ı dînde ki hem muktedâ durur ‘ulemâ (Hakîkî, K 28/10)

[Peygambere hem vekîl hemde vâristir enbiyâ, din yolunda ‘ulema O’na tabi olur.]

Olardan iste ‘ilm-i enbiyâyı

Olardan sor rumûz-ı evliyâyı (Arşî, M. II /53)

[Peygamberlerin ilmini olanlardan iste, evliyânın işaretini onlardan sor.]

İlm-ü irfân ile o ‘ayn-ı ledün

Rusûl ü enbiyâdan a’lemdür (Yahya Nazîm, K 7/43)

[İlim ve irfân ile gayb ilmini, resûl ve peygamberden daha iyi bilir.]

Karamanlı Aynî K57/22, Dede Ömer Rûşenî G 6/4, Usûlî M.69, Arşî Tuyuğ 11, Arşî Trk. 3/ 4-2, G 281/4, G 222/3, G 43/7, G 6/14, Arpemînzâde Sâmi T 17/22, Nesîmî T71/1 beyitleri peygamberin ârif kimliği ile ilgilidir.

Enbiyâ, Allah’ın elçilerinin bulunduğu topluluktur. Onlar Allah’ın emir ve yasaklarını yerine getirir, insanlara Allah’ın emirlerini anlatmakla yükümlüdür. Nübüvvet-velâyet bütünlüğünü sağlamak açısından şiirlerde “enbiyâ ve evliyâ” kavramları yan yana yer alır. Velâyet, peygamberden miras yoluyla velîlere geçer. Bundan dolayı velîlik mertebesi kutsal ve yücedir. Velî kullar, günahsız ve sâlih kişilerdir. Allah, doğru yolda olan, kötülükten uzak duran, gûnahtan sakınan kullarını müjdelemiştir:

Enbiyâ vü evliyâ vü esfiyâ vü etkîyâ

Oldılar Hak meclisinde şöyle bî-hüşyâr mest (Nesîmî, G 22/16)

[Peygamberler, evliyâ, doğru yolda olanlar, Allah’tan korkup gûnahtan sakınanlar Hak meclisinde kendilerinden geçip mest oldular.]

Gürûh-ı enbiyâ vü evliyâ saf-beste-i hizmet

Tavâf itmekde ser-der-pîş-i haclet kudsîyân anı

(Arpaemînzâde Sâmi, K 2/25)

[Peygamber ve evliyâ topluluğu hizmetinde. Melekler başları önlerinde onu tavaf eder.]

Enbiyâ vü evliyâ aña teveccüh itdiler

Mâ-‘arefnâ diyüben ‘acz ile itdiler makâl (Garîkî, G 386/4)

[Enbiyâ ve evliyâ O'na yöneldiler. "Bütün yaratılmışlar tarafından bilinen Rabbimiz, seni bilinmesi gereken ölçüde bilip tanıyamadık" sözleri ile acziyetlerini dile getirdiler.]
Nesîmî G 6/13, Garîkî G38/9, G 106/8 beyitleri velâyet ile ilgilidir.

Enbiyâ, kullara yardım eder. Allah'ın elçileri yeryüzünde sıkıntı ve belalara sabreder; darda kalanlara da yardım eder:

*Cevr ü cefâyîçün ki çeker cân-ı enbiyâ
Hem evliyâyâ iren eşedd-i belâ hakı* (Şeyhî, K4/13)

[Enbiyânın canı, evliyâyâ gelen belâların şiddeti aşkına, incitici söz ve davranışlara katlanır.]

*Enbiyâ ervâhidur olan cünûd
Evliyâ cenbîne ben ser-leşkerem* (Karamanlı Aynî, K 17/20)

[Askerler, peygamber ruhu taşırlar. Ben evliyânın yanında duran başkomutanım.]

Enbiyânın duaları hayırlıdır, dertlilere şifâ olur. İnsanlar enbiyâdan şefâat isterler. Onların şefâati yardım hükmündedir:

*Müstecâb olsun be-Hakk-ı evliyâ vü enbiyâ
Ş'ol du'â kim lâzım-ı ehl-i tasavvufdur yine* (Ebûbekir Celâlî, G 62/8)

[Evliyâ ve enbiyâ [duası] kabul olsun. Tasavvuf ehli kişilerin duası da lazımdır.]

*Evliyâ vü enbiyâ eyleyüp dâ'im şefî'
Böyle eylerdi niyâz ol kutb-ı erbâb-ı sefer* (Dürrî Ahmed Dede, G 136/48)

[Evliyâ ve peygamberler her zaman şefâat eyleyip yolculuk erbabının kutbu (olan Sultan Ahmed'in selâmeti) için böyle dua ederlerdi.]

*Enbiyâ evliyâ şefî'üm ola
Vireler mansıb-ı emîrâne* (Gelibolulu Mustafa Âlî, KT 66/6)

[Emirlik makamlarını kullanarak enbiyâ ve evliyâ şefâatçim olsun.]

*O şâh-ı enbiyânun hürmeti çün kim şefâ'atle
Günahkârı sezâ-yı rahmet-i perverdigâr itdi* (Ganizâde Nadîrî, K 11/39)

[O, enbiyâ şahının hürmeti için şefâatiyle günahkârı rahmetle donatmak ona yakışır.]

Enbiyâ vü evliyâ hakkı meded

Cümleye sensin çü Mevlâ isticab (Garîkî, G 152/3)

[Enbiyâ ve evliyâ hakkı için bize yardım et. Hepimizin Mevlâsı sensin.]

Hâliñ harâb ey dil-i şeydâ sana meger

Ol şâh-ı enbiyânîñ ola lutf u şefkati (Şeyhülislâm Esad, K4/14)

[Ey çılgın gönül! Hâlin harap. Sana o peygamberler şahının lutfu ve şefkati gerek.]

Enbiyâ, İslâm şeriatını yaşayan ve yaşatmak için Allah tarafından görevlendirilen peygamber topluluğudur. Onların sözleri güvenilir ve emin kişilerdir. Bu sebeple enbiyâ, güvenilir, olgun insanı sembolize eder. Enbiyâ, yalan söylemez, hile yapmaz, insanı doğru ve güzel olana yönlendirir. Enbiyâyı tanıyıp örnek alan, davranışlarını nebîlere göre düzenleyen kişiler kurtuluşa ererler.

Arşî aşağıdaki beyitte “İzzi ve Merah (adlı)” mantık kitabını okusalar bile enbiyâyı anlamayanların ömür boyu kurtulamayacaklarını ifade eder:

İstîlâh-ı enbiyâ’ı bilmeyen bulmaz necât

‘Ömri oldukça okursa Mantık-ı ‘İzz ü Merâh (Arşî, G 39/6)

[İzzi ve Merah (adlı) kitapları ezberleseler bile Enbiya kavramını bilmeyen ömrğ boyunca kurtuluş bulamaz.]

Sırr-ı şer’-i enbiyâdan cümle oldı bî-haber

Hem-çü İblîs-i hasîs oldı kamu ehl-i degâ (Arşî, G 6/14)

[Herkes aşağılık İblîs’i kışkandıracak kadar hilebaz olduğundan enbiyâ şeriatının sırrından habersizdiler.]

Tablo 12. “Enbiyâ” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
14.	Nesîmî	G 28/10, G 28/13, G 147/9, G 163/4, T 71/1, T 110/1, T 252/1, T315/1, G 28/8, G 22/4, G 6/6, G 4/31, G 4/21, G 161/4, G 22/16, G 6/31, G 6/13, G 4/31,
15.	Ahmedî	M.1/442, K53/37, K34/35
15.	Ahmed Paşa	K 3/13, Trk. 2/5, K2/30
15.	Dede Ömer Ruşenî	G 76/6, G 6/4, G65/3, K1/1
15.	Hakîkî	K 18/19, K149/18, K 28/10, Trc. 316/24, K 334/11, G575/4

Tablo 12. (devamı) “Enbiyâ” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri

15.	Hamdullah Hamdî	K 2/11, K 2/4, G 23/4,
15.	Karamanlı Aynî	K 57/22, K 55/44, K 34/48, K 17/20, K 6/1, Ms.25, Trk.4,
15.	Karamanlı Nizâmî	K1/57, K1/27, K 1/9
15.	Kemal Ümmî	K23/27
16.	Arpaeminizade Sâmi	T50/1, T 17/22, K 9/38, K 2/46, K 2/59, Mş. 4/4,
16.	Arşî	Ty. 11, Ty. 22, Trk. 3/7, Trk 1/ 4, G 281/4, G 253/4, G 222/3, G 194/5, G 143/4, G 54/6, G 43/7, G 39/6, G 17/1, G 16/6, G 6/14, K 4/4, K 3/2, M. 2/53
16.	Bâlî	K 1/14
16.	Garîkî	G 652/7, G573/4, G 533/5, G 490/7, G 477/6, G 386/4, G 343/1, 336/5, G 304/2, G 285/9, G 256/5, G 256/6, G 203/5, G 189/4, G 175/15, G 152/3, G 138/3, G 114/3, G 95/9, G 110/4, G 83/5, G 82/1,
16.	Gelibolulu Mustafa Âlî	K 17/21, Kt 6/20, Kt.66/6,
16.	Kabûlî	Mfr. 9, M.2/14, M. 2/15,
16.	Muhyî	K 3/19, K 3/20, K 3/4, K 6/2, K6/3, K 6/5, K 7/10, K 7/12, K 8/8, K 4/4
16.	Nâbî	G 1/9, M.7/53, T 113/5, T55/7, K 2/113,
16.	Nevizâde Atâyî	K1/51
16.	Revânî	M. 2/4
16.	Şemseddîn Sivasî	K 4/7
16.	Usûlî	M.48, M. 1/104, M. 1/69,
16.	Üsküplü İshak Çelebî	K7/35, K 3/14
17.	Beyânî	K 2/27
17.	Fevzî	Trk.1/7-7,
17.	Ganizâde Nadîrî	K 1/49, K 11/39,
17.	Na’îlî	K10/2, K 11/2, Trk. 11/2,
17.	Nehcî	G 58/5, Trc. 10/4-8, Trc. 10/4-6, K6/9
17.	Neşâtî	K24/33, K 3/20, K 3/24, K 3/17, K 1/20
17.	Vahyî	Th. 5/1-3, R3, K 2/43,
17.	Süheylî	K4/13, K 1/13, K 2/51, K 2/55, K 1/9, K 4/4, K4/13, K 2/51, K 2/55, K 1/13
17.	Şeyhülislâm Esad	K 4/14, K 4/17, K 47, K40
18.	Dürrî Ahmed Dede	K 136/48, TK26/1, K136/48,
18.	Ebubekir Celâlî	G 105/6,
18.	Erzurumlu Zihnî	K2/25, T3/6, K 13/31, K 5/55, K5/56, K 5/22, K 5/30, K 6/3, K 2/48,

Tablo 12. (devamı) “Enbiyâ” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri

18.	Esrar Dede	K 1/12, K 1/27, K 1/45
18.	Lazikîzâde Feyzullah	K 15/50, G 10/4, G 280/1
18.	Lebîb	T 13/8, K 13/8, K19/2, T 13/8
18.	Muvakkitzâde Pertev	G2/2,
18.	Said Giray	K1/22, K2/12, M. 1/51, K 1/22,
18.	Yâver	R 3/1
19.	Cesârî	Mş.2/5, Mr. 72/4, G 281/9, Mr.1/2,
19.	Nigârî	M.10/336, Kt. 842/3, M.14/391, Kt.839/1-5, K 13/1
19.	Şeref Hanım	Msd. 1/17-4, TK 92/2, K10/3
19.	Yenişehirli Avnî	K 10/18, K8/37, K 6/14, K 3/5, K 4/53,

Klasik Türk edebiyatı kaynaklarının bir bölümünü dîni kaynaklar oluşturur. Tasavvuf, Kur’ân-ı Kerîm, hadisler, ehl-i beyt bunlardan birkaçıdır. “Enbiyâ” her dönem şairlerinin şiirlerinde sıkça kullandığı bir kavramdır. Osmanlı geleneği içinde yetişen şairler dînî ve tasavvufî unsurlara mutlaka değinmişler, “enbiyâ ve evliyâ”yı hâmi olarak görmüşlerdir. Tabloya göre 14, 15, 16, 17, 18 ve 19. yüzyıl şiirlerinde istatistiksel olarak “enbiyâ”kullanımı denklik içerir. Tasavvufa eğilimli, daha mutâassıp bir mizaca sahip şairlerde “enbiyâ” kavramını diğer şairlere nazaran çok kullanıldığı söylenebilir.

4.5.3.14.2. Rusûl (Resûller)

Rusûl, evliyâ topluluğunun bir koludur. İbnü’l-Arabî, Allah’ın, onları risalet göreviyle görevlendirdiğini ifade etmiştir. Peygamberler bir gruba ya da tüm insanlara tebliğ etmek amacıyla gönderilmiştir. Kur’an-ı Kerim’de Hz. Muhammed için “*Ey Rasûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et*” (Maide 5/67) ya da “*Rasûlün görevi tebliğdir*” (Ankebut 29/18) ayetlerinde belirtildiği gibi Hz. Muhammed’in Allah’ın kendisine emrettiği şeyleri insanlara tebliğ etmesi için görevlendirildiği buyrulmuştur. (Demirli, 2015: 106).

Resûller, Allah’ın emir ve yasaklarını yerine getirmek, insanlara doğru yolu tebliğ etmek için gönderilmişlerdir. Allah’a en yakın kullardır. Beyitler üzerine değerlendime yapıldığında; Allah’ın gayb ilmine vakıflardır. Velâyet sisteminde ledunnî bilgiler ve ilim Hz. Muhammed’den velîlere bırakılan mirastır. Aşağıdaki beyit örneklerinde Şeyhî, Yahya Nazîm, Sakıp Dede, Peygamberlerin yeryüzüne irşad için gönderildiklerini ve fazilet sahibi topluluğu oluşturduklarını açıkça ifade eder:

‘Înâyet-i ezelîdür ki feyz-i faslından

Hidâyetüñe nebî vü rusûl kılır irsâl (Şeyhî, K3/87)

[Çok eskiden gelen iyiliklerinden ötürü bereketlidir. Doğru yola iletecek Peygamberler gönderir.]

Fermân-beri ola rusûl ü enbiyâ anuñ

Halk olduğunca bende-i fermân-ı enbiyâ (Yahya Nazîm, K 5/59)

[Halk, nebîlerin getirdikleri emirlerine boyun eğdikçe, Nebîler ve resuller [Allah]ın emirlerini yerine getirir.]

Sahb-i zevi’l-fazl-ı gürûh-ı rusûl

Her biri encüm gibi şem’-ı sebel (Sakıb Dede, Nazım 20)

[Peygamber topluluğunun fazilet sahiplerinin her biri güneş perdesinin yıldızları.]

Klasik şiirde “*şehenşâh-ı rusûl, hâtem-i rusûl, şehen-şâh-ı rusûl*” terkipleri genellikle Hz. Muhammed’e atfedilir. Hz. Muhammed, peygamberlerin şahı sayılır ve “rusûl” ibaresi O’nun yaratılışını diğer peygamberlerden özelleştirmek için de kullanılır. Esrar Dede, Hz. Muhammed’i “*şehenşâh-ı rusûl-‘asker*” olarak nitelemiş, peygamberlerin başı, şahı olduğuna vurgu yapmıştır:

Ey şehenşâh-ı rusûl-‘asker hıdîv-i lâ-mekân

Zât-ı pâkiñ zîb-i taht u tâc-ı dîvân-ı hikem (Esrar Dede, K1/41)

[Ey mekândan münezzeh olan ‘asker peygamberler şahının şahı! Hikmet meclisinin süslü tacı ve tahtına sahip olan temiz yaratılışı.]

Umaruz hüsn-i hâtemi zîrâ

Hâtem-i rusûl ü enbiyâmuz var (Beyânî, K2/27)

[Güzel bir son umarız; çünkü peygamberlik ve nebîlik halkasının tamamlayıcısı bir peygamberimiz var.]

Şehen-şâh-ı rusûl sultân-ı kevneyn

Emîr-i taht-gâh-ı kâbe kavseyn (Münîrî, Trb.1/2-9)

[Peygamberlerin şahı, iki cihanın sultanı Hz. Muhammed, miraç tahtının basamağına ayak basmış emir.]

Tacizâde Cafer Çelebi Trc.1/ 3-7, Trc. 1/ 1-12, Hakîkî, K 120/50, K 523/ 6, K 385/ 16, G 83/ 8, Murâdî G 273/ 1, Sehâbî R2, G 3/2, G3/5, Münîrî Trc. 1-1/7, G 50/2, Yahya Nazîm K 6/233, K 6/109, K 6 /173, K 7/7, K 10/93, K 11/25, R 28, R 18, Lebîb, G 10/4, K3/ 45, K 3/46, K3 /119, K 3 /86 beyitleri Hz. Muhammed’in yaratış güzelliğini öne çıkaran ve O’nun peygamberlerin şahı olması ile ilgili diğer beyit örnekleridir.

Resûle yâr-ı çehârum ‘Aliyy-i ‘âlî-kadr

Vasıyy-i hatm-i rusûl müftî-i çehâr-kitâb (Sehâbî, G 3/ 5)

[Dört kitabın müftüsü, son peygamberin vasisi, dört halifem, yüce rütbeli Ali’dir.]

Hız. Muhammed’in ahirette müslümanlara şefaât edeceği inancı üzerine şairler, beyitlerinde “rusûl”den şefaât istemişlerdir. Aynı zamanda Lazikîzâde Feyzullah, Hız. Muhammed’in vasıflarını anlatan kişilerin iki âlemde mutluluğa sahip olacağını da belirtir:

Başla gel şâh-ı rusul vasfına ey kıl-ı vefâ

Bulasın tâ iki ‘âlemde safâ neşv ü nemâ

(Lazikîzâde Feyzullah Nafız, Msn.1/8)

[Ey vefa kalemi! İki âlemde sefâ bulmak, ilerlemek istersen gel Peygambeler sultanının vasfını anlatmaya başla.]

Haşr it bularuñla anı der-rûz-ı kıyâmet

Sultân-ı rusûlden idüp erzân-ı şefâ’at (Hakîkî, K 120/50)

[Kıyamet gününde peygamberlerin sultanından şefaatine layık olup bunlarla onu haşr et.]

Yarın şefî’un ola ana şefkat it bu gün

Şâh-ı dü kevn-i fahr-ı rusûl yâr-ı çâr-yâr (Rahimî, K/4,32)

[Sen bugün bu kuluna şefkat et, yarın iki dünyanın sahibi, elçisi ve dört halifenin dostu yüce peygamber de (Hız. Muhammed), senin şefaatchin olsun.]

Vahyî kuluñı şeh-i rusûl hurmetine

Kıl iki cihanda mazhar-i zevk ü safâ (Vahyî, R 2/1)

[Vahyî kulunu peygamberlerin şahı hürmetine iki cihanda zevk ve safaya eriştir.]

“Şeh-i Rusûl” peygamber topluluğunun sultanı, kılavuz, doğru yola götüren, hayır ve şerleri gösteren rehber, kutb topluluğunun önderi ve aynı zamanda yoldaştır. Kim peygamberin sünnetini devam ettirip, insanları doğru yola sevk ederse, o kişi hayırlı kimselerden sayılır. Rusûlün yanında olanlar yoldaş, rehber, kılavuz görevi görerek insanlara yardımcı olurlar. Peygamberin sahabesi ve halifesi olan Hız. Ebûbekir de onun yoldaşı olarak, ricâlûlgayb tabaka sisteminde velîler topluluğunun ilk halifesi sayılır:

‘Ale’l-husûs refîk-i şeh-i Rusûl Sıddîk

Mukaddem-i hulefâ mîr-i zümre-i aktâb (Sehâbî, K 3/2)

[Özellikle Peygamberler sultanının [Hz. Muhammed] yoldaşı, kutb topluluğunun önderi, ilk halife (Hz. Ebûbekir).]

Hâdî-i sübûl şeh-i rusûl ol

Kamulara pîşüvâ mukaddem (Hakîkî, K 385/16)

[O peygamberlerin padişahı, hayır ve şerleri gösterendir. Herkese öncü ve önderdir.]

Sultân-ı şer’ ü Tâc-ı rusûl Hâdî-yi sübûl

Hikmet-nümây Mes’ele-âmûz-ı ‘Akl-ı küll

(Tacizâde Cafer Çelebî, Trc. 1/1-12)

[Peygamberlerin önderi, şeriatın sultanı, hayır ve şerleri gösteren, her şeyi kavrayan, Cebrail’e yol gösterici (Hz. Muhammed).]

Ervâh-ı kudsiyyân ile rûhı refîk ola

Mahşer deminde fahr-ı rusûl hem-tarîk ola (Süheylî, Trk. 1/5-7)

[Meleklerin ruhları ile ruhu mahşer gününde peygamberlerin övücü ile yoldaş olsun.]

Aksa’da enbiyâ vü rusûl iktidâ edüp

Ol müktedâyâ has olup Aksa imâmeti (Harputlu Rahmî, K3/15)

[Mescid-i Aksa’da peygamberler o rehberle uyduğunda, Aksa imâmlığı onun sorumluluğuna verildi.]

Kevneynüñ ulusu sakaleynüñ imâmıdır

Anuñ hem enbiyâ vü rusûldür cemâ’ati (Kemal Ümmî, G 135/53)

[Dünya ve ahiretin yüce insanı, insan ve cin topluluğunun imâmıdır. Onun cemaati tüm nebî ve peygamberlerden oluşur.]

Hz. Rusûl ile aynı adı taşımak onur vericidir. Lazikîzâde Feyzullah’ın aşağıdaki beyitinde adalet ve insafı ile tanınan şeyhülislâmın Hz. Muhammed ile aynı adı taşımasının halkı daha da mutlu ettiğini ifade eder:

Şeyhü’l-islâm-ı zamân hazret-i hem-nâm-ı rusûl

‘Adl ü insâfı ile halk ser-â-ser memnûn

(Lazikîzâde Feyzullah Nafız, K 13/15)

[Nâmı Hz. Peygamber ile aynı olan zamanın şeyhülİslâmı, adalet ve insafından bütün halk memnun.]

Hem-nâm-ı hudâvend-i rusûl sadr-ı gani-dil

Kim görmedük ihsânını yok bay u gedâdan (Na'îlî, K 30/41)

[Peygamberler Sultanının adaşı, gönlü zengin Vezir; varsıl-yoksul senin bağışına nail olmayan hiç kimse görmedik.]

Beyne 'r-rusûl Cenâb-ı Huda ism-i pâkini

Yâd etse kendi nâmı ile hem-karâr eder (Esrar Dede, K 2/21)

[Peygamberler arasında Cenab-ı Allah kendi namı ile senin temiz adını da ansa uygun olur.]

'Anber-sirişte hâkine baksun ne vech ile

Ervâh-ı fevc fevc-i rusûl rûy-mâl eder (Na'îlî, K30/51)

[Anber gibi kokan toprağını bütün peygamberlerin nasıl yüzlerini sürdüklerini gör.]

Tablo 13. “Rusûl” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Refarans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM NUMARASI	ŞEKLİ/BEYİT
15.	Tacizâde Cafer Çelebî	Trc. 1/3-7, Trc.1/1-12	
15.	Hakîkî	K 120/50, K 523/6, K 385/16	
16.	Murâdî	G 273/4	
16.	Münîrî	K2/2, Trc. 1-1/7, G 53/2	
16.	Sehâbî	R2	
18.	Sakıb Dede	K9/18, K 3/88, Msd. 5/6-1	
17.	Nesib Dede	R 23	
17.	Simkeşzâde Fevzî	K2/51	
17.	Şehrî	M.5/89	
17.	Vahyî	K 7/34, K 8/22	
17.	Yahya Nazîm	K6/233, K 6/109, K 6/173, K 7/7, K 10/93, K 11/25, R.28, R 18, K 20/49, K 10/75, Trk. 1/125, K 10/95	
18.	Lebîb	TK. 24/4, Mfr.81	
18.	Lazîkizâde Feyzullah Nafîz	G10/4	
18.	Dürrî Ahmed Efendi	Diğer G1/9	

Tablo 13 (devamı). “Rusûl”Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Refarans Bilgileri

18.	Ruşçuklu Zarîfî	G 358/3 G 300/5
18.	Vassaf	G 35/3

Yukarıdaki tabloya göre 17 ve 18. yüzyıl ağırlıkta olmak üzere 15. ve 16. yüzyıllarda da “Rusûl” kavramı şairler tarafından sıkça kullanılmış; ricâlden bir grubun özelliklerinden daha çok Peygamberi yüceltme vesilesi olarak, İslâm Peygamberi temsil eden tip özelliği ile şiirlere yansımıştır. Kaside, gazel, müseddes, rubâî, tercî-i bend, terkîb-i bend, müfret nazım şekilleri ile yazılan beyitlerde görülür. Her nazım şeklinde “rusûl” tipine dair özellik bulunmuştur, denilebilir.

4.5.3.14.3. Sıddıkûn /Sıddıklar

Sıddîk, *dürüst, dosdoğru* anlamındadır. Tasavvufî anlamda; *Derûnu (bâtını) hem aydın hem de aralarında sıkı bir münasebet bulunması sebebiyle Hz. Peygamberin derûnuna yakın olduğundan bilgi, söz ve davranışlarıyla Hz. Peygamber’in her getirdiğini tasdikte kemâl mertebesinde bulunan. Dil ve söylediği her şeyi kalbi ve ameliyle gerçekleştiren*” manasına gelir (Uludağ, 2012: 316). Sıdk ise, *doğruluk* demektir.

İbnü’l-Arabî’ye göre velîlerden bir grup da Allah’ın kendilerini sıddıklık ile görevlendirdiği sıddıklardır. Allah’a ve peygamberlerine inanan kimseler hakkında “*İşte Onlar sıddıklardır*” (Hadid 57/19) buyurulmuştur. Sıddıklar, kalplerindeki iman nuru ile Hz. Muhammed’in sözüne ve Allah’a hiç şüphesiz inanırlar. Hz. Ebûbekir’in ünvanı bulunduğu merteye dolayısıyla “sıddık” olarak geçmektedir.

Klasik şiirde “Sıddık” kavramı Hz. Ebûbekir’e ithafen kullanılmış, ricalülgayba işaret eden bir tip olarak şiirlerde yer almamıştır. Sıddıklık ile aynı anlama gelen “sâdık” kavramının çoğul hâli “sâdıkûn” tipine dair özellikler şiirlerde tespit edilmiştir. Klasik şairler“sâdıkûn /sâdıklar” kavramını kullanmayı daha çok tercih etmişlerdir.

4.5.3.14.4. Şühedâ (Şehitler)

Arapça kökenli "ş-h-d" kökünden türetilmiş olan "şühedâ", "şehîd" kelimesinin çoğuludur. Kelime, sözlükte "bildiğini söyleyen, kesin bir haberi getiren, bir yerde hazır bulunan, bir olaya şahit olan, şahitlik eden" gibi anlamlara gelir. Bu isimlendirme, rahmet meleklerinin kendisine şahitlik etmelerinden dolayı yapılmıştır. Kökten türetilen "şehâdet" masdarı ise, "kesin haber, haber vermek, bildirmek, ilan etmek, açıklamak" gibi

anlamları içerirken, diğer masdar olan "şühûd" ise "hazır bulunma" anlamına gelir" (Atlı, 2011:164).

Sûfiler, şahid kelimesinin "hazır bulunmakta" olan anlamını "kalpteki mevcut olan şeye yani sevgiye" bağlamışlardır. Kalpteki sevgi ile devamlı sevgiliyi zikreder ve hatırlarlar.

İbnü'l-Arabînin "evliyâ" olarak sınıflandırdığı bir grup da "şühedâ (şehitler)" dır. Allah'ın şehâdet ile dost edindiği bu kimseler, Allah'a yaklaşan (mukarrabîn) kimselerdendir. Allah Teâlâ "*Allah, melekler ve ilim sahipleri Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik etmişlerdir*" (Âl-i İmran, 3/18) buyurmuştur. Allah'ın iman ettiği ve O'nun birliğine ve varlığına şahit olan kulları şehâdet mevkiinde meleklerle bir araya gelecektir. Allah'a iman bu şehadetin bir parçasıdır (Atlı, 2011: 164). Ahirette şehitlerin, peygamberler, sıddıklar, ve salih kullarla bir araya geleceği; "*Onlar Allah'ın nimet verdiği nebiler, sıddıklar, şehitler ve sâlihlerle beraberdir. Onlar ne güzel arkadaşlardır!*" (Nisâ 4/69) ayetinde ifade edilmiştir.

İbnü'l-Arabî, sisteminde kavram sıralamalarını gelişigüzel sıralamamıştır; kavramların mânâ âleminde sıraları esastır. Her bir evliyâ tabakası peygambere olan yakınlığına göre düzenlenmiştir. İbnü'l-Arabî "*Fütûhâtu'l-Mekkiyesi*"nde, manevî tabaka sıralamasında sıddıklığın şehitlikten önce geldiğini, nebîlerin sıddık makamında bulunduğunu ifade eder. Şehitler, peygamberlerin ardından gelen makamda bulunmakta, ilim nuruna sahip olmaktadır. Sıddıklar, iman inancıyla değerlendirilir, onların tevhiî imandan gelir. Şehitler ise ilim yönüyle Allah'a yakınlık kurarlar (Atlı, 2011: 165).

Yukarıdaki ifadeye göre şehitlerin ilmi yönünün kuvvetli olduğu, peygambere ve Allah'a olan yakınlıkları üzerine gayb âlemine ait sırların onlara da ilham yoluyla verildiği fikri çıkarılabilir. Şehitlerin kalplerine zuhur eden "aşk" ve ilim mertebesinde sıddıkları geçerek üst makamda olmaları, ayrıca "*Nisâ ve Âl-i İmrân*" sûrelerindeki ayetlerde geçtiği üzere, peygamber ve meleklerle bir arada olma hususları klasik şiire de yansımıştır.

Klasik şiirde "şühedâ" yani şehitler, "âşığa" benzetilmiştir. Âşık tipi rolünde de görülen ve evliyâ grubunun bir parçası olan şüheda topluluğu, sevgilin ok gibi olan kirpiklerinin kalplerine saplanması ile şehit düşer. Sevgilinin kirpikleri onların şehit olması için yeterlidir. Sevgilinin güzel yüzünü görebilmek için "aşk" ile canlarını, cananın yolunda verebilirler:

Sen az mı sanursuñ o mezâruñ şühedâsın

Ol tîr-i müje Kânî cihânuñ çokın urdı (Kânî, G 196/11)

[O mezarın şehitlerini az mı sanarsın? Kânî, o [sevgilinin]kirpik oku çoğunu şehit etti.]

‘Aşkuñ şühedâsına dü-âlem

Başdan başa hûn-bahâdur ey dost (Muhyî, G109/8)

[Ey dost! İki âlem aşka düşmüş şehitlere kan pahası, diyetdir.]

‘Aşk ile o cânâna bugün cân virelüm kim

Yârân göriser yüzini evvel şühedâsı (Muhyî, G 639/8)

[Şehitliğinden evvel sevgilisinin yüzünü görebilmesi için bugün ‘aşk ile o canana can verelim.]

Şühedânın diğer bir mastarı “şühûd” dur (hazır bulunma). Tasavvufî istilahta çok geçen şahit kelimesi ile birlikte kullanılarak *gözden uzak olan, kaybolan bir şeye bakıp onun kalpte bulunması, zuhur etmesi* manasında da kullanılır. Murâdî, aşağıdaki beyitte şehitlerin şehadet şerbetini içtiklerinde ölmediklerini ruhânî olarak varlıklarının hissedildiğine tanıklık şeklinde değerlendirmiştir:

Şühedâ oldu çü meşhedde nedür asl-ı şühûd

Şâhidîn olmag oldu pes asl-ı meşhûd (Murâdî, G251/1)

[Şehitlikteki şühedâlar şehâdetin nasıl olduğunu gösterir. Seni görmek gerçek tanıklıktır.]

Hakîkî G 369/4, Ahmedî G 697/4, K 17/ 14, diğer beyit örnekleridir.

Şühedâya Allah’ın rahmet melekleri şahitlik eder. Şühedâ, Allah’ın şehâdet ile dost edindiği kimselerdir. Şühedâ, Allah yolunda korkusuz erlerdir. İnsanlar şehadet anında meleklerle bir araya getirilir. Şehitlerin mezarları meleklerin yeridir. Âtâyî, aşağıdaki beyitte şehitlik anında meleklerin o mekâna indiğini belirtmiştir:

Varasın meşhedine kim meleğe

Şühedânın mezârı mehatdur (Âtâyî, G 30/13)

[Şehitlerin olduğu yere varmak gerek/ziyaret edilmelidir, (çünkü) şühedanın mezarı meleklerin iniş yeridir.]

Gördi kim korkuludur râh-ı Hudâ

Şühedâ kısmına yoldaş oldu (Mesîhî, Trk. II/6)

[Korkulu olduğunu görünce Allah yolunda şühedaya yoldaş oldu.]

Aña zehr oldu içdügi pâ-zehr

Şübhe yok oldu pey-rev-i şühedâ (Nev'izade Atâyî, Trk. 2/4-3)

[İçtiği panzehir ona zehir oldu. Şühedânın ardında şüphe kayboldu.]

Şühedânın kabri kutsal mekân sayılır. Yardım isteyenler şehitlerin kabrini ziyaret ederler. Hakîkî, aşağıdaki beyit örneğinde yardım isterken duasına şehitlerin kabrini de ekleyerek şehitleri duasına vesile kılmıştır:

Sabr-ı fukarâyîçün ilâhî

Kabr-i şühedâyîçün ilâhî

Hibr-i 'ulemâyîçün ilâhî

Üftâdelerüz 'inâyet eyle (Hakîkî, K 3/41)

[Fukarânın sabrı, şehitlerin kabri, bilginlerin hocası için; biz zavallıyız, bize yardım et.]

Ya 'ni şâh-ı şühedâ hazret-i İbn-i Zehrâ

Kerbelâ ma 'rekesinde sened-i mazlûmîn (Lebîb, K 8/14)

[Hz. İbn-i Zehra (Hüseyin) şehitlerin önderi, Kerbela meydanında şehitliği mazlumluluğunun senedidir.]

Şehriyâr-i şühedâ seyyid-i mazlûm Hüseyin

Ki anuñ kanıdur ancak sebeb-i yevm ü 'îd (Yenişehirli Avnî, TK 21)

[Şehitlerin padişahı, mazlumların önderi Hüseyin'in kanı aktığından bayram günü olmuştur.]

Biri Hasandur ismde hulkı gibi cemîl

Biri Hüseyndür şühedâ hayli serveri (Tacizâde Cafer Çelebî, Trc.1/8-7)

[Biri, ismi de yaratılışı gibi güzel olan Hasan, biri de şehitler ordusunun önderi Hüseyindir.]

Zâde-i Sâki-i Kevser'ken o şâh-ı şühedâ

Bir içim suyu dirîg itdi ne sersemdir bu (Şeref Hanım, K 14/11)

[O şehitlerin şahı Kevser suyu içen Hz. Ali'nin oğluyken bir içim suyu esirgedi, ne sersemdir bu!]

Şehitlik mertebesi yücedir ve şehitlerin kanı kutsaldır. Şühedâ topluluğu korkusuzdur. Nigârî aşağıdaki beyitte Allah’tan şehit edilmesini niyaz etmiş, Firdevs Cennetinde şehitlerle arkadaş, aynı mertebede onlarla denk olmayı istemiştir:

Âl-i hûn-ı şühedâ şâh-ı belâ hürmetine

Eyle hemdem beni Firdevsde addaşım ile (Nigârî, G 608/5)

[Gam padişahı hürmetine şehitlerin kızıl kanı ile beni adaşım ile Firdevs (cennetinde) dost, eyle.]

Şühedâ-yı vatan kefen bilmez

Dem-i horsende pâre pâre gider (Hamamizâde İhsan, TK. 22/3)

[Vatan şehitleri kefen bilmez. Cesedinin paramparaça olmasını göze alır gider.]

Ol şâh-i velâyet-i cihân-tâb itdi

Şühedâyı anda hem-hâb (Kâmî, M.1/267)

[O dünyayı aydılatan velâyet şahı, şehitleri kendine uyku arkadaşı etti.]

‘Âlem-i gayb u şehâdetde yüziñ görenler

Düşüben hayrete zî-nûr-ı tecellî didiler (Ahmedî, K135/2)

[Gayb ve şuhud âleminde yüzünü görenler, Allah’ın nurunun tecellisi deyip hayrete düştüler.]

Hakîkî K 3/42, K 40/ 2, Mesîhî Trk.5/7 beyitleri şühedânın yoldaşlığı, kudreti ile ilgili diğer beyit örnekleridir.

Tablo 14. “Şühedâ” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
15.	Ahmedî	G 697/4, K 17/14
15.	Hakîkî	K3/41, K3/42
17.	Kafzade Faîzî	K11/16
17.	Mesîhî	Trk.5/7

Örnek olarak gösterilen tanık beyitlerde 15, 16, 17, 18 ve 19. yüzyıllarda yaşamış şairlerin beyitleri kullanılmış; “şühedâ” tipinin özellikleri ve görünüşleri ortaya çıkarılmıştır. “Şehitler ölmez” ifadesinin Ricâlülgayb felsefesini güçlendirdiği bu düşüncenin Hz.

Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi çevresinde Divan şiirine daha çok yansıtıldığı gözlemlenmiştir.

4.5.3.14.5. *Sâdikûn (Sadıklar)*

Sâdik (çoğulu, sâdikûn, sâdikât), “s-d-k” fiil kökünden ism-i fâil olup, bu fiilin mastarı olan “sıdk” kelimesi *mahvolunmanın söz konusu olduğu yerde bile doğruyu hak olanı söylemek, doğruluktan ayrılmamak* anlamındadır. Yalandan başka insanın kurtulamayacağı yerlerde bile doğruyu söylemektir.

İbnü'l-Arabî'ye göre evliyâdan bir grup da, doğru sözlü ve doğru halli erkek (sâdikûn) ve kadınlardır (sâdikât). Allah, onları söz ve hallerindeki doğruluk nedeniyle dost edinmiştir. Allah, “*Allah'a verdikleri sözde sadâkat gösteren nice erler var*” (Ahzab 33/23) buyurmaktadır (Atlı, 2011: 172). Doğruluktan kasıt söylenilen ve aktarılan haberin doğru olmasıdır. Sözü söyleyenin bir harfî bile değiştirmeden tüm hakikatiyle karşı tarafa iletmesi gerekmektedir.

Klasik şiirde “sıddık” tipi *doğru ve güvenilir insana* işaret eder. Allah'ın sırrını bilen Allah'ın kendisine dost edindiği bu kişiler halkın da güvenini kazanmıştır. Allah'tan başka kimseyle sırlarını paylaşmazlar:

Küllî varlık mahv olıncak gayrı kalmaz arada

Küntü kenze mazhar olur sâdik-ı merdâneler (Ümmî Sinan, G 39/4)

[Tüm varlık yok olunca sır arada kalmaz. En doğru, güvenilir adamlara Allah'ın sırrı mazhar olur.]

Bakub sen onların zâhirlerine iktidâ itme

Ki sâdiklardır anlar eylemezler kimseyi sırdaş (Kuddûsî, G 459/3),

[Onların görünür hallerine bakıp onlara uyma. Çünkü onlar sadıktırlar, kimseyle sırdaş olmazlar.]

Sâdiklar, imanın esaslarını yerine getiren, şüphesiz Allah'a ve Peygamberlere inanıp gönülden bağlanan velî kullardır. Onlar için tek hakikat, Allah'ın ayetleri ve bu ayetleri halka ileten peygamberin sözleridir. Onların dünya malı ile işi yoktur, Allah'ın rızasını düşünürler:

Ehl-i Hakkun subhveş mihrinde dâ'im sâdikuz

Evliyâyâ gün gibi inana gelmişlerdenüz (Üsküdari Âşık G 35/17)

[Allah’a iman etmede sabah güneşi gibi sâdığız. Evliyanın varlığına gün gibi inananlardanız.]

N’ider dünyâyı ‘âşıklar n’ider ‘ukbâyı sâdıklar

Seniñle âşinâlıklar bulan diller seni ister (Şeyh Mustafa Rûmî, G75/3)

[‘Âşıklar dünyayı ne etsin; sadıklar ahireti ne etsin? Seninle âşinalık bulan gönüller seni ister.]

Söylemem beyhûde ilhâm-i Hudâdan söylerem

Tâlib-i sâdıklara terk-i sivâdan söylerem (Kuddûsî, G 535/7)

[Boş yere söylemem, Allah’ın ilhamını söylerim. Sadıkların taliplisine, başka hayatı terk edenlerden (olduğumu) söylerim.]

Hudâ emr itdi Kur’âna’da ki sâdıklarla olun siz.

Bu emre imtisâl iden karışur ehl-i ‘irfâna (Kuddûsî, G 90/4)

[Allah, Kur’ân’da; “Sadıklarla olun.” diye buyuruyor. Bu buyruğu yerine getiren, irfân ehlinde olur.]

Sadıkların i’tikâdıyîçün şer’ emrine inkıyâdıyîçün

Bu nefis ile hem cihâdıyîçün üftâdelerüz inâyet eyle (Hakîkî, K 3/20)

[Sadıkların nefis ile cihadı; emir ve yasaklarına gönülden inanarak kabulü, dinin emirlerine bağlılığı aşkına! Biçareleriz, bize ihsan eyle.]

Sâdıklar ile hem-dem ol kaç ehl-i ‘ukbâdan dahi.

Çün ülfet itmez mâ-sivâ ehl-i ile ehl-i Hudâ (Kuddûsî, G 85/4)

[Sâdıklar ile arkadaş ol ahiret ehlinde (bile) kaç. Allah dostları ile dünya ehli arkadaşlık kuramaz.]

Muhibb-i sâdıklar mahzûn mu ola

El-vedâ’ cümle-i ihvân el-vedâ’ (Giresunlu Ref’î, Diğer 54/1)

[Gönülden ve sadakatle seven gerçek âşık hüznü mü olur? Elveda bütün dostlara, elveda!]

“Sâdık”lar aşk denizine dalıp, en derin mânâyı bulabilir, varlıklarında kaybolup yokluktaki tek gerçeği keşfedebilirler. Sâdıklar, âşıktırlar. Kendileri de bir âşık olduğu için diğer âşıkların yoldaşıdırlar:

Ümmî Sinân söylediği ‘Aşk deñizin boyladığı

Nedür gör şerh eylediği Sâdıklarıñ ahvâldur (Ümmî Sinan, G 58/7)

[Ümmî Sinan, “aşk denizini boyladığı”nı söyler. Sadıkların halleriyle yorumladıklarının aynı olduğunu gör.]

Mâ-sivâdan rûhını pâk eyleyen sâdıklarıñ

Himmeti bahrına tal kim iresin ‘ummânıña (Ümmî Sinan, G 156/8)

[Maddi (olan) her şeyden ruhunu temizleyen sadıkların yardım denizine dalınca okyanuslarına erişirsin.]

Ey ‘âşıklar sâdıklar geliñüz hû diyelim

‘Aşk odına yanıklar geliñüz hû diyelim

(Seyyid Mehmed Emîn Efendi G 112/1)

[Ey âşıklar, sadıklar gelin, “hû” diyelim. ‘Âşk ateşine yanıklar gelin, “hû”diyelim.]

Âşıklara yoldaş olup sâdıklara yâr olmadun

Ölmezdin öndin ölmedün ‘ışk n'eylesün senünile (Yunus Emre, G 347/2)

[Âşıklara yoldaş olup, sadıklara sevgili olmadın. Ölmezdin, daha önce de ölmedin ‘aşk seninle ne eylesin?]

Klasik şiirde, *hakiki âşıkları* ifade eden “âşık-ı sâdık” kavramı âşıkların bulunduğu mevkiyi de göstermektedir. Âşık olabilmek için yanmak, seyr ü sülukta kaybolmak gerekir. “Sâdık”lık da teslimiyet ve tam bir güven ister. Her iki kavram da rütbe olarak yüceliğe işaret eder. Bu mertebelere ulaşmak için pişmek yani aşk denizinde acı çekmek, gam ile beslenmek, hüznülmek olmak gerekir:

Ey Behiştî hüznler mu ‘tâdısın çün gam yime

Göñlü her bir ‘âşık u sâdıklaruñ mahzûn gerek (Behiştî, G 296/5)

[Ey Behiştî! Gamla beslendiğinden dolayı hüznülmere alışmışsın. Âşık ve sâdıkların her birinin gönlüne hüznülmek gerektir.]

Ol şâh-ı siddîkî-makâm oldu kerâmetle benâm

Ta ‘dâd olup geldi tâm dört yüz otuz dört hatve yer (Nâşid, G 41/6)

[O kerametleriyle en rütbeli sadıkların şahı, şöhret sahibi oldu. Tam dört yüz otuz dört adımda sırasıyla makamına ulaştı.]

Usûlî Th.2/4, Ümmî Sinan Mr. 65/1, Mr. 107/1, G 126/8, K 25/30 “âşık-ı sâdık”lıkla ilgili diğer beyit örnekleridir.

Toplumda özel bir konuma sahip olan sâdıklar, şairler tarafından da koruma altına alınmış, sâdıkların kalplerinin kırılması engellenmeye çalışılmıştır. Onların toplum içinde özel bir yerleri vardır. Prizrenli Şemî, “Yücelik göstererek hakîkî âşıkların semtteki taş a yüz sürmelerine izin verilmesini istemiş”, taşın izlerini güle benzetmiştir. Şair, “gül” benzetmesi ile sadıklar ve Peygamber (Hz. Muhammed) arasında bir bağ kurmuş, sadıkların peygamberin izinden giden güvenilir kullar olduğuna dikkat çekmiştir:

Âşık-ı sâdıklara düşmenler itmez itdügin

El-hazer ey dostlar ol bî-vefâdan el-hazer (Prizrenli Şem’î G 59/6)

[Düşmanlar, hakîkî âşıklara senin yaptığını yapmaz. Ey dostlar! O vefasızdan sakının, uzaklaşın.]

Âşık-ı sâdıklarun men’ itme sürsünler yüzün

Çün seg-i kûyun izidür gül gibi izzet gerek (Prizrenli Şem’î, G 105/5)

[Yücelik göstererek hakîkî âşıklarının yüzlerini sürmelerine izin ver, uzaklaştırma. Çünkü semtindeki taşın izleri gül gibidir.]

Hz. Muhammed’in dünyaya gelişi, âşıkları sevindirmiş, müminleri canlandırmış, sadıkların ise bahtını açmıştır:

Sevindi cân-ı ‘âşıklar açıldı baht-ı sâdıklar

Uyandı rûh-ı mü’minler safâ geldi safâ geldi (Hatâyî, K 16/3)

[Âşıkların ruhu sevindi, sadıkların bahtı açıldı. Müminlerin ruhu uyandı, safa geldi, safa geldi.]

Tablo 15. “Sâdikûn” Kavramının Geçtiği Diğer Beyitler ve Referans Numaraları:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
16.	Usûlî	Th. 2/4
17.	Nâmî	M. 1/9
17.	Ümmî Sinan	G 65/1, G107/1, G 126/8, K25/30.
17.	Üsküdari Âşık	G 498/1

17 ve 18. yüzyıl şiirlerinde “sâdıkûn” tip özelliğine dair tespit edilen unsurlar, diğer dönemlerdeki şiirlere göre daha çoktur. Kuddûsî, Ümmî Sinan ve Üsküdarî Âşık Ahmed’in mutasavvıf kimliği şiirlerine de yansımış, tasavvufa ve dîne dair unsur ve olaylara ait öğeler onların şiirlerinde daha çok bulunmaktadır. Bu kişilerin şiirlerinde “sâdıkûn” kavramıyla daha sık karşılaşılır.

4.5.3.14.6. Müslimûn/Müslümanlar

Evliyâ grubunun bir zümresi de müslümanlardır. Müslüman kişi, Allah’ın tüm emir ve yasaklarını yerine getiren günahattan kaçınan kişidir. Şeriat, İslâm’ı (Müslümanlık) ancak Müslümanların kendisinden emin olduğu kimseler adına kabul etmiştir (Atlı, 2011: 168). Evliyâ zümresinde yer alan “müslümanlar”, zerre günahattan kaçınan kendilerini Allah’ın rızası için yaşamaya adanmış kişilerdir.

Klasik şiir örneklerinde şairler müslümanlar içindeki kâfirlerden bahsederek onları müslümanlaştırmak istediklerini ifade etmişlerdir. Kâfirleri müslüman etmeden, kendilerinin günaha girip kâfirleşeceğinden korkmaktadırlar. Onlara gönül vermeyen müslümanlar, İslâm tesbihinin ipini bellerine kuşak edinmişler, güçlerini ve yiğitliklerini göstermişlerdir. “Müslümalar” İslâmî yaşamın temsilcisi, Allah’ın yeryüzündeki askerleridir. Onlar kâfirlerden zulüm gören mazlum insanları korur, gönülleri tamir ederler:

Başladı cem’ olmaga yir yir guzât-ı müslimîn

Oldı sahrâ-yı Dâver Pâşâ haşr-ender-haşr (Dürrî Ahmed Dede Kt.136/25)

[Gaziler, yer yer toplanmaya başladı. Dâver Paşa’nın ordu alanında mahşeri kalabalık toplandı.]

Bazı şiirlerde kâfir ile sevgili arasında benzetme yapılmış, kâfir sevgiliyi simgeleyen temsîlî tip görünümünde karşımıza çıkmıştır. Kâfir/sevgilinin elinden kurtulmak isteyen çaresiz âşık, müslümanlardan yardım dilenmektedir. Müslümanların bir tek Hakk’a bağlandıkları, dünya ve beşerî sevdalardan uzak durup, Hak yolunda yürüdükleri, dünyaya ait maddi unsurlardan ötürü kalbi kırıklara yardım edip, onların tesellîcisi oldukları beyitlerde ifade edilmiştir:

Dâ'imâ bir kâfirün destinde dil-âzürdeyem

Müslimânlar rahm idün zîrâ garîb ellerdeyem (Yenişehirli Avnî, G 272)

[Kâfir elinde gönlü kırıklardanım. Yabancı ellerdeyim merhamet edin! Müslümanlar yardım edin.]

Rişte-i tesbîh-i İslâmi kesüp zünnâr ider

Müslimânlar vormeyen bilmez o kâfir-kâre dil (Vahid Mahtumî, G 139/7)

[O kâfirlere gönül vermeyen müslümanlar, İslâm tesbihinin ipini kesip beline kuşak eder.]

Korkarum ey Müslimânlar ol beni kâfir kılur

Yoksa ben ol kâfiri geçdüm Müselmân itmeden (Yenişehirli Avnî, 305/2)

[Ey Müslümanlar! Ben onu müslüman etmeden o beni kâfir eder diye korkuyorum.]

Evliyânın özelliğinden biri dualarının kabul olmasıdır. Müslümanlar da dua ettikleri zaman Allah onların dualarını kabul eder, selamete erdirir.

Kabûl oldu du'âsı müslimînüñ

Selâmet irdi hak'dan hamdülillâh (Sultan Ahmed, G 27/5)

[Müslümanların duası kabul oldu. Çok şükür Allah selamete erdirdi.]

Hurûfilik harf ve sayı sisteminde insan yüzündeki organlar, Arap harfleri ile yazılan “Allah” lafzına benzetilmiş, Allah’ın insanların yüzünde tecelli ettiği inancı yaygınlaşmıştır. Nesîmî, Hurûfilîği benimsemiş şair olarak müslümanların, müminlerin, tövbe edenlerin, yüzünde Allah’ın tecellisinden dolayı secde ettiklerini belirtmiştir:

Vechüne mu'cizden ötrü kıldılar cânlar sücûd

Müslimâtın mü'minâtın kânîâtın tâ'ibât (Nesîmî, G 24/2)

[Müslümanlar, müminler, itaat edenler, tövbe edenler, (senin) yüzündeki mucizeden ötürü secde ettiler.]

Müslümanlar da diğer evliyâ grupları gibi Allah’ın gizli sırlarını bilirler:

Kâşif ü keşşâf-ı keşfî vâkıf-ı esrâr-ı Hak

Mürşid ü hem müktedâ vü müslimin ü müslimât (Nesîmî, G 28/5)

[Hem mürşid hem imâm hem de müslümanlar Hakk’ın sırlarını anlar ve keşfeder.]

Devrin padişahları “müslümanların imâmı” sayılmış ve cihanın kurtarıcısı kabul edilmişlerdir:

Sultân Mehemed rükn-i dîn serdâr-ı ceyş-i müslimîn

Şâhen-şeh-i rûy-ı zemîn ol kahramân-ı bahr ü berr (Fevzî, TK,20/1)

[Sultan Mehmet, İslâm ordusunun komutanı, dinin lideri, yeryüzünün padişahı, deniz ve karanın kahramanıdır.]

Edelden imâmü'l-müslimîne iktidâ 'âlem

Nizâm-ı dîn ü erkânı sa'âdet pâ-y-ber-câdır (Nedîm, T 14/4)

[Âlem, ezelden beri müslümanların imâmına uyar. Din ve dinin gereklerini düzene sokup, mutluluğu daim eder.]

Mü'minlerüñ emânın tîrüñ 'imâdı mülk

Müslimlerüñ selâmına tîguñ hisâr (Fâkih, K 1/29)

[Müminlerin güvencesi kılıncın, direği mülktür. Müslümanların selamına kılıcın kaledir.]

Müslümanların kalpleri ancak Resûlullâh'ın mezarı ziyaret edince, Resulullah'ın emanetine sahip çıkınca sevinir:

Resûlullâhın etmek merkâd-ı pür-nûruna ikrâm

Kulûb-ı müslimîne mahz-ı ilkâ-yı meserretidir (Nedîm, K 13/24)

[Resûlullâhın nur dolu kabrine hizmet etmek, müslümanların hüznünü sevince çevirir.]

“Hazırda bekleyen gizliler” yani gayb erenleri ve gerçek müslümanlar Allah'ın güzelliğini anlattıkça kâfirler müslüman olma yoluna girerler. Müslümanların görevlerinden biri Allah'ın sıfatlarını, güzelliklerini anlatmaktır. Ayrıca Allah'ın güzelliği ve huzur Kâbe'ye de yansımıştır; Allah'ın evi-Beytullah- müslümanlar ve tüm beşer için tapılacak güzelliكتedir:

Vasf-ı hûblugun işitip kâfirîne'l-müslimîn

Râh-ı ıskından urur dem hâzirîne'l-gâ'ibîn (Nesîmî, G 351/10)

[Müslümanın içindeki kâfirler güzelliğinin vasfını hazırda bekleyen gizlilerden işitip, aşkının yolundan bahseder.]

Müslimûn/müslümanlar tipine dair tespit edilen tüm beyitler yukarıda verilmiştir. Müslimûn'ın çoğul hâli olan müslimûn grubunun şiirlerde kullanımı diğer kavramlara göre biraz daha sınırlıdır.

4.5.3.14.7. Müminûn (Müminler)

Evliyâdan bir grup müminlerdir. İbnü'l-Arâbî müminlerin özelliklerini değerlendirirken onların en çok sözlerinin güvenilir olması ve sözlerinin hakikati içermesi üzerine durmuştur. Müminlerin davranışları ve sözleri onların iman ve itikatını gösterir. Onların söyledikleri davranışlarına uygun olmalıdır. “Allah, mü'minler hakkında “Onların nuru, önlere ve sağ yanlarından koşar” (Tahrim 66/8) ayeti müminlerin sâlih amellerinin kayıt edildiğine işaret eder (Atlı, 2011: 168). Müminler, güvenilir insanlardır. Güvenilir olmaları ve tevhide uygun bir şekilde yaşamaya çalıştıkları hadislerle desteklenmiştir. Hz. Peygamber bir hadisinde “Mü'min, malları ve canları hakkında insanların kendinden emin olduğu kişidir” buyurmuştur (Demirli, 2015: 101).²⁰

İbnü'l-Arabî, hiyerarşi sisteminde “müslümanlar”la “müminler”i ayırmıştır. Diğer müslümanların kendinden emin olduğu kimse olarak adlandırılırken, müminler, herkes tarafından güvenilen ve herkesin onlardan emin olduğu kişilerdir. Mümin kavramı bu durumda daha kapsamlı iken müslüman kavramı sınırlandırılmıştır. Müminler müslümanları da kapsar denilebilir.

Klasik şiirde “müminûn” tipi “îmân sahipleri” ni sembolize eder. İmân sahibi kişiler aynı zamanda da şefkat sahibidirler. Kemal Ümmî aşağıdaki beyitte müminin şefkatli olmasını imanına bağlamıştır:

Bil ki şefkat bellü imândan durur

Mü'minüñ müşfiklığı andan durur (Kemal Ümmî, M 13/43)

[Şefkatin imanda durduğu bellidir. Müminin şefkatli hali ondandır.]

Ramazan ayı müminlerin mutlu oldukları aydır. Ramazan geceleri kurulan sofralar Allah'ın müminlere bahş ettiği rahmettir:

Mü'minler cümle şâd oldu

Geldi mübârek ramazân (Şeyh Mustafa Rûmî, Mh. 2/3)

[Mübarek Ramazan ayı geldi, tüm müminler mutlu oldu.]

²⁰ bkz. Tirmizi, İman, 12; Nesâî, İman, 8.

Her ŧeb dōŧenir sofr-a-i rahmetdir o Hak'dan

Mü'mînler-e bast etdigi h' ânı Ramazân 'ıñ (Lebîb, G 38/6)

[Her akŧam Ramazan sofrası dōŧenir. O Allah'tan müminlere verilen rahmet sofrasıdır.]

Mü'minün kalbi safâdur hem menem

Rûh'l-Kudüs hem sıfâtumdan olupdur âleme zât ü sıfât (Nesîmî, G 26/12)

[Müminleri kalbi safadır. Hem Kudüs'ün ruhu benim hem de yüzümden âleme Kudüs'ü yansıtırım.]

Şiîlerin hata ve günahlardan münezzeht olduğunu düşündükleri on dört masum müminlerdendir:

Zebûndur işbu mü'minler meded iy çâr-deh ma'sûm²¹

Yezîdüñ kavmi çoğaldı cihânı dutdı Mervânî (Karamanlı Aynî, K57/229)

[Yezîd'in kavmi çoğaldı, ortalığı Mervani(ler) tuttu, bu müminler güçsüzdür. On dört masum, medet eyleyin!]

Müminler kararlıdır, sebat sahibidirler. Onlar inkâr etmez, imanın esaslarına göre yaşalar, kimseye zararları yoktur:

Münkirüñ inkârınuñ yokdur ziyânı kimseye

Kendüyedür assısı hem mü'minuñ ikrârınuñ (Kemal Ümmî, G 61/47)

[İnkâr edenin inkârının kimseye zararı yoktur. Müminlerin kararlılığı kendilerine faydadır.]

Tevhîd ehli mü'minuñ îmânı bir ikrârdur

Kâbil-i rahmet degül kim mürşide inkârdur (Hatâyî, G 151/1)

[Tevhîd ehli müminlerin imanı sözlerinde ve davranışlarında bellidir. Mürşide inkâr etmek uygunsuzdur.]

Sizler gibi erbâb-ı ŧekâvetden ırağız

Ehl-i sünnetiz mü'min-i Hak dîn-i celîyiz (Nigârî, Kt. 728/2)

[Sizler gibi bedbaht insanlardan uzağız. Sünnet ehliyiz, Allah'ın mümin(ler)i, İslâm dininin nuruyuz.]

²¹ İsnâaŧeriyye Şiîlerin hata ve günahıan münezzeht olduğuna inandıkları on dört kişiyi ifade eden bir tabirdir. bkz. Hamid Algar (1993), "Çâr-deh Ma'sûm-ı Pak" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim: 06.12.2023) <https://islamansiklopedisi.org.tr/car-deh-masum-i-pak>

Sûfîler Hac aylarında günah işlemekten kaçınırlar. Müminler günahsızdır, imanın esaslarını tek bir günah işlemekten yerine getirirler. Bu sebeple onlar Allah'ın sırlarını bilirler. Sûfîler de bu aylarda müminin sırrına ulaşabilmektedir:

Refes füsûk cidâl olmaz şûfide

Mü'minüñ sırrına mazhâr düşmekdür

(Tâceddin-zâde Mustafâ el- Ankaravî, Kt. 7/9)

[Sûfî Hac aylarında günaha girmez. [o aylarda]Müminin sırrına ulaşır.]

Müminin kalbi Allah'ın evidir. Müminler kalplerini temiz tutan, gûnahtan kaçınan iyi kalpli kimselerdir. Allah onların yüzlerinde ve kalplerinde tecelli etmiştir. Onların yüzleri kible, kaşları da mihraba benzetilir:

Mü'minüñ kalbini beytu'llâh diyenden Hakk bilür

Gitmediñ bir lahza göñlümden müselmânsan inan (Edhemî, G 53/7)

[Allah, Müminin kalbi “Allah'ın evidir” buyurur. Bir an gönlümden gitmedin inan müslümansın.]

Mü'minüñ kalbin yaparsañ yap ki beytu'llâhdur

Bir göñül yapmaktır ancak bu 'imâretten garaz

(Nev'izâde Atâyî, G 147/2)

[Müminin kalbini yaparsan ki orası Allah'ın evidir. İnşâ etmekten murat bir gönlü yapmaktır.]

Yüzüñi kible düzüpdür mü'minât ü mü'minîn

Kaşuñı mihrab idipdür 'âbidîn ü 'âbidât (Ahmedî, G 89/5)

[Müslümanların ve müminlerin yüzleri kible, kulların kaşları mihraptır.]

Mü'minün kalbidür iy sâhib-dil Allâhın evi

Leyse makbûli's-salâti'l-abdi illâ bi'l-huzûr (Nesîmî, G 39/12)

[Ey gönlün sahibi! Allah'ın evi müminin kalbidir. “Hûşû ile namaz kılmayanın namazı yetersiz kalır”.]

Mü'minün mir'âtı mü'mindür didi hayrû'l-beşer

Gözüyü sâfî tutun gözgüde Allâhı görün (Nesîmî, G 223/3)

[İnsanların hayırlısı (Peygamber); “müminin aynası mümindir” dedi. Aynayı temiz tutun, aynada Allah’ı görün.]

O kim temyîze hakdan bâtlı Fârûk-ı a ‘zamdır

O kim evvel emîrû’l-mü’minîn oldu anın şânı (Lebîb, Kt. 19/7)

[O (Hz. Ömer) Hak’tan bâtlı ayırandır bu sebeple öncelikle onun namı: “müminlerin emiri” olmuştur.]

Men şehâdet getirirem yüzini göriceğiz

Mü'minün îmânı oldur ki şehâdâta gele (Nesîmî, G 397/4)

[Yüzünü görünce, ben şehadet getiririm; müminin imanı, şehadet getirmektir.]

Nigârî K 720/6, Nebzî Mrb 23/12, Nev’izade Atâyî K25/27, 33/34, Enderunlu Fazıl K 59/5 diğer beyit örnekleridir.

Tablo 16. “Müminün” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Numaraları:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
14.	Nesîmî	G29/7, M.3/18, G 113/7, G154/7, G 169/6, G 423/11, G 424/7
16.	Fakîh	K1/29
16.	Vusûlî	TK 1 /2
17.	Nev’izade Atâyî	Msd. 3/3
18.	Enderunlu Fazıl	K 59/4-5
18.	Nebzî	Mr. 23/12
18	Nigârî	K 720/6
19.	Aydî Baba	Th. 3/21

Klasik şiirde “mümin”in çokluk grubunu ifade eden “Müminün” kavramı da velîler zümresindendir ve mümin kulları temsil eden tiptir. Yukarıda “müminün” kavramına beyitlerinde yer veren şairlerlerin listesi verilmiş, tabloda yer almayan şiirler de tanık beyit olarak gösterilmiştir. Kaside ve gazel nazım şekli diğer şekillere göre daha sık kullanılmıştır. Her dönemden en az bir şairin şiirinde “mümin” tipine dair özellik bulmak mümkündür. Taranan beyitlerde müminler/ müminün ifadesine az rastlanılmış, tanık

beyit olarak gösterilen beyitlerde, tipin özelliklerinin daha görünür olması için “mümin” ifadesine de yer verilmiştir.

4.5.3.14.8. *Kânitûn (Sükût Edenler)*

Kânit kelimesi, "sükût etmek" ve "namazda dua etmek" anlamlarına gelen 'k-n-t' kökünden türetilmiştir. Bu kökten türeyen masdar olan kunût ise, çeşitli anlamlara gelir: itaat etmek, huşû içinde bulunmak, Allah’a karşı mütevâzi olmak, ibadet yapmak, ayakta durmak, susmak, namaz, dua, ibadet, kıyam, kıyamı uzatmak, namazda sükût etmek gibi. İbnü’l-Arabî, Allah’a gönülden itaat eden kulları "kânitûn" zümresinde toplamıştır. Allah, Bakara 2/28 ve Ahzab 33/35 surelerinde, "itaatkârların gönülden itaat etmelerini ve Allah'ın huzurunda bulunmalarını" buyurmuştur (Atlı, 2011: 170).

İncelenen beyitlerde “kânitûn/kanitât” kavramlarına dair beyit örneği tespit edilememiştir. Diğer Divan’larda ve edebî metinlerde olma olasılığı bulunur.

4.5.3.14.9. *Sâbirûn (Sabredenler)*

Sabr, “dayanma, dayanıklılık” demektir. Tasavvufî anlamda; *başta gelen musibetlerden dolayı Allah’tan başka kimseye şikâyetçi olmamak, sızlanmamak, kendini acındırmamak* demektir. Kul karşılaştığı sıkıntı ve belaların verdiği üzüntüyü yalnızca Allah’a arz eder ve onun merhametini, yardımını ister. (Uludağ, 2012:302). *Sâbir* kelimesinin çoğulu *sâbirûn, sâbirât*tır.

İbnü'l-Arabî'ye göre, evliyâdan bir grup sâbir erkekler (sâbirûn) ve kadınlardan (sâbirât) oluşmaktadır. Allah, onları sabırları dolayısıyla yakın dostlar olarak kabul etmiştir. Bu kişiler, Allah'a itaat ederek herhangi bir zaman kısıtlaması olmaksızın nefislerini kontrol altına almışlardır. Allah da bu davranışlarının karşılığını zaman sınırlaması olmaksızın vermiştir. Allah, "Sabredenlere mükâfatları hesapsız ödenecektir" (Zümer 39/10) ayetinde onlar adına bir vakit belirlememiştir (Atlı, 2011: 174).

Klasik şiirde Karamanlı Aynî, sabırlılara sabretmelerini telakki etmiş, gamdan kurtulmak için sabrı haraç olarak düşünmelerini istemiştir:

İy meh yüzi ‘âli derec küyüñ tavâfı oldı hac

Sâbirlere itgil haraces-sabrı Miftâhu’l-ferec (Karamanlı Aynî, G 92/1)

[Ey ay yüzlü, yücelik mertebesinin sahibi! Kâbe’nin çevresinde hac oldu. Sabırlılara gamdan kurtuluşunun anahtarını, sabır haracı et.]

Sabırlılar bir kuru ekmekle karnını doyurup şükreden insanlardır:

Şol kâni ‘ ü şâbirleriçün kim niçe günler

Bir pâre kuru kurşayıla karnı toyandır (Kemal Ümmi, G 16/17)

[Şu nice günler kanaat edip sabredenler bir parça kuru ekmekle karnını doyan insanlardır.]

Sabırlıları velîlerden sayan özellikleri her şeye sabretmeleri ve eşsiz olmalarıdır. Onların sabırlarında kerâmet vardır:

Bir kerâmetdir sabır hiç mişli yok

Sabr edenler oldular çün evliyâ’ (Şeyh Mustafa Rûmî, G 7/7)

[Sabır bir kerâmet örneğidir, benzeri yok. Sabrettiklerinden dolayı evliyâ oldular.]

Allah, “Ey iman edenler, sabırla ve namazla (*Allah için sıkıntılara katlanmak ve devamlı ibadet ve dua üzerinde bulunmakla Allah’tan*) yardım dileyin. Gerçekten Allah, sabredenlerle beraberdir.” (Bakara 2/153) buyurmuştur. Arşî aşağıdaki beyitte bu ayeti iktibas ederek Allah’ın sabreden kullarını seveceğini okuyucuya hatırlatır:

Sever sâbirleri Hak biledür sabr eyleyenlerle

Nasîhat böyle yetdi bize ‘Arşî pîr-i dânâdan (Arşî, G 245/5)

[Arşî! Bilgili pîrden (duyduğumuz) “Allah sabredenleri sever, sabreyleyenlerledir.” nasihatı bize yetti.]

“Sâbirûn” kavramının tip özelliğine dair elde edilen bulgular yukarıda tanık beyitler eşliğinde gösterilmiştir. “Sâbirûn” maddesine ait beyit örnekleri taranan Divan’larda kısıtlı sayıda çıkmıştır. Farklı Divan’larda tanık beyit örneklerine rastlamak mümkündür.

4.5.3.14.10. *Hâşiûn (Hûşû Sahipleri)*

Huşû; *sakin ve saygılı duruş, derin bir hürmet hissiyle boyun eğerek el pençe durmak* anlamındadır. Tasavvufî ıstılahta ise, *tevazu göstermek, dinin emirlerine yerine getirmek, Allah’ın huzurunda boynu bükük durma* anlamına gelir (Uludağ, 2012: 175). Korku duyulan bir şey nedeniyle nefsin ölmesi anlamında *humudu’n-nefs* ve tabiatın arzularını sakinleştirmesi anlamında da yorumlanmıştır (Kaşânî, 2015: 231). Allah huşû eden kullarını kendine dost edinmiş; kullar ubudiyetle Allah’a gönülden itaat etmişlerdir

İncelene Divan metinlerinde “hâşîûn” kavramına dair örnek beyit tespit edilememiştir.

4.5.3.14.11. *Mütesaddikûn (Sadaka verenler)*

Mütesaddik (çoğulu, *mütesaddikûn/mütesaddikât*) kelimesi *sıdk* (doğruluk) kökünden türemiş olup lügatte, “çok ve isteyerek sadaka veren” anlamına gelmektedir (Atlı, 2011: 177).

İbnü’l-Arâbî’ye göre evliyadan bir grup “mütesaddikûn” tabakasıdır. Fıtratlarında cömertlik niteliği baskın gelmektedir. Onlar, mallarını Allah için paylaşır, ellerindekinin kendilerinin olmadığını bilir, sahip oldukları şeyler hakkında iddiada bulunmazlar.

Taranan Divan metinlerinde “mütesaddikûn” kavramının yer aldığı beyitler tespit edilememiştir. Gözden geçirilecek olan diğer Divan’larda bu kavrama dair tip özellikleri bulunabilir.

4.5.3.14.12. *Sâimûn (Oruç Tutanlar)*

İbnü’l-Arâbî’ye göre evliyâdan bir grup da oruç tutan dostlardır. Allah bu kullarını, nefisini tutma vasıfları ile dost edinmiştir. Onlar, Allah’ın yasakladığı şeylerden kendilerini ve her şeyden nefislerini, organlarını uzak tutarlar. “*Sonra orucu geceye kadar tamamlayın*” (Bakara 2/187) ayet mealinde oruç vakti belirli kılınmıştır (Atlı, 2011: 179)

Taranan Divan’larda “sâimûn” tipine ait özellikler tespit edilememiştir. Farklı Divan’larda bu kavrama dair özellikler bulmak elbette mümkündür.

4.5.3.14.13. *Hâfizûn (Allah’ın Belirlediği Sınırları Koruyanlar)*

“Hıfz” kökünden gelmektedir; *koruma* anlamına gelir. Tasavvufî manada, evliyanın günah işlemekten ve hatada ısrar etmekten korunma halidir (Ulusağ, 2012: 166). Allah peygamberi günah işlemekten, velîyi günaha ısrar ve devam etmekten korur. İbnü’l-Arâbî’nin evliyâ grubundan bir kısmı da “hâfizûn” tabakasıdır. Allah, ilâhi koruma ile onları dost edinmiştir. Nefislerini tutan, günah işlemekten kaçınan, kendilerini muhafaza eden kullarıdır. Takva elbisesi ile sakınılması gereken şeylerden korunurlar.

İncelenen Divan metinlerinde ricâlülgayb grup tipinin bir tabakası olan “hâfizûn” kavramının geçtiği beyitlere rastlanılmamıştır. Diğer edebî metinlerde bu kavrama rastlama olasılığı mümkündür.

4.5.3.14.14. *Sâlihûn (Sâlihler)*

Sâlih; *ehl-i salah*, *dürüst*, *iyi her türlü bozukluktan arınmış uyumlu ve geçimli kişi* demektir. *Sulaha*, *salihîn* çoğul şeklidir (Uludağ, 2012: 306). Allah'ın kendilerine iyilik özelliği ihsan ettiği ve onları dost edindiği bu kişiler evliyâ zümresinde dördüncü sırada gelir. Ricâlülgayb tabaka sistemindeki hiyerarşik sistem, nübüvvet ve velâyet arasındaki geçiş bağından oluşmuştur. En yüce mertebe nübüvvettir ve peygamberler tüm ricâlülgayb zümresine ait özellikleri bünyesinde taşırlar. Onlar tüm makamları kendilerinde topladıkları için hem sıddık hem şehit hem salih kişiler vd. makamlara da sahip ulu kişilerdir. Salihlik ricâlülgayb telakkisinde özel bir mertebedir. Temiz yaratılışı bozmayan, imanı sağlam, doğru yolda olup kalbini temiz tutan kişiler sâlih insanlardır.

Klasik şiirde temiz yaratılışını koruyup iyi kalbe sahip olan kişiler, Allah'ın dostu olan salih kullardan biri sayılır. Bu kişiler Allah'a tam bir teslimiyet ile O'nun rızasını kazanmaya çalışmış yüce gönüllü insanlardır. Kemal Ümmî, aşağıdaki beyit örneğinde kıyametin kopacağı zaman salih kulların yanında olmayı diler. Salih kullar bulundukları yerde güven oluşturur, huzur verir:

Kaçan kim şol kıyâmet günü kopar

Bizi sâlihlerün saffında kopar (Kemal Ümmî, M.1/83)

[Ne zaman kıyamet koparsa, bizi salihlerin saffına koy orda kopar.]

Enîs ü hem-demi erbâb-ı tab'-ı saf-derûn

Nedîm-i meclisi hemvâre zümre-i sulehâ (Üsküdarlı Sırrı, K 6/13)

[Temiz yaratılış ve kalbe sahip olan dostlar, her zaman salihlerin zümresinden sohbet arkadaşıdır.]

Oldu gül-gonçe-i fetvâ ile takvâ câmi'

Gülşen-i zühdü makâm-ı sulehâ-yı ahyâr (Lazikizâde Feyzullah, K17/24)

[Fetva ile takva, zühd sahipleriyle, salihleri aynı yerde topladı.]

İstanbul'un kadınları ve çocukları da salih zümresinin en ulularından sayılır. Ayrıca salih kişileri sevenler, onlara saygı duyanlar da salih kullardan kabul edilmiştir:

Kişi sâlihleri sevmekle anlardan olur lâ-büdh

Muhibbân heb ulû kişi nisâ sıbyân-ı İslâmbol (Kuddûsî, K 19/18)

[Şüphesiz salihleri seversen onlardan olursun. (Dostlar), İstanbul'un muhipleri de kadını, çocuğu da hep yüce kişilerdir.]

Sever sâlihleri eyler hemin ihsan telâttuf

Virir muhtâçlara dînâr ide iğnâ halîfe (Kuddûsî, K 8/27)

[Halife, salihleri sever her daim nazıkçe davranır. Onlara dinar verir, muhtaçları zengin eder.]

Sâlih kulların hakkı büyüktür, onlar selâmete kavuşmuşlardır. Bu sebeple dua edilirken ya da bir şey istenilirken sâlihler vesile kılınır:

Bâkıyât u salihâtun hakkı-çün

Ol gürûh-ı nâciyânun hakkı-çün (Arşî, M. I/45)

[Allah'tan korkanlar salih kullar hakkı için, selamete kavuşanların hakkı için!]

Devlet adamları ve ulemâ da sâlih kullardan sayılmıştır. Sâlih olabilmek için hayırlı işler yapmak, imânı korumak gerekir. Bir müslümanda olması gereken hususiyetleri koruyabilen, Allah'ın yasakladığı şeylerden kaçınan kişi sâlihlerdendir. Gelibolulu Mustafa Âlî ve Lazikizâde Feyzullah, bu vasıfları taşıyan devlet erkânının da salih kul olduğunu, salihlerin gönlünü kazandığını ifade etmiştir:

Ey mu'în-i ümerâ fahr-ı gürûh-ı vüzerâ

Sâhib-i himmet ü mahbûb-ı kulûb-ı sulehâ

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K 56/1)

[Ey vezirler topluluğunun övücü, güvenirlilerin yardımcısı. Salihlerin gönlünün sevgilisi ve himmet sahibi vezir!]

Cümle şermende vü ihsânı ricâl-i devlet

Cümle mahcûb-ı keremdir 'ulemâ vü sulehâ

(Lâzikizâde Feyzullah, K 5/60)

[Devlet adamlarının bağışlarından, salihler ve âlimler tüm yardımı cömertliklerinin mahcubiyetini taşır.]

Sehâbî, sâlihlerin kepenek giydiğini belirtir. Kepenek, kolsuz, dikişsiz, keçeden yapılmış çobanların giydiği bir yelettir. Fakirler ve sâlihler dünya malına tamah etmezler, bundan

ötürü gösterişli giysilerden kaçınırlar. Sehâbi, bu tür kıyafetleri gururlu, kibirli kişilerin giyemeceğini ifade etmiş, zahitlere gönderme yapmıştır. Aşağıdaki beyit üzerinden zahitlerin sâlih kuldân sayılmadığı anlaşılmaktadır:

Fâsık u müfsid ü magrûra yaraşmaz zîrâ

Ki libâs-ı sulehâ vü fukarâdur kepenek (Sehâbî, G 220/5)

[Kepenek, salihlerin ve Fukarânın elbisesidir. Fasık, bozguncu ve kibirlilere yakışmaz.]

Sâlihler, günahları temizlenmiş, tövbeleri kabul olmuş kullardandır.

Evvelî her ne ise şimdi o sâhib-i tövbe

Evliyâdan degil ammâ sulahâdan bilürüz (Enderunlu Fazıl, K49/27)

[Geçmiş her neyse, şimdi O, tövbe sahibini evliâdan değilse de sâlih kullardan biriyiz.]

Sâlihler olup nâ'il-i gufrân-ı İlâhî

Mahzûn olur elbette mürûr-ı Ramazân 'a (Lebîb, G 36/5)

[Allah'ın bağışlarına mazhar olan sâlih kullar, Ramazan ayı geçince mahzun olurlar.]

İsmi gibi Sâlihâ hem 'âbide

Zâkire hem şâkire hem zâhide (Adile Sultan, M.4/47)

[İsmi gibi; sâlih hem de âbide. Hem zakire hem şakire hem de zâhide.]

Tablo 17. “Sâlihûn” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referans Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
16.	Hakîkî	K 3/17
16.	Kemal Ümmî	M. 1/83
18.	Lebîb	K 38/8, K 2/69,

4.5.3.14.15. Zâkirûn (Zikredenler)

Zâkir, zikreden demektir. Tasavvfî ıstılahta; *zikir meclisinde zikir ayinini idare eden, mûsikî usulüne göre ilâhiler okuyup zikredenleri coşturan kimsedir* (Uludağ, 2012: 389). Aynı zamanda bir şeyi ezberlemek, muhafaza etmek, ders edinmek anlamlarına da gelmektedir. Sûfilere göre zihninizde mevcut olan bir şeyi muhafaza etmek için tekrarlayarak onu korumak gerekir. Bununla birlikte bir şeyin zihninizde yer etmesini istemekle, anlamlarını derinlemesine düşünmek de zikretmek demektir. Allah'a giden yolda zikretmek gerekir. Çünkü zikir ile sevgi bağı güçlenir, kulun kalp gözü açılmaya

başlar. Kişinin sürekli zikir çeker halde bulunması velîliğe doğru ilerlediğini gösterir. Allah, Bakara 2/152. ayette “*Beni zikredin, ben de sizi zikredeyim.*” buyurmuştur. Kul Allah’ı zikrettikçe Allah da kulu zikreder ve kuluna çokça merhamet eder.

Klasik Türk şiirinde ricâlülgayb küme tipinin özelliğini yaratılışında taşıyan zikredenler topluluğuna dair beyit örnekleri sınırlı sayıdadır.

Klasik şiirde de ayetlere yapılan iktibaslarla Allah’ın zikreden kuluna çok ihsanlarda bulunacağı ve merhametinin genişliğiyle bağışlayıcı olduğu ifade edilir. Erenler sohbetine dâhil olmanın bir kuralı da Allah’ı bolca zikretmektir. Bir kula velî diyebilmek için onun her zaman zikir halinde olması gerekmektedir:

Hak buyurdu zikr idüñ ben dahı zikr ideyin

Erenler sohbetine Kur’âna uyan gelür (Ümmî Sinan, G 66/3)

[Allah, “zikredin ben de(sizi) zikredeyim” buyurdu. Erenler sohbetine Kur’an’a uyanlar gelir.]

Görmege lâıyk ola tâ kim cemâlüñ nûrını

Zikrüñi zâkirlerüñ cânlarına zâd eyledüñ (Üsküdarlı Fenâyî, G 108/11)

[Cemalinin nurunu görmek layık olsun diye, zikredenlerin zikrini canlarına azık eyledin.]

Subh-dem ‘âbidlerüñ tesbîh ü zikri hakkı-çun

Giceler ‘âşıklarüñ âhı-y-la efgâmı-çun (Ahmedî, G 500/6)

[Sabah vakitleri kulların tesbih zikirleri hakkı için, geceleri âşıkların “ah”feryatları için.]

Zahit ve abitlerin, zerk ve tezvîr (iki yüzlülük ve yalancılık) hallerinden dolayı pişmanlıklarını “vah” lar eder zikretmeleri dudaklarının parçalanmasına ve şarap rengine dönüşmesine sebep olmuştur. Aşağıdaki beyit örneğinde zahidin hatasını anladığı ve tövbe mahiyetinde ah’lar vah’lar ile yakındığı, durumunu sürekli dile getirdiği görülür:

Devrinde mey-gûn leblerün zâhidler ü âbidlerin

Zikri budur dilinde kim vâ zerk u vâ tezvîrümüz (Nesîmî, G 193/10)

[Zahid ve abidlerin “iki yüzlülüklerimiz ve koğuşturuculuklarımıza”eyvahlar olsun ibareleri (sebebiyle) dudakları (yaralanmış) şarap rengindedir.]

Müminlerin zikirleri onlara mutluluk verir. Çünkü her zikirde Allah’a daha da yakınlaşırlar. Hakîkî, “kurb ve rif‘at” kavramları ile Allah’ın yüceliğini ifade etmiş, kullarını kendisine yakın tutarak şereflendirmiştir.

Zikri mü'minlere sa'âdetdür

Sebebi 'izz ü kurb u rif'atdur (Hakîkî, Mr. 1/17)

[Müminlere zikirleri mutluluktur. Mutluluklarının sebebi; yücelik, yaklaşma ve mertebe kazanmaktır.]

Tarikat kurallarından biri de zikretmektir. Ricalülgayb sisteminde tarikat uluları Allah’tan gelen ilhamları dolayısıyla evliyâ makamına ulaşmıştır. Evliyalığın bir özelliği de velîlerin zikir halinde olmalarıdır:

Gavs-ı a'zam zikr ile eyler tasarruf da'ima

Her ne dilerse ider ihsan ana Vehhab u Rab (Kuddûsî, G 139/5)

[Tarikat kurucusu (Abdülkadir Geylani) her zaman zikirleriyle dileklerine cevap veren Allah’ın bağışlarına mazhar olur.]

Âşıklar, zâkir ehliendir. Sabah akşam zikrederek Allah’ın zikreden dostu olurlar:

Çün zakirin zikr eyler imiş rahmetiyle ol Huda

Sa'y idelim zikre gelin ey aşıkân subh u mesa (Kuddûsî, G106/1)

[Allah’ın rahmetiyle zakirler zikreylemiş. Ay âşıklar! Sabah akşam zikre gelin, gayret edelim.]

“Zâkirûn” tipine dair özelliklerin bulunduğu beyit örnekleri sınırlı sayıdadır. Daha sonra gözden geçirecek diğer edebî metinlerde farklı örnekleri tespit edilebilir.

4.5.3.14.16. Tâibûn ve Tevvâbûn (Tevbe edenler)

Tevbe, *pişmanlık, nedâmet, dönme* anlamına gelmektedir. Tasavvufta; *kalpteki kötülükte ısrar düğümünü çözüp Hakk’a dönme ve Rabb’in hukukunu gözetme* manasındadır (Uludağ, 2012: 355). Tevbe kelimesi “tabe” fiilinin mastarıdır. Aynı kökten türeyen “tâib, tevbe eden; “tevvâb” ise çokça tevbe eden anlamlarını taşımaktadır (Atlı, 2011: 183). Allah buyurmuştur ki; “Allah çok tevbe edenleri (tevvâbîn) sever.” (Bakara 2/222). Tevbe Allah ile insanların arasındaki hicabın kalktığı ilk makamdır. Tasavvufta seyr ü sülûk yolculuğunda insan bedeninin kabzdan kurtularak yüklerini atması tevbe etmek ile gerçekleşir. Allah tevbe eden kullarını sever, et- Tevvâb isminde de Allah’ın sevgisi ve

merhameti bulunmaktadır. “*Rabbine hamd ile tesbih et ve O’ndan af dile. Çünkü O Tevvab’tır, tevbeleri çok kabul eder.*” (en-Nasr 110/3) ayetinde Allah’ın bağışlayıcı olduğu bildirilmiştir. Allah’ın sıfatı olan Tevvab, kulunun tevbesini kabul eden lütuflarla kuluna dönen, işlerini kolaylaştıran anlamına gelmektedir. Allah tevbe eden kullarını sever ve O’nların iyi hallerine dönmelerini ister.

Taranan Divan’larda, ricalülgayb grup küme tipinin de bir parçası olan tâibûn/tevvâbûn tabakalarına ait beyit örneği tespit edilememiştir. Hisâlî’nin bir beyitinde ricâlülgayb grubunun temsilcisi sayılan âriflerin gülbahçesinde tevbe ettikleri belirtilir:

Nevbahâr ola vü güller açıla gülşende

Böyle demde nice ‘ârifdür o kim tâ’ib olur (Hisâlî, G 160/3)

[İlkbahar olup gülbahçesinde güller açıldığı zamanlarda ârif olan tövbe eder.]

“Tâibûn” kavramına dair ulaşılan tek beyit Hisâlî’ye aittir. Şair, tövbe edenlerin ârif kimliğindeki görüntüsünü okuyucuyla paylaşmıştır.

4.5.3.14.17. *Mütetahhirûn (Temizlenenler)*

"Mütetahhirûn", "tetahhara" fiilinin ism-i faili olan "mütetahhir" kelimesinin çoğuludur. Fiilin masdarı olan "tetahhur", temizlenmek, pisliklerden uzaklaşmak, günahlardan sıyrılmak gibi anlamları içerir. "Mütetahhir" kelimesi de, temizlenen, günahları terk eden, salih amel işleyen vb. anlamına gelir. İbnü'l-Arâbî, evliyâdan bir grubun da "mütetahhirûn" olduğunu ve temizlikleri sebebiyle Allah'ın bu kullarını dost edindiğini belirtmiştir. Nefsi temizlemek anlamına gelen bu zatî temizlikte kul, Allah'a ulaşma yoluna engel olacak her türlü şeyden arınır (Atlı, 2011: 186).

Taranan Divan’larda “mütetahhirûn” kavramının geçtiği beyitlere rastlanılmamıştır. Daha sonra incelenecek diğer metinlerde tespiti mümkündür.

4.5.3.14.18. *Hâmidûn (Hamd Edenler)*

Hamd kelimesi, h-m-d fiilinin masdarı olup, lügatte “zemm” kelimesinin zıddıdır ve “şükür” kelimesinden daha kapsamlıdır. *Ezeli ve ebedi olan Allah’ın kemâllerini, ona hürmet ve tazim maksadıyla cemâl ve celâl sıfatları halinde dile getirmektir* (Uludağ, 2012: 157). Hamd, lütuf ve ihsana karşı övgüde bulunmaktır. Şükür ise, elde edilen bir nimete karşı gerek sözlü gerekse fiilî olarak mukabelede bulunmak manasına gelmektedir.

Hâmidûn/Hamd edenler, ricalûlgayb sisteminde İbnü'l-Arabî'nin evliyâdan saydığı bir grubudur. Onlar, işlerin sonucunun ehlidir. Allah şöyle der: “*İşlerin sonu Allah'a aittir.*” (Hac 22/41). O halde Allah'ın kulları arasında hamd eden kişi (hâmid), âlemin tüm dilleriyle gerçekleşen mutlak hamdin Allah'a ait olduğunu gören kişidir. (Atlı, 2011: 187).

Klasik şiirde, “Hâmidûn/Hamd edenler” grubunun tip özelliklerini ortaya çıkaracak çok beyit örneği ile karşılaşılmamıştır. Ahmed Paşa'nın bir beyitinde kullandığı “hamd et-“ fiili, *efrâd-ı kâ'inât* (kâinatın fertleri) tarafından gerçekleştirilmiştir. *Efrâd*, hiyerarşi sisteminde *ricalû'l-adet* grubunda yer alan bir tabakadır. Mertebe olarak Allah'a yakın olan bu grup aynı zamanda hamd etmekle de mükelleftir:

Ger hamd ederse haşre dek efrâd-ı kâ'inât

Dilli dilince Hâlika her dem hezâr bâr (Ahmed Paşa, G 41/5)

[Eğer kâinatın fertleri kıyamete kadar gönülden şükrederse, yaratıcı her zaman bin (nimet) yağdırır.]

4.5.3.14.19. *Sâihûn* (Seyahat Edenler)

“Suyun yerin üstünde sürekli akması” manasındaki “s-y-h” kökünden masdar olan *seyahat* (*siyâhat*) *etme*, *gitme*, *yürüme* anlamı bulunmaktadır. Tasavvufî manada *ibadet içerisinde yaşamak için yeryüzünde gezme, keşfetme* gibi anlam yüklenmektedir. Suyun yerin üstünde akıp durması gibi yolculuk eden kişi de yeryüzünde gezip dolaştığı için ona da *sâih* veya *seyyâh* denilmektedir (Atlı, 2011: 188).

İbnü'l-Arabî, Allah'ı bilenlerin yeryüzünde en ücra yerlere gidip Allah'ı zikretmeyi, varlığını anlatmayı görev edinen ârif kullar olduğunu belirtmiştir. Gidilmesi zor yerlere gidipi burada tevhîd inancını anlatmayı vazife bilmişler, bu yerlere seyahet etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir.

Taranan Divan'larda, “sâihûn” tabakasının gezgin velî tipini ortaya çıkaran beyitlere rastlanamamıştır.

4.5.3.14.20. *Râkiûn* (Rükû Edenler)

Rükû kelimesi sözlükte r-k-a fiilinin masdarı olup, “boyun eğmek (hudû), iki büküm olmak, zenginlikten sonra fakir düşmek, putlara tapmayıp Allah'a boyun eğmek” gibi manalara gelmektedir. Arapça, eğilmek demektir (Fîrûzabâdî, 2005: 273).

Îlâhî tecellilerin varlığı altında, kevnî mevcudatın yok oluşunu görmeye işaret eder Gayb erenlerinden “râkiûn” taifesi Allah’ın izzet ve büyüklüğünün karşısında boynunu eğ, tevazu gösterir. Âleme baktıkça Allah’ın varlığını ve kudretini, yüce ihsanını gören velî, ârif kullar Allah’ın sıfatlarını gördükleri için hayrete düşüp boyunlarını eğler.

Taranan Divan’larda “râkiûn” tabakasının tip özelliğini ortaya çıkaran örnek beyitler bulunamamıştır. Daha sonra gözden geçirilecek farklı Divan ve diğer edebî metinlerde örnekleri bulunabilir.

4.5.3.14.21. *Sâcidûn (Secde Edenler)*

“Secde” kelimesi, lügatte s-c-d fiilinin masdarı olup, boyun eğme, itaat etme, başı öne eğme, saygı gösterme, selam verme, alını yere koyma, ibadet amacıyla eğilme, teslim olma, birinin hükümlerine altına girme gibi manalara gelir. Ancak asıl kastedilen anlamı, Allah’a kulluk edip O’na boyun eğmektir (İsfâhânî, 2010: 480) “Allah için secdeye kapanın, O’na ibadet edin.” (Necm 53/62) ayeti secdenin anlamını açıklamaktadır. Secde iki türdür. İsteyerek yapılan ve isteğe bağlı olmaksızın şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bitkilerin boyunlarını eğmesi, hayvanların yine secdeye kapanır şekilde duruşları ikinci türdür. Allah, “Göklerde ve yerde kim varsa gölgeleriyle birlikte ister istemez ve sabah-akşam Allah’a secde eder.” (Ra’d 13/15) ayetinde böyle buyurmuştur.

İbnü’l-Arabî’ye göre evliyâdan bir grup, sâcidûn taifesidir. Allah bu kullarını kalp secdesiyle kendine dost edinmiştir. Dünya ve ahirette kurbiyet hali ile Allah’a yakınlaşmışlardır.

Klasik Türk şiirinde Kemal Ümmî ve Vusûlî, bazı beyitlerinde secde edenlerin Hakk’a olan yakınlıklarını ifade etmeye çalışmışlardır. Allah’a yakınlık kurmak için “hû” zikrini çekmek gerekir ki kalbe Allah’ın rubûbîyeti zuhur etsin. Hak’ı görebilmek için kâinata bakmak gerekir, Allah’ın sıfatlarına mazhar olabilen, O’nun ilmine de ulaşır:

Hâmidüñ mahmûdı hûdur sâcidüñ mescûdı hû

Şâhidüñ meşhûdı hûdur vâcidüñ vicdânı hû (Kemal Ümmî, G 102/15)

[Hamd edenlerin şükrü “hû”dur; secde edenlerin mescidi “hû”. Şahitlerin gördüğü “hû”dur; vücuda getirenin vicdanı “hû”.]

Sanemlerde görüp nûr-ı Hudâyı sâcid-i Hakkuz

Vusûlî kimse bilmez vâkıf-ı sırr-ı ilâhuz biz (Vusûlî, G 67/5)

[Allah'ın nurunu yıldızlarda görüp, Hakk'a secde edenleriz. Vusûlî! Kimse bizim ilâhî sırlara vakıf olduğumuzu bilmez.]

4.5.3.14.22. *el-Âmirûne bi'l-Ma'rûf (İyiliği Emredenler)*

Ma'rûf, sözlükte *herkesçe bilinen, tanınan, belli* anlamına gelmektedir. İnsanlara iyilik etmek, insanları doğru yola sevk etmek, Allah'a yaklaşmak gibi davranışlarda geçerli bir kavramdır (Devellioğlu, 2010: 671). “Münker”, *inkâr edilmiş, reddolunmuş eylemlerin zıddıdır*. Cürcânî, *şeriatı iyi olan her şey* olarak tanımlamıştır (Cürcânî, 1997: 216). İsfâhânî ise, *akıl ve din ile iyi, güzel olduğu bilinen her eylemin ve yapılan hayırlarda orta yolu takip etme (iktisat) olarak tanımlamaktadır*.

İbnü'l-Arâbî, Allah'ın iyiliği emrettiği kullarını dost edindiğini, Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirerek yaşadıklarını belirtir (Arabî, 1999: 11/459).

Taranan Divan'larda evliyâ tabakasının bir grubunu oluşturan “*el-Âmirûne bi'l-Ma'rûf*” grubunun özelliğini ortaya çıkarıcı tanık beyit tespit edilememiştir.

4.5.3.14.23. *en-Nâhûne ani'l-Münker (Münkerden Alıkoyanlar)*

“Münker”, lügatte *inkâr edilmiş, edilen kabul ve tasdik edilmeyen, reddedilen* anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2010: 853). Cürcânî'ye göre münker, *ma'rufun zıddı olup, Allah'ın rızasının bulunmadığı her türlü söz veya fiildir*. Ragıb el İsfahânî ise münker kavramını, *sahîh aklın çirkinliğine hükmettiği ya da aklın çirkin veya güzel saymakta tereddüt ettiği her fiil* olarak tanımlamıştır (Atlı, 2011: 194).

Taranan Divan'larda tanık beyit örneği tespit edilememiştir.

4.5.3.14.24. *Hulemâ (Hilm Sahipleri)*

Hulemâ, halîm kelimesinin çoğuludur. Bu kelimelerin kökü olan “hilm” kelimesi sözlükte, özü itibarıyla cehalet anlamına gelen *sefeh* kelimesinin zıddıdır. Hilm, insan tabiatında *sabır, tahammül, yumuşaklık* anlamına gelmektedir. Hilm sahipleri, temkinli ve ağır başlı olur, öfkesini kontrol ederek sakinliğini korurlar. Hilm sahibi kişi kemâle ermiş olmalı, başkalarını idare edebilecek, olayları sakinlik içerisinde kontrol altına alabilecek yeterlilikte olmalıdır. İşlenen bir suçtan ötürü hemen ceza vermeyerek düşünür, cezalandırmada acele etmeyendir.

Taranan Divan'larda “hulemâ” tip özelliğine dair tanık beyitler tespit edilememiştir.

4.5.3.14.25. *Evvâhûn (Çok Ah Edenler)*

Evvâh kelimesinin çoğuludur. Evvâh; *çok hüznünlü, çok âh eden, çok dua eden, samimiyet ve huşû içinde çok dua edip yalvaran, çok ağlayandır*. Ah eden velîler olarak geçer (Uludağ, 2012: 130). Isfahânî, çokça teevvüh eden kimsenin evvah evvah diyerek gezindiğini, üzüntü veren her kelimeye *teevvüh* denildiğini ifade etmiştir (Isfahânî, 2010: 111). Allah’a yalvaran, dua eden kimseye de *teevvüh* denilmiştir.

İbnü'l-Arâbî, İbrahim Peygamberin, kavminin taptıkları taşlara ah edip hilm göstermesini, sabretmesini örnek göstermiştir. Yaşanılan sıkıntılar karşısında acele ceza verilmemeli, Allah’ın ihsanı olan hilm ile sabredilmelidir.

Taranan Divan’larda “evvâhûn” topluluğuna dair beyit örneklerine rastlanılmamıştır.

4.5.3.14.26. *el-Ecnâdü'l-İlâhiyyûn (İlahî askerler)*

İbnü'l-Arabî'ye göre, evliyâ topluluğunun bir bölümü İlahi askerler olarak adlandırılır. Bu kişiler, cihat savaşlarında düşmanlara üstün gelen velîlerdir. "Şüphesiz ordularımız galip gelecektir" (Saffat 37/173) ayeti, Allah'ın ordularının zafer kazanacağını bildirmektedir. Allah'ın El-Melik sıfatı, bu gizli velî kullarında daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Allah'ın ordusunun sayısı bilinmemekte olup, Allah gayb erenlerinden bir grupla ilâhi lütfuyla yakın ilişki kurmuştur. "Ordu" kavramını yalnızca maddi bir birlik olarak değil, daha derin anlamlarla da düşünmek gerekir (Demirli, 2015: 149).

Taranan Divan’larda doğrudan “*el-Ecnâdü'l-İlâhiyyûn*” kavramı ile karşılaşılmamış, bu kavramın yerine kullanılan Allah’ın ordularına işaret eden *ricâlülgayb erleri, cünd-i ricâlullâh, avn-i ricâlullâh* gibi kavramların yer aldığı tespit edilmiştir. Bu kavramlar, “*ricâlülgayb*” başlığı altında verilmiştir.

4.5.3.14.27. *Ahyâr (Hayırlılar/ İyiler)*

Hayırlılar, hayır ehli velîlerdir. Hayır sever, herkese faydası dokunan kimselerdir. Ricâlülgayb sisteminde evliyâ zümrelerinin bir koludur. Hayırlı kimseler, çok ibadet, hayırlı iş ve iyi ahlakla kurtuluşa erişileceğine inanırlar. Süleyman Uludağ, *yediler, nücebâ, nukabâ, abdâl, gavs...* gibi ricâlülgayb grubunun ahyârdan olduğunu söylemiştir (Uludağ, 2012: 31).

Kur’an-ı Kerim’de ahyâr kelimesi “*Şüphesiz onlar, bizim katımızda hayırlı (ahyâr), seçkin kimselerdendir*” (Sâd 38/47) ayetinde geçmektedir. Hayırlı kimseler fazilet sahibi, Allah’ın rızasını kazanmış, O’nun ilmiyle şereflenmiş velîleridir. Onlara bilgi aşk ve vecd

yoluyla gelir. Kerem ve fesahat sahibi bu kullar, insanları doğru yola sevk etmek için bilgileri açıklamakla mükelleftirler.

Klasik Türk şiirinde “ahyâr” taifesi, Allah’ın görünmez ordusunu ihtiva eder. İnsanlara yoldaş olur, yardım ederler:

Ber-murâd eylemege bendeñi himmet eyle

Hem-dem ü yârüñ ola himmet-i hayl-i ahyâr (Nev‘izâde Atâyî, K 14/37)

[Ben kulunu dileğine erdir, yardım et. Hayırlılar ordusunun gayreti sana dost ve yoldaş olsun.]

“Ahyâr” grubu faziletli, fesahat ve kerem sahibi âlim kullardan oluşur. Onlar Allah’ın Âlim sıfatı ile şereflendirilmişlerdir:

Kanı ‘ulemâ vü fuzelâ cümle meşâyih

Bu yirde konup göçdi ol ahyâr ölüm var (Kemal Ümmî, K 46/43)

[Hani âlimler, fazilet sahipleri tüm şeyhler neredeler? Bu yerde konup göçtü o hayırlı insanlar, ölüm var.]

Şerefde ‘akl mı yâ ‘ilm yig baña şerh it

Ki fazlda idem aduñı kible-i ahyâr (Ahmedî, K 22/42)

[İyiliği devam ettirip hayırlı olabilmek için akıl mı iyi, ilim mi, bana açıkla. Ben de adımı hayırlıların kıblesi olarak üstün göstereyim.]

Hiz. Muhammed, hayırlıların imâmı ve iyi kalplilerin içerisinde en değerlisidir:

Oldur imâm ü kıdve-i ahyâr ü ehl-i dîn

Oldur hümâm ü zübde-i ebrâr ü asfiyâ (Ahmedî, K5/66)

[Din ehli kişilerin, hayırlıların imâmı Hiz. Muhammed’dir. Gayretli, iyi kalplilerin ve kalbi temiz olanların en değerlisi O’dur.]

Bazı tarikat dergâhları, tekkeler hayırlı kimselerin evidir. Tekke ve tarikat uluları da Allah’ın hayırlı kullarındandır:

Nakş-bendiyye’nin ‘imâretidir

Dil-i âgâh-ı mürşid-i ahyâr (Lebîb, Kt. 20/15)

[Hayırlıların bilgili gönül kılavuzu, Nakşibendîye’nin hayır evidir.]

Şeyh Sa ‘deddîn Cebâvî vâris-i ‘ilm-i Resûl

Pîr-i erkân-ı tarikat kâmil-i ahyâr-ı Hak (Sukûtî, G336/9)

[Şeyh Saadeddin Cebâvî, peygamber ilminin varisidir. Tarikat erkânının piri, Allah’ın kemâle ermiş hayırlı kuludur.]

Evliyânın bir kolunu oluşturan “ahyâr” grubu, Allah’ı çok zikrederek günlerini geçirir. Onların zikirleri bolluk kapısını açar, dünya malına ilgileri yoktur, Allah’ın rızasını kazanmak için yaşarlar. “Hayırlı kimse” olarak bilinmelerinin en büyük sırrı ihtiyacı olanlara yardım etme ve Allah’ı her daim zikretmeleridir:

Hudâ zâkirleri ahyâr değil mi

Gedâyı şâh iden ezkâr değil mi (Kuddûsî, G 303/1)

[Allah’ı zikredenler hayırlılar değil mi? Dilenciye padişah eden zikirleri değil mi?]

Ülfetiñ kesmiş cihândan Zât-ı Hakka vasl olan

Kalbine bir zerre koymaz her ‘asır ahyâr-ı muhabbet (Sukûtî, G 381/9)

[Hakk’a ulaşan bu dünyadan sohbetini kesmiş. Her asırda var olan muhabbet ehli hayırlılar, kalplerine bir zerre [dünya malı] koymazlar.]

Ahyâra var mı kâr gibi sehl-i mümteni’

Çâk-ı hicâb-ı ‘âr gibi sehl-i mümteni’ (Yenişehirli Avnî, G 194/1)

[Hayırlılara görünürde kolay ama yapması zor gelen iş var mı? Görünürde kolay ama söylenmesi zor olan şeylerin ‘ar damarı çatlamış.]

Şairler, hayırlı kişilerin, temiz ve saf olmalarına binaen “Cennete gidecek kul” şeklinde değerlendirmişlerdir. Sâlikler zümresinin Allah’ın hayırlı kullarından oluşmasını istemiş, dünya malına tamah edenleri hayırlılardan ayırmışlardır:

Cennet seni ikrâr iden ahyârûña mev‘ûd

Dûzah seni inkâr iden esrârîña mahsûs (Yahya Nazîm, K 14/27)

[Cennet seni ikrâr edenlere vadedildi, cehennem (ise) inkâr etme sırrına (sebeup olanlara) ayrıldı.]

Ol gün ki mevc-i ‘afv ola deryâ-yı mağfiret

Eşrârımız garîk ola ahyârımız degül (Bosnalı Sabit, G 233/15)

[O gün af denizi dalgalansın. Mağfiret denizi ateşlerimizi söndürsün, hayırlarımızı değil.]

Mümkün olmaz zümre-i sâlikleriñ ta'dânı hem

Cümlesi ahyârdan ebrârdan olmuş şehâ (Molla Murad, K42/40)

[Ey padişah! Salıklar zümresinin tamamı hayırlılardan oluşur, içlerinde [lezzet] duyanı bulmak mümkün değildir.]

Ezelî 'adûdur ahyâre agyâr

Hâre bakmaz bülbül güle ider zâr

(Tâceddin-zâde Mustafa el-Ankaravî Diğer6/13)

[(Hayra) yabancılar, hayırlılara ezelden düşmandır. Bülbül, dikene aldırılmaz, güle inler.]

Tablo 18. “Ahyâr” Kavramının Yer Aldığı Diğer Beyitler ve Referas Bilgileri:

YÜZYIL	ŞAİR	NAZIM ŞEKLİ/ BEYİT NUMARASI
17.	Kafzade Faîzî	K 11/19
18.	Dürrî Ahmed Efendi	TK 120/1
18.	Lebîb	Mh. 8/5-3, Mh. 8/5-5.
18.	Süheylî	K 42/5
19.	Hamâmîzâde İhsân	K1/33, Th. 4
19.	Yenişehirli Avnî	G 194/1

4.5.3.14.28. Evvâbun (Yöneliciler)

Evvâbûn, “evb” kökünden gelmektedir. Evb, iradesi olan canlıların dönüşüdür. Evvâb kelimesinin çoğuludur. (İsfâhânî, 2010: 107). *Tevbe eden, çok rücû eden (dönen), Allah'ı çok zikreden, her işinde Allah'a itaat eden, gün içerisinde çokça tövbe eden, günahlarının bağışlanması için istiğfar çekenler için* denilmiştir. “Allah, çok tövbe edenlerin bağışlayıcısıdır” (İsra 17/25) ayetinde Allah buyurduğu üzere tövbe eden kullarını mağfiretle sevindirecektir. Evvâbun grubu, evliyâ topluluğunun bir zümresini oluşturur. Allah bu velî kullarının hallerini gizlemiş, tövbe etmeyi onlara nasip etmiştir. Onlar her yönden her durumda Allah'a yönelirler. Hakk'tan başkasını görmezler, tefekkür ve zikir halinde yaşarlar.

Taranan Divan'larada “evvâbun”a dair çok beyite rastlanılmamıştır. Lazikîzâde Feyzullâh'ın bir beyitinde, “evvâbîn” kelimesini dönmek, bağlanmak anlamında kullanmış, Allah'a dönerek vaktini ibadetle geçirenin tazelendiğini, günahlarından arındığını bildirmiştir:

Kalbini işrâk-ı evvâbîn ile rûşen kılan

Rûz u şeb nûr-ı salâtı bâ'is-i ihyâ bilir (Lazikîzâde Feyzullâh Nafiz, K 9/7)

[Kalbini sabah-akşam, Allah'a dönerek parlatan, ibadet ederek geçiren, namaz nurunu canlandırıcı bilir.]

4.5.3.14.29. *Muhbitûn (Huşû İçinde Olanlar)*

“H-b-t” kökünden türemiş olan muhbitûn, *muhbit* kelimesinin çoğuludur. Sözlükte, *genişlemiş olan yeryüzü* anlamı bulunmaktadır. “Ahbete” fiili ile ilgisi vardır. Ahbete; *tevâzu göstermek, huşû içinde olmak* anlamına gelir. Bu fiilin masdarı “ihbât” tır. İhbâtın; *iptal etme, işin karşılığını verme* anlamının yanında *huşû ve tevâzu* anlamı da bulunmaktadır. “İhbât” fiilinin ism-i faili olan “muhbit” kelimesi de *mütevâzi olan, itaat eden huşû sahibi* anlamını içerir (Fîrûzabâdî, 2005:150). Allah'ın velî kullarından “muhbît” taifesi, gösterdikleri tevâzû ile diğer gruplardan ayrılırlar. Kullardan Allah ile tatmin bulan, kalpleri itminan duydukları şey nedeniyle dinginleşen, Allah'ın izzeti, lutufları karşısında zelil olan her zaman tevazu gösteren kullar, muhbitûn olarak adlandırılmışlardır.

İncelenen Divan'larda, “muhbîtûn” tipinin özelliklerini ortaya çıkaran beyit örneklerine rastlanılmamıştır.

4.5.3.14.30. *Münîbûn (Tövbe Edenler)*

"Enâbe" fiilinden türemiş olan "münîbûn", "münîb" kelimesinin çoğuludur. "Enâbe" kelimesi tasavvufî anlamda, Allah'a yönelmek, tevbe etmek, tevbe ve ihlâsla amel ederek Allah'a dönmek, yönelmek anlamında kullanılır. Fiilin masdarı olan "inâbe", tevbeyle ve ihlâsla amel ederek Allah'a dönmek manasına gelir. "Münîb" ise; inâbe sahibi olan yani Allah'a yönelen, taate dönüş yapan, tevbe eden kimse anlamını taşımaktadır (Demirli, 2015:152).

Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette “ tövbe etmek, Allah'a yönelmek” ifadeleri geçmektedir. “Yalnız O'na yönelin (münîbîn) ve O'ndan korkun...”(Rûm 30/31), “Tâğûta kulluk etmekten kaçınan ve Allah'a yönelenlere (enâbû) müjde var. Müjdele kullarımı!” (Zümer 39/17), “De ki: Allah, dilediğini saptırır. Hakk'a yöneleni (enâbe) de kendisine iletir.” (Ra'd 13/27), ayetleri enâbe ile ilgilidir.

Klasik Türk şiirinde “münîb” kelimesinin çokluğu ifade eden “münîbûn” kavramının özelliklerini ortaya çıkaran beyitlere rastlanılmamıştır. Hakîkî'nin bir beyitinde “münîb”

kelimesi geçmektedir. Beyitte, kendisinin günahkâr bir kul olduğunu ve tövbe edip, Allah’a yöneldiğini ifade eder:

İ hak münibem çok günâh itmişem
‘Amel defterini siyâh etmişem (Hakîkî, K422/1)

[Ey Hak! Çok günah işlemişim, sana yöneliyorum. Amel defterini karalamışım.]

4.5.3.14.31. *Mubsirûn* (Görenler)

Mubsîr kelimesinin çoğuludur, “gören” anlamındadır. İbnü’l-Arâbî’nin evliyâ zümresine dâhil ettiği bu grup kalbin kuvveti olan basiret sayesinde hakikat özünü görür. Allah’ın Basîr ismi bu velî kullarda daha fazla tecellî eder. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “Allah’tan korkanlar, kendilerine şeytandan gelen bir vesvese dokunduğu zaman düşünür, (gerçeği) görürler.” (A’raf 7/201). Allah’ın bu takva sahibi kullarına şeytandan bir vesvese geldiğinden Allah’ın ilmi onlarda zuhur eder ve gerçekleri görmeleri sağlanır, kötülüklerden yüz çevirirler. Cismânî âlemde Hakk her nesne ve eşyada zuhur eder. Ancak, Allah’ın sıfatlarına mazhar olup, hakikatin zahir olduğu kâmil kulları görebilenlerdir. Çokluğun kendisine mahsus birliği olduğu gibi birliğin de nispi bir çokluğu bulunur, onun vasıtasıyla bir şeye ilişilir ve bir yerde taayyün eder (Arabî, 2014: 25). Allah birdir; yarattığı her şeyde O’nun sıfatları tecelli etmiştir. *Mubsîr* kulları, Bâsîr ve Âlim sıfatı ile Allah’ın tek olduğunu hatırlarlar. Düşünceden veya eşyadan neyi nasıl alacaklarını bildikleri gibi, terketmesi gerekeni de rahat bir şekilde ayırt edebilirler.

Taranan Divan’larda “*mubsîrûn*” tipinin özelliklerini ortaya çıkaran beyit örneklerine rastlanılmamıştır.

4.5.3.14.32. *Muhâcirûn* (Hicret Edenler)

Arapça kökenli bir isimdir. *Göç*, *sefer* anlamına gelir. Tasavvufî anlamda; *kişinin beden memleketinden ayrılıp mânevî âleme gitmesidir*. Sâlikler kötü huy ve sıfatlardan arınıp iyi huy ve sıfatlara sahip olur, ahlakı güzelleşir (Uludağ, 2012: 169). Sûfiler, nefesten kalbe, kaplten sırra, sırdan ruha, ruhtan Hakk’a hicret ederler. Evliyâ zümresinin bir grubunu “*muhâcirûn*” tabakası oluşturur. Allah’ın terk etmesini istediği şeylerden anından uzaklaşan, hiçbir şüpheye yer vermeyen kullarıdır.

Taranan Divan’larda “*muhâcirûn*” grubunun tip özelliğini ortaya çıkaran örnek beyitlere rastlanılmamıştır.

4.5.3.14.33. *Müşfikûn (Endişe Duyanlar/Şefkat Gösterenler)*

Müşfikûn, *müşfik* kelimesinin çoğuludur. Bu kelimelerin kökü olan “şefk, korku, incelik, acıma, şefkat etme, sakınma” gibi anlamlara gelir. “Şefik” kelimesi de “müşfik” anlamındadır. Güneş batarken gün ışığının aydınlığının gece karanlığına karışmasıdır (İsfahânî, 2010: 556). Aynı kökten gelen “İşfâk” kelimesi de korkuyla karışık inâniyet, iyilik demektir. Şefkat gösteren kişi şefkat gösterdiğini sever ve onun başına geleceklerden korkar. Allah “*Onlar, saatten, kıyametten ürperti duymaktadır.*” (Enbiyâ 21/49) buyurmuştur. Müşfik kişi de ilgilendiği şeyi sever ve onun başına gelecek şeylerden korkar. Evliyâdan bir grup “müşfikûn” taifesidir. Allah onları Rabb’lerinin korkusundan dolayı endişeli olmaları sebebiyle dost edinmiştir (Demirli, 2015: 156). “*Onlar, Rablerinin haşyetinden müşfiktirler (müşfikûn).*” (Mü’minûn 23/57). Rabbin azabından korkan kullar, buna göre yaşar, Allah’ın rızasını almaya çalışır. “*Onlar, Rabb’lerinin azabından korkan kimselerdir. Çünkü Rabb’lerinin azabından emin olunamaz.*” (Me’aric 70/28) ayetinde buyurmuştur. Müşfik kullar, işfâk halindedirler. Nefsine uymayan, doğru yolu seçen kullar Allah’ın şefkatine sığınır. İçlerindeki korku, endişe işfâka yani şefkate dönüşür. Müşfikûn velîler, sıcakkanlı, merhametli ve güler yüzlü kimselerdir.

Taranan Divan’larda “müşfikûn” grup tipinin görümüne ait pek fazla beyit ile karşılaşılmamıştır. Şeref Hanım kasidesinin bir beyitinde, müşfik velîlerin, zayıflara yardım ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca “Zât-ı ‘âlîñiz” sıfatını kullanarak müşfiklerin özel kul olduklarını ortaya koyar:

Zât-ı ‘âlîñizi halk eyledi mutlak Allâh

Dest-gîr-i zu ‘afâ müşfik-i ehl-i ‘isyân (Şeref Hanım K 18/40)

[İsyan ehli, zayıfların elinden tutman için Allah, yüce zatınızı yarattı.]

4.5.3.14.34. *el-Mûfûne bi-ahdi’llâh (Allah’ın ahdini yerine getirenler)*

Ahd; söz verme, and, yemin anlamındadır. “El- Mûfûne bi-ahdi’llâh” vefâ borcunu yerine getirenleri karşılar. Allah bu kullarını vefâlarıyla dost edinmiştir. Allah Bakara sûresinde; “*Antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenler.*” (Bakara 2/177) buyurmuştur. “*Onlar, Allah’ın ahdini yerine getirenler ve verdikleri sözü bozmayanlardır.*” (Ra’d 13/20) ayeti verilen sözün tutulması gerektiğiyle ilgilidir. Vefâ Allah’ın dost edindiği kullarında olması gereken davranışlardan biridir. Vefâ, tasavvufî anlamda, ruhu gaflet uykusundan uyandırmak, zihni dünya hengâmesiyle meşgul etmemektir. Sözde samimi

olmak, ruhun dürüstlük içinde bulunmasıdır (Uludağ, 2012: 377). Allah'ın tüm emirlerini yerine getiren ve tüm hallerinde bu düsturu ön planda tutan ahde vefa gösteren kişiler velîlerden sayılır. Levh-i mahfuzda Allah'ın "Elestü bi Rabbiküm" sorusuna verilen "belâ" cevabına bağlı kalanlar vefâlı kullardır. Allah'ın velî kulları O'nun ilmiyle ilimlenir. Kâinattaki her şey Allah'ın sırlarını içerir. Bir şey çoğaldığında en sonunda tamamlandığında "veffâ eş-şey'ü" denilir. Tanık olunan bir duruma da 'evfâ alâ eş-şey' denilmiştir (Demirli, 2015: 198). Allah'ın yarattıklarında O'nun sırrına eren, hayret makamında gözlemleyen kişi vefâlıdır. Onun izzeti karşısında hayranlığını vefâsıyla gösterir. Vefâ ile aynı kökten gelen bir kavram daha vardır, dünya hayatını sonlandırmak-ölüm anlamını içeren "vefâ" kavramıdır. Dünyada nefesine karşı gelerek yaşamış, Allah'a verdiği sözü tutan kişiler ölüm geldiği anda vefâ borçlarını ödemiş olurlar.

Taranan Divan'larda evliyâ topluluğunun bir zinciri olan "vefâlular/ el-Mûfûne bi-ahdi'llâh" zümresine ait beyit örneklerine rastlanılmamıştır.

4.5.3.14.35. Vâsılûn (Birleştirenler)

Vasl; bir şeyi başka bir şeye ulaştırma, birleştirme, ulaşma, birleşme anlamına gelen Arapça bir isimdir. *Vasl*, *vuslat*, *visâl*, *vusûl* aynı anlama gelir. "Vasl", *gâib olana Hakk'a ermek*; "fasl" ise, *sevgiliden ayrı düşmektir*. "Visâl", sıkıntıda veya rahatlık içindeyken Allah'la birlikte olma, ruhen Allah'a yaklaşma ve kendinden geçme durumunu ifade eder.

İbnü'l-Arâbî'ye göre evliyâdan bir grup da "vâsılûn"dur. Nefsiyle ilişkisini kesen müminler, Allah'ın irtibatı kesmeyi emrettiği kişiler dışında diğerleri ile ilişkilerini devam ettirirler. Onlar gözardı edilebilecek ve bağışlanabilecek suçu da cezalandırmazlar. İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışına göre açıklamak gerekirse birlik kuralı esastır. Bir olan sadece Allah'tır. Âlem, Allah'a delâlet eder, Allah'a ait sıfatlarla nitelenmiştir. Hakikate ulaşmak için ise eşya ile olan irtibatı kesmek gerekir. Allah'a ulaşmak, vuslata ermek için önce nefisten arınmak tamamen eşyayı yok görmek lâzımdır. Eşyayı yok görünce vahdet-i vücud sırrı açığa çıkar. Bu sayede kişi kendi varlığı ile beraber her şeyin varlığının ezeli ilimdeki varlıktan ibaret olduğunu anlar. Bu yolculukta kendisine irfân hâsıl olan kişi nefisini devredışı bırakarak Allah ile Allah'ı bilmiş olur (Erbîlî, 2023: 73).

Taranan Divan şiirlerimde evliyâdan bir grubu oluşturan "vâsılûn" zümresine ait örnek beyit tespit edilememiştir.

4.5.3.14.36. *Hâifûn (Korkanlar)*

Hâifûn, "korkanlar" anlamına gelen hâif kelimesinin çoğuludur. "Korkmak" anlamını taşıyan "havf" kökünden türetilen hâif, "korkan" anlamına gelir. Râgıb el-İsfahânî, "havf" kavramını, varsayılan veya bilinen bir durumdan istenmeyen bir şeyin meydana geleceğini beklemek olarak açıklamıştır (İsfâhânî, 2010: 368). İsrâ 17/57, En'âm 6/81, Secde 32/16, Nisâ 4/3, Nisâ 4/35, Zümer 39/16, Âl-i İmrân 3/175 ayetlerinde Kur'an-ı Kerim'de korku ile ilgili ifadeler bulunmaktadır. Allah'tan korkmanın maksadı, günahlardan kaçınmak ve O'nun emirlerini tercih edip yerine getirmektir.

İbnü'l-Arabî'ye göre, evliyadan bir grup hâifûn taifesine mensuptur. Bunlar, Allah'ın kendilerinden veya emrine uymaları için korkuttuğu şeylerden korktukları için Allah tarafından dost edinilmişlerdir. Allah şöyle buyurur: "Eğer mü'min iseniz benden korkunuz." (Âl-i İmrân 3/175). Hâifûn, Allah karşısında saygılı ve edep sahibidir.

Taranan Divan'larda "hâifûn" taifesine ait örnek beyit tespit edilememiştir.

4.5.3.14.37. *Mu'ridûn (Yüz çevirenler)*

İbnü'l-Arabî'ye göre evliyâdan bir grup, Allah'ın yüz çevirmeyi emrettiği şeyden yüzünü çeviren, gûnahtan sakınan mu'ridûn taifesidir. Allah, "*Onlar boş şeylerden yüz çevirirler.*" (Mü'mînûn 23/3) ayetinde günah ve yasaklardan kaçınmanın gerekliliğini buyurmuştur. Necm 53/29, Tevbe 9/111 ayetleri de günahlardan yüz çevirmekle ilgilidir. Onlar, kendi nefisleriyle kendi başlarına yüz çevirmezler. Çünkü onlar bu aşamaya gelene kadar nefis mertebelerinden geçmiş, nefislerini yok etmişlerdir. "*Allah, müminlerden nefislerini ve mallarını satın almıştır.*" (Tevbe 9/111) ayetinde Allah, mümin kullarını nefislerinden düşürmüştür, buyrulur. Onlar nefislerinden Allah'ın rızası ile yüz çevirenlerdir.

Taranan Divan'larda "mu'ridûn" zümresine ait beyit örneklerine rastlanılmamıştır.

4.5.3.14.38. *Küremâ (Cömertler/ Kerimler)*

Küremâ, kerîm kelimesinin çoğuludur. "El-Kerîm", Allah'ın isimlerinden biridir ve "hayır çok ve bol, bağışsı sonsuz olan, her türlü şeref, hayır ve fazileti zâtında toplayan" anlamlarını taşır. Kerem kelimesi ise ihsan, bolluk, lütuf gibi anlamlara gelir. Kur'an'da, "Rabbim her bakımdan sınırsız zengindir, cömerttir." şeklinde ifade edilmiştir (Neml 27/40). Mutasavvıflar da cömertliğin karşılığının kerîm olduğunu dile getirmişlerdir. İbnü'l-Arabî'nin işaret ettiği kerem sahibi velîler, Allah'ın lütuf ve ihsanıyla dost olup

şöyle buyurmuştur: "Faydasız bir şey denk geldiklerinde, keremle yürürler." (Furkan 25/72). Bu kişiler, Allah'ın keremiyle donanmış nefisleriyle hareket ederler. Onlar, Allah'ın bakılabilir olmaktan düşürdüğü şeylere bakmazlar ve onlarla herhangi bir şekilde bulaşmazlar. Böylelikle, Allah'a yönelmeden, O'nun izniyle "keremle" o şeylerin yanından geçerler ve onlara etki etmezler. Özetle, Allah'ın haram kıldığı şeylerden yüzlerini çevirirler. (Demirli, 2015:162).

Klasik Türk şiirinde "küremâ/kerîmler" zümresinin tip özelliğinin tespit edilebildiği *Divan* 'lar Lebîb, Nedîm ve Enderunlu Fâzıl'a aittir. 18. yüzyıl şairlerinden Lebîb'e ait 14 beyitte "küremâ" kavramının geçtiği tespit edilmiştir. Nedîm ve Enderunlu Fâzıl'ın 1 beyitinde bulguya ulaşılmıştır.

Küremâ yaratılış gereği cömert ve temiz kalplidir. Onların şanı şöretli ve şerefli dir:

Velîk sâ'y ile ihsân için bahâne arar

Kerem halîka-i zâtiyesi olan küremâ (Lebîb, K 3/151)

[Lâkin dilenci ihsan için bahane arar. Küremânın mizacında kerem sahibi olmak var.]

Niçe aga o necîb-i küremâ-yı devrân

Niçe aga ki o zâtında sıfatında hatîr (Lebîb, K10/15)

[Ne zamandır o zamanın temiz kümerasıdır. Ne kadar zatında şan, şeref vardır.]

Şâh olsa le'îme bî'at etmez

Olur küremâya bende himmet (Lebîb, G13/2)

[Padişah olsa da aşağılık birinin boyunduruğuna girmez. Hayırlı kimselerin yardımcısı, hizmetçisi olur.]

Lebîb'in K 42/16 beyiti küremânın şöret ve şeref sahibi olması ile ilgilidir.

Toplumun önde gelen şahısları cömertliği ve ihsanları sebebiyle küremâya benzetilir:

Uzemânın sened ü seyyidi 'Abdî Paşa

Küremânın gülüdür serv-i 'alâya gülşen (Lebîb, K 24/28)

[Devlet büyüklerinin seyyidi 'Abdi Paşa'dır. Hayırlıların gülüdür, büyük serviye gülbahçesidir.]

Nakîb-i âl-i Muhammed hem Ahmed ü emced

Ser-âmed-i küremâ feyz-yâb-ı halk-ı hamîd (Lebîb, K18/5)

[Muhammed'in yüce vasisi yardımcısı hem adı Ahmed hem şerefli, küremânın önderi övülmeye lâayık halkın feyiz bulucusu.]

Küremâ zikr olundu beyne'n-nâs

Yazdılar Hâtem'i ana kavvâs (Lebîb, M. 2/20)

[Halk arasında küremâ zikr olundu. Okçular ona Hatem'i yazdılar.]

Lebîb TK 46/6 padişahın küremâ tacını taktığı ile ilgilidir. Küremânın vasisi padişah sayılır.

Küremâ yani hayır sahibi, cömert ve kerîm velîler günahların çok olduğu yerde insanları doğru yola sevk etmek için bulunurlar. Onların kötülükleri iyiye çevirmekle görevlidir:

Yeter Lebîb yeter sen de kasr-ı yed eyle

Ki sıklet-i küremâ a'zam-ı hatâyâdır (Lebîb, K16/55)

[Yeter Lebîb yeter, sen de el çek. Hayırlıların çok olması günahların büyüklüğün[den]dir.]

Lebîb Kt.13/8 hayırsızların olduğu yerde küremânın koruyuculuğu ile ilgilidir.

Ramazan ayı bolluk ve bereket ayıdır. Bu zamanda küremânın yanında olanlar Ramazan'ın feyzinden daha da nasiplenirler:

'Ale'l-husûs ki olur böyle mevsim-i Ramazân

Tevâbi '-i küremâ nâ'il-i refâh u nevâl (Lebîb, Kt.3/5)

[Özellikle Ramazan mevsiminde, küremâyâ katılanlar bolluk ve nasip içinde olur.]

Küremâ toplumda saygın bir kimlik kazandığından ve velî zümresine dâhil olduklarından onların yapmış oldukları iltifat ve yorumlar halk için motivasyon kaynağıdır:

Belî vâreste degil kayd-ı tekellüfden lîk

İltifât etmege anı sebeb ister küremâ (Lebîb, K 37/21)

[Doğrusu zahmetli bir işten kurtulmuş değil. Küremanın onu iltifat etmesine sebep ister.]

Küremânın özelliğinden biri de dua etmesidir. Toplumun refâhı ve huzuru için, kötülüklerden uzaklaşmak için, iyiliklerin artması için dua ederler:

Ba ‘d ez-în ey ser-âmed-i küremâ

Ederiz hidmet-i du ‘âyı edâ (Lebîb, M. 1/36)

[Ey küremânın önderi! Bundan böyle himmetin için dua ederiz.]

Küremânın kerîmliği, kerâmeti ihsânlarından gelir:

Ser pençesinin nâm-ı lisân-ı küremâda

Deryâ-yı himem kân-ı kerem bahr-ı atâdır (Nedîm, K 20/20)

[Küremânın dilinin şöhrat gücünde, himmet denizi, keremlerin ocağı, bol bağış sahibi.]

Enderunlu Fazıl, açık ve belîğ söz söyleyen şairleri küremâdan, ezkiyâdan sayar. Yani şairler Allah’ın dost edindiği hayırlı kullarıdır:

Ezkiyâdan zuraîdan küremâdan hâlâ

Fusahâdan bülegâdan şu ‘arâdan bilürüz (Enderunlu Fazıl, K 49/18).

[Saf temiz kişilerden, seçkinlerden, küremâdan hâlâ açık konuşanlardan, belîğ olanlardan şairlerden biliriz.]

“Tanık Beyitlerle Divanlarda Ricâlülgayb Grup Tipinin Grup Kavramları” adlı bölümde, İbnü’l- Arabî’nin ricâlülgayb teorisini oluşturduğu hiyerarşi sisteminde yer alan velî zümrelerinin klasik Türk şiirindeki grup tipi görünümü incelenmiştir. İbnü’l-Arabî’nin yapmış olduğu sınıflandırmada kavram olarak taranabilen tabakalar bölüm içinde başlıklandırılmıştır. Her tabaka, ricâlülgaybın temsil ettiği grup tipini oluşturur. Klasik Divan metinlerinde tüm tiplere dair özellikler bulabilmek için her dönemden Divan taramaları yapılmıştır. Ricâlülgaybın tasavvufî içerikli bir konu olduğu için öncelikle tasavvufa eğilimli, tarikat çevrelerinde yetişen veya o ortamın havasını solumuş şairlerin şiirlerine öncelik verilmiştir. Daha sonra döneminde şöhrete kavuşmuş, nâmı bilinen belli bir zümreye hitap eden şairlerin şiirlerinde de ricâlülgayb zümresinin kavramları taranmıştır. Tespitler sonucunda eldeki bulgulara göre Mevlevî, Hurûfî, Bektâşî, Melâmî, Kalenderî, Kâdîrî, Gülşenî, Nakşîbendî başta olmak üzere, tasavvuf ve tarikat grubuna yakın ilişkileri olan şairlerin şiirlerinde ricâlülgayb grup tipine dair unsurlar, diğer şairlere nazaran daha fazladır. Bu grup şairlerinin yanında, rindâne tarzı benimsemiş veya şiirlerinde dîni konulara pek fazla yer vermeyen şairlerin şiirlerinde ricâlülgayb grup tipine ait özellikleri bulmak mümkün değildir, şeklinde bir kanıya varamayız. Aksine bu

şairlerin tasavvuf eğitimi aldıkları, İslâm felsefesi hakkında bilgi sahibi oldukları ricâlûlgaybdaki hiyerarşiyi beyitlerinde muntazam şekilde kullanmalarından bellidir.

Ricâlûlgaybın diğer adıyla evliyâ zümresinin toplumda önemli bir yeri olduğu gerçeği göz ardı edilemez. 14. yüzyıldan 19. yüzyılın ikinci dönemine kadar elde etme imkânı bulunup inceleme yapılan Divan beyitlerinde velîlerin hâmî ve bir sığınak olarak görüldüğü, koruyucu, gözetleyici, yardım edici, huzur verici, dua edici, kötülüklerden uzaklaştırıcı, kerâmet gösterici vasıfları ön plana çıkarıldığı tespit edilmiş; velî, âşık, derviş tipi görünümüyle şiirlerde yerini almıştır. Şairler, velîlerdeki kerâmetî unsurlara dikkat çekerek bu durumu ihsân isteme yöntemi olarak da kullanmışlardır. Evliyânın hem sosyal hayatta hem de padişahların nezdinde önemli bir konumu olduğunu bilen şairler, övgülerinde padişahları ricâlûlgayb zümresinden özellikle “kutb”a benzetmişlerdir. Bu da onların şiirlerinin beğenilmeme ihtimalini aza indirmiştir.

Ricâlûlgayb grup tipleri, memduhun benzetme ögesi olarak da kullanılır. Memduhu güçlü göstermek veya dönemde yaşanan sıkıntılara binaen padişahın, devlet erkânının moralini yükseltmek için de memduh, karakteri, mizacı ve davranışları bakımından ricâlûlgayb grup tipine benzetilir. Bu durum, şairlerin herhangi bir tehlike veya risk yaşanabilme ihtimalinde ricâlûlgaybın yardımının onlara mutlaka dokunacağı inancına sığındığı, evliyâyâ her zaman güvendiği ile ilgilidir.

Ricâlûlgayb sistemi velâyet üzerine inşâ edildiğinden belli tarikat ve tasavvuf akımları ile bağlantısı vardır. Ricâlûlgayb hiyerarşi sistemi, bu zümrelerin içlerinde de görülür. Aynı zamanda her tarikat ulusu, tarikat ve tasavvuf akımı kurucuları, mutasavvıf şeyh ve dervişler halkın gözünde “kutb, evliyâ”dır. Onlardan biri vefat ettiği zaman kötülüklerin artacağı, hayırların azalacağı inancı şiirlere de yansımıştır.

İbnü’l-Arabî’nin ricâlûlgayb sistemini iki kısma bölmüş; birinci kısımda sayısı belli olanlara, ikinci kısmı mertebelerine göre sayısı değişebilenlere yer vermiştir.

Ricâlû’l-adet grubunda birinci kısımda sayısı belli olan ricâl erbânından 16 tabakadan kavram olarak tarayabileceğimiz 10 kavram mevcuttur. İncelemeler sonucunda bu 10 tabakadan “havâriyyûn ve recebîyyûn” kavramlarının klasik Türk şiirinde kullanılmadığı tespit edilmiş dolayısıyla tip özellikleri ortaya çıkarılamamıştır. Ricâlû’l-adet grubundan geriye kalan 14 kavramın klasik Türk şiirinde grup tipi görüntüsü tanık beyitlerle değerlendirilmiştir.

Sistemin ikinci kısmında yer alan şiirlerde taranabilecek ricâlû'l-merâtib grubunda ise 14 kavram yer alır. Bu kavramlar arasında “ahillâ, muhaddessûn, sümerâ” kavramlarına ait tanık beyit tespit edilememiştir.

14. kavram evliyâdır; o da 38 tabakaya ayrılır. Evliyâ grubundan “sıddikûn, kânitûn, hâşiûn, mütesaddikûn, sâimûn, hâfızûn, mütetahhirûn, hâmidûn, sâihûn, râkiûn, el-âmirûne bi'l-ma'rûf, en-nâhûne ani'l münker, hulemâ, evvâhûn, el-ecnâdü'l-ilâhiyyûn, evvâbûn, muhbitûn, mubsirûn, muhâcirûn, el-mûfûne bi-ahdi'llâh, vasılûn, hâifûn, mu'ridûn tiplerinin taranan Divan'larda kullanımına rastlanılmamıştır.

Bu bağlamda ricâlû'l-mertebe grubunda yer alan 52 kavramdan, 26 tane ricâlû'l-mertebe grup tipinin klasik Türk şiirindeki görünümü ve özellikleri tespit edilip tanık beyitler aracılığıyla ortaya konulmuştur. Ricâlûlgayb hiyerarşi sisteminde toplam 34 ricâlûlgayb grup tipi tespit edilmiş özellikleri ve görünümleri beyit örnekleriyle değerlendirilmiştir.

Tanık beyit bulunmayan ricâlûlgayb kavramlarının sonradan yapılacak değerlendirmelerde yeni metinler bulunabileceği düşüncesi ve İbnü'l-Arabî'nin tasnifinde yer alması nedeniyle kavram değerlendirmeleri de yapılmıştır.

Bu kavramlar dışında ricâlûlgaybı karşılayan halk arasında sıklıkla kullanılan “erenler” ifadesinin de şiirlerdeki kullanımları ile ilgili tablo hazırlanmış, okuyucu ile paylaşılmıştır. Aşağıda tanık beyit olarak kullandığımız şiirlerin yer aldığı Divan'lar ve yüzyılları ile ilgili tablo verilmiştir.

Tablo 18. “Yüzyıllara Göre Taranan Toplam Divan Sayısı”

Sıra No	14. yy	15.yy	16. yy	17.yy	18.yy	19.yy
1.	Nesîmî	Adlî	Âhî	Ahmed Nâmî	Âgâh	Âsaf Mahmud Celâleddîn Paşa
2.	Ahmed -Da'i	Adnî	Âlî Gelibolulu	Ahmed Âşık Üsküdari	Ahmed Neylî	Aydî Baba
3.		Ahmed Fakih	Amrî	Atâyî Nev'izâde	Belîğ	Âdile Sultan
4.		Ahmed Paşa	Arşî	Bahâyî Şeyhülİslâm	Celâlî	Benderli Cesârî

Tablo 18 (devamı). “Yüzyıllara Göre Taranan Toplam Divan Sayısı”

5.		Ahmed Rıdvan	Âşık Çelebi	Beyânî	Dürrî Ahmed Dede	Bolulu Hanif
6.		Ahmedî	Âzerî	Bosnalı Âsım	Enderunlu Fazıl	Bursalı İffet
7.		Avnî	Bağdatlı Rûhî	Edincikli Ravzî	Erzurumlu Zihnî	Cesârî
8.		Aynî Karâmânî	Bâkî	Es’ad Efendi	Es’ad Şeyhülİslâm	Hamamizâde e İhsan
9.		Cemâlî	Bâlî	Fasîh Ahmed Dede	Fasîhî	Meşhûrî
10		Çâkerî	Behiştî	Fevzî	Kâmî	Numan Mahir
11		Dede Ömer Rûşen	Bursalı Rahmî	Filibeli Vecdî	Katipzâde Sakıp	
12		Edhemî	Ca’ferî	Ganizâde Nâdirî	Koca Ragıp Paşa	
13		Eşrefoğlu Rûmî	Cinânî	Gümölcinelî Dürrî	Kuddûsî	
14		Fakih	Emrî	Hâletî Azmizâde	Lazikizâde Feyzullah	
15		Hakîkî	Fevrî	İsmetî	Lebîb	
16		Hamdî	Figânî	Kafzade Faîzî	Mehmed Sıdkı Esif	
17		Hamdullah Hamdi	Fuzûlî	Katipzâde Sakıp	Muvakkitzade e Pertev	
18		Harimi Şehzade Korkut	Garîkî	Me’âlî	Nâfiz Lâzikizâde	
19		Hatâyî	Halîlî Marâşî	Mesîhî	Nâşîd	
20		Hidayet Çelebi	Hasan Ünsî	Mezâkî	Nedîm	
21		Karamanlı Aynî	Hayâlî	Mu’în	Nigârî	

Tablo 18 (devamı). “Yüzyıllara Göre Taranan Toplam Divan Sayısı”

22		Kemal Ümmî	Hayretî	Nâbî	Priştineli Nûrî	
23		Mihrî Hâtun	Hecrî	Nâilî-i Kadîm	Sadîkî	
24		Münîrî	Helâkî	Nefî	Saîd Girây	
25		Necâtî Bey	Hüdâyî Kadîm	Nehcî	Sâkıb Dede	
26		Nizâmî-i Karamânî	İbn-i Kemâl	Neşâtî	Sâmî Arpaemînzâ de	
27		Rûşenî Ömer	İshâk Çelebî	Ravzî	Sırrî Râhile Hanım	
28		Şeyhî	Kabûlî	Sırrî Üsküdârî	Subhîzâde Feyzî	
29		Tacizâde Cafer Çelebi	Kara Fazlî	Süheylî	Şeyh Gâlib	
30			Makâlî	Şehrî	Tırsî	
31			Me’âlî	Tıybî	Ümmî Sinan	
32			Mehmed Sıdkî Efendi	Ümmî Sinan	Yâver	
33			Mesîhî	Vahyî		
34			Mostarlı Hasan Ziyâî	Yahya Nazîm		
35			Mûhîfî	Yahyâ Şeyh.		
36			Muhyî Şeyhülİslâm	Yârî		
37			Münîrî			
38			Nev’î			
39			Prizrenli Şem’î			
40			Rahimî			

Tablo 18 (devamı). “Yüzyıllara Göre Taranan Toplam Divan Sayısı”

41			Rahmî Bursevî			
42			Ravzî			
43			Revânî			
44			Sehâbî			
45			Sevdâyî			
46			Sun'î Gelibolulu			
47			Sürûrî			
48			Şem'î Prizrenî			
49			Şemseddin Sivâsî			
50			Tırsî			
51			Usûlî			
52			Vasfî			
53			Vusûlî			
54			Yahyâ Bey			
55			Yakînî			
56			Zâtî			
57			Ziyâ Mostarlı			

4.6. KLASİK ŞİİRDE BENZETME ÖGESİ İLİŞKİLERİYLE RİCÂLÜLGAYB

Bu bölümde ricâlûlgayb tabaka sisteminde yer alan kavramların benzetme ve benzetilme unsurları yer almaktadır. Memduhların kişilik özellikleri ve biyografisi hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra kişiliklerin ricâlûlgayb tabakasından benzetildiği kavram, tanık beyitler eşliğinde benzetme yönü ile değerlendirilmiştir. Kavramlar ön plana çıkacak şekilde İbnü'l-Arabî'nin hiyerarşi sistemine göre düzenlenmiş, her bir kavramın alt başlığında, memduhun yer aldığı sosyal sınıf yerleştirilmiştir. Sosyal zümrenin alt başlığında kişilikler listelenmiştir. Elde edilen veriler üzerinden başlıklar oluşturulduğu için her kavramın benzetme ögesi olarak kullanılmadığı tespitler arasındadır. Bu durumda bazı kavramlardaki alt başlıkların diğer kavramlara nazaran zayıf kaldığı yeterince tanık beyitlerle desteklenemediği görülecektir. İncelenen şiirlerde/ beyitlerde en çok benzetme ögesi olarak kullanılan tip “kutb”tur. Kutb; peygamber, dört halife, on iki imâm, padişah, diğer devlet erkânı, din uluları, şairler olmak üzere alt başlıklara ayrılmış, şiirlerde kutba benzetilen kişiler bu başlıklar altına verilmiştir. Beyitlerdeki bulgulara göre din uluları ve mutasavvıfların en çok *kutba* benzetildiği tespitler arasındadır. Kutb'dan sonra gelen ikinci kavram “imâmân” tipidir. Şîi-imâmet anlayışı doğrultusunda gelişen imâmlık rütbesi dinin önderlerine, halifelerine verilmiştir. İmâmın benzetme ögesi olarak kullanımı diğer kavramlara göre daha kısıtlıdır. Peygamberler grubundan Hz. Muhammed, dört halife grubundan Hz. Ebûbekir *dinin koruyucusu* vasfıyla imâma benzetilmiş; padişahlardan Şehzade Bayezid ve Sultan III. Ahmed devlet ve dini korumak için göstermiş oldukları çabalar onları “devrin imâmı” mertebesine taşımıştır. “Evtâd” bu bölümün üçüncü kavram başlığıdır. Padişah, din ulusu/ mutasavvıf ve şair bu bölümün alt başlıklarını oluşturur. Padişah başlığında Kisra, din ulusu başlığında Şeyh Hamidüddîn-i Velî ve şair başlığında Nigârî kişilik özelliği ve sosyal statüleri bağlamında evtâda benzetilmişlerdir. Dördüncü başlıkta “müctebûn /mustafûn” grununun “seçkin, seçilmişler” anlamına binaen, kişiliklerin yaratılış özellikleri ve toplum içindeki statüleri dikkate alınarak peygamber başlığında, Hz. Muhammed; On iki imâm başlığında, Nâkî, Allah'a yakın özel kullar arasında belirtilmiştir. Beşinci alt başlıkta “evliyâ” kavramı yer alır. Peygamber, dört halife, on iki imâm, padişah, din uluları ve şair bölümü, evliyâyâ benzetilen kişilikler ile tamamlanmıştır. Bu bölümün ayırt edici özelliği ise velâyet-imâmet anlayışı gereği on iki imâmın Hz. Ali'nin vasiyyi olarak “evliyâ”ya benzetilmesi ve dört halife'den Hz. Ali'nin hemen hemen tüm beyitlerde *evliyânın lideri, velâyetin varisi* olarak nitelendirilmesidir. Altıncı başlıkta “Efrad” kavramının “diğer devlet

yöneticileri” başlığında benzetme ilişkisi kurulmuş bu bölümün son olan yedinci başlığı ise “müminîn” kavramına ayrılmıştır.

Tezin “Klasik Türk Şiirinde Benzetme Ögesi İlişkileriyle Ricâlülgayb” adlı bölümünde taranan Divan’larda rüm ricâl/erenler zümresinde dair örnek beyit bulunamamış, kişiliklerin ricâlülgayb zümresine benzetme öğelerine dair beyit örnekleri, ricâlülgayb zümresinin tip görünüşlerini ortaya çıkaran tanık beyit örneklerine nazaran daha kısıtlıdır.

4.6.1. Kutb

Adet ve mertebe şeklinde iki kategoriye ayrılan ricalülgayb küme tipinde sayıları belli olan ricâlû’l-adet grubundaki her kavram bir tipi sembolize eder. “Kutb” kavramı da öncelikle peygamberi sembolize eden bir prototiptir. Şiir örneklerinden yola çıkılarak Hz. Muhammed için “kutbu’l-aktâb” ünvanı kullanılmış; kutbun da kutbu olarak tanımlanmıştır. Kutbluk bir mertebe ve makamdır aynı zamanda yasama gücünü temsil eden ilâhi bilginin icrâ gücüdür. Kutb adet olarak tektir, ricâlülgayb sistemindeki tüm tabakalar ona bağlıdır.

İbnü’l-Arabî’ye göre “*insan bilinmeli ki Rabbi bilinsin, Rab doğrudan bilinemez. Allah, en büyüğü ayetullâhı, yani insanı bilinmek için göndermiştir. Âlemin kendinden sadrolduğu insan Resulullâh’tır. Diğer insanı-ı kâmiller vekâleten kâmdir.*” (Kılıç, 2012: 30) düşüncesine dayanarak ricâlülgayb tabaka sistemindeki velâyet anlayışının nübüvetten sonra Allah’ın sırlarının velî sûretinde kullara tezahür ettiği ve Hz. Muhammed’in ruhunun en şerefli ruh olduğu bilgisi çıkarılabilir. Hz. Muhammed’in diğer nebîlerden sonra gönderilmesi hakikâtin tamamlanması anlamına gelir. Bütün peygamber ruhları Hz. Muhammed’in ruhundan yardım alırlar. Zira ilk kutb O’dur.

Tasavvuftaki diğer bir anlayış ise insan olmanın mahiyeti üzerine kurulmuştur. “*Ben gizli bir hazineydim bilinmeye iştîyak duydum ve bunun üzerine yarattım.*” (Aclûnî,II, 132) hadisine binaen Allah hatırlanmak üzere insanı yaratılmıştır ve insanın hatırlayacağı şey kendisinin var oluşudur. (Kılıç,2012: 47). “*Men arefe nefsehû fakad arefe Rabbehû* (Kendini bilen Rabbini bilir.) şeklindeki söz Allah’ın bütün sırlarının insanda olduğu ve insanın bilinmesiyle ortaya çıkacağını ifade eder. Tüm bu görüşler üzerine “kutb” kavramının ortaya çıkması ve adet olarak tekliği ifade edip dünya ekseninin merkezi haline gelmesi tesadüfî değildir. Kâinatın yaratılış sebebiyle anlam bütünlüğü kurulunca Hz. Muhammed’in son elçi olması ve kâinatın O’nun nuru üzerine yaratılmış olması, ricâlülgayb sisteminde kutbu’l-aktabla doğrudan ilişkilendirilir.

Bu bölümün alt başlıkları “*peygamber, dört halife, padişah, diğer devlet yöneticileri, din uluları/mutasavvıflar, şairler*”dir.

4.6.1.1. Peygamber

İbnü’l-Arabî’nin sistemleştirip kümелendirdiği ricâlûlgayb taifesi, dünyada manevî düzeni koruyan, insanlara yardım eden bilhassa kerâmet gösterici özelliklere sahip Allah’ın dost edindiği kullarından oluşur. Sayıları belli olan ricâlûlgayb küme tipinde yer alan *kutb, imâm, hâtem, evliyâ* tipleri, başta Hz. Muhammed olmak üzere peygamberleri ifade etmek için kullanılan tasavvufî tip kavramlarıdır. Tespit edilen şiir örnekleri üzerine; Hz. Muhammed *kutb, imâm, hâtem ve evliyânın önderi*; Hz. İsa, *mehdî*; olarak nitelendirilmişlerdir. Klasik şiirde *kutb, hâtem, imâm ve evliyâ*, şiirdeki hiyerarşik yapı gereği önce peygamberler sonra padişah ve diğer devlet erkânı daha sonra da din uluları için temsîli kişiliklere işaret eden tasavvufî tiplerdir.

Hz. Muhammed’den sonra Hz. İsa da kutbtan sayılmıştır. İncelenen şiir istatistiğine göre peygamberler arasında kutb kavramı en çok Hz. Muhammed için kullanılır. Divanlardan tespit edilen beyitlerde nübüvvet ve velâyet çemberinde kutb olarak gösterilen peygamberler: Hz. Muhammed ve Hz. İsa’dır.

4.6.1.1.1. Hz. Muhammed (ö.632)

Hz. Muhammed, yeryüzüne gönderilen İslâm peygamberi ve Allah’ın son elçisidir. Mekke’nin soylu Hâşimoğulları ailesindendir. Babası Abdullah Benî Zühre kabilesi reisidir. Annesi Âmine Hatun’dur. Dünyaya gelmeden babasını, altı yaşında da annesini kaybetmiştir. Dedesi Abdülmuttalib’in yanında kalmış, dedesinin vefatı üzerine amcası Ebû Tâlib O’nu yanına almıştır. Hz. Muhammed kırk yaşına geldiğinde kendisine peygamberlik, kırk üç yaşında da elçilik verilmiştir. Yirmi üç senelik peygamberlik hayatında durmadan çalışmış, insanları Hak yola davet etme, gerçek mutluluğa ulaştırma çabasında bulunduğu kişilerle görüşmüştür (Zavotçu, 2018: 468).

Aşağıda örnek verilen beyitlerde Hz. Muhammed, *evliyânın kutbu, kulların en yüksek mertebelisi, âlemin göz bebeği* olarak geçer; insanlara doğru yolu gösteren rehberdir. Bektaşî tarikatına bağlı veya Hurûfilik anlayışını benimsemiş şairler ise, Hz Muhammed’i ve Hz. Alî’yi zamanın Mehdîsi olarak görür ve genellikle *sâhib-zamân, kutb-u zamân* ibaresini kullanarak peygamber ve halifenin, görev mahiyetini ve onların seçilmiş kullar olduklarını “mehdî/kutb” tipi üzerinden aktarırlar.

Ahmedî, Nesîmî, Nâbî'nin beyitlerinden alınan örneklerde nübüvvet-velâyet sistemindeki ilişkiye bakılarak Hz. Muhammed, *evliyânın kutbu, peygamberlerin başı, âlemin gözbebeği, meleklerin ve insanların kılavuzu* ifadeleriyle “kutb” tipinin temsil ettiği dînî kişiliktir. Şiirlerde bilhassa “kutb” tipinin en dikkat çekici özelliklerinden biri olan “rehberlik, bir güce hâkimlik ve teklik” vasıfları üzerine vurgu yapılmıştır. Peygamberin Allah'ın yeryüzündeki tecellisi ve tüm velîlerin ârifi olması hususiyeti ön plana çıkarılmıştır. Nesîmî, bağlı olduğu tasavvuf akımının anlayışı gereği Hz. Muhammed'i, doğrudan kutb kavramı ile değil aynı anlamı karşılayan “zamanın mehdîsi” ifadesi ile tanımlar. Şîî ve Hurûfî olan şairler, Hz. Muhammed'den sonra Hz. Ali'nin gelmesi bağlı oldukları mezhep dolayısıyla bu tanımla yapılmıştır.

Mehdî-i sâhib-zamândur Hâdî-i rahmân bu gün

Evvel ü hem âhırısız yâ Muhammed yâ Ali (Nesîmî, G 430/14)

[Zamanın Mehdisi, Allah'ın rehberi bugün hem evvel hem âhir Hz. Muhammed ve Hz. Ali'dir.]

Mehdî-i sâhib-zamândur hâdî-i ins ü melek

Kâtil-i küffâr oldı sâhib-i sancag livâ (Nesîmî, G 6/26)

[(Hz. Muhammed) Meleklerin ve insanların rehberi, yardımcısı, zamanın sahibi Mehdisi'dir. (Velâyeti alacak) sancak sahibi, kâfirlerin yok edicisi oldu.]

Mistik düşünce ve metafizik olayların hâkim olduğu edebî metinlerde, ilâhî gücün kendisinde zuhûr ettiği kişiliklerin, güçlerini ispat etmek ve varlıklarının ebedîyen devam edeceğini ifade etmek için kullanılan çağrışım kavramları bulunur. Bu kavramlar genellikle tasavvufî tipler etrafındadır. Aşağıdaki beyit örneklerinde “kutb” tipini çağrıştıran; “*zirve-i memâlik, zübde-i beşer, Hâdî-i rahman, meded*” gibi kavramlar, “kutb” tipinin tek ve özel olduğunu, seçilmiş yani Allah'ın dost edindiği kişilerin diğer varlıklardan üstün olma özelliğini ortaya çıkarmış, ayrıca bu tipin temsil ettiği kişilerin Allah'ın yardımı ve yardımcısı olduğunun ispatını da güçlendirmiştir:

Ol kutb-ı evliyâdur u evtâddur aña

Siddik-ıla 'Ömer dahı 'Osmân u Murtazâ (Ahmedî, K5 /67)

[O (Hz. Muhammed) evliyânın kutbudur. Ona Ebubekir ile Ömer hatta Osman ve Ali evtâddır.]

Hem zirve-i memâlik ü hem server-i rüsûl

Hem zübde-i beşerdür ü hem kutb-ı evliyâ (Ahmedî, K 5/53)

[Hem peygamberlerin başı hem kulların en yüksek mertebelisi hem âlemin göz bebeği hem de evliyânın kutbudur.]

Ey Muhammed Mehdi sahib-i zaman etgil zuhur

Âlemi küffar tuttu ya Alî senden meded (Nesîmî, G 38/13)

[Ey Muhammed, ey zamanların sahibi Mehdi! Âlemi kâfirler sardı; artık ortaya çık, ya Alî imdadımıza yetiş.]

Emîri'l-müslimînsün zıll-ı Haksun kutb-ı 'âlemsin

Sana 'arş-ı itâ'at itmeyen b'illâh kâfirdür (Yenişehirli Avnî, K24/44)

[Müslümanların hükümdarısın, Allah'ın yeryüzündeki gölgesisin, âlemin kutbusun. Sana emirlerinin en büyüğünü yerine getirmeyen billahi kâfirdir.]

4.6.1.1.2. Hz. İsa (ö.MS.30)

Kur'an'da adı geçen ve kendisine kutsal kitap İncil verilen peygamberdir. Hz. İsa Kur'an Kerim'de İsa, İbn Meryem ve Mesih şeklinde zikredilir. Hz. Muhammedi, "Allah'tan bir ruh ve kelime" olarak tavsif ederek peygamberliğini müjdelemiştir. Kur'an-ı Kerim'e göre Hz. İsa, resûllerin en büyükleri olan beş "ülû'l-azm" peygamberden biridir (Harman, 2000: 473).

Hz. İsa Türk Edebiyatında kendine has beşeri vasıfları ve peygamberliğinin farklı yönleri ile anlatılmıştır. Klasik Edebiyatta; Hz. İsa'nın, Hz. Meryem'den babasız doğuşu, tevhîd ve münâcâtlarda Allah'ın her şeye gücü yeteceğine ve O'nun Ol demesiyle bir anda her şeyin olabileceğini ifade eden unsurlar sıkça kullanılır ve Hz. İsa'nın hayatı da örnek gösterilir (Uzun, 2000: 473).

Aşağıdaki beyitte Nâbî, Hz. İsa'yı seçkin kullardan saymış, O'nu "kutb" a benzetmiştir. Hz. İsa'nın doğumundan ölümüne kadar olan süreçteki mucîzevî hayatı ve öldükten sonra kıyamet gününden önce tekrar dünyaya gönderilecek olması ve ilâhi gücü temsil eden vazifesi O'nun beyitlerde "kutb" a benzetilmesi için güçlü bir sebep olmuştur. Bazı şiirlerde "kutb" ifadesi yerine aynı görevi üstlenen sadece söylemi farklı olan "Mehdî" tipi de peygamberi temsilen kullanılmıştır:

Nâbî aşağıdaki beyitte, Hz. İsa'yı Mehdi'den ayırır, iki ayrı kutbtan biri olarak varsayar:

Kavl-i cifr üzre iki kutb-ı güzîn

Ya 'ni Mehdî vü Hazret-i Îsâ (Nâbî, T 44/ 1)

[Cifr hesabının sonuçlarına göre; Mehdî ve Hz. İsa iki seçkin kutbtur.]

Mehdî, Hidâyete eren, doğru yolu bulan, yol gösteren, Allah tarafından kendisine rehberlik edilen, yol gösterilen kurtarıcı göreviyle bilinmektedir. Bu sebeple “kutb” sayılır.

4.6.1.2. Dört Halîfe

Dört Halîfeden, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Alî yaşadıkları dönem ve karakter özellikleri göz önüne alınarak şailer tarafından ricâlûlgayb grup tipinden *kutb*, *imâm* ve *evliyâyâ* benzetilir. Velâyet sisteminin siyâsî ideolojiler için bir güç olgusu olarak kullanılmaya başlanması ve Şiîlerin delîl gösterdiği hadislere dayanarak Hz. Alî, “evliyânın öncüsü, velâyetin halîfesi” ünvanıyla anılmıştır. “İmâm” başlığının altında ise Hz. Ebûbekir, “dinin imâmı” ifadesiyle imâm tipinin temsil ettiği dînî kişiliktir.

4.6.1.2.1. Hz. Ebûbekir (ö.634)

İlk müslümanlardan ve Hulefâ-yi Râşidîn'in birincisi olarak bilinen Ebû Bekir (632-634), Resûl-i Ekrem'den iki veya üç yaş küçüktür. Kaynaklarda genellikle "Atîk" lakabıyla anılan Ebû Bekir'e, annesi tarafından verilen bu lakap, "güzel, soylu, eski, âzat edilmiş" gibi manalara gelir. Ebû Bekir, servetini Allah yolunda harcayıp mütevazı bir yaşam sürdüğü için "Zü'l-hilâl" ve çok şefkatli, merhametli olduğu için "Evvâh" lakaplarıyla da tanınmıştır. Ancak en meşhur lakabı olan "Sıddîk", "çok samimi, çok sadık" anlamına gelir ve Resûl-i Ekrem tarafından, mi'rac olayı gibi gaybî haberleri hiç tereddütsüz kabul ettiği için verilmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra devlet yönetimini üstlendiği için ise "halîfet ü resûlillâh" unvanıyla anılmıştır. (Fayda,1994: 10/101).

İncelenen şiir örneklerinden Çakerî'nin bir beyitinde, Hz. Ebûbekir'in İslâm dininin kutbu olduğu ifadesine rastlanılmış ve aynı zamanda Hz. Ebûbekir'in cömertliğine atıf yapılmıştır:

Evvelâ Sıddîk-ı ekber kutb-ı dîn

K'oldurur pîrâye-i cûd [u] sehâ (Çakerî, K1/13)

[Öncelikle, Hz. Ebûbekir, dinin kutbudur. O cömertliğin süsü, zînetidir.]

‘Ale’l-husûs refîk-i şeh-i Rusûl Sıddîk

Mukaddem-i hulefâ mîr-i zümre-i aktâb (Sehâbî, K 3/2)

[Cennetin kapısına ilk el atan, evliyânın kutbu, Hz. Ebubekir’dir.]

Sıddîk, ilk halîfe, Hz. Ebûbekir’in lakabıdır. Hz. Muhammed’in ve O’nun Allah’tan gelen tasdikte kemâle erişen, söylediği her sözü bizzat yerine getiren mümin ve salih bir kuldur. Bu fitratı, onu, peygamberin yoldaşı olmasını sağlamıştır.

4.6.1.2.2. Hz. Ömer (ö. 644)

Hulefâ-yı Râşidîn’in ikincisi olan Hz. Ömer, Sünnîler tarafından zaman zaman "Ömer'ul-Fârûk" olarak anılmıştır. Ancak Şîîler, Ömer’in halifeliğini tanımamışlardır. Haziran 632’de, Hz. Muhammed’in vefatından sonra Hz. Ömer, ilk halîfe olarak Hz. Ebû Bekir’e biat etmiştir. Hz. Ebû Bekir, 23 Ağustos 634’te vefat etmeden önce Hz. Ömer’i halefi olarak belirlemiştir. Hz. Ömer, Ağustos 634 tarihinde ikinci İslâm halifesi olarak seçilmiştir ve "Dört Halîfe Dönemi"nde İslâm Devleti’nin topraklarını en fazla genişleten halife olmuştur. (Fayda, 2007: 34/ 51).

İslâm peygamberi Hz. Muhammed, Hak ve bâtılı birbirinden ayırdığı için Hz. Ömer’e, “el-Fârûk” ünvanını vermiştir. Şiirlerde de Hz. Ömer “Fârûk-ı a’zam” ünvânıyla anılır. Hz. Ömer cennetle müjdelenen büyük sahabelerdendir. Münîrî ve Lebîb’den alınan beyit örneklerinde Hz. Ömer, “evliyânın kutbu, müminlerin emiri” sayılmış, “kutb” a benzetilmiştir.

Dârü’s-selâmun evvel uran halkasına el

Fârûk-ı a’zam ol kim odur kutb-ı evliyâ (Münîrî, K 2/61)

[Cennetin kapısına ilk el atan, evliyânın kutbu, Hz. Ömer’dir.]

O kim temyîze hakdan bâtılı Fârûk-ı a’zamdır

O kim evvel emîrü’l-mü’minîn oldu anın şânı (Lebîb, Kt.19/7)

[Boş inanışları ayıran Yüce Faruk’tur (Hz. Ömer). “Müminlerin emiri”, O’nun öncelikli şöhretidir.]

Hz. Ömer’in “müminlerin emiri” olmasını sağlayan özelliğinden biri de adaletin temsileci olmasıdır. Onun hakkı gözetmesi ve yardımseverliği kutbluk makamına uygun yaratılışa olduğunu gösterir.

4.6.1.2.3. Hz. Alî (ö.661)

İslâm Devleti'nin dördüncü halifesi olan Hz. Ali, 656-661 yılları arasında görev yapmıştır. Hz. Muhammed'in damadı ve amcası Ebu Tâlib'in oğlu olan Hz. Ali aynı zamanda İslâm peygamberinin davetini ilk kabul eden kişidir. Dört halife arasında sonuncusu olan Hz. Ali, Şîî İslâm inancına göre ilk imâm ve Hz. Muhammed'in varisi olarak kabul edilir. Şîi ve Sünni İslâm arasındaki ayrımın temel nedeni ise Hz. Muhammed'in gerçek varisinin kim olduğu konusundaki görüş farklılıklarından kaynaklanmaktadır (Fığlalı, 1989: 2/375).

Gelibolulu Mustafa Âlî, aşağıdaki beyit örneğinde, Hz. Alî'yi ricâlülgayb grubunun sayıları belli olan tabakaların tüm mertebelerine yerleştirmiştir. Hz. Alî, *efrâd*, *evtâd*, *kutb*dan sayılan bir velîdir:

*Ya aktâbuñ ya evtâduñ ya efrâduñ biridür ol
N'ola efrâd bi'z-zikr eyledümse anı ben şeydâ*

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K 17/37)

[O, kutbtan ya evtâddan ya da efrâddan biridir. Ben divânenin, onu efrad diye zikredişime şaşmamalı.]

4.6.1.3. On İki İmam

19. yüzyıl şairlerinden Sukûtî, onuncu imâm ve aynı zamanda Askerî lakabıyla tanınan *Nâkî Alî el-Hâdî* 'nin zamanın kutbu olduğunu ifade eder.

4.6.1.3.1. Mûsâ el-Kâzım (ö. 799)

Ebü'l Hasen Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır, İsnâaşeriyye'nin yedinci imâmıdır. Babası altıncı Câ'fer es-Sâdık'tır. İlk yıllarını babasının yanında geçirmiş babasının ölümü üzerine imâmlığını ilân etmiştir. Abbasîlere karşı ılımlı yaklaşmış, polemiğe girmekten kaçınmış, zamanını ibadetle geçirmiştir. Ona bağlananlar artınca halîfe tarafından hapse atılmıştır (Öz, 2020: 31/219).

Kâmî, yazmış olduğu mesnevisinin bir bölümüne “Der Menkabet-i İmâm-ı Kâzım” adını vermiştir. İmâm Kâzım'ın ümmetin gavsı olduğunu ifade ederek, keramet gücüne vurgu yapmıştır:

*Gavs -i ümmet imâm -ı millet
Zâtı heme masdar -ı kerâmet* (Kâmî, Msn.1/275)

[Ümmetin gavsı, milletin imâmıdır. Zâtı keramet gösterir.]

4.6.1.3.2. *Nâkî/ Alî el-Hâdî (ö.868)*

Alî el-Hâdî, on iki imâmın onuncusudur. Babası Muhammed el-Cevâd et-Takî'dir ve annesi Halîfe Me'mûn'un kızı Ümmü'l-Fazl olarak bilinir. Kendisi Ebü'l-Hasan künyesiyle tanınır ve en ünlü lakapları Hâdî ve Nakî'dir. Bağdat yakınlarındaki Sâmerâ şehrinin Asker mahallesinde yaşadığı için Askerî lakabıyla da anılmıştır. Fıkıh alimi olan Alî el-Hâdî, Halîfe Vâsık ve Mu'tasım dönemlerinde Medine'de yaşayarak ömrünü zühd ve takvâ içinde ilimle meşgul olmaya adanmıştır. Kur'an, hadis, akaid ve fıkıh dersleri vermiştir. Şîî rivayetlere göre, çok sayıda yabancı dil bilmesi, beklenmedik olayları önceden haber vermesi ve bazı kerametlerle ilişkilendirilmiştir, avucuna aldığı taş parçalarının altına dönüşmesi bu kerametlerden biridir (Kılavuz, 1989: 2/394).

19. yüzyıl şairlerinden Sükûtî, on iki imâmın onuncusu olan Alî el-Hâdî'yi hem Nâkî hem de Askerî lakabını kullanarak tavsif etmiştir. Sükûtî, Nâkî'nin yaratılış sebebine “kutb” vazifesini yüklemiş, dünya halkını irşada sevk edebilmek için öncülük yaptığını bildirmiştir:

Kâ'inâtın kutb olmuş her dü 'âlemde Nakî

'Askeri gelmiş bu dünyâ halkına hem pîşvâdır (Sukûtî, G75/13)

[Nâkî, her iki âlemde mevcudatın kutb olmuş. Bu dünya halkına 'Askerî öncü (olarak) gelmiş.]

4.6.1.4. *Padişah*

Ricâlülgayb grubundan en çok benzetme ögesi olarak kullanılan tip “kutb”dur. Kutbun “bir” adet olması, sözlük anlamı olarak dünyâ yuvarlağının ekvatorundan en uzak olan ve yer ekseninin geçtiği varsayılan iki noktasından her biri olması, kutbu özel kılmıştır. Tasavvufta, en büyük velî, her zaman âlemde Allah'ın nazar kıldığını yer olan tek kişi olarak geçer. Padişahlar da devleti yönetme yetkileriyle ve savaşlarda kazandıkları zaferler sebebiyle anıldıkları “cihan sultanı” unvânlarının yanında “zamanın kutbu” olarak da zikredilmişlerdir. Padişahlar, toplum nazarında cömert, adaletli ve kahramandırlar. Onlar kutbta olması gereken özellikleri taşırlar ve yaratılış fitratını koruyup bozmamış sayılırlar. Bundan dolayı, Allah'ın yeryüzüne gönderdiği ve görevlendirdiği, ilâhi gücü temsil eden velî kullardandır ve tek oldukları için de “kutb”a benzetilmişlerdir.

Padişahlar, halîfelik kurumundan sonra özellikle “Zıllullah” sıfatı da taşırlar. Allah'ın yeryüzündeki gölgesidirler. “Zıllullah” unvanları ile “kutb” arasında benzerlik mevcuttur.

4.6.1.4.1. Cem Sultan (ö.1495)

1459 yılında Edirne Sarayı'nda doğan Cem Sultan, II. Mehmed'in oğludur. İlk eğitimine beş yaşında sarayda başlayan Şehzâde Cem, özel hocalardan ders alarak yetişmiştir. Zengin bir bilgi ve kültüre sahip olan Cem Sultan, özellikle Arapça ve Farsça'yı öğrenmiş ve bu dillerde şiir yazacak düzeyde bir bilgiye sahiptir. On yaşında iken Kastamonu Sancak Beyi olmak üzere saraydan ayrılmıştır. Cem Sultan, yanında iki lala ile birlikte şehrin kültürel ve eğitim alanlarını geliştirmek için çaba sarf etmiş, ancak Fransa ve İtalya'da memleket ve aile özlemi çekerken otuz altı yaşında hayatını kaybetmiştir (Şakiroğlu, 1993: 7/284).

Karamanlı Aynî, *gavs*, *mugîs*, *evtâd* ve *kutb* kavramlarını bir arada kullanarak Cem Sultan'ın gücünü ve manevî âlemdeki itibarını somut bir şekilde göstermeye çalışır. Cem'in vücudunu kutba benzeten şair, zamanın gavsı ve yardımcısı olduğunu söyler. Karamanlı Aynî, "kutb"u burada astrolojik anlamıyla kullanmış, Cem Sultan'ın vücudunu ekvatoru dengede tutan kutb noktasına benzererek âlemin etrafında dönmesini istemiştir:

Şehi gavs u muğîs oldur dutan zâtıdur evtâdı

Vücudı kutbına 'âlem hemîşe ber-medâr olsun (Karamanlı Aynî, K 24/9)

[Evtâdı tutan kutbun, yardım edenleri padişahı (Cem Sultan) dır. Onun vücut kutbu her zaman kâinatın etrafında döneceği yer olsun.]

Zamânun gavsıdur sırr-ı vilâyet

Veted oldum ben ol kutb-ı medârâ (Karamanlı Aynî, K 49/16)

[Velâyet sırrı(nın sahibi) zamanın gavsıdır. Ben o kutba veted oldum.]

4.6.1.4.2. Şah Bayezid (ö .1512)

Osmanlı İmparatorluğunun sekizinci padişahıdır. (1481-1512). Adlî mahlasıyla şiirler yazan padişah, 3 Aralık 1447'de Dimetoka'da doğmuştur. Babası Fatih Sultan Mehmed, annesi Emine Gülbahar Hatun'dur. Yavuz Sultan Selim'in babasıdır. Babasının ölümünden sonra Şehzade Korkut'tan saltanatı teslim alıp 22 Mayıs 1481'de Osmanlı tahtına çıkmıştır. Cem Sultanın II. Bayezid'in padişahlığını kabul etmemesi Bayezid ile Cem Sultan'ın arasında uzun süren taht mücadelesine sebep olmuş Avrupa da bu taht kavgasına dâhil olmuştur.

Tahta geçtiğinde 2.214.000 imparatorluk topraklarını 2.375.000 km'ye kadar genişletmiştir.²² Sultan İkinci Bayezid, dindar bir kimse olduğu için kendisine Bayezid-i Velî denilmiştir.

Bağdatlı Rûhî, aşağıdaki beyitte II. Bayezid'i zamanın kutbu olarak niteler, aynı zamanda tarihteki başarıları ve mücadeleleri sebebiyle yeryüzünde Allah'ın gölgesi yani hâlifesidir. “*Her dönemin bir kutbu vardır*” inancı içerisinde Bağdatlı Rûhî, II. Bayezid'i döneminin kutbu ilan ederek cihan hâkimiyetinin de onda olduğunu belirtir. “Kutbluk” padişahlar arasında bir güç göstergesidir. Zamanın kutbu seçilen padişahın kurbiyetle Allah'a daha da yaklaştığı için onun sözünün dışına çıkılmaz:

Zıll-ı İlâh u kutb-ı zamân Şâh Bâyezîd

Dârâ-yı rûzgâr u Süleymân-ı ins ü cân (Bağdatlı Rûhî, K 2/20)

[Zamanın kutbu ve Allah'ın gölgesi (halîfesi) Şah Bayezid, insanlara ve cinlere hükmeden Süleyman ve zamanın Dara'sıdır.]

4.6.1.4.3. *Kanûnî Sultan Süleyman* (ö. 1566)

Kanûnî Sultan Süleyman, 27 Nisan 1495 Pazartesi günü Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Babası Yavuz Sultan Selim, annesi ise Hafsa Hatun'dur; Hafsa Hatun'un kökeni Türk ya da Çerkezdir. Kanûnî Sultan Süleyman dönemi, Türk hâkimiyetinin en parlak zamanlarından birini yaşamıştır. Yavuz Sultan Selim, oğlunu genç yaşlardan itibaren özenle yetiştirmiştir. Babasının vefatının ardından, 30 Eylül 1520'de, yirmi beş yaşında iken Osmanlı tahtına çıkmıştır. Kararlı ve kendine güvenen bir kişiliğe sahip olan Kanûnî Sultan Süleyman, hükümdarlık döneminde önemli başarılar elde etmiştir.²³

Kutb, sûfiler nazarında Allah'ın yeryüzünde görünmeyen etkin mânevî güce sahip halîfesidir. Zamanında tek kişi olduğundan bütün yaratılmışların kalplerine uzanan bağı olduğu düşünülür. Toplumda oluşan bu algı, kutb kavramını iktidara da taşımış, şahlar, padişahlar devrin seçkin vezirleri Allah'ın yeryüzünde özel kullarından sayılmıştır. Yahûdî ve Hristiyanlıkta geçen “Mesî-Mesîh” ibaresi, tasavvufun etkisiyle velâyet zinciri içerisinde İslâmîleşmiş “kutb” adını almıştır. Kutb, zulüm ve baskıya uğrayan kitlelerin Allah tarafından gönderildiğine inanılan kurtarıcı ilâhi güçtür. Âşık Çelebi'ye göre bu gücü temsil eden kişilerden biri de Kanûnî Sultan Süleyman'dır. Kutbun görevi itibarıyla

²² https://tr.wikipedia.org/wiki/II._Bayezid [Erişim Tarihi: 12.02.2024].

²³ <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanli-padisahlari/> [Erişim Tarihi: 22.02.2024].

yeryüzünde Allah'ın gölgesi, halîfesi olduğu düşünülür. Sultan Süleyman da devrinin kutbu ve Allah'ın yeryüzünde ebediyete kadar onu koruyacağı kuludur:

Kutb-ı devrân zıll-ı sübhân Şeh Süleymân-ı zemân

Sây-e te'yîd-i Yezdân lâ-yezâl üstindedür (Âşık Çelebi, G2/10)

[Allah'ın gölgesi, zamanın kutbu ve padişahı Süleyman Şah, ebediyen Allah'ın gölgesi koruması (onun) üstündedir.]

4.6.1.4.4. Sultan I. Ahmed (ö.1617)

14. Osmanlı padişahı 93. İslâm halîfesidir. Babası III. Mehmed'in Saruhan valiliği sırasında 28 Nisan 1590'da Manisa'da doğmuştur. Annesi Handan Sultan'dır. Celâlî fetretinden dolayı sancağa çıkamamıştır. Sancağa çıkmadan tahta geçen ilk Osmanlı padişahıdır. I. Ahmed tahta geçtiği sırada Avusturya Savaşı devam ediyordu. Bu dönemde Avusturyalılar ile Zitvatorok Anlaşması yapılmış, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı en istifadeli anlaşmalardan sayılmıştır. Daha sonra Safevîler ile olan mücadelelerde Osmanlı çok kayıp vermiş, Celâlî isyanları baş göstermiştir (İlgürel, 1989: 2/30).

İbnül'l-Arabî, Futûhat'ında kutb için "belli bir bölge veya yerde insan topluluğunun işlerinin etrafında döndüğü kimselerdir" tanımıyla kutbun görevini ve mahiyetini belirtir (Demirli, 2017: 36).

Aşağıdaki beyitte, Nefî, Sultan Ahmed'i "zamanın kutbu" unvânıyla anmış, O'nun gücünü ve yüceliğini "kutb-ı şimâl", "Kutb-ı gerdûn-ı cihânânî" tamlamaları eşliğinde ispatlamaya çalışmıştır.

Nefî, "merkez ve kutb" kelimelerini leff ü neşr içinde kullanarak "kutb" kavramının hem astrolojik anlamına hem de tasavvuftaki mahiyetine dikkat çekmiştir:

Merkez-i dâire-i câh u celâl u azamet

Kutb-ı gerdûn-ı cihânânî vü fermânârânî (Nefî, K3/4)

[Büyüklik, ululuk, ihtişam ve mevki dairesinin merkezi, âleme hükmeden cihan padişahı; feleğin kutbu.]

4.6.1.4.5. IV. Murad (ö. 1640)

26 Temmuz 1612 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. XVII. yüzyıl padişahıdır. Osmanlı padişahının on yedincisidir. I. Ahmed ile Mahpeyker (Kösem) Sultan'ın oğludur. Amcası I. Mustafa'nın akli dengesi yerinde olmadığından yönetimdeki karışıklığı gidermek için 12 yaşında olmasına rağmen annesinin de tesiriyle tahta çıkmıştır. IV. Murad'ın henüz

çocuk yaşta olması ve tecrübesizliğinden dolayı devlet yönetiminde Sadrazam Kemankuş Kara Alî Paşa kısa bir dönem öne çıktıysa da sorunları çözme noktasında yetersiz kalmış, IV. Murad'ın saltanatının ilk 9 yılında annesi kontrolü ele geçirmiştir (Çakıroğlu, 1999:1/287).

IV. Murad Tütün ve kahveyi yasaklamıştır. Hezarfen Ahmet Çelebi ve Lagari Hasan Çelebi'nin uçuş denemeleri bu dönemin en dikkat çeken bilimsel gelişmeleri olmuştur.

IV. Murad devrinde yaşamış hicviyeleri ile dönemin sosyal ve siyasal olgularına dikkat çeken Nef'î, aşağıdaki beyitinde IV. Murad'ı “kutb” tipi ile vasfetmiş, zamanın Mehdi'si yani kurtarıcısı olduğunu ifade etmiştir:

Şehriyâr-ı şeh-nişân zıll-ı Hudâ-yı müsteân

Kutb-ı devrân Mehdî-i bîrtiyâb-ı rûzgâr (Nef'î, K 16/17)

[Allah'ın yardımcısı, şöhretli padişah IV. Murad! Zamanın şüphesiz Mehdi'si, devranın kutbudur.]

Gayb âleminin velîleri için “evliyâullâh, velîyyullâh” kavramları da kullanılmaktadır. Yenişehirli Avnî, IV. Murad'ı bu âlemin en yüksek makamına yerleştirmiş en yüce velî olduğunu “velîyyullâh-ı a'zâm” ifadesi ile belirtir. Beyitte yer alan her kelime birbiri ile tenasüp bakımında ilgilidir. “Âlem” Allah'ın sırlarını topladığı, Nûr-ı Muhammedî'yi gösteren mekândır. Âlem yaratılışın gösterildiği “Kün” emrinin tecelli ettiği yerdir. “Kutb-ı âlem” ifadesi ontolojik manada yeryüzünde Allah'ın sırlarına eren, temiz hâlini korumuş velî kulu karşılar. Kutbun herkese eşit davranması ile hükümdarın adaletli oluşu benzerlik gösterirken ikinci beyitte şair doğrudan hükümdarın ölünceye dek yeryüzünde Allah'ın halîfesi olduğunu da bildirmiştir:

Velîyyu'llâh-ı a'zâm kutb-ı 'âlem dâver-i efhâm

Zahîr-i 'iddet-i âdem vekil-i feyz-i Rahmânî (Yenişehirli Avnî, K 23/22)

[Allah'ın sevgili kulu, büyük ulu, âlemin kutbu, anlayışlı âdil hükümdar Sultan Murad'dır. Dünyadan öteki âleme gidinceye dek bu bekleme süresinde Allah'ın bereket ve bolluğunun vekili, temsilcisidir.]

Emîri'l-müslimînsün zıll-ı Haksun kutb-ı 'âlemsin

Sana 'arz-ı itâ'at itmeyen b'illâh kâfirdür (Yenişehirli Avnî, K 24/4)

[Müslümanların güvenilirli, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve âlemin kutbusun. Sana itaat etmeyen yemin ederim kâfirdir.]

Yenişehirli Avnî, “kutb” a benzettiği padişahın tahta çıkışını yeni bir dönemin, yeni bir hayatın başlangıcı olarak tanımlar:

Şehenşâha 'adâlet-dest-gâhâ kutb-ı âgâha

Cülûsun rûzgâra mübtedâ-yı 'ömr-i âherdür (Yenişehirli Avnî, K24/28)

[Ey gayb sırlarını bilen kutb, adaletli iktidar sahibi padişah! Senin tahta çıkışın başka bir hayatın başlangıcıdır.]

4.6.1.4.6. *Sultan İbrahim* (ö. 1648)

İstanbul'da 5 Kasım 1615 tarihinde doğan Sultan I. İbrahim, Osmanlı tahtının 18. hükümdarıdır. Babası Sultan Birinci Ahmed, annesi ise Mahpeyker Kösem Sultan'dır. IV. Murat'ın vefatı üzerine tahta geçmiştir. Sultan İbrahim döneminde, devlet içinde huzurun sağlanması için çaba göstermiş ve mali durumun iyileştirilmesi için önemli adımlar atmıştır. Para basılmadan para ayarının düşürülmesi ile vergilerin düzenli bir şekilde toplanması gibi politikalarla hazinenin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bu önlemler, devletin ekonomik istikrarını sağlama yolunda önemli bir rol oynamıştır.²⁴

17. yüzyıl şairlerinden Beyânî, Sultan İbrahim'in zamanın kutbu olduğunu ifade ederken “şükûh, ‘azamet” kavramları ile bu düşüncesini pekiştirir:

Kutb-ı çarh-ı 'azamet Hazret-i Hân İbrâhîm

Ki şükûhına selâtîn edemezler taklîd (Beyânî, K3/29)

[Azametli, zamanın kutbu İbrahim Han, sultanlar onun ululuğunu taklit (bile) edemez.]

4.6.1.4.7. *III. Ahmed* (ö. 1730)

IV. Mehmed, II. Mustafa'nın kardeşi ve IV. Mehmed'in oğlu olan Osmanlı padişahıdır. Annesi Râbia Emetullah Gülnûş Sultan'dır. Osmanlı tahtının 23. hükümdarı, 102. İslâm halifesi ve Lale Devri'nin padişahı olarak bilinir. II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi üzerine, 22 Ağustos 1703 tarihinde, 30 yaşında Edirne'de tahta çıkmıştır. Şeyh Sultanî Mehmed Efendi ve Seyyid Feyzullâh Mehmed Efendi'den ders almıştır. Din adamlarıyla yakın ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir; Cerrahî tarikatının şeyhi Nûreddin Cerrâhî ve Halvetî şeyhi Hasan Ünsî'nin sohbetlerine katılmıştır. Padişahlığının yanı sıra, Divan edebiyatı şairlerinden olan III. Ahmed aynı zamanda hattatlık da yapmıştır. Avrupa'daki

²⁴ <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanli-padisahlari/> [Erişim Tarihi 22.02.2024].

gelişmeleri düzenli olarak takip eden III. Ahmed, matbaanın Osmanlı Devleti'ne gelmesi için çaba göstermiştir. Şiirlerinde Necîb mahlasını kullanmıştır (Aktepe,1989: 2/34).

Dürrî Ahmed Dede, evliyâ ve enbiyânın her zaman şefâatçi olduğu III. Ahmed'i yolculuk erbâbının kutbu şeklinde tanımlar:

Evliyâ vü enbiyâ eyleyüp dâ'im şefî'

Böyle eylerdi niyâz ol kutb-ı erbâb-ı sefer (Dürrî Ahmed Dede, G136/48)

[Evliyâ ve peygamberlerin her zaman (kendine) şefâat eylemesi için dua eden Sultan Ahmed (bu yolun) yolculuk erbâbının kutbudur.]

4.6.1.4.8. I.Mahmud (ö. 1754)

3 Muharrem 1108'de (2 Ağustos 1696) Edirne'de doğmuştur. II. Mustafa'nın büyük oğlu olup annesi Sâliha Sultan'dır. Edirne Vakası'nda babası tahttan indirilince kardeşleriyle birlikte İstanbul'a getirilmişlerdir. 27 yıl kuyumculuk ile uğraşmıştır. Patrona Halîl İsyanı'nın yaşanması üzerine 2 Ekim 1730'da padişah olmuştur. Padişahlığının ilk günlerinde kendisini tahta çıkaran isyancıların dediklerini yapmak zorunda kalsa da, Patrona Halîl'in yeniçerinin tekrar kurulmasını ve Rusya'ya savaş açılmasını istemesi üzerine Sultan I. Mahmud, Patrona Halîl'i ve yandaşlarını öldürtmüştür. Âsi grupları ortadan kaldırdıktan sonra dış ilişkiler ile uğraşmış, özellikle Osmanlı-İran mücadelesine yoğunlaşmıştır. I. Mahmud ülke meseleleriyle de yakından ilgilenmiş, "Divân-ı Hümâyûn" toplantılarına katılarak sorunları çözmüştür. Aynı zamanda cirit, at yarışı, yüzme sporlarını seven padişah şiir yazmaya da meyillidir. "Sebkâtî" mahlasıyla şiirler yazmış, mûsikîyle uğraşmış, yumuşak huyluluğu ve adaletli tavrıyla tarihe imza atmıştır (Özcan, 2003: 27/ 348).

18. yüzyıl şairlerinden Nebzî, I. Mahmud'un iyi yaratılışlı tavrına ve halk için yaptıklarına kayıtsız kalmamış, padişahı Allah'ın yeryüzüne gönderdiği kutb olarak nitelemiştir:

Cenâb-ı Hazret-i Sultân Mahmûd Hân-ı Gâzî kim

Şeh-i rûy-ı zemîndir lafz u kutbu'l-arz ma'nâda (Nebzî, Kt. 6/1)

[Yüce Hazret-i Sultan Gazi Han, yeryüzünün padişahı, mânâda kutbtur.]

4.6.1.4.9. III. Selim (ö. 1808)

1789 ile 1807 yılları arasında Osmanlı tahtında hüküm süren padişah, III. Mustafa'nın oğlu ve annesi Mihrişah Sultan'ın oğludur. Küçük yaşta devlet işlerine katılarak, resmî

törenlerde yer almıştır. III. Selim, tahta çıktığında Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya ve Rusya ile savaş halindeydi. Ancak, bu savaşlar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Avusturya ile Zıştovi Antlaşması ve Rusya ile Yaş Antlaşması, 1792 yılında bu savaşları sonlandırmıştır.

1807 yılında, Nizâm-ı Cedîd ordusunun dağıtılmasını talep eden yeniçeriler, Kabakçı Mustafa'nın liderliğinde ayaklanmışlardır. III. Selim, Nizâm-ı Cedîd ordusunu dağıtmak zorunda kalmış ve 29 Mayıs 1807'de tahttan çekilmek zorunda kalmıştır. Yerine amcaoğlu IV. Mustafa geçmiştir ve III. Selim'i yeniden kafese hapsetmiştir. Ancak, 28 Temmuz 1808 tarihinde III. Selim'i tahtan indirmek amacıyla Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa saraya yaklaşırken, IV. Mustafa'nın emriyle III. Selim boğdurulmuştur. Şiirlerinde "İlhâmî" mahlasını kullanan III. Selim'in Mevlevî olduğu ve Şeyh Gâlib'i himayesi altına aldığı da bilinmektedir.²⁵

III. Selim'in koruması altına giren Şeyh Gâlib, aşağıdaki beyitte zamanın kutbu ve devrin padişahının III. Selim olduğunu ifade etmiş; "cılve-ger" bir mizâca sahip olduğunu belirterek kutbtan saydığı padişahı özelleştirerek diğer padişahlardan ayrı tutmuştur.

Şeyh Gâlib, ricâlûlgayb hiyerarşi sistemine hâkim bir şairdir. "Kutb, evtâdı omzunda taşır" ifadeleri ile kutbun, ricâlûlgayb tabakasının *öncüsü*, *başı* olduğunu hatırlatmış ve kutba benzetilen padişahın da gücüne dikkat çekmiştir:

İçinde cılve-ger kutb-ı zamân o şâh-ı devrândır

Sezâdır çâr rüknün dense ber-dûş eylemiş evtâd (Şeyh Gâlib K 9/11)

[Zamanın kutbu [aynı zamanda] göz alıcı padişah, Sultan Selim'dir. Ona dört sütun dense, uygundur. Evtâdı omzunda taşımış.]

4.6.1.4.10. Abdülmecid Han (ö. 1861)

Osmanlı tahtında 1839 ile 1861 yılları arasında hüküm süren padişah, II. Mahmud'un oğlu ve annesi Bezm-i âlem Vâlîde Sultan'ın oğludur. Batı kültürüyle yetiştirilen ve akıcı bir şekilde Fransızca konuşan Abdülmecid Han, yenilikçi bir padişaktır. Londra ve Paris'te Osmanlı Devleti'nin reform ihtiyaçları ve getireceği faydalar konusunda temaslar kurmuş olan Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa, Abdülmecid Han'ı reform programının hazırlanmasına ikna etmiştir. 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanan ve "Tanzimat Fermanı" olarak bilinen reform programı, bütün cemaat liderleri ve yabancı

²⁵ https://tr.wikipedia.org/wiki/III._Selim [Erişim Tarihi 24.02.2024].

devlet elçilerinin huzurunda okunmuştur. Tanzimat Fermanı ile artık kimse yargılanmadan cezalandırılmayacak, zorla mal ve mülk edinimine son verilecek, devletle birey arasındaki ilişkileri düzenleyecek yasaların çıkarılacağı duyurulmuştur. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve reform sürecinde önemli bir adım olarak kabul edilir. (Küçük, 1988: 259).

Kutbun özelliklerinden biri, kutb sayılan kişinin kerâmetlere sahip olmasıdır. Şeref Hanım aşağıdaki beyitte Abdülmecid Han'ın âlemin kutbu olduğunu söylemiş ve bu söylemini kerâmet gösterdiği iddiası ile ispatlamaya çalışmıştır. Şeref Hanım'a göre, Abdülmecid Han'ın kerâmetlerinden biri, devlet idaresine getirdiği kişilerin gönlünden geçen işi anlaması ve ona göre görevlendirmede bulunmasıdır:

Degil mi kutb-ı 'âlem Hazret-i 'Abdü'l-Mecîd Hân kim

Yine gösterdi bir 'âlî kerâmet halk-ı dünyâyâ (Şeref Hanım, TK 46/1)

[Âlemin kutbu Abdülmecid Han değil midir? Dünya halkına yine bir yüce keramet gösterdi.]

Kerâmet gösterir 'Abdü'l-Mecîd Hân dâ'imâ nâsa

Virir her mansıbı erbâbına ber-vefk-i dil mutlak (Şeref Hanım, T 69/1)

[Abdülmecid Han her zaman halka keramet gösterir. Her görevi, kişinin gönlüne uygun olarak verir.]

Kuddûsî'nin aşağıdaki beyitinde Abdülmecid Şah, doğrudan kutb'a benzetilmese bile mertebe olarak kutba yakınlığı vurgulanmaktadır. Kuddûsî ikisinin de yüklerinin ağır ve zor olduğunu ifade ederek, padişah ile kutbu birbirine benzetmiştir:

Ağırlaşdı yüki kutbun dahi Abdülmecâd şâhın

Bu Kuddûsî olubdur koca miskin dâ'imü'l-ahzân (Kuddûsî, G 320/5)

[Kutbun yükü ağırlaştı, hatta Abdülmecid Şahın yükü bile. Her zaman hüznü bu Kuddusi iyice uyuşuklaşmıştır.]

4.6.1.5. Diğer Devlet Yöneticileri

Bu bölümde Vezîr-i âzamlar ve paşalar yer alır. Köprülüzade Ahmed Paşa, Alî Paşa, Vezîr-i âzam Hafız Ahmed Paşa, Vezîr-i âzam Gümülcineli Nasuh Paşa, Kethüdâ Sadrâzam İbrahim Paşa, Kaymakam Muhammed Paşa'nın kutba benzetilen yönleri değerlendirilmiştir.

4.6.1.5.1. Alî Paşa (ö. 1511)

Devşirmendir. Enderûn'da eğitim görmüş, Babüssaade ağalığı, sancakbeyliği görevlerinden sonra 1482'de Karaman'a beylerbeyi atanmıştır. Bu görev sırasında Cem Sultan ve Karamanoğlu Kasım Bey' karşı Konya'yı savunmuştur. 1487'de Sadrazam Davut Paşa ile Memlük seferine katılmıştır. 1501'de Mesih Paşa'nın ölümünden sonra sadrazam olmuştur (Çakıroğlu, 1999: 1/222).

15 yüzyıl şairlerinden Tacizâde Cafer Çelebî, Alî Paşa zamanında İslâmın rahatlıkla yaşandığını, onun adaleti ve cömertliği ile ferah bir hayat geçirildiğini ifade eder.

“Medâr-ı dîn ü devlet” tamlaması kutba işaret eder. Alt alta iki mısra “medâr” ve “kutb” kavramlarını kullanarak Alî Paşa'nın dönemin kutbu olduğuna vurgu yapar:

Ey medâr-ı dîn ü devlet merkez-i sıdk u safâ

Kutb-ı insâf u 'adâlet mihver-i cûd u sehâ (Tacizâde Cafer Çelebî, K 18/1)

[Ey devlet ve İslâmın ekseni, zevk ve doğruluk; kerem ve cömertlik merkezi, adalet ve merhametin kutbu.]

4.6.1.5.2. Vezîriâzam Hafız Ahmed Paşa (ö. 1613)

Arnavut kökenlidir. Enderun'da yetişip, kilercibaşılığa kadar yükselmiştir. Kıbrıs Beylerbeyliği'ne, 1590'da vezirlikle Mısır Valiliği'ne, 1594-95'te Bosna Valiliği'ne atanmıştır. III. Mehmed'in Eğri seferi sırasında Bosna sınırındaki Kilis Kalesi'ne saldıran Avusturya kuvvetlerini yenmiştir (Çakıroğlu, 1999: 1/145).

Hafız Ahmed Paşa da 17. yüzyıl devlet yöneticileri arasında Nef'inin ifadelerine göre dönemin kutbu olan sadrâzamdır. Nefî, Hafız Ahmed Paşa'nın kutbluğuna delil olarak cömert oluşunu göstermiştir. İnsanların emek sarf etmemesine rağmen onlardan ihsanlarını esirgemeyişini örnek vererek bu durumu açıklar. Kutbun özelliğinden biri kalbin temiz olmasıdır. Temiz kalpli kişiler dünya malına itimat etmeyip gönülden yardım edebilirler:

Ol kutb-ı devrân-ı felek ol reşk-i esnâf-ı melek

Ol cûd u lutfu bîdilek ihsânı bîsa'y ü taleb (Nefî K 62/7)

[Hafız Ahmed Paşa, meleklerin kışkandığı, zamanın kutbudur. O cömert ve lütûf sahibidir, emek sarf etmeyen, istemeyenlere (bile) dağıtır.]

Kutbun diğerk bir özelliğı ârif kimliğı taşımasıdır. Onlar bilgili ve Allah'ın dost edindiğı kullardır. Vezîrler arasında Hz. Süleyman'ın vezîri Âsaf, bilgili ve Allah'ın sırrına eren vezir olarak tarihe geçer. Nef'î, Hafız Ahmed Paşa'yı Âsaf'ın da mertebe olarak üzerine çıkarmış, vezîrlerin en bilgili kutbu konumuna getirmiştir.

Fahr-ı şuarâ kible-i erbâb-ı maârif

Kutb-ı vüzerâ Âsaf-ı dâna-yı zamâne (Nef'î, K 41/17)

[Hafız Ahmed Paşa, bilgi sahiplerinin kiblesi, şairlerin övüncü, zamanın bilgili Âsaf'ı vezîrlerin kutbudur.]

4.6.1.5.3. *Vezîriâzam (Gümülcineli) Nasuh Paşa (ö. 1614)*

Gümilcine'ye yerleşmiş, Arnavut kökenli Hristiyan bir ailenin çocuğudur. Enderun'da zülüflü baltacılar ocağında yetişmiştir. Müteferrika çavuşluğu ile taşra görevine gönderilmiş ardından kapıcılar kethüdalığı, mirahurluk, Sivas beylerbeyi görevlerinde bulunmuştur. 1606'da Şark serdarlığına getirilmiş, padişahın isteğı üzerine Bağdat seferine çıkmış başarısız olmuştur. Ardından Diyarbakır beylerbeyliğine tayin edilmiş 1611'de sadrazam olmuştur. I. Ahmed'in gözünden düşmemeye çalışsa da bazı olaylarını padişahın gizlemeye çalışması bu durumu engelleyememiştir (Çakıroğlu, 1999: 2/351). Nef'î, aşağıdaki beyitte "kutb" kavramını Nasuh Paşa üzerinden kinayeli bir anlatımla beyite yerleştirmiştir. "Kutb" ekvatorun merkezi, sabit bir mil çizgisidir. Dünya bu eksen etrafında döner. Tasavvufî mânâda da "kutb" mânevî âlemin orta noktası, tüm yetkilerin tek kişide toplandığı tabakadır. Nef'î, Nasuh Paşa'yı mutluluk getiren kutb olarak belirtmiş; aynı zamanda ona verilen yetkiler sebebiyle kendi istediğini yapabilme gücüne sahip olduğunu da vurgulamıştır:

O kutb-ı çarh-ı saâdet ki döndürür bahtı.

Ne yana istese pergâr-ı çarh-ı gerdânu (Nef'î, K 29/23)

[O mutluluk çarkı kutb, bu tâlihi ne yana isterse dönen pergâr gibi döndürür.]

4.6.1.5.4. *Kara Alî Paşa (Kemankeş) (ö.1624)*

İstanbul'a giderek Saray-ı Hümayûn hizmetine girmiş ve silahdarlığa kadar yükselmiştir. 1620'de vezaretle Diyarbakır beylerbeyliğine tayin edildikten sonra Bağdat Valiliğı'ne gönderilmiştir. II. Osman'ın tahttan indirilmesinden sonra İstanbul'a gelerek Kubbealtı'nda dördüncü vezir olmuştur. 30 Ağustos 1623'te Merre Hüseyin Paşa'nın

yerine sadrazamlığa getirilmiş ve yaptığı ilk önemli işi I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi yerine IV. Murad'ın geçirilmesi olmuştur (Çakıroğlu, 1999: 1/227).

Nef'î, Sadrazam Alî Paşa'ya ithafen yazdığı kasidesinde nice vezirin böylesine güçlü ve kudretli aynı zamanda zamanın kutbunun tozu toprağı olan bir sadrazamı görmediğini ifade etmiştir:

Nice Âsaf selefin görmemiş ebnâ-yı zamân

Gerd-i kutb-ı feleği devr edeli heft evreng (Nef'î, K37/2)

[Süleyman Peygamberin veziri ve neslinden gelenler, böyle yedi tahtı devr eden, zamane adamı, dünya kutbunun toprağını görmemiştir.

4.6.1.5.5. Köprülüzade Ahmed Paşa (ö. 1676)

1045 yılında (Miladi takvime göre 1635-36) Amasya'nın Köprü (Vezirköprü) kasabasında doğan, Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu olan Ahmed Paşa, genç yaşta babasıyla birlikte İstanbul'a giderek dönemin tanınmış âlimlerinden ders almıştır. İstanbul'da bulunduğu süre boyunca Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'den mülâzım olmuştur. On altı yaşından itibaren Ahmed Paşa, Ahmed Paşa, Kasım Paşa, Sahn-ı Semân ve Sultan Selim medreselerinde "paşazâde" unvanıyla müderrislik yapmıştır. Babasından iç meseleleri çözülmüş bir şekilde devralan Ahmed Paşa, on beş yıl süren sadrâzamlığı döneminde daha çok dış meselelerle ilgilenmiştir. (Özcan, 2002: 26/ 260). Avrupa'da ün kazanıp adından çokça söz ettiren Fazıl Ahmet Paşa, Fransızca "Fort Comme Un Turc" yani "Türk gibi güçlü" deyiminin doğmasına neden olmuştur. Bugün hala Fransızca'da kullanılan bu deyim, güçlü ve dayanıklı anlamlarıyla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.²⁶

Mezâkî, Fazıl Ahmed Paşa'yı hem adının peygamber ile aynı olması şerefine hem de imanının ve inancının tam olması üzerine onu "vezirlerin kutbu" sayar. "Kutbluk" eşsiz bir makam olduğu için bu tipe benzetilen kişinin de vasıflarının özel olması gerekir:

Hem-nâm-ı hudâvend-i rusûl sadr-ı mûkerrem

Kutbü'l-vüzerâ kâmilü'l-îmân-ı zamâne (Mezâkî, K 12/40)

[Hz. Muhammed'le aynı adı taşıyan saygıdeğer Köprülüzade Ahmed Paşa, vezirlerin kutbu, zamanın iman olgunluğuna erişmiş kişisidir.]

²⁶ https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6pr%C3%BC_Faz%C4%B1l_Ahmed_Pa%C5%9Fa

[Erişim Tarihi:25.02.2024].

4.6.1.5.6. *Alî Paşa (Damat, Şehit, Silahdar) (ö. 1716)*

Kethüdâ Hacı Hüseyin Ağa'nın oğludur. II. Ahmed'in son zamanlarında saraya girerek kiler hizmetinde bulunmuştur. İyi bir öğrenim gördüğü için "Halîfe" unvânını almıştır. II. Mustafa devrinde sır kâtibi, III. Ahmed'in cülusundan sonra rikâpdar, çuhadar ve silahdar olmuştur. Sadrazam Hoca İbrahim Paşa'nın idam edilmesi üzerine sadrâzam olmuştur. 1699 Karlofça Antlaşması ile kaybedilen toprakların geri alınması üzerine sefere çıkması önemli başarılarından biridir (Çakıroğlu, 1999: 1/ 225).

Arpaemînzâde Sâmi, Alî Paşa'nın yardımlarında, kerâmet özelliği taşıyan lütûflar bulunduğunu, kalplere zuhûr ettiğini bildirir. Alî Paşa diğer sadrâzamlardan farklıdır, çünkü o kutbtur ve halkın kalbine nüfûz eden sıcaklık, kutbun ihsanından kaynaklıdır:

Be-lem'a-pâşî-i nûr-ı teveccühât-ı kulûb

Be-rûşenâyî-i âsâr-ı himmet-i aktâb (Arpeminizade Sâmi, K12/6)

[Kalplere zuhur eden parlaklık, kutbun ihsan nişanesinin parlaklığıdır.]

4.6.1.5.7. *Kethüdâ Sadrazam İbrahim Paşa (Kabakulak) (ö. 1743)*

Genç yaşta İstanbul'a giderek Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'nın iç çukadarı ve divan kâtibi olmuştur. Baş mukataacılık ardından piyade mukabeciliği yapmıştır. Bosna Valisi Köprülüzade Numan Paşa'nın ve Mısır Valileri Nişancı Mehmed ve Köprülüzade Abdullah paşaların kethüdâlığını yapmıştır. Patrona Halîl İsyanından sonra İstanbul'a çağrılarak kapıcılar kethüdâlığına getirilmiştir. Patrona Halîl İsyanının bastırılmasında önemli rolü olan İbrahim Paşa vezirliğe atanmıştır (Çakıroğlu, 1999: 1/635).

Sadrâzam İbrahim Paşa, Kâmî'nin gözünde seçkin ve dönemin en iyi vezîrlerinden biridir. Kâmî, kutbun "yol göstericilik" vasfını benzetme yönü olarak kullanmış, Sadrâzam İbrahim Paşa'nın devlet dairesindeki yetkinliğinin ve hakîmiyetinin ne derece önemli olduğunu ifade etmeye çalışmıştır:

Vâkı'â kutbı budur dâ'ire-i devletinûñ

Bula mahsûs nümâyende-i tedbîr-i hakîm (Kâmî, K 25/31)

[Sadrazam İbrahim Paşa, devlet dairesinin kutbudur, özellikle doğru kararların alınmasında yol göstericidir.]

4.6.1.5.8. Kaymakam Muhammed Paşa (ö.?)

Kaymakam Muhammed Paşa hakkında ansiklopedik bilgiye ulaşılammıştır.

Nefî'nin, Muhammed Paşa'yı tasvir etmek için kullandığı “kutb” tâbiri astrolojik anlamdadır. Şair, kâinatın kutbu, güneşi olarak vasıflandırdığı sadrazamı aynı zamanda düşman saflarını yarıp geçen, yardımcı bir kahraman olarak tanımlar. Kutb, yer kürenin dengesini sağlayan merkezî noktadır. Kaymakam Muhammed Paşa da, devlet için kutb noktası kadar önemlidir. Şairin ikinci mısradaki kullandığı “Safder-i nüsret-karîn” ifadesi kutbun tasavvufî anlamına dikkat çeker. Sadrazamın, “kahraman” ve aynı zamanda “Allah’ın yardımcısı” olması, “kutb” tipine ait vasıfları taşıdığını gösterir:

Nola bu sâbit o seyyâr olsa çarh-ı devletin

Kutbudur bu mihridir ol safder-i nüsret-karîn (Nefî, K 56/5)

[Bu sabit yıldızlar, devletin çarkı olsa ne olur? (Kaymakam Muhammed Paşa) Bu devletin kutbudur, güneşidir. O, (padişahın yakınında duran) yardımcı kahramandır.]

4.6.1.6. Din Uluları/Mutasavvıflar

Velî kültü, “Allah’ın dost edindiği kullarına kuvvet ve kudret ihsan edip o kulunu özelleştirerek O’na yakın kabul edilen şahsiyetlerin, insanların zor zamanlarında yardımlarının dokunacağı inancı olarak tarif edilir. Yüzyıllar geçse de halk tarafından benimsenen velî “ölmeyen ölü” haline getirilmiştir (Ocak, 2016: 34).

Tasavvuf kurallarında velîliğe erişebilmek için, *dört kapı, kırk eşik* basamaklarını geçmek gerekir. Dört kapıdan geçilerek Mârifetullah’a ulaşılır. Bu basamaklar; *şeriat, tarikat, hakikat, marifet* kapısıdır. Erenler bu kapıdan geçerek kendilerini disipline ederler. Marifet mertebesine yükselen bu zâtlar, toplumda önemli bir konuma da sahiptirler. Toplumda kazandıkları bu sevgi ve mâhiyet şiirlere de yansır. Şiirlerde şairler tarafından din uluları, Allah’ın velî dostları olarak kabul edilmiş, tasavvûfî kimliğe sahip zâtlar doğrudan kutb ilan edilmiştir.

4.6.1.6.1. Azîz-i Marûf (ö. 815)

İslâm Ansiklopedisi’nde Marûf-ı Kerhî, Iraklı bir zahid ve sûfî olarak tanımlanmaktadır. Marûfun çocukluğunda ailesi tarafından bir Hristiyan hocaya teslim edildiği, teslis inancını reddettiği için hocasının kendisini dövdüğü ve bu nedenle ailesini terk ederek kaçtığı, yıllar sonra Alî er-Rızâ ile karşılaşarak Müslüman olduğu ve ailesinin daha sonra Müslüman olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Dâvûd et-Tâî’nin müridi olarak bilinir.

Marûf-i Kerhî'nin mânevî etkisinin ölümünden sonra devam ettiğine inanıldığı için kabri kısa sürede bir ziyaretgâh haline gelmiştir. İlk kaynaklardan itibaren nakledilen "Marûf'un kabri tecrübe edilmiş bir ilaçtır" sözü yaygındır. Kâmî'nin şiirlerinde de bu söze telmihte bulunulmuştur. (Öngören, 2003: 28/ 68).

Kâmî, aşağıdaki beyitte, Aziz Maruf'un asla, doğruya giden yolda kuralları koyduğuna onun kutbiyyetine, yüceliğine en önde gelen âlimlerin şahit olduğunu belirtir:

Şeh -râh -ı süluka oldı kâ'id

Kutbiyyetine fuhûl şâhid (Kâmî, M.1/477)

[Asıl yola giden kuralları koydu. Kutb olduğuna âlimler şahit.]

4.6.1.6.2. Şeyh Şiblî (ö .946)

Ebûbekir Şiblî'nin adı kaynaklarda farklılık göstermektedir. Bazı kaynaklarda adının Cafer b. Yûnus olduğu belirtilmiştir. Ebû Bekir Dülef b. Cahder (Cafer b. Yûnus) eş-Şiblî, 247 (861) yılında Sâmerrâ'nın Şibliye köyünde doğmuştur. Şeyh Hayrû'n-Nessâc'ın elinden tevbe alıp Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî'nin halifesi olmuştur. Hücûrî'nin kaydettiğine göre, Cüneyd-i Bağdâdî'ye büyük hayranlık duyan Hayr en-Nessâc, Şiblî'yi onun yanına göndermiş ve böylece Şiblî, tasavvuf eğitimini devrin en ünlü sûfisinin yanında tamamlamıştır. Cüneyd'in "Her topluluğun bir tacı vardır, sûfilerin tacı da Şiblî'dir" sözü, onun tasavvufta ulaştığı yüksek mertebeye işaret etmektedir. Genç yaşta seyrüsülûkunun başında olan Şiblî, birçok seyahat gerçekleştirmiştir. 334 yılı Zilhicce ayında (Temmuz 946) Bağdat'ta vefat etmiştir (Gürer, 2010: 125).

18. yüzyıl şairlerinden Kâmî, Irak bölgesinde birçok kutbun bulunduğunu ve o beldenin şerefli topraklar ilan edildiğini antoloji niteliği taşıyan mesnevisinde bildirmiştir. Şair, mesnevisinin bu bölümüne "Der Vasef-ı Makâm -ı Şeyh Şiblî" başlığı atmış ve Şeyh Şiblî'yi de aziz kutblar listesine eklemiştir:

İtmişler o beldeyi şeref-yâb

Bir nice 'azîz -i kutb -i âfâk (Kâmî, M. 1/331)

[Birçok gökyüzü kutbunun azizleri o beldeyi şerefli [ilan] etmişler.]

Dönemin mutasavvıfları hakkında bilgi verdiği mesnevisinde Şiblî için de Şiblî'nin zühhd ile kalbinin parladığını, Cüneyd-i Bağdâdî'nin yoluna girdiğini, niyetler velîde arandığı zaman dertlere çare olunabileceğini belirtir. Aynı zamanda Şiblî'nin tasavvuf kumaşını

giydiğini insanları doğru yola çekmekle yükümlü olduğunu, baştan aşağıya kerâmet kaynağına sahip bir zat olduğunu da belirtmiştir.²⁷ Şiblî, evliyâ mertebelerinin en faziletli velîsidir; tarikat makamının dördüncü mertebesi olan marifetullah rütbesine yükselmiştir. Aşağıdaki beyitte velâyet zincirinin başı olduğu bilgisine istinaden Şiblî'nin kutb olduğu söylenilebilir. Kâmî, Şiblî'nin kutbluğuna delil olarak “kerâmet nüshasının dibâcesi” ibaresini kullanmıştır:

Ser -halka -i meclis -i velâyet

Dîbâce -i nüsha -i kerâmet (Kâmî, M.1/332-333)

[Esas olarak en tanınmış velîlerden biridir. Cafer ismine nispetle adı Şiblî'dir. Velâyet halkasının başıdır. Keramet nüshasının dibacesidir.]

4.6.1.6.3. İbnü'l-Arabî (ö. 1148)

17 Ramazan 560 (28 Temmuz 1165) tarihinde, Endülüs'ün güneydoğusundaki Tüdmîr (Teodomiro) bölgesinin başkenti olan Mürsiye'de (Murcia) doğmuştur. Tasavuftaki otoriter kişiliği nedeniyle İbnü'l-Arabî'ye "Şeyhü'l-Ekber" ve dinî ilimlerdeki yenilikçiliği sebebiyle "Muhyiddîn" lakapları verilmiştir. Endülüs'te bir süre daha kaldıktan sonra çıktığı seyahatte Şam, Bağdat ve Mekke'ye giderek buralarda bulunan İbn Tufeyl, İbn Rüşd ve İbn Zühr gibi tanınmış ilim ve fikir adamlarıyla görüşmüştür. İbn Rüşd, gerçek bilginin akıl yoluyla elde edildiğini savunurken, İbnü'l-Arabî gerçek bilginin sadece akıldan gelmediğini, daha çok sezgi ve tasavvuf yoluyla elde edilebileceğini düşünmüştür. İbnü'l-Arabî, daha sonra Sufizmi benimseyerek hayatını mânevî yola adanmıştır (Kılıç, 1999: 493).

Ricâlülgayb sistemine son şeklini veren ve en sistemli hâle getiren İbnü'l-Arabî olmuştur. Şeref Hanım, İbnü'l-Arabî'nin “vahdet-i vücûd” ontolojisine “ölü gönülleri canlandırdı” ifadesi ile telmihte bulunarak İbnü'l-Arabî'yi “zamanın kutbu” olarak gösterir:

Nice mürde-diller ihyâ itdi ol kutb-ı zamân

İdeli me'mûr halk-ı 'âlemi irşâda Hak (Şeref Hanım T 22/3)

[O zamanın kutbu, ölü gönüllere can verdi. Allah O'nu halk âlemine doğru yolu gösterici memur kıldı.]

²⁷ Gülgün, Erişen Yazıcı, (2017). “Kâmî Dîvânı”.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55977,kami-divani-pdf.pdf?0>. [Erişim Tarihi: 15.07.2023]

Feyz-bahşıyla mürûr itmekdedür rûz u şebi

Gavs-i Muhyi 'd-dîn ihyâ eylemiş dîn-i Nebî (Gulâmî, Thms. 5/13)

[Gece ve gündüzü bolluğu ve bereketiyle birbirinin ardından getirmektedir. Kutb Muhyiddin, Peygamberin dinini canlı tutmuştur.]

4.6.1.6.4. Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 1166)

Abdülkâdir-i Geylânî, Kâdirîye tarikatının kurucusudur. Künyesi Ebû Muhammed'dir. Hazar Denizi'nin kıyısındaki Gilân eyaletinde doğmuştur. Kâdirîye, İslâm dünyasında en yaygın olan tarikatlardan bir tanesidir. Endonezya'dan Fas'a kadar her yere yayılmıştır. Kadîri zikirlerinde Hallac'ın menkıbelerine rastlanır. Hallâc-ı Mansûr'un etkisi olduğu söylenilebilir. Kadîriye'nin zaman içinde Şîa'dan unsurlar aldığı da olmuştur (Kara, 2021: 229).

Abdülkâdir-i Geylânî, Bağdat'a gittiğinde Şâfiî mezhebini terk ederek mizacına daha uygun gördüğü Hanbelî mezhebine geçmiştir. Ancak, hayatının sonuna kadar her iki mezhebe göre fetva vermeye devam etmiştir (Uludağ, 1988: 1/234). Daha sağlığından itibaren kendisinden birçok keramet nakledilerek kişiliği tam mânasıyla menkıbeleştirilmiş, gerçek kimliği ise önemini yitirmiş ve unutulmuştur. Muhyiddin, Gavs'ül-A'zam, Kutb-i Rabbânî, Sultânü'l-Evliyâ, Kutb-i A'zam ve El-Bâz el-Eşheb gibi lâkapları vardır.

Klasik Türk şiirinde, Kâmî, Nâbî, Nigârî, Sırrı Rahile Hanım, Şeyhülislâm Yahya, şiirlerinde Abdülkâdir-i Geylânî'ye büyük saygı duymuş, bu zatın zamanın kutbu olduğunu belirtmişlerdir:

Kutb-ı âfâk-ı 'ilim Hazret-i 'Abdü'l-kâdir

Âsitânuñdur olan halk-ı cihân mültesemi (Kâmî, G 6/2)

[Cihan halkının dergâhının eşiğini öptüğü, ilim ufuklarının kutbu olan Hazret-i Abdülkâdir-i Geylânî'dir.]

Nâbî ise kutbiyyet, ferdiyyet ve gavsıyyet makamlarına Abdülkâdir-i Geylânî'nin eriştiğini bildirmiştir. Bu kavramların her biri bir tabakayı oluşturur ve en yüksek mertebeye sahip velî kullar yani “kutb” bu merteye sahiptir. Abdülkâdir-i Geylânî, bu üç makama da sahip olduğu için onun yaratılışı, kutbiyyet, gavsıyyet ve ferdiyyet üzerinedir:

Cem’-i kutbiyyet ü ferdiyyet ü gavsıyyet ile

Se sūtûn üzre turur bârgeh-i rif’at-i Şeyh (Nâbî, K 27/7)

[Kutb, fert ve gavs olan Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî’nin yüce eşiği üç sütun üzerindedir.]

Ricâlülgaybın toplum içinde önemli bir yere sahip olduğu ve halk tarafından ilgi görüp korunduğu bilgiler arasındadır. Ricâlülgaybdan sayılan zatın, dualarının kabul edileceği inancı üzerine bu kişilerden dua istenilir. Abdülkâdir-i Geylânî döneminde “kutb” ilan edilmiş ve Nigârî aşağıdaki beyit örneğinde sabah-akşam bu zattan meded istenilmesini tavsiye etmiştir:

Merdân-ı sübhâna çehâr erkâna

Çehâr-deh ma’sûma Gavs-ı Geylâna

Güzeşte merdâna pîr-i pîrâna

Şâm u seher diyin hezâr el-gıyâs (Nigari, Trcb.838/4-3)

[Erenler dört usule, on dört temiz insana, Gavs-ı Geylâna, geçmiş, mert pîrlere, sabah akşam 1000 kere medet deyin.]

Kutbun insanlara tereddütsüz yardım edeceği bilinmektedir. Şeyhülİslâm Yahya, Abdülkâdir-i Geylânî’nin Allah’ın yardımcısı olduğunu şüphe duymadan insanoğluna yardım ettiğini ifade eder. Bu vazife ile Abdülkâdir-i Geylânî’nin kutb olduğuna delil göstermiştir:

Mu’înündür cemî’-i evliyâ bî-şek ider himmet

İmâm-ı A`zam u şeyh-i mu`azzam Kutb-ı Geylânî

(Şeyhülİslâm Yahya, K 24/4)

[Azamet sahibi kutb Abdülkâdir-i Geylânî ve İmâm Azam şüphesiz velîlerdendir; insanlara yardım ederler.]

Bâz-ı eşheb pîrimiz sultân-ı kutb-ı evliyâ

Ta’n edip bî-gâne sanma bizleri sen zâhidâ

Biz gedâyız sûretâ ammâ cihân sultânıyız

Sâlikân-ı Şeyh ‘Abdü’l-kâdir-i Geylânîyiz (Sırrı Rahile Hanım, Trcb. 3)

[Abdülkadir Geylani pîrimiz, evliyâ kutbunun sultanıdır. Bizi ayıplayıp (yolun) yabancısı zannetme zahid! Biz dilenci görünürüz ama cihan sultanıyız. Abdülkâdir-i Geylânî’nin müridleriyiz.]

Zât-ı Muhyi'd-dîn Efend'iyeye cihân

Kutb-ı aktâb-ı zamân dirse nola (Şeref Hanım, T 77/1)

[Muhyiddin Efendi'nin zatına, dünya zamanın en büyük kutbu dese uygun olur?]

Gulâmî bendeñe yâr bahş kıl ser-efrâzî

Velîleriñ dahi şâhı o gavs-i Gîlân 'a (Gulâmî, G 178/13)

[Ey dost! Gulâmî kölene yardım et; velîlerin (de) şâhı olan o Gîlân kutb'a kadar ulaşmasına himmet et.]

Feyz-bahşıyla mürûr itmekdedür rûz u şebi

Gavs-i Muhyi 'd-dîn ihyâ eylemiş dîn-i Nebî (Gulâmî, Thms. 5/13)

[Kutb Muhyiddin, Peygamberin dinini canlı tutmuş, onun ihsanıyla, gece ve gündüz, birbirinin ardından seyrederek.]

4.6.1.6.5. Ahmed Er-Rifâî (ö. 1182)

Rifâiyye tarikatının kurucusu olan Ahmed er-Rifâî'nin, Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği ve bir seyyid olduğu kaynaklarda yaygın olarak belirtilmektedir. Kur'an eğitimi tamamladıktan sonra, dönemin önde gelen âlim ve mutasavvıflarından Alî Ebü'l-Fazl el-Vâsitî ve diğer bazı âlimlerden İslâmî ilimleri öğrenmiştir. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fıkhiyle ilgili Kitâbü't-Tenbîh'ini okumuştur. Vâsitî'nin vefatından sonra, Ahmed er-Rifâî dayısı Mansûr el-Batâihî'nin terbiye ve irşad halkasına katılmış ve kendisine "şeyhü'ş-şüyûh" unvanı verilmiştir. Bir tekkeye yerleşerek müridlerin eğitimi ve irşadıyla ilgilenmiştir. Ancak, döneminde kadın ve erkekleri aynı zikir meclisinde topladığı iddiasıyla eleştirilmiş ve şikâyet edilmiştir (Tahralı, 1989: 2/127).

19. yüzyıl şairlerinden Sukûtî, Ahmed Rifâî'nin seyyid soyundan geldiğini ve zamanın kutbu olduğunu bildirir. Şiîler velâyetin peygamberden Hz. Alî'ye geçtiğini söylerler. Sukûtîye Ahmed Rifâî, Hz. Ali'den velâyeti almış, ikinci varistir. O'nda peygamber olgunluğu bulunur:

*Velâdet cihânıñ kutbudur Ahmed Rûfâ'î Seyyid*²⁸

İkinci vâris Haydar kemâl-i zâtı peygamber (Sukûfî, Mh, 1/5)

[(Rufâiyye tarikatın doğuşunun kutbu, Ahmed Rifâ'î Seyyid'dir. İkinci varis, peygamber olgunluğu taşıyan Haydar'dır.)]

18.yüzyıl sonu 19. yüzyıl başında yaşamış olan şair Enderunlu Fazıl, Ahmed Rifâî'nin mertebesini daha yüceltmış; kutb, şeyh ve müridlerin ondan faydalandığını belirterek "kutb"u Ahmed Rifâî'ye tâbî tutmuştur:

Gerek kutb u gerek şeyh ü mürîdân

Cihân hep senden almış intifâ'ı (Enderunlu Fazıl, K46/4)

[Gerek kutb gerek şeyh gerekse müridler, dünya hep senden yararlanmış.]

4.6.1.6.6. *İshak Dede* (ö.?)

Kabûlî'nin beyitinde "İshak Dede" şeklinde kaydettiği kişinin Baba İshak olabileceği ihtimaller arasındadır. Vefâiyye tarikatına bağlı Horasan önderlerinden Alevî Türkmen halifesidir. 1240 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı hazırlanan ve "Babaî İsyanı" olarak da bilinen büyük Türkmen ayaklanmasında liderlik yapan Türkmen şeyhi, Baba İlyas olarak tanınmaktadır (Ocak, 1991: 4/368).

16. yüzyıl şairlerinden Kabûlî, döneminde yaşayan kötü mizaçlı kişileri yola getirecek onlara doğruyu öğretecek kişinin "kutb" ünvanıyla İshak Dede'nin olduğunu ifade eder:

Bir ser-â-pâ nâ-münâsib ehl-i bid'at bed-sirişt

Kutb-ı 'âlemdür aña nisbet bizim İshak Dede (Kabûlî, K 10/13)

[Kötü mizaca sahip, sonradan zulüm ehli baştan ayağa uygunsuz şeyler yapana İshak Dede âlemin kutbudur.]

4.6.1.6.7. *Hacı Bektâş-ı Velî* (ö. 1271)

Bektaşîlik tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Türkmen şeyhi, aslen Bektaş ismini taşır. XII. yüzyılda Selçuklu Anadolu'sunda Baba İlyâs-ı Horasânî'nin etrafında etkinlik gösteren ve XVI. yüzyılda Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşuna, ayrıca XVI. yüzyılda adını taşıyacak olan Bektaşîlik tarikatının oluşumunda önemli bir rol oynayan Hacı Bektaş

²⁸ Hatalı vezin. Hece sayısı fazla.

Velî, Yeniçeri Ocağı'nın ve Bektaşîliğin pîri olarak kabul edilir. Menkıbevi olarak, Hacı Bektaş Rum abdâllarının pîri ve Anadolu'nun büyük evliyasından biri olarak bilinir (Ocak, 1996: 14/455).

Gelibolulu Mustafa Âlî, yazdığı tarih kıt'asında Hacı Bektaş Velî'nin Rum diyarının kutbu olduğunu yanına giderek hizmetine girmek istediğini ifade etmiştir:

Diyâr-ı Rum 'uñ eyâ kutbı Hâcî Bektâsı

Gelem cenâbuña çün hidmetüñe tâlib olam

(Gelibolulu Mustafa Âlî, TK 207/1)

[Ey, Rum diyarının kutbu Hacı Bektâş, hizmetine talip olmak için yanına geleyim.]

4.6.1.6.8. *Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.1273)*

Mevlevîlik tarikatının lideri, mutasavvıf, âlim ve şair olan Mevlânâ, Mesnevî'nin girişinde adını Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî olarak kaydetmiştir. Lakabı ise Celâleddîn'dir. "Efendimiz" anlamına gelen "Mevlânâ" unvanı, onu yüceltmek amacıyla kullanılmıştır. Belhî'de doğup hayatını Anadolu'da geçiren Mevlânâ'ya "Rûmî" veya "Mevlânâ-i Rûm" unvanı ile de hitap edilmiştir. Ayrıca müderris olması sebebiyle "Molla Hünkâr" veya "Mollâ-yı Rûm" gibi isimlerle de anılmıştır (Öngören, 2004: 9/441).

Mezâkî, Nâbî, Esrar Dede ve Şeyh Gâlib beyitlerinde Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî için *Allah'ın velî dostu, yeryüzünün kutbu* olduğu söylemlerinde bulunmuşlardır. Nâbî, Mevlânâyı “*evliyânın kutbu, manevî âlemin hükümdarı, dokuz feleğin merkezi*” olarak nitelemiştir. Kutbun tekliği ve evrenin odak noktası olması özelliğini göz önünde bulundurarak Mevlânâ'yı ricâlülgayb âleminin en yüksek makamına yerleştirmiş ve yeryüzünün kutbu olduğuna kanaat getirmiştir:

Sırr-ı Huda mugîs-i verâ kutb-ı evliyâ

Sultan-ı sikkedâr ü küleh-bahs-ı ma'nevî (Nâbî, T 52/1)

[Allah'ın sırrı, yaratılmışların yardım edeni, evliyânın kutbu, manevî âlemin bilinen padişahı (Gavs'ı) Hz. Mevlânâ'dır.]

Kutbü'l-aktâb-ı velâyet Hazret-i Mollâ-yı Rûm

Kim kul olmakdur derinde 'izz ü câh-ı mevlevî (Mezâkî, G 421/6)

[Hazret-i Molla-yı Rum velîlerin en büyük kutbudur. Mevlevîliğin makamı ve yüceliğın şanı (O'nun) eşiğinde kul olmaktır.]

Mevlevî râhına hakkâ yeni devlet geldi

Pâdşâh-ı fukarâ kutb-ı mahabbet geldi

Yine ref' oldu livâ-i kerem-i Mevlânâ

Leşker-i kudret ile husrev-i himmet geldi (Esrar Dede, R 259)

[Mevlevî yoluna, Hakk için yeni devlet geldi. Fakirlerin padişahına muhabbet kutbu geldi. Mevlânâ'nın kerem bayrağı yine havaya kaldırıldı. Kudret ordusu ile yardım hükümdarı geldi.]

El'âna bu merz-i bûm-ı Rûmun kutbu

Bî- reyb ü gümân Hazret-i Mevlânâdır (Şeyh Gâlib, R10)

[Şu anda Rum sınırının kutbu, şeksiz ve şüphesiz Hz. Mevlânâ'dır.]

4.6.1.6.9. Abdülkerim el-Cîlî (ö. 1428)

Kâtib Çelebi ve Brockelmann'a göre, Abdülkâdir-i Geylânî'nin torununun oğlu olan Abdülkerîm el-Cîlî, eserlerinden Hanbelî mezhebine ve Kâdirîyye tarikatına mensup olduğu anlaşılmaktadır. İlmî yönden oldukça verimli bir ömür geçiren Cîlî, Bağdat'ta vefat etmiştir. Eserlerinin büyük bir bölümünü İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinin şerhine ayıran Cîlî, bazı konularda ona muhalif kaldığını ifade etmekle birlikte, tasavvufun ana meselelerinde, vahdet-i vücûd ve hazarât-ı hams gibi telakkilerde tamamen onun izinden gitmiştir. Cîlî'ye göre, kâmil insanın en mükemmel örneği Hz. Muhammed'dir; ondan sonra gavs ve kutb gelir (Şahinoğlu, 1988: 1/250).

Kâmî, Cîlî'yi anlattığı beyitlerinde, Cîlî'nin döneminde ona benzer başka velînin olmadığını ve kutba ait özellikleri fitratında taşıdığını ve herkesin bu kutbiyyeti kabul ettiğini bildirmiştir. Mesnevisinin bölümüne “Der -Menkabet -i Cenâb -ı Cîlî” başlığını vermiştir. Aşağıdaki beytin Cîlî'ye ait olduğu bu bölüm başlığından çıkarılmıştır. Abdülkerim el-Cîlî'nin irfan ve cevher kalemine sahip bir zât ve Abdülkâdir-i Geylânî'nin kanından bir kişi olduğunu da söylemiştir:

Geylân ili gevheridür ol zât

Kutbü'l -aktâb zü'l -kerâmet (Kâmî, M.1/409)

[O zât (Abdülkâdir-i Geylânî'nin cevheridir. Cîlî, kerâmet sahibi, kutbun kutbudur.]

'Asrında yoğ idi aña hem -tâ

Kutbiyyetin eylemişler imzâ (Kâmî, M.1/425)

[Onun devrinde O'na denk biri yok. Onun kutb olduğunu kabul etmişler.]

4.6.1.6.10. Hoca Alî /Erdebîlî, Alâeddîn (ö. 1429)

Kemal Ümmî'nin Hoca 'Alî olarak kaydettiği kişinin Divanında Şeyh Ali Erdebîlî'ye yazdığı methiye ve mersiyelelerden yola çıkılarak Şeyh Ali Erdebîlî olacağı düşünülmüştür.

Şeyh Erdebîlî Alâeddin Erdebîlî'de doğmuştur. Safeviye tarikatı şeyhlerindendir. Hacı Alî ünvanıyla tanınır. Timur'un Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'i yendikten sonra dönüşünde Hoca Ali'ye uğradığı ve ondan etkilendiği bu sebeple Erdebîl'i köyleriyle birlikte vakıf olarak tarikata bağışladığı rivayetler arasındadır (Azamat, 1995:11/ 279).

Kemal Ümmî, Hoca Alî'nin doğrudan kutbu'l-aktâb olduğunu beyitinde belirtir. Kutb tüm evliyâ tabakasının lideridir. Üçler, yediler, kırklar, üç yüzler kutba bağlıdır:

Üçler Yidiler Kırklar u Üçyüzler ulusu

Ol şeyh-i cihân kutb-ı zaman Hoca 'Alîdür (Kemal Ümmî, K24/21)

[Üçler, yediler, kırklar ve üçyüzler ulusu, o cihanın şeyhi, zamanın kutbu Hoca Alî'dir.]

4.6.1.6.11. Hacı Bayram Velî (ö. 1430)

Hacı Bayrâm-ı Velî, XIV. yüzyılın ilk yarısında Orhan Gazi döneminde Ankara'da doğmuştur. Bayramiyye tarikatının kurucusudur. Bursalı Mehmed Tâhir, Abdülkâdir b. Yûsuf el-İsfahânî'ye ait 832 (1428-29) tarihli vakfiyede Hacı Bayram'ın adının "Kutbü'l-evliyâ eş-Şeyh el-Hâc Bayram b. Ahmed b. Mahmûd el-Ankaravî" olarak geçtiğini belirtmiştir. Mecdî'nin Şekâik Tercümesi'nde, Hacı Bayram'ın Ankara'da Melike Hatun'un yaptırdığı Kara Medrese'de müderris iken burayı terk edip Somuncu Baba'ya intisap ettiği kaydı bulunmaktadır. Hacı Bayram Velî, müderrisliği ile bilinir. Pîr Alî Aksarâyî'nin ifadesine göre, Hacı Bayram Velî'nin aşk medresesinde müderris olduğu ve ledün ilminin hocası olduğu belirtilmektedir. Kendi emeğiyle çiftçilik yaparak geçinen ve

fütüvvet erbabı olan Hacı Bayram Velî, aynı zamanda melâmet neşvesine sahip biridir (Azamat, 1996: 14/442).

Arpaeminizâde Sâmi, Hacı Bayram Velî'nin kutb olduğunu doğrudan ifade etmiş, kimsenin bundan şüphe duymadığını da belirtmiştir:

*Bâreka'llâh hânkâh-ı Hâcî Bayram-ı Velî
Kim anun kutb olduğunda yokdur aslâ iştibâh*

(Arpaeminizâde Sâmi, T 40/1)

[Hacı Baram Velî'nin dergâhını Allah mübarek etsin! Onun kutb olduğuna kimsenin şüphesi yoktur.]

*Kutbudur dâ'ire-i Halvetiyân'ı ol gavs
Halka-i münzeviyân andan alur feyz ü merâm*

(Gelibolulu Mustafa Âlî, G 824/2)

[O gavs, Halveti dairesinin kutbudur. Köşesine çekilip inziva edenler ondan feyiz alır.]

4.6.1.6.12. *Hoca Çelebî /Akşemseddîn* (ö. 1459)

16. yüzyıl şairlerinden Âşık Çelebi'nin 12. kasidesinin başında “*Hoca Çelebî Efendi'ye virilmişdür*” yazısı bulunur. Bu kayda binaen Âşık Çelebi'nin “kutb”dan saydığı, din ulusu Hoca Çelebi'nin Akşemseddin Efendi olabileceği düşünceler arasındadır.

Fâtih'in hocası, mutasavvıf, âlim-tabip ve şairdir. Asıl adı Şemseddin Muhammed b. Hamza'dır. Ancak Akşemseddin veya kısaca Akşeyh adıyla şöhret bulmuştur. Baba tarafından nesebi Hz. Ebû Bekir'e kadar uzanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'i ezberleyip dîni eğitimini tamamladıktan sonra tıp eğitimi almıştır. Hacı Bayram'a intisap etmiş kısa zamanda da hilafet almıştır (Köprülü, 1989: 2/299).

Ricâlülgayb grup özelliklerinden biri şeriat kurallarına uymak, günah sayılacak her şeyden kaçınmaktır. Âşık Çelebî kurduğu “*Kutb-ı evtâd-ı mehâbet*” tamlamasındaki tüm kavramları bilinçli olarak seçmiş kutbun en büyük ulu kişi olduğunu öne çıkarmıştır. “Mehâbet”, büyük ve heybetli kimseler karşısında duyulan çekinme ve korkuyla karışık saygı ifadesidir. Kutb, ulu, azametli ve yüce kişiyi temsil eder. “Evtâd” kutbtan sonra gelen üçüncü tabakadır ve kutba bağlıdır. “Evtâd”ın da kavram olarak verilmesinin sebebi yine kutbun en büyük mertebe ve tüm tabakaları idare eden ulu zat olduğunu belirtmek içindir:

Şems-i ibrâc-ı şeri 'ât şem-i divân-ı takî

Kutb-ı evtâd-ı mehâbet mihver-i eflâk-ı dîn (Âşık Çelebî, K12/3)

[Şeriat kalesinin güneşi, uluların mumu, uluların kutbu, manevî âlemin meleği Hoca Çelebi Efendi.]

4.6.1.6.13. Yahyâ Şîrvânî (ö. 1466)

Yahyâ-yı Şîrvânî, Halvetiyye tarikatının ikinci kurucusudur. XIV. yüzyılın sonlarında, Şîrvanşahlar'ın başkenti Şamahî'da doğan Şîrvânî, hayatının önemli bir kısmını geçirip vefat ettiği Bakü'de Bakûvî olarak da anılmıştır. Soyu İmam Mûsâ el-Kâzım'a dayanır. Babası Seyyid Bahâeddin ve ataları, Şîrvanşahlar Devleti'nde nakîbüleşraflık vazifesini üstlenmişlerdir. Çocukluk ve gençlik yıllarında, Şemseddin Ahsîkesî, Kutbüddin es-Serabî ve Mevlânâ Tâceddin gibi âlimlerden ders almıştır. Gördüğü bir rüya üzerine Halveti şeyhi Sadreddîn-i Hiyâvî'nin yanına gitmiş ve ona intisap etmiştir. Hocasının ölümünden sonra, Şîrvanşahlar Devleti'nin padişahının daveti üzerine Bakü'ye gitmiş ve orada Halvetiyye tarikatının tanınmasını sağlamıştır (Rıhtım, 2013: 43/ 264).

19. yüzyıl şairlerinden Aydi Baba, Yahyâ-yı Şîrvânî'yi “âriflerin kutbu” olarak vasıflandırır. Kutb, hem âriflik hem de âşıklık alâmeti gösterir. Tasavvufî tipler içinde ricâlülgayb, âşık, derviş, ârif, rind, velî tiplerinin hepsini içine alır. Seyyid Yahya Şîrvânî de âriflerin kutbu olarak âşıkların vârisi sayılır:

Seyyid Yahyâ-yi Şîrvânî gibi âriflerin kutbu

Gürûh-i ehl-i aşka muktedaye eylemiş vâris (Aydi Baba, G15/19)

[Seyyid Yahyâ Şîrvânî gibi âriflerin kutbu, âşıklar grubunun vârisi olmuş.]

4.6.1.6.14. Muslihüddîn Mustafa Efendi (ö. 1491)

Zeynîyye tarikatının Vefâiyye kolunun kurucusu, Şeyh Vefâ diye tanınan mutasavvıf, âlim ve şairdir. Konya'da doğmuştur. Vefâ, İbnülvefâ, İbn Vefâ, Vefâzâde, Ebü'l-Vefâ gibi lakaplarla anılır. Ancak şiirlerinde mahlas olarak kullandığı “Vefâ” diğerlerinden daha çok yaygınlık kazanmıştır. Zahir ve batın ilmine hâkim aynı zamanda mûsikî ve astronomi alanlarında bilgiye sahiptir (Öngören,2020: 31/269).

17. yüzyıl şairlerinden Fevzî, Muslihüddîn Mustafa Efendi, için “kutbu'l-aktâb” unvânını kullanmış, bu benzetme ile ricâlülgayb hiyerarşisinin en yüksek mertebesinde olup Allah'a yakın velîlerden biri olduğunu ifade etmek istemiştir. “Kutbu'l-aktâb” velâyet sisteminde peygambere verilen ünvanıdır. Aşağıdaki beyitte, zamanın velîsi ve kutbu

olarak tanımlanan Muslihüddîn Hoca Efendi'nin dünyadan göç edişi üzerine tarih düşünülmüştür:

Muslihü'd-dîn velî ya'ni kutbu'l-aktâb

Emr-i hakkıyla idüp dâr-ı fenâdan rihlet (Fevzî, T5)

[Muslihü'd-dîn (Hoca-zade Muslihüddîn Mustafa Efendi) velîdir. Yani kutbların kutbudur. Hakk'ın emriyle dünyadan göç etti.]

4.6.1.6.15. Sünbül Sinan (ö. 1529)

Halvetîyye tarikatının Sünbülîyye kolunun kurucusudur. Asıl adı Yusuf Sinan'dır. Merzifon doğumludur. İstanbul'da eğitimini tamamlayarak Efdalzade Hamîdüddîn'den mülahım olan Sünbül Sinan, bir arkadaşı aracılığıyla tanıştığı Halvetiyye tarikatının ana kollarından Cemâliyye'nin pîri Cemâl-i Halvetî'ye intisap ederek tasavvuf yoluna girmiştir. Daha sonra Ayasofya ve Fatih camilerinde vaazlar vermiştir. Yavuz Sultan Selim, yaptırdığı caminin açılış merasimi sırasında vaaz etme görevini ona vermiştir (Yücel, 2010: 135).

Muvakkitzade Pertev, aşağıdaki beyitte Sünbül Sinan'ı “kutb” tipi ile tavsif etmiştir. Kutbun özelliklerinden biri hayır için ettiği duaların kabul olmasıdır. Sünbül Sinan'ın kabrinde de edilen duaların Allah katında kabul olunacağı inancı mevcuttur:

Bu meşhed kutb-ı a'zam hazret-i Sünbül Sinân'ındur

İcâbetgâh-ı da'vât-ı cenâb-ı Rabb-i 'İzzet'dür

(Muzakkizâde Pertev, TK 2/12)

[Bu türbe azametli kutb Hazret-i Sünbül Sinan'ındır. Bu türbe, İzzet sahibi Allah'ın duaları kabul ettiği yerdir.]

“Gavs-ı a'zam” ünvanı Abdülkâdir-i Geylânî'ye verilmişken, Muvakkitzade Pertev, Sünbül Sinan'ın da “Gavs-ı a'zam” olduğuna hüküm vermiştir. Bu fikrine delîl olarak Allah'ın sırrının keşfine vardığını ileri sürmüştür:

Gavs-ı a'zam Yûsuf-ı Sünbül Sinân

Kutb-ı ekrem kâşif-i sırr-ı Hudâ (Muzakkizâde Pertev, TK 4/1)

[Gavs-ı a'zam Yûsuf-ı Sünbül Sinan'dır. Cömertlik sahibi kutb, Allah'ın sırlarını keşfeden kişidir.]

4.6.1.6.16. İbrahim Gülşenî (ö. 1534)

Halvetîyye-Gülşenîyye tarikatının kurucusudur. Muhyî-yi Gülşenî *Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî* adlı eserinde hayatı hakkında bilgi vermiştir. *Tekkü'l-muglak* adlı tasavvufa dair kitap yazmıştır. Tebriz'de Molla Hasan'ın desteğiyle kalmış ve medrese eğitimi tamamladıktan sonra Molla İbrahim olarak tanınmaya başlamıştır. Dede Ömer Ruşenî'ye intisap etmiş, ölümünden birkaç gün önce İbrahim Gülşenî'yi halife ilan etmiştir (Azamat, 2000: 21/301).

Klasik Türk şiirinde; Kâmî, İbrahim Gülşenî'nin hayatının dönüm noktası olan olaylara değinerek zamane kutbunun İbrahim Gülşenî olduğunu vurgulamıştır. Gülşenî'nin, Dede Ömer Ruşenî'ye intisap etmesine atıfta bulunmuş, "Hak yolunun rehberi, velîlerin padişahı, mekânı belli olmayan Anka Kuşu, evliyânın önderi" benzetmeleriyle yüceltmış, tasavvuf mertebelerinden en yüksek makamda bulunduğu belirtmiştir:

Nûr-ı çeşm-i Rûşenî ya 'ni Cenâb-ı Gülşenî

Hazret-i zât-ı mükerrem kutb-ı âfâk-ı zamân (Kâmî, Kt.16/1)

[Devrinin kutbu, muhterem kişi Ruşenî'nin gözünün nuru ya'ni Gülşeni Hazretleri]

Şâh-ı iklim-i velâyet reh-nümâ-yı râh-ı Hak

Pîşvâ-yı evliyâ 'ankâ-yı Kâf-ı lâ-mekân (Kâmî, Kt.16/2)

[Hak yolunun yol göstericisi rehberi, velîler ülkesinin padişahı, mekânı belli olmayan Anka kuşu, evliyânın önderi]

Rûşen iken gülşen-i zâtında feyz-â-feyz-i Hak

İtdiler 'asrında ol kutb-ı zamânı imtihân (Kâmî, Kt.16/8)

[Hakk'ın feyzi, zatının gülbahçesinde apaçık görünür haldeyken, zamanın kutbunu döneminde imtihan ettiler.]

Ey gül-i bâğ-ı velâyet mülk-i feyzüñ gülşeni

Yüz süren dergâhuña mahrûm kalmaz bî-gümân (Kâmî, Kt.16/13)

[Ey velâyet bahçesinin gülü, ilâhi coşkunluk ülkesinin gülbahçesi, şüphesiz dergâhına yüz süren mahrum kalmaz!]

4.6.1.6.17. *Sa'deddin Sadullah Sa'di Efendi (ö. 1538)*

Kastamonu'nun Daday ilçesinde doğmuştur. Murâd Paşa Camii imâmı İsâ Efendi'nin oğlu olan Sa'di Efendi, İyi bir öğrenim gördükten sonra Samsunî-zâde Mehmet Efendi'den mülazım, müderris ve kadı olmuştur. Sahn müderrisliğinden, İstanbul kadılığına ve oradan da şeyhülislâmlığa yükselmiştir.²⁹

Priştineli Nûrî, Sa'di Efendi'nin vefatı üzerine düştüğü tarih beyitinde “zamanın kutbu” olduğunu ifade eder:

*Hazret-i Sa'dî Efendi ya'nî ol kutb-ı zamân
Çekdi dâmen mülk-i fânîden idip 'azm-i cinân* (Priştineli Nûrî, T1/1)

[Hazret-i Sa'dî Efendi yani zamanın kutbu! Dünyadan el etek çekip cennete gitti.]

4.6.1.6.18. *Hakîm Çelebi Efendi (ö. 1566)*

Asıl adı Mehmed b. Şeydi Ahmed olan, İznik doğumlu olan bu zat, eğitimini büyük bir âlim olarak tanınan Çivizâde'den almıştır. Ayrıca Emir Ahmed Buharî Hazretleri'nin dergâhında Mahmud ve Lamiî Çelebiler'in derslerine de katılmıştır. Sonrasında Bursa'da kendi dergâhını kurmuştur.³⁰

15. yüzyıl şairlerinden Hüdâyî Kadîm, Hakîm Çelebî Efendi için “sâlihlerin kutbu” tanımını yapmış, Nakşibendî tarikatına bağlı olduğunu da belirtmiştir:

*Hâdî-i tarîk-i Nakş-bendî
Kutbu's-sulehâ Hakîm Efendi* (Hüdâyî Kadîm, M. 1/5)

[Nakşibendîlik, doğru yolu gösteren, hidayete götüren yoldur. Sâlihlerin kutbu, Hakîm Efendi'dir.]

4.6.1.6.19. *Üftâde (ö. 1580)*

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin şeyhi olan, mutasavvıf ve şair olan bu zatın adı Mehmed, lakabı Muhyiddin'dir. Şiirlerinde kullandığı "Üftâde" mahlasıyla tanınır. Çocuk yaşlarında Bayramî şeyhlerinden Muk'ad Hızır Dede'nin teşvikiyle ilim tahsiline başlamıştır. İpekçilik ve düğmecilik yaparak, aynı zamanda kitap istinsah ederek geçimini sağlamıştır. Üftâde, Hızır Dede ve Akbıyık Sultan'a intisap etmiş, ardından Hacı Bayrâm-ı Velî'ye

³⁰ <http://www.evliyalarimiz.com/hakim-celebi-hazretleri> [Erişim tarihi: 19.02.2024].

bağlanmıştır. Zühd ve takvâsıyla bilinen Üftâde'nin bu özellikleri onun en belirgin niteliklerindendir. (Azamat, 2012: 282).

Bursalı İffet yazmış olduğu kıt'alarından birine: “*Bursa'da Hazret-i Üftâde Kasrı Ta'mîrine Târîh*” başlığı atmıştır. Beyitte Üftâde Hazretlerinin kutbtan sonra gelen makamda yer aldığı belirtilmiştir. Ricâlülgayb hiyerarşik sisteminde ilk tabakada kutb yer alır; Hz. Muhammed ilk kutbtur. Ardından gelen tabakalar kutba bağlı ve onun himâyesi altındadır. Kutbtan sonra gelen ikinci tabaka “imâm/e'imme” kutbun sağ ve sol koludur. Aşağıdaki beyitte; Üftâde Hazretleri *döneminin en kiskanılan zâtı, kerem sahiplerinin en yücesi* olarak nitelendirilmiştir. O'nun bu denli uhuvvetli olmasının kaynağı ise kutbtan almış olduğu ilhâmdır. Feleğin kutbunun rûhâniyetinden etkilenen Üftâde imâmlık mertbesinde kiskanılan, gıpta edilen biri olarak kayıtlara geçmiştir:

İtdi rûhâniyyet-i kutb-ı felekden iktibâs

Kim 'uluvv-i himmeti mahsûd-ı erbâb-ı himem (Bursalı İffet T5/3)

[Dünyanın kutbunun mânevîyatından esinlendi ki (o) gayret ve kerem sahiplerinin en yücesi, haset edilen kimsedir.]

4.6.1.6.20. Şemseddin Sivâsî (ö. 1597)

Adı Ahmed Şemseddin'dir. Halvetî tarikatının Şemsiye kolunun kurucusudur. Eğitimine Zile'de başlamış, Tokat'ta tanınmış ilim adamlarından ders almıştır. Arapça, Farsça öğrenerek dini ilimlerde kendini geliştirdi. İstanbul'da müderrislik yaptı. İstifa edip Hacc'a gitti, akabinde Amasya'ya giderek Şeyh Muslihüddin Efendi'ye intisap etti. Şeyh vefat ettikten sonra Tokat'ta derslerini vemeye devam etti. O sıralarda Halveti büyüklerinden Şeyh Mecdüddin Şirvanî'ye intisap etmiştir. Sivas Valîsi Hasan Paşa tarafından inşa ettirilen camiye hoca ve vaiz olarak davet edildi (Çakıroğlu, 1999: 2/ 579).

Kadrî, Şemseddîn-i Sivâsî'nin vefatına düştüğü tarihte Şemseddîn-i Sivâsî için “kutb” ünvanını adıyla birlikte kullanmıştır:

Şehr-i Sivas içre cânâ işbudur

Şeyh Şemseddin Kutb'un meşhedi

Dedi Kadrî künbedi târîhini

Nûrla olsun musaffâ merkadi (Kadrî)

[Sivas şehri, Kutb Şeyh Şemseddin'in defin olduğu yerdir. Kadrî, kavuğunun mezar başına konulduğu tarihi söyledi. Temiz, pak kabri, nurla dolsun.]

4.6.1.6.21. İsmail-i Rûmî/Şeyh Şerif Efendi (ö. 1631)

Kâdirîyye tarikatının Rûmiyye kolunun kurucusu olan bu zat, Tosya'nın Bansa köyünde dünyaya gelmiştir. Medrese ilimlerini tahsil ederken, Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Ahmed Efendi'nin sohbetlerine de katılmıştır. Bir gün rüyasında Abdülkadir Geylânî'yi görmesi üzerine Bağdat'a Kadirriyye'nin merkez dergâhına gitmiştir. Burada seyrüsülük eğitimini tamamlayarak İstanbul'a gelmiştir. Burada bir tekke inşa ettirerek Kâdirîyye tarikatının İstanbul'da yayılmasında önemli rol oynamıştır (Akkuş, 2001: 123/120).

Muvakkitzâde Pertev, İsmail-i Rûmî'nin soyunun seyyitlere dayandığını ve velîler arasında kusursuz olduğunu “kutb-ı a’zam” ifadesi eşliğinde bildirir:

Kutb-ı a’zam nâmdaş-ı cedd-i sultân-ı Rûsûl

Ya’nî ‘İsmâ’îl-i Rûmî ol velîler ekmeli

(Muvakkitzâde Pertev, TK 41/1)

[Peygamberin neslinden gelen kutb-ı a’zam, velîlerin en mükemmeli İsmâîl-i Rûmî’dir.]

4.6.1.6.22. Saçlı İbrahim Efendi (ö. 1660)

Şeyh İbrahim Sıdkî Efendi, Edirne’de Saçlı İbrahim Efendi olarak tanınır. Nakşibendi tarikatına bağlı olan babası Mustafa Çelebi, sultan solaklarından biridir. Oğlu Abdülhayy Efendi ise Âsitâne-i Hüdâyî şeyhlerindendir. Babasının 1596-1597 yıllarındaki vefatından sonra, Sultan I. Ahmed’in hocalarından Mustafa Efendi’nin yanına gitmiş ve Sultan I. Ahmed tahta geçtiğinde hocasıyla birlikte hazine odasına alınmıştır. Padişahın Şeyh Aziz Mahmud Hüdayî Efendi’ye intisap etmiştir. 1625 yılında Silistre kasabasına halife olarak atanmıştır.³¹

Nâ’ilî kaleme aldığı tarih kıtasına “*Târîh-i Vefât-ı Kutbü’l-‘Ârifîn Çelebi Saçlı İbrâhîm Efendi*” başlığını vererek Saçlı İbrahim Efendi’nin “kutb” olduğunu ilan etmiştir. İbrahim Efendi’yi âriflerin kutbu olarak gören Nâ’ilî, onun ölüm tarihini 1042 senesi olarak belirtir. “Yakınlık” anlamına gelen *kurb* kavramını kullanarak tasavvufî manada “ölüm” kelimesini sembolik şekilde açıklayan şair, Saçlı İbrahim Efendi’nin mânevîyatta kutb olduğuna da bu şekilde vurgu yapar:

³¹ Hüseyin, Gönel, (2014), “Sıdkî, Şeyh İbrahim, Sıdkî Efendi, Saçlı İbrahim Efendi.<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sidki-seyh-ibrahim-sidki-efendi> [Erişim tarihi: 22.02.2024].

Demış bir bende-i nâcîzi târîhin o sultânun

Yöneldi Saçlı İbrâhîm Efendi kurb-ı Mevlâya [1042] (Naîlî, T2)

[Bir ehemmiyetsiz bir kul; o sultanın, Saçlı İbrahim Efendi'nin Allah'a yakınlaştığı ölüm tarihini demiş.]

4.6.1.6.23. Hasan Burhaneddin Cihangir (ö. 1662)

Halvetiyye-Ramazâniyye tarikatının Cihangîriyye şubesinin kurucusudur. Harput'ta doğmuş, uzun yıllar İstanbul'un Cihangir semtindeki tekkesinde faaliyet gösterdiği için Cihangîrî lakabıyla anılmıştır. On sekiz yaşında Bursa'da Halvetiyye-Ramazâniyye şeyhlerinden Yâkub Fânî Efendi'ya bağlanmıştır. 1611 yılında Cihangir Camii'ne şeyh tayin edilmiştir (Öngören, 1997: 16/310).

Nehcî, Divan'ında yazmış olduğu tarih kıt'asında, Hasan Burhaneddîn Cihangîr'i "Kutb" a benzetir. Okuyucuyu, Hasan Burhaneddin Cihangîr'in kutb olduğuna inandırmak için kutbluk makamının yüceliğine işaret edece azametli ve görkemli anlamına gelen kelimeler seçmiştir. "Âfâk, ziyâ-güster, küngüre-yi Kâf," kavramları; semâ, parlaklık, en yüksek tepe anlamlarındadır ve kutbun yüceliğini çağrıştırır:

Kutb-ı irşâdun makâmıdır anunçün şevk ile

Turmayup erbâb-ı dil devrân iderler sâğ u sol (Nehcî, TK36/3)

[Gönül erbâbı, (Cihangir Camii), doğru yola götüren kutbun makamı olduğundan dolayı, şevk ile durmadan sağ sola döner, zikrederler.]

Çeşm ü çirâg-ı Halvetiyan kutb-ı evliyâ

Âfâk u enfüse o ziyâ-güster âftâb (Nehcî, K1/16)

[Evliyânın kutbu, Halvetinin parlayan gözü, o nur saçan gökyüzünün güneşidir.]

Ol kutb-ı hüda şâh-ı kanâ'at ki derinde

Tâ künküre-yi Kâf-ı gınâ lâne-yi dildür (Nehcî, G 155/10)

[Kâinatın şahı, Allah'ın kutbunun kapısı, kanatkar gönül yuvasının Kaf Dağı'ndaki tepedir.]

Sultân-ı serîr-i feyz ü irşâd

Bürhân-ı yakîn-i kutb-ı a°zam (Nehcî, TK 26/1)

[Doğru yola götüren ve ihsan bağışlayıcıların sultanı (Hasan Burhaneddin Cihangir) yüce kutba yakındır.]

4.6.1.6.24. *Divitçizâde Efendi* (ö. 1679)

Celvetî tarikatının şair ve bestekârı olan Mehmed Efendi, Üsküdar'da doğmuştur. Babası Celvetî şeyhlerinden Devâtî Mustafa Efendi'nin oğludur. Şiirlerinde "Tâlib" mahlasını ve "Divitçizâde" lakabını kullanmıştır. Seyrüsülûk sürecini babasının halifelerinden Fidancı Şeyh Mehmed Efendi'nin yanında tamamlayarak hilâfet almıştır. Hüseyin Vassâf ise onun Aziz Mahmud Hüdâyî'nin halifelerinden Ehl-i Cennet Mehmed Fenâî Efendi'ye intisap ettiğini belirtir (Özcan, 2003: 28/ 451).

Vahyî, beyitinde *kutb* tipini ifade etmek için “Kutbu’l-vâsılîn” (kavuşanların kutbu) tamlamasını kullanmayı seçmiştir. “Vâsıl” olmak, fenâfillaha ermek, marifetullâh mertebesinde olmak demektir. “Kutb” tipi, seyr ü sülûk yolculuğunda tasavvufusûllerinin hepsini yerine getirmiş, Allah’ın dostunu sembolize eder. Aşağıdaki beyit örneğinde Divitçizâde de Allah’a ulaşanların kutbu olarak karşımıza çıkar:

Geldi dâl idüp ka[d]din hâtif didi târîhini

Gitdi biñ toksanda yâ Hû diyü kutbu’l-vâsılîn [1090] (Vahyî, T8/7)

[Hâtif boynunu eğerek geldi, Divitçizade’nin ölüm tarihini söyledi. 1090’da “yâ Hû” diyerek fenafillah makamına ulaşanların Kutbu Divitçizade Efendi gitti.]

4.6.1.6.25. *Nazmî Efendi* (ö. 1701)

İstanbul'da doğan Nazmî Efendi'nin asıl adı Mehmed'dir ve babasının adı Ramazan'dır. Âlim Fazlullah Efendi'nin etkisiyle, Dersiâm Kara Süleyman Efendi ve Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhleri Subûhî Ahmed Dede ile el-Hâc Ahmed Dede'den dinî ilimler öğrenmiştir. On sekiz yaşındayken Yenikapı Mevlevîhânesi'nde eğitimine devam etmiştir. Halvetiye şeyhi ‘Abdu’l-ahad Nûrî'den el almıştır. Mülâzemetten sonra, Şehremini'nde Yavaşça Mehmed tekkesinde şeyhlik yapmış, Valide Camii'nde cuma şeyhliğinde bulunmuştur. Eserleri arasında "Hediyetü’l-İhvân" ve "Mîyârü’t-Tarîka" adlı kitaplarının yanı sıra bir de divanı bulunmaktadır (Taş, 2004: 140).

Vahyî, Nazmî Efendi için “âlemin kutbu” ibaresini kullanmıştır. Nazmî Efendi’yi kutbluk mertebesine taşıyan özelliği ise yücelik makamında oynattığı atı imkân makamıdır:

Cenâb-ı kutb-ı ‘ âlem hazret-i Nazmî Efendi kim

Fezâ-yı rahş-ı vasfı mâ-verâ-yı ‘arş-ı imkândur (Vahyî, K 75/10)

[Âlemin kutbu hazreti Nazmî Efendidir ki, Yücelik makamında oynattığı atı imkân makamıdır.]

4.6.1.6.26. Şeyh İsa Mahvî Efendi (ö. 1715)³²

İsa, asıl adıyla bilinen şahsiyet, 1637 veya 1638 tarihlerinde Gerede’ye bağlı Sarıkadılar köyünde doğmuştur. Kazasker Sükûkî Alî Efendi ile dönemin önemli devlet adamı ve şairi Ganî-zâde Nadirî’nin kız kardeşinin oğludur. Halvetî tarikatının önde gelen şeyhlerinden Abdülehad Nûrî Efendi’nin halife olarak Bülbülcü-zâde Şeyh Abdülkerim Fethî Efendi’ye katılmıştır. Sultan Selim Camii’nde 15 yıl boyunca vaizlik görevinde bulunmuş ve daha sonra Fatih Sultan Mehmed Camii’nde görev almıştır.³³

18. yüzyıl şairlerinden Muvakkizâde Pertev, Nakşibendî tarikatına bağlı ve zamanın eşsiz kutbu olduğunu söyler:

Cenâb-ı Şeyh ‘İsâ hâcegân-ı Nakş-bendî’den

Zamânun kutb-ı aktâbı idi ol zât-ı bî-hem-tâ

(Muvakkizâde Pertev, TK 31/1)

[Hazreti Şeyh İsa, Nakşibendî hocalarındandır. Zamanın büyük kutbuydu. O zatın eşi, benzeri yoktu.]

4.6.1.6.27. Nasuhî (ö. 1718)

Halvetî-Şâbânî tarikatının Nasûhiyye kolunun kurucusu olan Nasûhî Efendi, bir seyyid ailesine mensup olan Sipahi zümresindendir. Tahsil hayatına Üsküdar’da başlayan Nasûhî Efendi, gençlik yıllarında tasavvufa ilgi duymuş ve Şâbâniyye’nin Karabaşıyye kolunun pîri olan Şeyh Karabaş Velî’ye intisap etmiştir. Ardından şeyhinin kendisine tahsis ettiği

³² Muvakkizade Pertev, Şeyh İsa Efendi’nin Nakşibendî tarikatından olduğunu bildirmiştir. Şeyh İsa Efendi kayıtlarında zaman aralıklarından tespitle sadece Şeyh Mahvî adında tasavvuf ulusu kaydına ulaşılmıştır. Muvakkizade’nin beyitinde yer verdiği kişinin Şeyh Mahvî olabileceği düşünülmüştür.

³³ Hamdi, Birgören, (2020), “İsâ Mahvî, Sükûkî-zâde, Şeyh İSâ Mahvî Efendi, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/isa-mahvi-sukukizade-seyh-isa-mahvi> [Erişim Tarihi 22.02.2024].

hücrede halvete çekilerek seyrüsülûkunu tamamlamıştır. Seyrüsülûk sonrasında Mudurnu'ya giderek Sun'ullah Efendi Zâviyesi'nde dini ilimler öğretmeye başlamıştır. Nasûhî Efendi'ye Damadı Hasan Paşa tarafından Üsküdar Doğancılar'da bir zaviye yaptırılmış ve bu dergâhta seccade nişin olmuştur. Vaizlik görevi için Eyüp Camii'ne atanan Nasûhî Efendi, 1714 yılında Kastamonu'ya sürgün edilmiş, bir sene sonra İstanbul'a dönmüştür. 1717 yılında vefat eden mutasavvıf şair, kendi dergâhına defnedilmiştir.³⁴

Muvakkitzade Pertev, Nasûhî'nin dönemin kutbu olduğunu, vahdet sırrına eriştiğini ifade ederek duyurur. Kutbluk alâmetlerinden biri de Allah'ın ledünnî bilgisinin kemâline erişmiş olabilmektir:

Kutb-ı cihân Cenâb-ı Nasûhî kulından ol

Almışdı feyz mazhar idi sırr-ı vahdete (Muvakkitzâde Pertev, TK 38/2)

[Cihanın kutbu Cenâb-ı Nasûhî kulundan feyz almış, vahdet sırrına ermiş idi.]

4.6.1.6.28. *Nâyî Ahmed Dede* (ö.1729)

Yenişehirli Avnî, “*Nayi Ahmed Dede*” adlı kasidesinde Nayi Dede'nin vasıflarını bildirmiş, İsrail meleğinden haber getiren, heybetiyle kıyametleri koparan bir zat olarak nitelemiştir. Ahmed Nayi Dede neyzendir. Nefesi ve ney sesi İsrail meleğinin bile önüne geçmiştir. Yenişehirli Avni bir zatın yakıcı nefes sesinin kutsal olacağını dile getirmiş ve Nayi Ahmed Dede'nin yol arkadaşının döneminde namıyla isminden söz ettiren Fevzî olduğunu belirtmiştir. Ansiklopedi ve tezkire kayıtlarında *Nâyî Ahmed Dede* adında bir şahsa rastlanılmamıştır. Bu kişinin, 18. yüzyılda yaşamış şeyh, neyzen, hattat ve şair olan *Nâyî Osman Dede* olabileceği düşünülmektedir. Yenişehirli Avnî'nin kasidesindeki anlatımına göre, Nâyî Dede uhuvîyeti ve kutbiyyeti çok güçlü olan bir şahıstır. “O'nun bir kere “Allâhuekber” sesini duyan kâfirin İslâm'ı kabul edeceği, mucize nefesiyle gökyüzündeki yedi yıldızın haşre dek güm güm edeceği” şeklindeki betimlemeler, ne derece güçlü bir nefese ve sese sahip olduğunu göstermektedir (Lokman, 1999).

Yenişehirli Avnî'nin Nâyî Ahmed Dede olarak başlık düştüğü kasidesindeki betimlemeler ile ansiklopedi kaynaklarında adı geçen Nâyî Osman Dede'nin özellikleri

³⁴ Zeynep, Safiye Baki, (2015), Nasuhî, Mehmed, *TEİS*.

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nasuhî-mehmed-efendi> [Erişim Tarihi:22.02.2024].

birbirini tutmaktadır. Nâyî Osman Dede, 18. yüzyılda yaşamış, şeyh, bestekâr, hattat ve şairdir. 1668’de Şeyh Gavsî Ahmed Dede’ye bağlanarak Mevlevî âdâb ve erkânı içinde ney öğrenmeye başlamıştır. Hz. Mevlânâ’nın neyzenî olduğu bilinen Hamza Dede’den sonra Kutb-ı Nâyî ünvanını alan tek neyzendir (Çakıroğlu, 1999: 2/408).

Nâyî Ahmed Dede’nin kudretli sesi, O’nun velîlik makamındaki rütbesini kutbluğa yükseltmiştir. Şair, Nâyî Dede’yi tasvir ederken, kutbluğun diğer makamlardan farklı olduğunu ortaya çıkarmak için Nâyî Dede’nin sesinin etkisiyle ortaya çıkan kerâmetlerinden bahseder:

Kutb-ı nâmî-i zamân Hazret-i Ahmed Dede kim

Virmiş Allâh aña evc-i saâdetde makâm (Yenişehirli Avnî, K5/4)

[Zamanın en şöhretli kutbu Ahmed Dede ki, Allah ona mutluluğun doruğunda makam vermiş.]

Sırr-i Hudâ bu dâ’ire-i şeş cihâtda

Bir noktadır ki merkez-i kutbiyyetündedir (Yenişehirli Avnî, G139/3)

[Allah’ın sırrı bu altı yönde bir noktadır ki o da manevî mertebenin en yükseği olan kutbun merkezindedir.]

Dise bir kerre eger ‘aşkile Allâh Ekber

Eyleye kâfir-i sad-sâle kabûl-i İslâm

Vasf-ı savt iş-le o hârâbî-i mu’ciz-nefesüñ

Haşre dek güm güm ider dâ’ire-i heft ecrâm (Yenişehirli Avnî, K5/5-6)

[Bir aşk ile “Allâhuekber” dese, kâfir ordusu İslâmı kabul eder. O mucizevî nefesindeki harap edici ses ile kıyamete kadar yedi gezegen güm güm eder.]

Dem ganîmet sırrın eyler her demi Pertev ‘ayân

Kim cenâb-ı kutb-ı Nâyî’dür olan dem-sâz-ı ney

(Muvakkitzâde Pertev, G LXX/6)

[Pertev, Allah’ın kutbu Nâyî’dir. Nefesini neye harcarsa, her nefesinde ganimet sırrı açığa çıkar.]

4.6.1.6.29. Şeyh Nüriddin Efendi (ö. 1747)

Seyyid Alâeddin Efendi’nin torunudur. 1062 (m.1652) yılında İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Zamanın büyükvelîlerinden Şeyh İbrahim Nakşî Sümbülî Hazretleri’nden

mülazım olmuştur. Yirmi yedi yaşında maddî ve manevî ilimlerde icazet ve hilafet alarak müşridlik makamına yükselmiştir. İbrahim Nakşî Hazretleri'nin vefatı üzerine Sümbülî Dergâhı'na postnişin oldu.³⁵

Muvakkitzade Pertev'in, "*Bayrampaşa Şeyhi Şeyh Nûriddin Efendi'ye Söylenen Mersiye Tarihidir*" adlı tarih kıt'asında şeyhin vefatı üzerine tarih düşmüş; onun noksansız ifadeyle "kutb" olduğunu bildirir:

Feyz-yâb olmuşdı Kutbü'd-dîn'den

Kutb idi ol dahi bî-naks u kusûr (Muvakkitzâde Pertev, TK 32/6)

[Dinin kutbundan feyiz almıştı. (Bayrampaşa Şeyhi) Şeyh Nûrîddîn Efendi, noksansız, kusursuz kutb idi.]

Şeyh Nûruddîn'in kutb oluşu, velâyet ehli olmasından kaynaklıdır. Cömert oluşu da kutbluğuna delildir:

Kirâmü'd-dîn 'Alâü'd-dîn ü Nûru'd-dîn ü Kutbü'd-dîn

'Azîzân cümle sâhib-feyzdür ehl-i velâyetdür

(Muvakkitzâde Pertev, K 2/15)

[Yüce, şerefli din ulusu, dinin kutbu Nûruddîn'dir. Velâyet ehli, feyiz sahibi aziz bir zattır.]

Şeref Hanım da Nûruddîn-i Cerrâhî'nin mertebelerin en yükseği kutbluk makamında olduğunu belirtir:

Kutb-ı vâlâ-rütbe Nûrû'd-dîn-i Cerrâhî anı

Kıldı dergâhında me'mûr 'âlemi irşâd ider (Şeref Hanım T 23/3)

[Yüksek mertebeli kutb Nûrû'd-dîn-i Cerrâhî onu dergâhında memur kıldı. Âlemi doğru yola sevk eder.]

Hem râh-ber-i Hak'sın

Hem müşid -i mutlaksın

Kutbiyyete elyaksın

Yâ Hazret-i Nûru'd-dîn (Şeref Hanım, Mr. 5/2)

³⁵ <http://www.evliyalarimiz.com/nureddin-efendi-hazretleri>. [Erişim Tarihi, 20.02.2024].

[Hem Allah'ın kılavuzu hem gerçek mürşiddir. Yâ Hazret-i Nûru'd-dîn kutbluğa daha (çok) yakırsın.]

4.6.1.6.30. Seyfi Efendi (ö.?)

Seyfi Efendi'nin kimliğine dair bir kayıt bulunamamıştır.

19.yüzyıl şairlerinden Meşhûrî, Seyfi Dede'nin büyük bir kutb olduğunu, mucizeler oluşturup, Hz. Ali'nin sırrına mazhar olduğunu ifade ederken, velâyetin Seyf Dede'ye geçtiğini belirtmek istemiştir:

Mürşid-i mu'ciz-dem kutb-ı muazzam ya'nî

Hazret-i Seyfî Dede mazhar-ı sırr-ı Haydar (Meşhûrî, G 2/2)

[Muazzam kutb, mucizeler yaratan mürşid, yani Hazret-i Seyfi Dede Hz. Ali'nin sırrına erişti.]

4.6.1.6.31. Seyyid Ahmed Çelebî (ö?)

Sırrî Rahile Hanım yazdığı mersiyesinin başına “Kutbü'l-‘ârifin Gavsü'l-vâsilîn mürşidü'l-kâmilîn zübdetü's-sâlikîn ‘azîzim ‘Azîz-zâde Seyyid Ahmed Çelebi Hazretleri'nin vefâtına söylenmiş mersiyesidir” şeklinde notunu düşmüştür. Sırrî Rahile Hanım'ın Seyyid Ahmed Çelebî adında kastettiği kişinin Ahmed Cemalettin Çelebî'nin olabilme ihtimali vardır. 1862'de doğan Ahmed Cemaleddin Çelebî 1880-1921 yılları arasında Hacı Bektaş dergâhı postnişini olmuş, TBMM 1.Dönem'e Kırşehir milletvekili olarak seçilmiş rahatsızlığı nedeniyle bir süre sonra vefat etmiştir. Hacı Bektaş Velî'nin soyundan gelen Çelebî ailesindendir.³⁶

Sırrî Rahile Hanım Seyyid Ahmed Çelebî'nin vefâtı üzerine “âlemin kutbu dünyayı terk etti, dert elindeyim, eyvahlar olsun” notunu düşmüştür. Yeryüzünde bir kutb öldüğü zaman belâların, musibetlerin artacağı inancı Sırrî Rahile Hanım'ın beyitinde de söz konusudur. Seyyid Ahmed Çelebî'nin “kutb” olduğunu bu sebebe dayandırır:

Ey dirîgâ neyleyem kim derd elinden el-amân

Kutb-ı 'âlem fânîyi terk etdi oldu bî-nişân (Sırrî Rahile Hanım, K 3/1)

[Eyvahlar olsun! Ne edeyim dert elinden medet! Âlemin kutbu Seyyid Ahmed Çelebi dünyayı terk etti, gayblara karıştı.]

³⁶ https://tr.wikipedia.org/wiki/Ahmet_Cemalettin_%C3%87elebi [Erişim Tarihi, 22.02.2024].

4.6.1.7. Şairler/Yazarlar

Bu bölümde, şairlerden Hoca Neş’et, Gelibolulu Mustafa Âlî karakter yapıları, mizacı ve sosyal çevredeki statüleri dikkate alınarak kutba benzetilmiştir.

4.6.1.7.1. Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600)

Anne tarafından Muslihiddin Mustafa adlı bir şeyhin torunu olan Gelibolulu Âlî, Gelibolu’da doğmuştur. Beş yaşında okula başlayıp dokuz yaşındayken Habîb-i Hamidî ve Sürurî’den tefsir ve fıkıh dersleri almış, on altı yaşında İstanbul’a giderek Rüstem Paşa, Hasekî ve Semaniye medreselerine devam etmiştir. Bürokside çalışmayı tercih etmiş, devletin çeşitli kademelerinde görev almıştır.³⁷

Gelibolulu Âlî, kendisinin doğrudan zamanın kutbu olduğunu ifade etmiş. “Kutb” kavramının lider, öncü anlamına işaret etmek ve kutba bağlı dördüncü tabaka olan abdâlî bu duruma inandırmak için “bâde”yi kullanmıştır. “Bâde”, tasavvufta insanı kendinden geçiren ilâhî aşk, Allah’ın tecellisidir. Bade ile kutb arasında tenasüp sanatı yapılmıştır. Aynı zamanda kutb, yeryüzünün halîfesi olarak da geçer. Kutb olabilmek için aşk şarabını içmek gerekir. Kişinin coşku gerektiren vecd haline girebilmesi için sarhoş olması gerekir. Kutb, hakîkî aşığı simgeleyen de bir tiptir:

Âl ile bâdeye sor bir haberüm al benüm

Kutb-ı devr olduğumı aña hey abdâl benüm (Gelibolulu Âlî, G 952/1)

[Hey abdâl! Beni bir şekilde (hile ile) badeye sor. Benim zamanın kutbu olduğum haberimi onlardan al.]

4.6.1.7.2. Hoca Neşet (ö. 1807)

Asıl adı Süleyman’dır. Edirne’de doğmuştur. Babası Ahmed Refî Efendi Enderun’da yetişmiş, III. Ahmed ve I. Mahmud’a musahiplik yaptığından “musâhib-i şehriyârî” ünvanıyla anılmıştır. Şiir ve mûsikîyle ilgilenen şair Enderun’da yetişmiştir. Devrin ileri gelen âlimlerinden Âlî Efendi ile Mefharu’l-ulemâ Yâsinî-zâde’lerden ilim tahsil etmeye başlamış, nesih yazısını onlardan öğrenmiştir. Neş’et’e Ebûbekîr Çelebi tarafından Mevlevî sikkesi giydirilmiştir. Tahmasb Kulî Nâdir Şah’ın hekimi şair Eymenî’den Farsça dersleri alarak bu dilde şiir yazacak bir seviyeye ulaşmıştır. Türkçe şiirlerinde Dâyezâde Cûdî Efendi’den yardım görerek birçok şairin divanını okumuş eski şiiri tanıma

³⁷ İsmail, H. Aksoyak, Mustafa İsen, (2013), Âlî/Çeşmî, Gelibolulu Mustafa, TEES.
<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ali-cesmi-gelibolulu-mustafa> [Erişim Tarihi, 22.02.2024].

fırsatı bulmuştur. Dâyezâde yazdığı bir mahlasnâme kıtası ile kendisine Neş'et mahlasını vermiştir. Neş'et, 1754'te Sadrazam Koca Râgıb Paşa'yı ziyarete gelen Nakşibendî ve Mevlevî şeyhi Bursalı Mehmed Emin Efendi'nin etkisinde kalarak Nakşibendî tarikatına intisap etmiştir (İsen, 1998: 18/191).

18. yüzyıl şairlerinin önde gelen isimlerinden biri de Hoca Neş'et'tir. İyilik ve barıştan yana olan hâlleri, irfân sahibi oluşu, hayırseverliği³⁸ ile ün kazanmış Neş'et, Muvakkitzade Pertev'in gözünde, cihânın kutbu sayılır. Kutb olan kişi aynı zamanda kerâmet gösterici özelliklere de sahiptir. Hoca Neş'et'in kerâmeti ise, nurunun bereketiyle yüce bilgiye erişimidir:

Cihânuñ kutb-ı aktâbı cenâb-ı Hazret-i Neş'et

Huzûr-ı fâ'izü'n-nûrında olmak mâye-i rif'at

(Muvakkitzâde Pertev, G45 7/2)

[Cihan kutbunun kutbu Hoca Neş'et'tir. Nurunun bereketinin huzurunda yüce kudrete/bilgiye erişilir.]

4.6.2. İmâm/Eimme/İmâmeyn

İmâmân, kutbun sağında ve solunda bulunan iki velîyi temsil eder. Klasik Türk şiirinde “imâmân” kavramı çok kullanılmamış, dinin öncüsü, insanları doğru yola yönlendiren kişi imâmdan sayılmıştır. Şîî inanç gelenekleri içinde imâm, Hz Alî'dir.

Bu başlık üç gruba ayrılır. Birinci grup peygamber, ikinci grup ise dört halîfe, üçüncü grup ise padişah kategorisidir. Peygamberin alt başlığında Hz. Muhammed “imâm” olarak vasıflandırılmış, dört halîfeden ise Hz Ebubekir ve Hz. Alî “imâm”ın temsil ettiği kişiler olarak yer almış, padişahlardan ise III. Ahmed devrin imâmı unvanıyla anılmıştır.

4.6.2.1. Peygamber

Hız. Muhammed'in son peygamber olması ve velâyet zincirinin O'nunla başladığına inanılması, Hız. Muhammed'in dinin öncüsü ve rehberi unvânını almasına da olanak sağlamıştır. Bu bölümde peygamber başlığı altında “Hız. Muhammed” dinin imâmlığını temsil eden kişidir.

³⁸ İlhan Genç. (2010). Örneklerle Eski Türk Edebiyatı Tarihi (Klasik Dönem) s. 504. İzmir.

4.6.2.1.1. Hz. Muhammed (ö.632)

Ahmedî, Muhyî, Hakîkî, Usûlî ve Said Giray’dan alınan beyit örneklerinde Hz. Muhammed’in enbiyânın ve ümmetin “imâmı” olduğu net ifadelerle açıklanmıştır. 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar dönem ve sosyal statü farketmeksizin şairler, “imâm” tipini Hz. Muhammed’i temsilen kullanmışlar, O’nun dinin lideri, öncüsü, peygamberlerin övücü olduğunu “imâm” tipine vurgu yaparak açıklamışlardır:

Şefî’-i halk Ebû’l-Kâsım Muhammed

Resûlu’llah ki imâm-ı enbiyâdur (Ahmedî, K 34/29)

[Ebu’l-Kasım Muhammed halkın şefaathisidir. Peygamberlerin imâmı olan Allah Resulüdür.]

Sen hümâmı enbiyâ cümle idindiler imâm

Fahr ider her birisi itmekle saña iktidâ (Muhyî, K 4/3)

[Sen çok gayretli peygambersin. Cümle nebiler seni imâm edindiler. Her birisi sana tabi olmakla övünürler.]

Sezâ-yı lutf-ı Rab sermed imâmü’l-enbiyâ Ahmed

Habîb-i Hak Muhammed efser-i rây-ı şeb-i İsrâ (Said Giray, K1/22)

[Yaratıcının başıyla, Hz. Muhammed peygamberlerin imâmı olmaya layıktır, O, Allah’ın sevgilisi, Miraç gecesi yolunun tacı.]

Kıldı cemâl-ı ka’besini kible cânıña

Oldı imâm-ı şem’-ı dili cem’-ı mürselîn (Hakîkî, K435/3)

[Sevgilinin Kâbe’ye benzeyen yüz güzelliğini canına kible eyledi. Tüm peygamberlerin gönlünün imâmı oldu.]

Ol imâm-ı pâk u hâdî-i sübül

Hâtem-i peygamberân fahr-ı rüsûl (Usûlî, K 47)

[(Hz.Muhammed) doğru yolu gösteren temiz imâmdır. Peygamberlerin en sonuncusu övünç kaynağıdır.]

Sen hümâmı enbiyâ cümle idindiler imâm

Fahr ider her birisi itmekle saña iktidâ (Muhyî, K 4/3)

[Sen çok gayretli peygambersin. Cümle insanlar seni imâm edindiler. Her birisi sana tabi olmakla seni över.]

Zühd ile imâm -ı etkîyâ ol

Ser -çeşme -i feyz -i evliyâ ol (Kâmî, M.1/127)

[Zühd ile takvalıların imâmı ol. Evliyanın feyz çeşmesinin başı ol.]

‘Âlim ü ‘âdil Muhammed müttakî

Hüccet-i kâyim imâm-ı âsfiyâ (Karamanlı Aynî, K 6/18)

[Adaletli ve ilim sahibi Hz. Muhammed. Her daim Allah’tan korkanların, hayırlıların imâmıdır.]

Tacizâde Cafer Çelebî Trk.31/5-3, Said Giray K 1/44, K1/51, Kâmî K3/18, Bursalı İffet G4/4, Ahmedî K 5/66, Kabûlî G 425/3, Karamanlı Aynî K6/2, K6/10, K6/20 bu konuyla ilgili diğer beyit örnekleridir.

4.6.2.2. Dört Halîfe

Dört halîfeden, Hz. Ebûbekir ve Hz. Alî “ashabın imâmı” ifadesiyle sahabelere yol gösteren imâm tipinin temsil ettiği dînî kişiliklerdir. Hz. Alî, Şîî inancını benimsemiş, Şîî kültürüne vâkıf olan şairlerin beyitlerinde daha çok “peygamberlerin imâmı, evliyânın imâmı” ifadeleriyle tasvir edilir.

4.6.2.2.1. Hz. Ebûbekir (ö. 634)

19. yüzyıl şairlerinden Bursalı İffet, Hz. Ebûbekir’in “peygamberin ashâbı” ve “diğer sahabelerin de imâmı” olduğunu işaret etmiştir. “Sıddîk” çok sadık, çok samîmi anlamına gelir. Miraç olayı ve diğer gaybla ilgili konuları tereddütsüz kabul ettiği için bu unvân, Hz. Peygamber tarafından Hz. Ebûbekir’e verilmiştir:

Muhibb-i âl u ashâbım kelâm-ı gayri gûş itmim

İmâm-ı ehl-i sünnet ‘İffetâ Sıddîk-i Ekber'dir (Bursalı İffet, G 19/5)

[Sahâbe-i Kirâmın sevgisinden başka kelâm dinlemem. Sünnet ehlinin imâmı Hz. Ebûbekir’dir.]

4.6.2.2.2. Hz. Âlî (ö. 661)

Gelibolulu Mustafa Âlî, peygamberlerin imâmîliğinin on iki imâm içinden Hz. Âlî'ye yakışacağını, Hz. Ali'nin diğerlerinden farklı olduğunu belirtir. Hz. Âlî'nin lakabı "Allah'ın aslanı"dır. Allah'ın kendisinden razı olduğu kuludur:

İmâm-ı enbiyâ ser-defter-i isnâ 'aşer k'oldur

'Alîyy-i Murtazâ Şîr-i Hudâ sultân-ı müstesnâ

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K 17/21)

[Enbiyânın İmamı, On imâm içinde övülenlerin başında O gelir. Allah'ın aslanı Hz. Âlî ayrı bir sultandır.]

Yâ emîre 'l-mü'minîn yâ Murtazâ

Yâ imâme 'l-müttakîn yâ Murtazâ (Karamanlı Aynî, K11/1)

[Ey müminlerin emiri, ey gûnahtan sakınanların imâmı Ali!]

Zühd ile imâm -ı etkiyâ ol

Ser -çeşme -i feyz -i evliyâ ol (Kâmî, Msn. 1/127)

[O, zühd ile takva sahiplerinin imâmı, evliyânın ihsan kaynağı.]

4.6.2.3. Padişah

Bu bölümde 18. yüzyıl padişahlarından III. Ahmed, iyi bir kul olması sebebiyle insanlara öncülük eden örnek imâm modelinin temsili kişiliği olarak yer alır.

4.6.2.3.1. Şehzade Bayezid (ö.1562)

Şehzade Bayezid, I. Süleyman'ın Hürrem Sultan'dan olan üçüncü şehzadesidir. O, Kütahya, Konya ve Karaman sancak beyliklerinde görev yapmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, 1553 yılında Nahçıvan Seferi'ne (3. İran Seferi) çıkarken Bayezid'i Edirne'ye tahtın korunması için göndermiştir. Ordunun sefere gitmesi sırasında Konya'da Şehzade Mustafa'nın öldürülmesi ve ardından Şehzade Cihangir'in Halep'te hastalanarak vefat etmesi üzerine Bayezid, tahtın iki varisinden biri olarak kalmıştır (Turan, 1992: 5/230).

Tacizâde Cafer Çelebi, Şehzade Bayezid'i devletin ve dinin koruyucusu, adaletli, ilim sahibi imâm olarak tanımlar:

Emîn-i millet ü püşt ü penâh-ı devlet ü dîn

İmâm-ı ‘âlim ü ‘âdil halîfe-i devrân (Tacizade Cafer Çelebî, K26/82)

[Devlet ve dinin sığınağı, milletin güvendiği (kişi). Zamanın halifesi, adaletli, ilim sahibi imâmı.]

4.6.2.3.2. *Sultan III. Ahmed (ö.1730)*

Lale Devri padişahı olan III. Ahmed, IV. Mehmed’in oğlu ve II. Mustafa’nın kardeşidir. Annesi Râbia Emetullah Gülnûş Sultan’dır. Sultan III. Ahmed, ağabeyi Sultan II. Mustafa’nın tahttan indirilmesi üzerine 22 Ağustos 1703 tarihinde Edirne’de tahta geçmiştir. Osmanlı Devleti açısından önemli bir yere sahip olan Lale Devri boyunca padişahlık yapan Sultan III. Ahmed, hâttat ve şâirdir. "Necib" mahlasıyla şiirler yazmıştır (Aktepe, 1989:2/34).

18.yüzyıl şairlerinden Nedîm, Sultan Ahmed’i Allah’ın emir ve yasaklarına itaat eden yeryüzünün imâmı olarak nitelemiştir:

Mutî’-i emr-i Hak Sultân Ahmed Hân Gâzî kim

İmâm-ı mülk ü millet muktedâ-yı halk-ı dünyâdır (Nedîm, TK14/1)

[Sultan Ahmed Han Gazi, Allah’ın emrine itaat eder. O, dünyanın örnek aldığı, milletin imâmıdır.]

4.6.3. Evtâd

Ricâlûlgayb tabaka sisteminin hiyerarşideki üçüncü kolu evtâddır ve sayı adedi dördttür. *Dört kazık, sütun* anlamına gelen *evtâd*; tasavvufta *dini koruyan dört velîyi* içerir. Ricâlûlgayb sistemi hiyerarşik bir yapı teşkil ettiğinden rütbelere yukarıdan aşağıya doğru azalır. Evtâd grubunun sayısı sabittir, değişmez. Bu sebeple peygamber ve padişahların evtâda benzetildiğine dair örnek beyitlere rastlama ihtimali çok düşüktür. Bu bölümde evtâdın alt başlığını padişah, din ulusu ve şair oluşturur. Devlet adamlarından Arap sahasında Sâsânî hükümdarı Kistrâ, mutasavvıflardan Şeyh Hamîdüddîn ve şairlerden ise Nigârî ve Nizâmî-i Gencevî bulunur.

4.6.3.1. *Padişah*

Bu bölümün alt başlığında Sâsânî padişahı Nûşirevân adaleti ile evtâd zümresinden sayılır. “Kisra” lakabıyla da bilinir.

4.6.3.1.1. Nûşîrevân/Kisra (ö. 579)

İran'ın Sâsânî sülâlesinden MS. 531 ile 579 yılları arasında saltanat süren, adaletiyle ün yapmış bir hükümdardır (Zavotçu, 2018: 533).

Kisrâ, Araplar'ın Sâsânî padişahları için kullandığı ünvandır. Şehnâme'de adı geçen târîhî-efsânevî İran padişahlarından Nûşîrevân'ın lakabıdır. Lahmîler ve Kuzey Arabistan halkı da kisrâyı en büyük hükümdar saymışlardır (Zavotçu, 2018: 406).

16. yüzyıl şairlerinden Beyânî, Kisrâ'yı adaletin temsilcisi olarak nitelerken velâyetin de onda olduğunu ifade etmiştir. Adaleti kendinden sonraki evtâda devretmiştir. Adalet, sembolik mânâda denge terazisi ile ölçülür, hakkı gözetme esastır. Bir nesnenin de ayakta sağlam durabilmesi için dört sütuna ihtiyaç vardır. Bu bağlamda evtâd da hakkı gözeten ve koruyan anlamıyla adaleti sembolize eder. Kisra'dan sonra adalet yeni evtâda bırakılmıştır:

'Adl-i Kisrâ añılur şimdi velî şâh-ı cihân

Eyledi silsile-i 'adlini evtâd-ı vasîd (Beyânî, K 3/33)

[Şimdi velî, cihan şahı, Kisra'nın adaleti ile anılır. Çünkü adalet zincirini evtâda devretti.]

4.6.3.2. Din Ulusu/Mutasavvîf

Bu bölümde “evtâd” tipinin temsil ettiği kişilik din ulularından Şeyh Hamîddîn'dir. Somuncu Baba olarak da tanınmıştır.

4.6.3.2.1. Şeyh Hamidüddîn-i Velî (ö. 1412)

Şeyh Hâmidüddîn-i Velî, Safevî şeyhi, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin hocası, âlimdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde yaşamıştır. Somuncu Baba ve Aksarâyî adıyla da bilinir. Aksaray'da doğmuştur. Safevîyye Tarikatı'nın Anadolu'ya yayılmasında etkin rol oynamıştır (Şahin, 2009: 37/377).

15. yüzyıl şairlerinden Hakîkî aşağıdaki beyit örneğinde ricâlûlgayb hiyerarşi sisteminden efrâd ve evtâd kavramlarını kullanarak Şeyh Hamidüddîn Efendi'yi diğer din ulularından ayırır. “Evtâdın kiblesi, efrâdın kıdvesi” tamlamalarını kullanarak kendisine uyulan ve yönelinen bir zat olduğunu belirtir:

Sen kıdve-i efrâdsın i kible-i evtâd

Eşkâl-i tarîkatda iy mümtâz-ı meşâyih (Hakîkî, K 120/42)

[Ey şeyhlerin seçkini Hz. Şeyh Hamîdüddîn! Sen tarikatların oluşumunda efrâdın önderi, evtâdın kiblesisin.]

4.6.3.3. Şair

Bu bölümde şairlerden Nigârî yer alır. Nigârî, bir gazelinde kendisine evtâd denildiğini ifade eder.

4.6.3.3.1. Nigârî (ö. 1919)

Asıl adı Ahmed'dir. Konya'nın Sille Mahallesi'nde 1858 yılında doğmuştur. Medresede Serdaroğullarından İsmail Sabri Efendi'den ders almıştır. Konya âşıklık geleneğinin usta temsilcilerinden olan Nigârî, usta-çırak eğitimiyle sanatındaki başarısını elde etmiştir. Ustası Silleli âşıklardan Zehrî'dir.³⁹

19. yüzyıl şairlerinden Nigârî hasbihal tarzındaki söylemleriyle kendisinin adalet peşinde koşup doğru olandan şaşmadığı için ona evtâd dediklerini belirtir. Kendisinin evtâda benzetilmesiyle evtâd kavramının özelliğini de ortaya çıkarır. Evtâd, anlam gereği dört sütundur, sağlamlığa, güce işaret eder:

Yiridür kim didiler ey gönül evtâd sana

Kim yetüp mâye-i temkîn-i Hudâ dâd sana (Nigârî, G 26/1)

[Bunu söylemenin yeridir ey gönül, sana evtâd dediler. Sana Allah'ın cevheri yeter]

4.6.4. Müctebûn/ Mustafûn

Müctebûn, Hz. Âdem'in kalbi üzerinde bulunan üç yüz kişidir. Sözlük anlamında; *müctebâ*, “seçilmiş, seçkin”; *Mustafa*'da “seçkin, temiz” demektir. Müctebûn; Allah tarafından seçilmiş özel kulları ifade eder. Klasik Türk edebiyatında Hz. Peygamber, dört halife ve on iki imâmın sonuncusu olan İmam Ali Nâkî “müctebûn” tabakasından sayılmış, isimleri Allah'ın hayırlı kulları arasında zikredilmiştir. Bu bölümde peygamberlerden Hz. Muhammed, oniki imâmdan İmam Nâkî, “müctebûn” zümresinden sayıldığında dair tanık beyitler yer almaktadır.

4.6.4.1. Peygamber

Peygamberler, Allah'ın yeryüzüne irşad göreviyle gönderdiği özel kullarıdır. Onlar görevleri ve Allah'a olan kurbîyetleri bakımından diğer kullardan her zaman ayrıdır. Bu bölüm başlığında incelenen Divanlar'da Hz. Muhammed'in “müctebûn” zümresine dâhil edildiğine dair tanık beyitler yer almaktadır.

³⁹ Ali, Yakıcı, (2015), Nigârî, Ahmed, TEES

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nigari-ahmed> [Erişim Tarihi: 22.02.2024].

4.6.4.1.1. Hz. Muhammed (ö. 632)

Arşî, Nigârî, Karamanlı Nizâmî, Vahyî, şiirlerinde “müctebâ” kavramını kullanarak velâyetin, yaşam içinde temiz kalmayı başarmış, kalbinde kötülük bulunmayan kullar üzerinden devam ettiğini belirtirken Hz. Muhammed’i müctebûn zümresinin en başına yerleştirir. On ikinci imâmdan dokuzuncusu olan İmam Takî’ye de velâyet ile müctebûnluk devredilmiştir. “Müctebâ”nın birinci görevi, Allah’ın emir ve yasaklarını müslümanlara aktarmak, müslümanları doğru yola sevk etmektir:

Velâyet çeşmesi bâg-ı nübüvvetten revân olmak

Vasiyy-i Ahmed-i Mürsel Takiyy-i müctebâdandır (Arşî,K 5/10)

[Velâyet peygamberlik bağından akar gider. Velâyetin vasisi, seçilmiş Peygamber ve Takî’dir.]

Klasik Türk şiirinde padişahlar, cömertlikleri ve ihsanları ile anılır. Vahyî, Hz. Muhamed’i “*resûl-i müctebâ*” ifadesiyle methetmiş, padişahın da peygamber gibi cömert olmasını istemiştir. “Müctebâ” kavramı kişinin karakterini özelleştirerek, kişinin mizacına dair özellikleri ortaya çıkarır. Hz. Muhammed’i, diğer kullardan ayıran ve onu seçkin yapan hasletlerinden biri de cömert oluşudur:

Lutf eylerisen şehâ revâdur

Vassâf-ı resûl-i müctebâdur (Vahyî, K 2/87)

[Padişahım bağışta bulunmak sana yakışır. (Cömertlik) O, seçkin peygamberin vasfıdır.]

4.6.4.2. Dört Halife

Bu başlık kategorilere ayrılmamış, Arşî’nin kasidesinden alınan bir beyit örneğinde dinin koruyucusu olan dört halifenin Allah’ın seçilmiş kulları olduğuna dair genel bir betimleme yapılmıştır:

Şer’ün sarâyı soffasınun çâr rüknidür

Ol çâr-yâr k’anları Hak kıldı müctebâ (Karamanlı Nizâmî, K1/47)

[O dört büyük dost din kaideleri, saray sofasının sağlam dört sütunudur. Onlar Allah’ın seçtiği dört dosttur.]

4.6.4.3. Oniki İmam

Oniki imâm da Allah’ın kendisine dost edindiği velî kullarıdır. Dini koruma ve insanlara doğruyu anlatıp onları kötülükten uzaklaştırma vazifesini kendilerine görev edinmiş özel

kullardır. Bu bölümde oniki imâmdan İmam Alî Nakî'nin bir beyitte müctebûn zümresinden sayıldığı görülür:

4.6.4.3.1. *Nâkî/ Alî el-Hâdî (ö. 868)*

Arşî, aşağıdaki beyit örneğinde İmam Nâkî'nin, müctebûnların, müslümanların, müminlerin yardımcısı olduğunu belirtmiş, Hak'ın güvenilir kulu olduğunu ifade ederek niçin müctebûn zümresinden sayıldığıнын gerekçelerini de bu şekilde sıralamıştır:

Sonra İmâm 'Alî-i Nakîdür emîn-i Hak

Hâdî-i mü'minân u müselmân u müctebâ (Arşî, K 6/19)

[Seçilmiş/seçkin müslüman doğru yolu gösteren mü'min, Allah'ın emîni on iki imâmın sonuncusu İmâm Alî Nakî'dir.]

4.6.5. **Evliyâ**

Evliyâ, Allah'ın kendisine dost edindiği velî kullarıdır. “Yardım eden koruyan, yardım edinen, korunan” anlamlarına gelen evliyâ, taranan Divan'larda peygamber, dört halife, padişah, din ulusu ve şairleri temsîl eden ricâlûlgayb tipidir. Osmanlı hayatındaki patronaj şiire de yansımış şairler güçlü yönlerini ortaya çıkarmak ve yaşamını garantiye almak için memduhu da güçlü bir tipe benzetmeyi seçmişlerdir. Memduhların, “kutb” tipinden sonra “evliya” ya benzetim oranı diğer ricâlûlgayb grup tiplerine göre daha çoktur. Bunun sebebi ise sistemde yer alan hiyerarşik yapıdır.

Ricâlûlgayb sistemindeki hiyerarşik yapı klasik şiirin düzeninde de görülür. Ricâlûlgayb sisteminde makamlar mertebelerine göre yukarıdan aşağıya doğru sıralanır; klasik şiirde özellik kaside nazım şekli ile yazılmış beyitlerde düzenlemeler memduhun toplumdaki statüsü esas alınarak hiyerarşiye yerleştirilir. Methiye önceliği, dînî kişiliklerden önce peygamber, dört halife, on iki imâm; iktidardan, padişah, diğer devlet yöneticileri; sosyal hayattan, din uluları/mutasavvıf, sevgili ve şairler yer alır; bu sıralamaların arasına veya başına hiyerarşik düzeni bozmadan diğer kimlikler de eklenebilir. Ricâlûlgayb tabaka sisteminde aşağıya doğru inildikçe velîler zümresi özellikleri bakımından daha genelleşir. Örneğin, “kutb” tüm velîlerin öncüsüdür ve yeryüzünde döneminde “bir” tane olması onu özel kılmıştır. Bu sebeple klasik Türk şiirinde “kutb”un diğer tabakalara nazaran benzetme ögesi olarak daha sık kullanıldığı tespit edilmiştir.

Evliyâ tipi ricâlû'l-mertebe grubunun sayısı değişkenlik gösteren tabakasıdır. Türk edebiyatında *erenler*, *gayb erenleri*, *üçler*, *yediler*, *kırklar*, *yüzler* kavramlarının genel

adıdır. Ricâlülğayb teorisinde ise mertebelere göre sıralanan tabakanın on dördüncü basamağıdır. Taranan Divan’larda “evliyâ” kavramı tüm velîleri kapsayacak şekilde *Allah’a yakın kul* anlamıyla kullanılmış, bu sebeple benzetme oranı yüksek çıkmıştır.

4.6.5.1. Peygamber

“Evliyâ” bölümünün peygamber başlığında Hz. Muhammed yer alır. Velîlik, genel ve özel olarak ikiye ayrılır. Genelde her mümin Allah’ın dostudur, O’nun velî kuludur. Özelde ise, ihlâslı yaşamaya istikrar gösteren başta peygamberler olmak üzere takvâ sahibi bütün sâlih müminlere velîlik makamı verilmiştir. Peygambeler, aynı zamanda Allah’ın en özel kulları ve evliyâsıdır. Hz. Muhammed, sözleri ve sünnetleri ile tüm müslümanların örnek aldığı önder kabul edilen peygamberdir. Bütün evliyânın önderi olan Hz. Muhammed’in vahiy esnasında yaşadığı manevî hâllerini evliyâ göz önünde bulundurur. Benzetme ögelerinden “evliyâ” bölümünün alt başlığında Hz. Muhammed, *evliyânın önderini* temsil eden kişilik olarak yer alır.

4.6.5.1.1. Hz. Muhammed (ö. 632)

16. yüzyıl şairlerinden Arpaeminizâde Sâmi, Hz. Muhammed’i *evliyâ ve enbiyâ grubunun şerefli lideri* olarak nitelerken 18. yüzyıl şairi Priştineli Nûrî ve 19. yüzyıl şairlerinden Şeref Hanım nübüvvet-velâyet arasındaki bağa dikkat çeker. Hz. Muhammed tüm *evliyâ ve enbiyâ topluluğunun gururu, örnek aldığı peygamberdir*. Aynı zamanda en kudretli velîdir:

Şefî’-i her güneş-kârâ resûl-pâk-kirdârâ

Gürûh-ı enbiyâ vü evliyânun şâh-ı zî-şânı (Arpaeminizâde Sâmi, K 2/59)

[(Hz. Muhammed) Her kara günahı temize sokan (doğruya götüren) şefaât eden, evliyâ ve enbiyâ topluluğunun şerefli şahı.]

Sen ol mahbûb-ı Mevlâsın ki zâtın ile fahr eyler

Cemî’-i evliyâ cümle peygamber ya Resulallâh (Şeref Hanım, G 224/3)

[Sen Mevlâ’nın sevgilisisin, senin zâtın ile tüm evliyâ ve peygamberler gurur duyar.]

Cümle evlâdın seniñ Âl-i Muhammed Mustafâ

On iki sultân-ı âlem her biri bir evliyâ (Priştineli Nûrî, Mh. 1-7/1)

[Yüce peygamber, on iki âlemin sultanı Hz. Muhammed Mustafa! Tüm evlâdının her biri evliyâdır.]

4.6.5.2.Dört Halîfe

Hakîm-i Tirmizî, Sühreverdî ve İbnü'l-Arâbî, velâyeti teorileştiren mutasavvıflardır. Allah'ın peygamberlerden sonra yeryüzünde seçtiği, dost edindiği kulları, nübüvvet sonrasında velâyet ile velîlik makamına getirilmiş, iyilikleri yeryüzüne yaymaya devam etmişlerdir. *Hâtmu'l-velâye* kavramı ile velâyet zincirin teşekkülünü anlatan Hakîm-i Tirmizî, Allah'ın yeryüzünde insanlar arasında bazı kullarını evliyâ olarak seçtiğini, onlar arasında da bazılarını diğerlerinden üstün tuttuğunu belirtmiştir (Ocak, 2021:188).

Emevîler ve Abbasîler döneminde velâyet teorisini siyâsiler, ideolojiye çevirmişlerdir. Özellikle Şîiler bu durumu hadis ve ayete dayandırarak ifade etmişlerdir. Şîiler Hz. Alî için Hz. Muhammed'in halifesi olduğunu söylerler. “*Sizin velîniz, ancak Allah'tır ve Rasûldür ve iman edenlerdir ki onlar, namaz kılarlar ve rükû halinde zekat verirler. Ve kim Allah ve Rasûlünü ve iman edenleri velî edinirse şüphe yok ki onlar, Allah hizbidir ve onlardır ancak üst olacak kişiler*” (Mâide 5:55-56) ayetinde belirtilen velînin Hz. Alî olduğu konusunda kesin konuşurlar (Gölpınarlı,2021: 37) Bu husus şiihlere de yansır. Hz. Alî'nin bütün müminleri temsil ettiği ve bütün müminlerin velâyetini taşıdığı, özellikle evliyânın öncüsü olduğu beyitlerde ifade edilir.

4.6.5.2.1. Hz. Alî (ö. 661)

15. yüzyıl şairlerinden Şeyhî, 16. yüzyıl şairlerinden Arşî, Karamanlı Aynî, 17. yüzyıl şairlerinden Nevizâde Atâyî, 18. yüzyıl şairlerinden Kâmî, Priştineli Nûrî, 19. yüzyıl şairlerinden Cesârî, Şeref Hanım ve Sükûtî'den gösterilen tanık beyitlerde, Hz. Alî'nin *evliyânın göz bebeği, rehberi, yoldaşı, önderi* olması özelliği ön plana çıkarılmış, velâyet zincirinin başında Hz. Alî'nin yer aldığı görüşü belirginleştirilmiştir:

Haydar ki ilm-i hikmetine vâris etti

Hak Mahbûb-ı evliyâyidi mahsûs-i lâ-fetâ (Şeyhî, K5/39)

[Haydar (Hz. Alî) ki evliyânın sevgilisi idi. Allah onu hikmet ilmine mirasçı bıraktı.]

Evliyânın efdalı hayr'ül-beşersin yâ 'Alî

Asfiyânın ekmeli sahib-i nazarsın yâ 'Alî (Cesârî, K 14/1)

[Ya Alî! Sen, evliyânın üstünü, insanoğlunun hayırlısı; Temiz kalplilerin kâmili ve nazar sahibisin.]

Yâ 'Alî sen mazharısın enbiyânın mâ-sebâk

Hem mu'ahhar reh-nümâ-yı evliyâsın ya 'Alî (Arşî, K 4/3)

[Ya Alî sen peygamberlerin görüldüğü kişisin. Hem de evliyânın son yol arkadaşı olmuştun.]

Serveridür enbiyânun Mustafâ

Reh-beridür evliyânun Murtazâ (Karamanlı Aynî, K6/1)

[Mustafa, peygamberlerin başıdır; Alî, evliyânın rehberidir.]

Şîr -i Cenâb -ı Hudâ Pâdişeh -i evliyâ

Server-i Âl-i 'Abâ Seyyid -i ins ü perî (Şeref Hanım, Mrb. 4/4)

[Evliyânın padişahı, Allah'ın aslanı, insanların ve cinlerin Seyyidi Âl-i Aba'nın öncüsü.]

Âsitânuñda 'Atâyî himmetüñ eyler ümîd

Sen de lutf eyle 'alîlûñ kıl be-nûr-ı evliyâ (Nev'izade Atâyî, K18/15)

[Kapının eşiğinde 'Atâyî, yardımını ümit eyler. Sen de lutf eyle (ben düşkününe) evliyânın nurunu bağışla.]

Yâ emîrû'l-mü'minîn sultânı cümle evliyâ

Rehber-i râh-ı hidâyet menba '-ı 'ayn-ı 'atâ (Pristineli Nûrî, Msd.1/1)

[Müminlerin emîri, tüm evliyânın sultanı, hidayet yolunun rehberi, ihsanın kaynağı Ya Alî!]

Yâ emîre'l-mü'minîn ser-tâc-ı cümle evliyâ

Menba '-ı 'ayn-ı kerâmet yâ 'Alîyyü'l-Murtazâ

(Pristineli Nûrî, Mh 1/1)

[Ey müminlerin emiri, tüm evliyânın sultanı, ihsanın kaynağı, Ya Alî!]

Enbiyâlar Zübdesisin evliyâlar menba 'ı

Hâşimîsin Kureyşîsin ey emirü'l-mü'minîn (Sukûtî, G 239/11)

[Ey müminlerin emiri, Alî! Hâşimisin, Kureyşisin. Peygamberlerin göz bebeği, evliyânın menşesin.]

İbn-i 'amm-ı Murtazanıñ nûrudur bu şems ü mâh

Vech-i nûruñ zerresinden geldi yüz biñ evliyâ (Sukûtî, G 1/11)

[Bu güneş ve ay İbn-i Murtaza'nın nurudur. Yüz bin evliyâ nurunun zerresinden geldi.]

Sultân-ı Necef şeh-i velâyet

Ser-halka-i evliyâ-i ümmet (Kâmî, Msn.1/122)

[Sen velâyet padişahı, Necef'in sultanı, ümmet evliyâsının önderisin.]

4.6.5.3. On İki İmam

Adı *İsnâaşeriyye*dir. On iki imâm sistemini benimseyen Şîî fırkasıdır. Hz. Alî, Hasan ve Hüseyin zamanında siyasi bir taraftarlık olarak ortaya çıkmıştır. İslâm halîfeliğinin İsnâaşeriyyede olduğunu savunurlar. Câferî fikhını kaynak alırlar. Şîî ve Alevî-Câferîlerin Sünnîlerden farkı, onlar dünyanın son gününde İmam Mehdî beklerler. Onlar on iki imâmı halîfe seçerler. Sünnîler ise Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Muaiyeyi halife kabul etmişlerdir. On iki imâmın günahsız ve hatasız olduğunu Kur'an-ı Kerim Ahzâb sûresi 33. ayeti bu duruma delil göstermişlerdir (Fığlalı, 2001: 23/149).

On iki imâmdan Mûsâ el-Kâzım ve Alî er-Rızâ Hz. Alî'nin soyundan geldiği için "evliyânın şahı" olarak nitelendirilir.

4.6.5.3.1. Mûsâ el-Kâzım (ö. 799)

16.yüzyıl şairlerinden Usûlî, Mûsâ el-Kâzım için Hz. Alî'nin soyundan geldiğini ve evliyânın şahı olduğunu belirtir:

Nâme-i ikbâlde nâmı Alî Mûse'r-Rızâ

Kendü şâh-ı evliyâ ceddi Alîyyü'l-Murtazâ (Usûlî, Msd.3/2)

[Tâlih mektubunda nâmı Alî Muse'r-Rıza. Kendisi evliyânın şahı, Alî soyundandır.]

4.6.5.3.2. Alî er-Rızâ (ö. 818)

Adı, Ebü'l-Hasen Alî er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım'dır. Musâel-Kâzım'ın oğludur. İmam Ali er-Rızâ, Abbasi halîfesi el-Me'mûn'un emri üzerine Horasan'a götürülmüş ve tahtın varisi yapılmıştır. İmâmet süresi 20 yıldır (Kılavuz, 1989: 436).

19. yüzyıl şairlerinden Sukûtî, Arap ve Acem ülkesinin evliyânın merkezi yani kiblesi olduğunu belirtmiştir. Alî er-Rızâ 20 yıl Horasan'da imâmlık yapmıştır, bundan dolayı oraya gidenlerin yardım gördüğünü, sıkıntı çekmediğini belirtir:

Kıblegâhı evliyâdır hem 'Arab mülk-i 'Acem

Ol 'Alî Mûsâ Rızâda cümlesi himmet bulur (Sukûtî, G 84/13)

[Arap hem Acem velîlelerinin kiblesidir. Alî er-Rızâ'da tüm insanlar himmet bulur.]

4.6.5.3.3. *Nâkî* (ö. 838)

19. yüzyıl şairlerinden Sukûtî, Alî'nin velâyeti Nâkî'ye bıraktığını artık vârisin Nâkî olduğunu aşağıdaki beyitte ifade eder. Nâkî, velîlik için belirlenen düstûrlara sahip bir kutb olarak da görülür. Hz. Muhammed'den Hz. Alî'ye bırakılan velâyet sırrı, Hz. Alî'den sonra Nâkî'ye geçmiştir:

Nakî imâm 'Alîniñ gör elinde hucceti zâhir

Hem oldur vâris-i Haydar cihâna evliyâ geldi (Sukûtî, G 294/11)

[Nâkî imâmdır. Alî'nin elindeki delîli gör; Haydar'ın vârisi odur. Dünyaya evliyâ geldi.]

Cihânıñ kutbuna mâlik riyâsetde odur kâyım

Hasanu'l- 'Askerî tahkik bu yolda bî-riyâ geldi (Sukûtî, G 328/13)

[Dünyanın kutbuna sahip, başkan olan O'dur. Nâkî, doğrusu bu yolda yalansızdır.]

Gel Takî ol cân u dilden sırr-ı Haydar gör nedir

Mezheb-i pâk-i Nakî'dir meşreb-i sâf evliyâ

(Ayıntablı Hamdî Baba, G 2/27)

[Takî gönülden Haydar'ın sırrı nedir görmek istersen gel, gör! Nakî'nin temiz mezhebi, evliyânın saf meşrebidir.]

4.6.5.4. *Padişah*

Klasik Türk şiirinin kaynağında farklı inanışlar ve kültürler olmasına rağmen şairin zihin algısını şekillendiren ve toplumun ortak noktada buluştuğu ve kabul ettiği halk inanç ve inanışları kültürün temel yapı taşlarından birisidir. Osmanlı toplum hayatına ait kültürel ve folklorik unsur etrafında şekillenen Klasik şiir unsurları “toplum ve insan” başlığı altında, insan ve inandığı değerler, halk inanç ve inanışları bakımında da tahlil edilmiştir. Şairler, içinde bulunduğu ve beslendiği, halk kültürünün bir parçası olan “evliyâ” kültürünü, şiirlerinde bir güç göstergesi olarak kullanmış; memduh evliyâyâ benzetilmiştir. Bu benzetilen şahıs padişah, paşa, vezîriâzam, şeyhülislâm, bazı tarikat liderleri olabilirken bazen de sevgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik şiirde “ilâhî yardımcı, Allah'ın yardımcısı” olarak da tanımlanan “evliyâ” tipi savaş meydanlarında gizli güç, padişahın destekçisi, halkın motivasyon kaynağı gibi özelliklere sahiptir. Evliyânın bu özellikleri şiirlerde padişaha atfedilir. Padişahlar, evliyânın mistik gücünü taşıyan, Allah'ın

yeryüzündeki halifelerindendir; cihânın kurtarıcısı, huzur ve bolluk ihsan eden velî tip görünümünde karşımıza çıkar:

Nâbî, padişahları evliyaya benzeterek, onların evliyâ kitaplarında zikredildiğini belirtir:

Elbette evliyâ olur ashâb-ı saltanat

İtmişler evliyâ kütübinden rivâyeti (Nâbî, K 16/68)

[Elbette saltanat ehli padişahlar evliyâ olur. Onları evliya kitaplarında anlatmışlar.]

4.6.5.4.1. II. Ahmed (ö. 1695)

Babası Sultan Birinci İbrahim, annesi Hatice Muazzez Sultan olan Sultan İkinci Ahmed, 25 Şubat 1643 günü, İstanbul'da doğmuştur. Arapça ve Farşça bilen padişah devlet işleriyle yakından ilgilenmiştir. Aynı zamanda hat sanatında ustadır.⁴⁰

18. yüzyıl şairlerinden Arpaeminizâde Sâmî, II. Ahmed için Allah'ın halîfesi olduğunu evliyânın baş tacı nitelemesiyle pekiştirir. II. Ahmed'in savaştaki başarısı, cesareti ve cihat bayrağını havaya kaldırması gibi davranışları kerâmetin onda hâsıl olması şeklinde yorumlanabilir:

Zıll-ı Hudâ halîfe-i sultân-ı enbiyâ

Ser-tâc-ı evliyâ 'alem-efrâz-ı dâr ü gîr (Arpaemînizâde Sâmî, Mş 4/4)

[Allah'ın gölgesi peygamberlerin sultanının halîfesi, savaşta bayrağı kaldıran evliyânın baş tacı (II.Ahmet'tir).]

4.6.5.4.2. III. Selim (ö. 1807)

III. Selim, Osmanlı İmparatorluğu'nun 28. padişahıdır. O da birçok sultan gibi Dîvân şiiriyle yakından ilgilenmiş ve gazel türünde birçok şiir kaleme almıştır. Şiirlerinde "İlhâmî" mahlasını kullanan Sultan Selim, I.Abdülhamid'in ani ölümünden sonra 7 Nisan 1789 tarihinde tahta geçmiştir. Şehzade Selim, müzik ve edebiyata ilgi duyan biriydi. Fransa'nın Fransız İhtilali öncesindeki son kralı olan XVI. Louis'le yazışmıştı. Henüz tahta çıkmadan önce Osmanlı Devleti'nde önemli yapısal değişiklikler gerektiğine inanıyordu. III. Selim şiir sanatı dışında resim ve müzikle de ilgilenmiş ve birçok eser bestelemiştir. Sûz-ı dilârâ makamını bulan Sultan, dönemin şairlerine ve müzisyenlerine maddi yardımlarda bulunmuştur. 1807 yılında Kabakçı Mustafa İsyanı esnasında öldürülmüştür (Beydilli, 2009: 36/425).

⁴⁰ <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanli-padisahlari/> [Erişim Tarihi: 22.02.2024].

Şeyh Gâlib, III. Selîm'in mûsikîye olan sevgisine gönderme yapar. Mevlevî âyinine sık sık katılan Selim'in nefesinin kuvveti evliyâlığından gelir:

O padişâh ki hulk-i kerîmi vermişdir

Cihâna revnak-ı enfâs-ı evliyâ-yı kibâr (Şeyh Gâlib, K16/33)

[Büyük Allah dostlarının nefesindeki çekicilik o padişahadır ki cihana cömertlik saçmıştır.]

4.6.5.5. Din Uluları/Mutasavvıflar

Bu bölümde mutasavvıflardan; Ahmed Bîcan, İbnü'l-Murtazâ, Şeyh Bişr-i Hafî yer alır.

4.6.5.5.1. Şeyh Bişr-i Hafî (ö. 841)

İslâm sûfîsi Ebû Nasr Bişr Bin el Haris aslan Merv şehrinde doğmasına rağmen Bağdat'ta yaşamıştır. İlk dinî bilgilerini aldıktan sonra hadis ilmine yönelip devrin ileri gelen muhaddislerinden biri olmuştur (Kara, 1992: 6/221).

18. yüzyıl şairlerinden Kâmî, evliyâlığın velâyet zinciriyle devam ettiği bilgisini dolaylı olarak ifade etmiş, “asfiyâ” kavramıyla, temiz ve pak bir kalbe sahip olduğunu bildirmiştir. Mesnevisinin bir bölümüne “Der-Medh-i Sırrî-i Zü'l-kerâme” başlığını vermiştir:

Ser-halka-i bezm-i evliyâdur

‘Asrında e‘azz-i asfiyâdur (Kâmî, M. 1/ 494)

[(Bişrihafi), evliyâ meclisinin baş halkasıdır. Zamanının en değerli, temiz kalpli zatıdır.]

4.6.5.5.2. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 909)

İlk devir sûfilîğinin en güçlü temsilcilerinden biridir. Bağdat'ta doğup ve orada ikamet etmiştir. İpek ticaretiyle uğraşmış, Hazzâz lakabıyla tanınmıştır. Küçük yaşta tahsile başlayarak Ebû Sevr el-Kelbî'den fıkıh öğrenmiş, Ebû Ali Hasan b. Arefe el-Abdî başta olmak üzere bazı âlimlerden hadis dinlemiştir. Şer'î ilimlerle meşgul olmuş, tasavvuf terimlerini, usul ve esaslarını tespit ederek tasavvufun ortaya çıkışını sağlayan büyük sûfilerden biri olmuştur (Ateş, 1993: 8/119).

Kâmî, ünlü mutasavvıfların esamisini oluşturduğu mesnevisinde Cüneyd-i Bağdâdî'yi evliyâlık mertebesinde ikinci basamağa yerleştirir:

Silk-i tabakât-ı evliyâda

İkincide geldi nâmi ziyâde (Kâmî, M.1/512)

[Evliyâ tabaka zincirinde (Cüneyd-i Bağdâdî) nâmi ikinci sırada gelir.]

4.6.5.5.3. *Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî* (ö. 1273)

Esrar Dede, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin hiç şüphesiz evliyânın önderi olduğunu ifade eder. Bununla birlikte belli tarikat ve din ulularının dergâhları, evliyânın ocağı, huzur ve sevincin eşiği olarak geçer. Dergâha düşman olanların mutsuz olmaları dilenmiştir:

Cemî'-i evliyânîñ "ez-ezel tâbe-ebed"

Ale't-tahkik-mevlâsı Celâlü'd-dîn-i Rûmî'dir (Esrar Dede, K8/16)

[Tüm velîlerin ezelden ebede kadar hiç şüphesiz efendisi Celâleddin-i Rûmî'dir.]

Hemîşe evliyâ-yı devleti hurrem-derûn olsun

'Adû-yı der-gehinden şâd u mesrûr olmasun kimse (Mezâkî, G 404/13)

[Her zaman yönetimindeki topraklarda Velîlerinin gönlü huzurla dolsun. Devlet kapının düşmanları sevinçli ve mutlu olamasın.]

Teşnegân-ı vâdî-yi şevkuñ kalur mı nâ-ümîd

Sâkî-yi bezm-i visâlûndür çü hâs-ı evliyâ (Nehcî, G 58/6)

[Şevk vadisinin susayanları hiç ümitsiz kalır mı? Çünkü evliyânın hası kavuşma meclisinin sakisidir.]

Muallâ dūd-mân-ı evliyâdır matbah-ı Monlâ

Dil ü câne ocag-ı kimyâdır mâtbâh-ı Monlâ (Şeyh Gâlib, K7/1)

[Mevlânâ'nın mutfağı evliyanın evidir. Molla'nın mutfağı dil ve cana iksir kaynağıdır.]

4.6.5.5.4. *Ahmed Bîcan* (ö. 1466)

Asıl adı Ahmed'dir. Tarikat yolu, riyazet (çile çekme), az yeme-içme ve sıklıkla oruç tutma gibi uygulamalar sonucunda ortaya çıkan zayıflık haliyle "Bîcân" (cansız) olarak anılmaktadır. Ahmed-i Bîcân, doğum yerinin Envârü'l-Âşîkin adlı eserde belirtildiği gibi

Gelibolu olduğunu ifade eder. Kendisi, Hanefî mezhebinden olduğunu ve Bayramiyye tarikatının Celvetiyye koluna ait olduğunu belirtmiştir.⁴¹

Şeref Hanım, Ahmed-i Bîcân'ı velîler överse peygamberlerin de bu durumdan hoşnut olabileceğini dile getirir. Ahmed Bîcân aşağıdaki beyitte doğrudan evliyâyâ benzetilmese de velîlerin onu övmesi ve Peygamberin bu durumdan memnun olacağını düşünülmesi, Ahmed Bîcân'ı sâlih mümin kullar zümresinden sayılmasını düşündürür:

'Aceb mi zâtına makbûl-i hayl-i enbiyâ dinse

Ki memdûh-ı cemî'-i evliyâdır Ahmed-i Bî-cân (Şeref Hanım K10/3)

[Şaşılacak şey mi? Ahmed-i Bîcana; “tüm evliyânın övdüğü dense peygamberlerin hoşnut olduğu zat”, dense, yeridir.]

4.6.5.5.5. *Bahâeddîn Efendi* (ö. 1906)

1831 yılında Konya'ya bağlı Bozkır'ın Karacahisar köyünde doğan, Memiş Efendi olarak tanınan Şeyh Muhammed Kudsi'nin büyük oğlu olan Bahâeddin Efendi, dinî eğitimi ilk olarak babasından almıştır. Bir süre Bozkır'ın Hoca köyünde kaldıktan sonra 1862 yılında Konya'ya gitmiş ve Konya Valisi Bekir Sâmî Paşa tarafından yaptırılan ve Paşa Dairesi olarak da bilinen Bekir Sâmî Medresesi'nde müderris olmuştur. Babası Memiş Efendi'ye bağlı olarak, Nakşbendiyye'nin Hâlidiyye koluna mensup olan Bahâeddin Efendi, babasının vefatından sonra irşad görevini halifesi olarak üstlenmiştir. Kendisi de babası gibi ılımlı ve geleneklere sıkı sıkıya bağlı olan Bahâeddin Efendi, şer'î ölçülere büyük bir saygıyla yaklaşan bir tasavvuf anlayışını benimsemiştir. Bahâeddin Efendi, şeriatı kabuk, hakikati (tasavvufu) öz olarak gören anlayışa karşı çıkarak, öz ile kabuğun ayrı olduğunu, ancak şeriatın ve hakikatin aynı olduğunu savunmuştur. 1906 yılında Konya'da vefat etmiştir (Koçkuzu, 1991: 4/458).

19.yüzyıl şairlerinden Âdile Hanım, Nakşibendî şeyhi olan Bahâddin Efendi'yi kerem sahibi vasfıyla tasvir eder, evliyâ zümresinden olduğunu belirtir:

Nakş-bend Hazret-i Sultân Bahâe'd-dîn'e

Evliyâ bendedir ol pîr-i kerem âyîne (Âdile Sultan, Trk. 2/91)

[Nakşibend Hazret-i Sultan Bahaddin'e, evliya bağlıdır; O cömertlik aynasıdır.]

⁴¹ Rıdvan, Canım, (2014), Ahmed-i Bîcân, Ahmed Bîcân, Yazıcıoğlu Ahmed-i Bîcân, Şeyh Ahmed-i Bîcân Efendi bin Sâlih Efendi, Ahmed İbnü'l-Kâtib, TEİS.

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ahmed-bicn-ahmedi-bican-yazicioglu>

[Erişim Tarihi: 23.02.2024].

4.6.5.6.Şair/Yazar

“Evliyâ”ya benzetilenler bölümünün şair grubunda Garîkî yer alır. Kendi şairlik yeteneğini öven şair evliyâ zümresini anlatırken, kelimeleri dikkatli seçmek gerektiğini kelimelerinin mûcîz ve kerâmet gösteren bir tarafı olduğunu, şiirlerine laf söyleyenlerin günaha gireceğini ifade eder.

4.6.5.6.1. Garîkî

Divan'ında ve mensur eseri *Esrâr-ı Evliyâ*'da künyesi *Garîkî bin Yûsuf bin Mezîd* olarak verilen şairin gerçek ismi, doğum tarihi ve yeri, ailesi, eğitimi, yaptığı işler ve ölüm tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. *Esrâr-ı Evliyâ*'da 3 Muharrem 951/27 Mart 1544 tarihinde hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Şiirlerinde daha çok tasavvufî konulara yer vermiştir.⁴²

Garîkî, şairlik yeteneğini velîlerin nuruna benzetmiş, boş sözler söylemediğini, yazdıklarının evliyânın varlığına delîl taşıdığını ifade eder:

Pertev-i evliyâdurur şi'irüm

Ben dimezven bu sözleri vâlâ (Garîkî, G 28/6)

[Evliyânun nuru gibidir şiirim. Bu yüce sözleri ben diyemem.]

Pertev-i evliyâdur eş'ârüm

Kim ki dil uzadursa itdi vebâl (Garîkî, G 375/3)

[Eş'arım evliyâ nurudur. Kim dil uzatırsa günaha girer.]

Gerçi ki evliyânun bir pertevdurur bu

Benden beyân olundı bunca 'ayân u bürhân (Garîkî 502/3)

[Bu, evliyânın bir nurudur. Bunca delil ve görünürlük benden(dir).]

Sıdku 'l- enbiyâ Garîkî velî

Fehm ü mâ-kâldür murâd elâ (Garîkî, G32/7)

[Garîkî, Peygamberlere sâdık velîdir. Dikkat et sözlerim önemli.]

⁴² Bünyamin, Taş, (2013). Garîkî, TEİS.

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/gariki> [Erişim Tarihi: 23.02.2024].

4.6.6. Efrâd

Ricâlülgayb grubunu oluşturan fertler için kullanılır. Kutb dışındaki diğer gayb erenleri efrâdı oluşturur. Efrâd, Allah tarafından memur kılınan velîlerdir, kendilerine verilen hizmetleri yerine getirirler. Kendisine emanet edilmiş bir görevleri vardır. Bu bölümde efrâda benzetilen ve devlet teşkilatında önemli bir göreve sahip olan sadrâzam başlığı yer alır.

4.6.6.1. Diğer Devlet Yöneticileri

Bu bölümde efrâda benzetilen ve devlet teşkilatında önemli bir göreve sahip olan “Diğer Devlet Yöneticileri” başlığı yer alır Vezîriâzamlık, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren devlet teşkilatının en güçlü yapısıdır. Vezîriâzam, padişahın mutlak yetkisine sahip devlet adamıdır. Osmanlı Devleti’ndeki hâmilik geleneğinin de yürütücüleri olmuşlardır. Osmanlı klasik şiirini besleyen patronaj sisteminde hâmi ile koruması altındaki şair arasındaki ilişki inâyet üzerine kuruludur. Vezîrlerin ve paşaların kendilerine sunulan, beğendileri kasideler üzerine bağışladıkları ihsân da şairler arasında çekişmelere de sebebiyet verir. Bundan dolayı şairler en güzel fasîh ve belîğ ifadeleri kullanarak şairlik yeteneklerini göstermek isterler. Vezîrlerin ricâlülgayba olan benzetmeleri bu noktada çıtayı yükseğe taşır. Ricâlülgayb yani evliyâullâhın toplumda ve sarayda önemli bir yeri ve dokunulmazlığı vardır. Padişahların zaman zaman velîlerden icâzet aldıkları da rivâyetler arasındadır. Bu sebeple bir sadrâzamın ricâlülgayb tabakasından bir tipe benzetilmesi bile onur vericidir. Bu bölümde sadrâzam başlığında efrâda benzetilen kişilik “Vezîriâzam Kaptan İbrahim Paşa”dır.

4.6.6.1.1. Amcazade Köprülü Hüseyin Paşa (ö. 1702)

Köprülü Mehmed Paşa’nın küçük kardeşi Hasan Ağa’nın oğludur. Fazıl Ahmed Paşa’nın sadrazamlığı esnasında Amcazade diye tanınmıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Viyana seferine katılmıştır. 1691’de İstanbul Kaymakamlığına atanmış hatalarından dolayı 1692’de Boğaziçi muhafızlığına gönderilmiştir. 1694’te Sakız Adası’nın Venediklilerin işgalinden kurtarmak amacıyla görevlendirilmiştir. Sadrazamlığı döneminde öncelikle barışın sağlanması için çaba göstermiştir. Karlofça Antlaşması’nın imzalanmasını sağlamıştır. Devrindeki olayları iyi bilen ileri görüşlü bir kimliğe sahiptir. Mevlevî tarikatına girmiştir (Çakıroğlu, 1999:1/588).

17.yüzyıl şairlerinden Üsküdarlı Sırrı, Hüseyin Paşa’nın devrinde yegâne vezirlerden ve özel bir konuma sahip olduğunu *güzîde-i efrâd* terkihiyle ifade etmiş, efrad taifesi

içerisinde de özelleştirmiştir. Efrâd, fertler topluluğudur. Şair, efrâd içinde seçilmişliği, *yegâne, ferîd, güzîde* kavramlarını kullanarak belirtir:

Ferîd-i Âsâf-ı zî-şân-ı Hüseyin Paşa kim

Odur yegâne-i ‘ahd u güzîde-i efrâd (Üsküdarlı Sırrı, K7/11)

[Benzersiz şanlı vezir Hüseyin Paşa, efrâdın seçilmişşi ve biricik veziridir.]

4.6.6.1.2. *Veziriazam Kaptan İbrahim Paşa (ö. 1713)*

Urlalı bir pehlivanın oğludur. III. Ahmed saltanatında 6 Nisan 1713-27 Nisan 1713 tarihleri esnasında 21 günlük sadrazamlık yapmıştır. Uzun zaman Kapudane-i Hümayun kaptanlığında bulunmuştur. Kalyonlardan meydana gelen bir filo ile Akdeniz seferlerinde başarılarla imza atmıştır (Çakıroğlu, 1999: 1/635).

18. yüzyıl şairlerinden Subhîzâde Feyzî, Ricâlülgaybın mertebe grubunda yer alan efrâdın özelliklerini belirterek methiye tarzında yazmış olduğu kasideini Vezîriâzam Kaptan İbrahim Paşa’ya atfeder. Vezîriâzam Kaptan İbrahim Paşa’yı “güzîde fertler” arasına yerleştirir. Efrâd, kalbi saf, temiz yaratılışlı Allah’ın dost edindiği kullar arasındadır; Allah’ın onlara verdiği hizmet görevini yerine getirmekle görevlidir. Diğer ricâllerden “özel hizmet görevi” olması hususuyla ayrılan efrâd, aynı zamanda güzîdedir. Subhîzâde Feyzî, İbrahim Paşa’yı efrâda benzetirken benzeyen yönlerini de beyitte vermiştir:

Vezîr-i pâk dilâ esfâ-i melek-simâ

Vücûdî pâkidür elhak güzîde-efrâd (Subhîzâde Feyzî, K 9/8)

[Ey gönlü temiz, melek yüzlü vezir! Yaratılışı paktır, doğrusu fertlerin seçkinidir.]

4.6.7. **Müslimûn**

Velîlerden bir grup da müslümanlardır. Allah onları müslüman olmalarıyla dost edinmiştir. Kul bütün emir ve yasakları yerine getirince müslüman olur. Her şeyi eksiksiz yerine getirmelidir. Hz. Peygamber bir hadisinde “Müslüman müslümanların dilinden ve elinden emin olduğu kimsedir” (Buhari, İman, 4/10) buyurur. El ile kast edilen güçtür. Müslümanlar kendilerinden var olan güçten emindirler fakat Allah’ın emir ve yasaklarına karşı gelmez, nefislerini dizginlerler. Allah’ın haklarını aşmayla ilgili davranışlarından emindirler. Müslüman bütün asli ve geçici eksiklerden uzak kalan kişidir (Demirli, 2015: 114) Bu bölümün alt başlığında “padişah ve din uluları” başlıkları yer alır. Padişahlardan

Abdülmecîd Han, din ulularından Akşemseddîn müslümana yakışır davranışları ile beyitlere konu edilmiş, ricâlülgayb taifesinden sayılmıştır.

4.6.7.1. Padişah

Bu bölümde padişahlardan 15. yüzyıl padişahı Fatih Sultan Mehmed ve 19. yüzyıl padişahı Abdülmecid Han, *müslümanların komutanı ve imâmı* sayılmış, *dinin öncüsü, müslümanların kılavuzu* olarak anılmışlardır.

4.6.7.1.1. Fatih Sultan Mehmed (ö. 1481)

27 Receb 835 (30 Mart 1432) tarihinde Edirne’de doğmuştur. II. Murad’ın dördüncü oğludur. Osmanlı İmparatorluğu’nun 7. padişahıdır. İlk kez 1444’te tahta çıkan padişah, yaklaşık 2 yıl tahtta kalmış 1451 yılında ikinci kez tahta çıkmış ve 1453 yılında İstanbul’u fethetmiştir. Yaklaşık 30 yıl hüküm sürüp tarih kitaplarına "Çağ Açıp Çağ Kapatın Padişah" olarak geçer. Fâtih Sultan Mehmed “Avnî” mahlasıyla aşk, sosyal hayat, tasavvuf, dinî temayüller, kıssalar, efsaneler ve tarihî hikâyeler hakkında açık ve yalın şiirler yazmıştır. 1481 yılında Arnavutluk’u fethetmek için çıktığı seferde hastalanarak 3 Mayıs 1481 tarihinde henüz 49 yaşındayken vefat etmiştir.

Fevzî, Fatih Sultan Mehmet için dinin lideri, müslüman ordusunun başkomutanı ünvanını kullanır. “*İstanbul mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutan, o ordu ne güzel ordudur.*” (Buhârî, et-Tarihu’l-Kebîr, I, 81) hadisi şerifi üzerine Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u fethetmesi, onu dinin lideri konumuna getirmiştir:

Sultân Mehmed rükn-i dîn serdâr-ı ceyş-i müslimîn

Şâhen-şeh-i rûy-ı zemîn ol kahramân-ı bahr ü berr (Fevzî, TK. 20/1)

[Sultan Mehmet, müslüman ordusunun komutanı, dinin lideri, yeryüzünün padişahı, deniz ve karanın kahramanıdır.]

4.6.7.1.2. Abdülmecid Han (ö. 1861)

İstanbul’da 25 Nisan 1823 tarihinde doğan, çocukluğunda şiir ve müzik sanatıyla ilgilenen birisi olarak bilinir. Babası II. Mahmud’un ardından tahta geçen Sultan Abdülmecid’in saltanatı 22 yıl sürmüştür. İç karışıklıkları önlemek ve devletin güçlenmesini sağlamak amacıyla bir dizi reform gerçekleştiren bu hükümdarın en önemli icraatları arasında Tanzimat ve Islahat Fermanı gelir. Ancak Sultan Abdülmecid, verem hastalığına yakalanmış ve bu hastalık nedeniyle 28 Haziran 1861 yılında vefat etmiştir (Küçük, 1988: 1/259-263). 19. yüzyıl şairlerinden Şeref Hanım Abdülmecid Han’ın cömert bir gönle

sahip olduğunu ve ne kadar yenilik yapsa da kanaat edemeyeceğini ifade ederek padişahın vizyon sahibi olduğunu belirtir. Aynı zamanda “imâmü’l-müslimîn” ifadesiyle Abdülmecid Han’ı velîler grubuna “müslümanların imâmı” ünvanıyla dâhil etmiştir. Müslüman cömert ve iman sahibi olmalıdır:

İmâmü’l-müslimîn ‘Abdü’l-Mecîd Hân-ı kerem-kârîñ

Eger bir günde yapsa biñ eser olmaz dili kâni‘ (Şeref Hanım, TK10/1)

[Müslümanların imâmı cömertlik sahibi ‘Abdül-Mecid Han’dır. Eğer bir günde bin eser yapsa gönlü kanaatkâr olmaz.]

4.6.7.2. *Din Uluları/Mutasavvıf*

Bu bölümde Âşık Çelebi’nin Hoca Efendi olarak vafettığı kişı yer alır. Müslümanların imâmı, dinin şeyhi ve âlimi şeklinde tanımladığı kişinin Fatih Sultan Mehmet’in hocası Akşemseddin olma ihtimali vardır.

4.6.7.2.1. *Hoca Efendi /Akşemseddin (ö.1459)*

Âşık Çelebi’nin kasidesinin başlığında “*Hoca Efendi’ye Virilmiştir*” ibaresi yer alır. Hoca Efendi’den kasdın Şeyh Akşemseddîn olabileceği kanısı bulunur. Beyitte, *müslümanları imâmı, İslâm dininin şeyhi, âlim kimliği* ile anılan Akşemseddin, aynı zamanda adaletin temsilcisidir:

Sadr-ı ‘ilm ü şeyh-i İslâm u imâmü’l-müslümîn

Hâce-i dîn dâver-i dünyâ vü müfti’l-mü’minîn (Âşık Çelebi, K12/2)

[Hoca Efendi, Müslümanların imâmı ve İslâm âlimlerinin başıdır. Dinin hocası, müminlerin müftüsü ve dünya adaletinin koruyucusudur.]

4.6.8. **Mü’minûn**

Velîlerden bir grup müminûndur. Allah onları imanları nedeniyle dost edinmiştir. Hz. Muhammed’in hadisinde belirttiği üzere “Mümin malları ve canları hakkında insanların kendinden emin olduğu kişidir” (Tirmizî, İman 12) buyurur. Mümin içinde kuşku taşımaz, gayba iman eder ve diğer özelliği de tüm insanların güvendiği, kendisinden emin olduğu kişidir. Mü’minûn başlığının alt başlığında “dört halîfe, padişah ve din uluları” yer alır.

4.6.8.1. Dört Halife

Bu bölümde Dört Halifeden Hz. Ömer “emirü’l-mü’minîn” sıfatıyla müminîn tipinin temsil ettiği dînî kişiliktir.

4.6.8.1.1. Hz. Ömer (ö.644)

Âşık Çelebî aşağıdaki beyit örneğinde, Hz. Ömer’i, “emîrü’l-mü’minîn” olarak tanımlamıştır. Hz. Ömer, müminlerin emiri, güvenilir kişidir. Mümin, Hak’tan bâtılı ayırabilen, güzel ahlâk sahibi kuldur. Hz. Ömer’in lakabının “Fâruk-ı a’zam” olması güzel ahlakı sebebiyledir:

Vasf-ı elkâb-ı cemîlündür emirü’l-mü’minîn

Na’t-ı ahlâk-ı cezîlündür imâmü’l-müslimîn (Âşık Çelebî, K 12/79)

[Müminlerin emîri, güzel ünvanların sahibidir. En ahlaklı müslümanların imâmıdır.]

“Klasik Şiirde Benzetme Ögesi İlişkileriyle Ricâlülgayb” adlı bölümde ricâlülgayb hiyerarşi sisteminde yer alan kutb, imâm, evtâd, müctebûn, evliyâ, efrâd, müslimûn, müminûn tabakaları, benzetme ögesi olarak kullanılmış ve benzetilen yönleri özellikleriyle ortaya çıkarılmıştır. Peygamber dört halife, on iki imâm, padişah, diğer devlet yöneticileri, din uluları/ mutasavvıflar ve şairler, gerek karakteristik yapıları gerekse sosyal hayattaki statüleri bağlamında ricâlülgayb tabakasında yer alan tiplere benzetilmiştir. Her bir tip sosyal, siyasal ve dînî vasıfları ile tanınan kişileri temsil eder. Şairlerin memduhu ricâlülgayb grup tiplerinden birine benzetmesinin ana sebebi ricâlülgayb zümresinin *Allah’ın yeryüzünde gizli halîfesi* konumunda olmalarıdır. Nübüvvetten sonra irşad görevini devam ettirecek, Allah’ın emir ve yasaklarını tereddütsüz yerine getirip iyiliği yaymaya çalışacak kullar, Allah’ın kendine yakın bulundurduğu velîlerdir. Velîlerin kerâmet göstermeleri, Allah’a kurbiyetleri/ yakınlıkları, mânevî yönden donanımlı ve huzurlu olmaları, dünya hırsından, kibrinden uzak durarak mal ve mülke tamah etmeden yaşamaları toplumda onlara karşı güven duygusu oluşturmuş, sözlerinin doğruluğu şüphesiz kabul edilmiştir.

Klasik Türk şiirinin zengin bir kültüre sahip olması şairlerin de kendilerini yetiştirmelerine ve şiir yazma becerilerini geliştirmeye sevk eder. Şair zihin dünyasını ne kadar ilim ve bilgi ile donatırsa şiir yazma becerisi de bu ölçüde gelişir ve şiirin mânâsı genişler. Bu sebeple Osmanlı geleneği içinde yetişmiş, kültür birikiminden faydalanmış her şair bilgili ve irfân sahibidir. Rindâne bir hayat yaşayan, mutaasib yaşama sahip olan,

vaktini tekke ve dergâhta geçiren veya devlette bir göreve sahip olup memur hayatı yaşayan kısacası farklı mecrâlarda yer alan şairlerin bulunduğu ortak nokta vardır. O da şairlik yeteneklerini göstermeye çalışmalarıdır. Bu sebeple şairler, söylemek istediklerini bilgi süzgecinden geçirip muntazam bir şekilde beyitlere yerleştirirler. Ricâlülgayb grup tipi benzetmeleri de bu şekilde oluşmuş, hiyerarşik sıraya göre ve ayrıca memduhun mizacına en uygun ricâlülgayb tipi seçilerek benzetmeler yapılmıştır. Örneğin, “kutb” ricâlülgayb tabakasının en üstünde yer alır ve sayı adedi olarak “bir” tanedir. Yani tekliği ifade eder, hâkimiyetin tek kişide olduğunu gösterir. Padişahlar da döneminde tek ve cihânın hâkimi ve “Zıllullah” unvanıyla anıldıkları için doğrudan “zamanın kutbu” olarak nitelenirler. Ayrıca kutb diğer tabakaların da başkanıdır, yani hem tabakaları hem yeryüzünü yönetir. Şairlerin padişahı temsil etmek için ricâlülgayb tabakasından kutbu seçmesi rastgele değildir. “Evliyâ” tipi örnek verilecek olursa, nübüvvet-velâyet ilişkisi kapsamında peygamberin vasisi velîlerden oluşur. Başlıklandırılan gruplarda evliyâyâ dört halîfeden Hz. Alî daha çok benzetilmiştir ve tanık beyit örnekleri diğerlerine göre fazladır. Bunun sebebi Şîî inancına göre Hz. Muhammed’in kendisinden sonra velâyeti Hz. Alî’ye devretmesidir. Hz. Alî, *velâyetin kumandanı, evliyânın öncüsü* sayılır. Padişahlardan Fatih Sultan Mehmed, kutba da benzetilebilirken aynı zamanda *müslüman ordusunun komutanı, dinin öncülüğünü üstlenen* tipin de temsilcisidir. Fatih Sultan Mehmed’in Bizans’a karşı savaşıp İstanbul’u fethetmesi, İstanbul’da İslâmiyetin yaşanmaya başlanması, onu *müslümanların komutanı* makamına taşımıştır.

İncelenen 167 Divan’da benzetme ögesi olarak kullanılan ricâlülgayb kavramlarından kutba benzetilen toplam 58 kişi tespit edilmiştir. Bu kişiler içinde peygamberlerden Hz. Muhammed ve Hz. İsa olmak üzere 2 peygamber bulunur. Dört halîfeden Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Alî ile 3 halîfe yer alır. On iki imâmdan Nâkî ve Musâ el-Kâzım vardır. Padişahlardan 10 kişi, din uluları-mutasavvıflardan 31 kişi, şairlerden 2 kişi doğrudan kişilik özellikleri ile kutba benzetilmişlerdir.

İmâma benzetilen kişilik sayısı 3’tür. Peygamberlerden Hz. Muhammed, dört halîfeden Hz. Ebûbekir ve Hz. Alî olmak üzere 2 kişi yer alır.

Evtâda benzetilen 3 kişi tespit edilmiştir. Padişahlardan Sâsânî hükümdarı Nûşîrevân, din ulusu-mutasavvıflardan Şeyh Hamidüddîn, şairlerden Nigâri evtâda benzetilmiştir.

Müctebâ zümresine özel bir görevi olması gereği seçilmiş velî kul olarak atfedilen kişilikler peygamber ve on iki imâmdır. Peygamberlerden Hz. Muhammed, Oniki imâmdan Nâkî müctebûn tipinin temsilcileridir.

Evliyâyâ benzetilen 13 kişi bulunur. Peygamberlerden Hz. Muhammed, dört halîfeden Hz. Alî, On iki imâmdan; Mûsâ el-Kâzım, Alî er-Rızâ, Nâkî, padişahlardan; III. Selîm ve II. Ahmed, din uluları-mutasavvıflardan; Şeyh Bişr-i Hafî, Cüneyd-i Bağdâdî, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Ahmed Bîcan, Bahaeddîn Efendi, şairlerden Garîkî benzetilen kişilerdir.

Efrâda benzetilen 2 kişi vardır, onlar da sadrazam grubundan Veziriâzam Kaptan İbrahim Paşa, Amcazade Köprülü Hüseyin Paşa'dır.

Müslimûn grubundan 3 kişi bulunur. Padişahlardan; Fatih Sultan Mehmed, Sultan Abdülmecid, din uluları-mutasavvıflardan Hoca Efendi/ Akşemddîn yer alır.

Müminûna benzetilen 1 kişi vardır. Dört halîfe grubundan Hz. Ömer'dir.

Benzetme Ögeleri bölümünde toplam 88 kişi ricâlûlgayb grup *tabakasından kutb, imâm, evtâd, müctebûn, evliyâ, efrâd, müslimûn, müminûn* küme tiplerinden birine benzetilmiştir. Divan sayısı arttıkça benzetilen grup tipleri ve benzeyen kişi sayılarının da artacağı âşikardır.

5. SONUÇ

Çalışma kapsamında ele alınan Klasik Türk Şiirinde Küme Tipleri Ricâlûlgayb/Gayb Erenleri konulu doktora tezinin öncelikle amacı tip çalışmalarında tasavvufî grup tiplerinden bir bölümünün tamamlanması klasik Türk şiirinde görüşlerinin ortaya çıkarılmasıyla tasavvufî tip görünümlerine katkı sağlamak olmuştur. Ricâlûlgayb'ın, İslâm felsefesine dayalı bir konu olması disiplinlerarası bir çalışma yapmayı gerektirmiş bu çalışma ile tasavvufî konuların şiirlere hangi açılardan yansıdığını da ortaya çıkarmıştır.

Ricâlûlgayb konusunun içeriği ve sistemi kozmopolit ve mistik unsurlara dayandığı için konu kendi içinde de farklı bilim dallarına ayrılır. Bu tez çalışmasında, ricâlûlgayb hiyerarşisi ve sisteminin, İslâm felsefesi, sayı mistizmi, tasavvuf, tarikat tarihi ve yapısı ile bileşenleri ortaya konulup bir sentez oluşturularak klasik Türk şiirinde ricâlûlgayb hiyerarşisindeki kavramların grup tipi görüşlerine yer verilmiş ve hangi küme tiplerinin şiire yansıdığı tespit edilmiştir.

İncelenen 167 Divan'ın yaklaşık 160 tanesinde ricâlûlgayb grup tiplerinin şiirlerde yer aldığı ve bu tiplerin kerametî özelliklerine dikkat çekildiği söylenebilir.

İncelenen Divan'larda ricâlû'l-adet grubunda yer alan kavramlardan: *kutb*, *imâman*, *evtâd*, *abdâl*, *nukâba*, *nücebâ*, *hatem*, *müctebûn* tiplerinin görüşleri ve özelliklerine dair örnek beyitler bulunmuş; bu kavramlar, tanık beyitler üzerinden değerlendirilmiştir. Bu grupta toplam 10 kavramdan 8 kavramın klasik Türk şiirinde kullanıldığı görülmüş ve tip özellikleri tanık beyitler üzerinden incelenilerek görünür hâle getirilmiştir. Ricâlûlgayb grup tiplerinin beyit örnekleri üzerinden özelliklerine göre değerlendirilmesi ricâlûlgaybın bazen âşık bazen velî bazen de dervîş, rind ve melâmî tipi görünümünde de kullanıldığını görmemizi sağlar. Âşık, velî, âlim, melâmî, dervîş ve rind tipi genel bir tip modeli ortaya çıkarırken, içine aldığı ricâlûlgayb grubu daha özel bir yapıya sahiptir. Beyitlerin değerlendirilmesi neticesinde ortaya çıkan ricâlûlgayb grup tipinin temel görevleri:

- Yardımcı olmak
- Savaşta gizli er görevinde bulunmak
- Dua etmek, hayırları dilemek
- Bulunduğu yeri ve insanları korumak

- İrşadı yaymaya çalışmak
- Bilinmeyeni bilmek
- Yol gösterici ve rehber olmak
- Allah'ın gizli sırlarına mazhar olmak
- Kerâmet göstermek

-Velâyet ile Peygamber'in vârisi olmak, gibi maddelerdir. Ricâlû'l-adet ve ricâlû'l-mertebe grubundaki tüm tipler bu özelliklere sahiptir.

Ricâlû'l-adet içerisinde en çok tanık beyit bulunan tip örneği *kutb*'dur. Hem tip olarak hem de benzetme ögesi olarak kullanımı yaygındır. Evtâd, tip ve benzetme ögesi olarak kullanılan ricâlûlgayb grup tiplerinde ikinci sırada yer alır.

Ricâlû'l-merâtib grubunda İbnü'l-Arabî'nin sınıflandırmasında evliyâ zümresindeki tabakalarla birlikte toplam 52 kavram bulunmaktadır. İncelenen Divan'lara ricâlû'l-merâtib grubuna dair “melâmiyye, fukarâ, sûfiyyûn, ubbâd, zuhhâd, efrâd, ümenâ, kurrâ, ahhâb, evliyâ, enbiyâ, rusûl, şühedâ, müslimûn, müminûn, sâdikûn, sâbirûn, sâlihûn, zâkirûn, tâibûn, sâcidûn, ahyâr, münibûn, müşfikûn, küremâ” tiplerin görünüşleri tanık beyitler aracılığı ile ortaya çıkarılmıştır. Mertebe adamlarından toplamda 25 tipin şiirlerde kullanımı tespit edilmiş, tip görünüşleri özellikleri ve görevleri beyitler üzerinden değerlendirilip verilmiştir.

Toplamda ricâlûlgayb, ricâlullah, erenler kavramları da dâhil olmak üzere ricâlûlgayb grubunu temsil eden 35 tipin varlığı tanık beyitler üzerinden ortaya çıkarılmış, tasavvufi tiplerin alt başlığının bir bölümü olan grup küme tiplerinden ricâlûlgayb grubunun tipleri bu şekilde tamamlanmıştır.

Tezin “Klasik Şiirde Benzetme Ögesi İlişkileriyle Ricâlûlgayb” adlı ikinci bölümünde gerçek hayatta yaşamış toplumda siyasî, sosyal ve dînî kimliğe sahip kişilerin ricâlûlgayba benzetildiği yönleri, kişilik özellikleri ve benzetilen tipin özelliği değerlendirilerek verilmiştir.

Bu bölümde benzetme ögesi olarak kullanılan tipler; kutb, imâm, evtâd, müctebûn, evliyâ, efrâd, müslimûn ve müminûn” tipleridir.

En çok benzetme ögesi olarak kullanılan grup tipi “kutb”dur. Ricâlûlgaybdaki hiyerarşi sıralamasının klasik Türk şiirinde benzetme yapılırken de göz önüne alındığı söylenebilir.

Evliyâ tipi, benzetme ögesi olarak sık kullanılan diğer grup tipidir. “Evliyâ” başlığında peygamberlerden Hz. Muhammed’in dört halifeden de Hz. Alî’nin “evliyânın lideri, öncüsü, imâmı” şeklinde tavsif edildiği beyitler aracılığıyla ortaya çıkarılmıştır. Hz. Muhammed’in ve Hz. Alî’nin evliyâyâ benzetilmesinin özel bir sebebi vardır. Hz. Alî’nin “evliyânın önderi” olarak tanımlanması Şîî terminolojisinde Hz. Peygamber’in vâsiliği Hz. Alî’ye bıraktığına inanılmasından kaynaklıdır. Ricâlülgaybın ortaya çıkışı velâyet inancına dayandırılır. Velâyet sisteminin şiirlere evliyânın benzetme ögesi olarak kullanımıyla yansıdığı görülür.

İncelenen 167 Divan’da benzetme ögesi olarak kullanılan ricâlülgayb kavramlarından kutba benzetilen toplam 58 kişi, imâma benzetilen 5 kişi, evtâda benzetilen 3 kişi, müctebûna benzetilen 2, evliyâyâ benzetilen 13 kişi, efrâda benzetilen 2 kişi, müslimûna benzetilen 3 ve müminûna benzetilen 2 kişi vardır. Benzetme Ögeleri bölümünde toplam 88 kişi ricâlülgayb grup tabakasından *kutb*, *imâm*, *evtâd*, *müctebûn* evliyâ, *efrâd*, *müslimûn*, *müminûn* tiplerinden birine benzetilmiştir. Aşağıdaki meslek gruplarının benzetilen öge tablosu verilmiştir.

Tablo 19. Meslek Gruplarının Benzetme Ögesi

Peygamber	Kutb, İmâm, evliyâ, müctebûn
Dört Halife	Kutb, İmâm, evliyâ, müminûn
On İki İmâm	Kutb, evliyâ, müctebûn
Padişah	Kutb, evtâd, evliyâ, müslimûn,
Sadrâzam	Kutb, efrâd
Din Ulusu-Mutasavvıf	Kutb, evliyâ, müslimûn,
Şair	Kutb, evtâd, evliyâ

Kutba benzetilenler içinde peygamberlerden Hz. Muhammed ve Hz. İsa olmak üzere 2 peygamber bulunur. Dört halifeden Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Alî ile 3 halife yer alır. On iki imâmdan Nâkî ve Musâ el-Kâzım vardır. Padişahlardan 10 kişi: Cem Sultan, Şah Bayezid, Kanûnî Sultan Süleyman, I. Ahmed, IV. Murad, I. İbrahim, III. Ahmed, I. Mahmud, III. Selim, Sultan Abdülmecid; sadrâzamlardan 8 kişi, Alî Paşa, Vezîriâzam Hafız Ahmed Paşa, Vezîriâzam Gümülcelineli Nasuh Paşa, Kemankeş Alî Paşa, Kethüdâ Sadrazam İbrahim Paşa, Kaymakam Muhammed Paşa;

Din uluları-mutasavvıflardan 31 kişi: Azîz Marûf, Şeyh Şiblî, Ahmed er-Rıfâî, İbnü’l-Arabî, Abdülkâdir-i Geylânî, İshak Dede, Hacı Bektaş-ı Velî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Abdülkerim el-Cîlî, Erdebîlî Hoca Ali, Hacı Bayram Velî, Hoca Çelebî

(Akşemseddîn?), Yahyâ-i Şîrvânî, Muslihüddîn Mustafa Efendi, Sünbül Sinan, İbrahim Gülşenî, Hâkim Çelebî, Şemseddîn Sivâsî, Üftâde, İsmail-i Rûmî, Saçlı İbrahim Efendi, Hasan Burhaneddin Cihangir, Divitçizade Efendi, Nazmî Efendi, Şeyh İsâ Mahvî, Şeyh Nurîddîn, Saaddettin Sadullâh Efendi, Nâyî Ahmed Dede, Seyfî Efendi, Seyyid Ahmed Çelebî; şairlerde ricalûlgab küme tiplerine benzetilen kimliklerdir.

Şairlerden 2 kişi: Gelibolulu Mustafa Âlî, Hoca Neş'et doğrudan kişilik özellikleri ile kutba benzetilmişlerdir.

İmâma benzetilen kişilik sayısı 3'tür. Peygamberlerden Hz. Muhammed, dört halîfeden Hz. Ebûbekir ve Hz. Alî olmak üzere 2 kişi yer alır. Padişahlardan Şehzade Bayezid, Sultan III. Ahmed.

Evtâda benzetilen 3 kişi tespit edilmiştir. Padişahlardan Sâsânî hükümdarı Nûşîrevân, din ulusu-mutasavvıflardan Şeyh Hamidüddîn, şairlerden Nigâri evtâda benzetilmiştir.

Evliyâyâ benzetilen 13 kişi bulunur. Peygamberlerden Hz. Muhammed, dört halîfeden Hz. Alî, On iki imâmdan; Mûsâ el-Kâzım, Alî er-Rızâ, Nâkî, padişahlardan; III.Selîm ve II. Ahmed, din uluları-mutasavvıflardan; Şeyh Bîşr-i Hafî, Cüneyd-i Bağdâdî, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Ahmed Bîcan, Bahaeddîn Efendi, şairlerden Garîkî benzetilen kişilerdir.

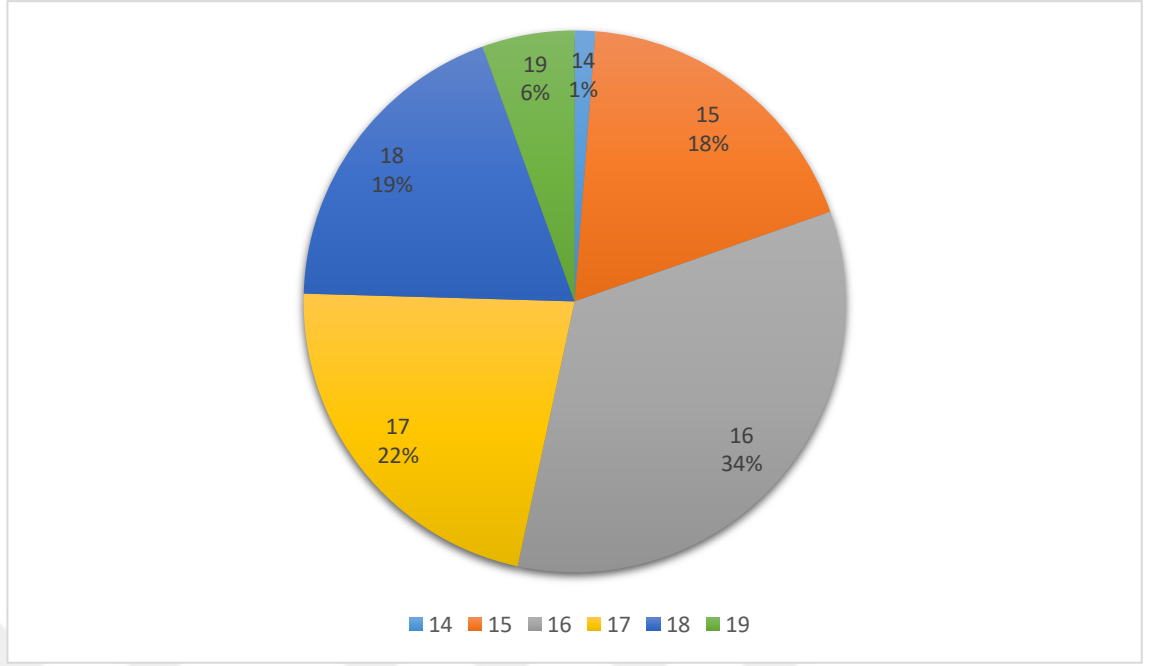
Efrâda benzetilen 1 kişi vardır, o da “diğer devlet yöneticileri” grubundan Veziriâzam Kaptan İbrahim Paşadır.

Müslimûn grubundan 3 kişi bulunur. Padişahlardan; Fatih Sultan Mehmed, Sultan Abdülmecid, din uluları-mutasavvıflardan Hoca Efendi/ Akşemddîn yer alır.

Müminûna benzetilen 1 kişi vardır. Dört halîfe grubundan Hz. Ömer.

Divan sayısı arttıkça benzetilen grup tipleri ve benzeyen kişi sayılarının da yüksek oranda olmasa da artacağı tahmin edilebilir.

Çalışma dâhilinde klasik Türk şiirinin erken dönemlerinden son dönemlerine kadar olan süreçte (14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar), 167 farklı şairden şiir örnekleri paylaşılmıştır:

Şekil 1. Ricâlûlgayb Grup Tiplerinin Yer Aldığı Divanların Yüzyıl Oranı

Tabloda dönemlere göre 16. ve 17. yüzyıl şiirleri en çok tanık beyit gösterilen ve Dizin’e aktarılan beyitlerdir. Tanık beyit olarak kullanılan şiirlerin çoğu kaside ve gazel ağırlıktadır. Bu nazım şekilleri dışında kıt’a, tercî-i bend, terkîb-i bend, musammatlar ile yazılan şiirlerde ricâlûlgayb grup tiplerine rastlanılır. Kişiliklerin benzetme unsuru olduğu beyitler genellikle kıt’a nazım şeklinde yazılmıştır. Bu şiirler tarih düşülen kıt’alar ve kıt’a-ı kebirelerdir. Ricâlûlgayb grup tiplerini farklı nazım şekilleri ile yazılmış şiirlerde görmek mümkündür. 14. yüzyıldan başlayarak 19.yüzyıl da dâhil olmak üzere ricâlûlgaybın klasik şiirde varlığı her zaman kendini göstermiştir. Bu da halk inanışların bir kültürü olan ricâlûlgaybın etkisinin azalmaması varlığını her zaman koruması ile ilgilidir.

Bu çalışmada ricâlûlgayb grup küme tiplerini karşılayan kavramlar İbnü’l-Arabî’nin “el-Fütûhâtü’l-Mekkiye” adlı kitabından alınarak incelenmiştir. Okumalar ve şiir incelemeleri sonrasında sistemde yer almayan diğer mutasavvıfların tespit ettiği, ricâlûlgaybla alakalı olduğunu düşündüğümüz dikkatimizi çeken kavramlar olmuştur. İlk mutasavvıfların da ricâlûlgayb grup hiyerarşi sıralamasına dair görüşlerinin mevcut olmasıyla birlikte İbnü’l-Arabî’nin sistemindeki tabakalara karşılık gelen fakat söyleyişi farklı olan bu kavramlar; “ebrâr, revâsa, umed, etkîyye, asfiyâ, himmet-i merdân” olarak kaydedilmiş, daha sonra yapılacak çalışmalar için saklanmıştır. Düşüncelerimiz arasında

ricâlûlgayb özelliği taşıyan, kerâmeti güce sahip olması sebebiyle velî zümresinden sayılan bir tip daha bulunmaktadır. Anadolu coğrafyasında önemli bir yere sahip olan ve velî kültü olarak değerlendirilen “Hızır” motifi de ricâlûlgayb özelliği taşır. Yalnız yapılan bu çalışma dini-tasavvufî grup tiplerinin bir kolu olan ricâlûlgayb grubunun şiirdeki görünüşlerini değerlendirmek üzere hazırlanmıştır. Hızır kavramı tek bir velîyi ifade ettiği için grubun dışında kalır.

Bu çalışmada incelenen ricâlûlgayb tiplerinin farklı disiplinlerin katkılarıyla tarihsel, kültürel ve tasavvufî arka planları, fiziksel ve daha çok mânevî yönden öne çıkan karakter özellikleri ve sosyal, siyasal ve dînî ictimai yapıdaki konumları tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle tiplerin mânevi yanlarının topluma yansımaları, toplum içindeki yeri ve önemi ele alınmaya çalışılmıştır. Ricâlûlgayb grup tipinin ortaya çıkışı ve gelişiminde halk inanışlarının etkisi büyüktür ve bu inanç sisteminin etkileri edebî eserlere de yansarak tasavvufî ve edebî alan çalışmalarına kapı açar.

Klasik Türk Şiirinde Küme Tipleri: Ricâlûlgayb/Gayb Erenleri adlı bu tez çalışması ile tasavvufî grup tiplerinin tamamının yer aldığı ricâl/erenler küme tipinin edebî metinlerdeki görünümünün tamamlanmış bir araştırma tespiti olarak sonuçlanması amaçlanmış, ricâlûlgayb grup tiplerine ait tüm özellikler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

6. KAYNAKÇA

- AKDEMİR, Furat. (2016). Allah-İnsan İletişiminin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14, 2/509-540.
- AKDEMİR, Furat. (2019). *Vahyin Allah Tasavvuru*, Araştırma Yayınları: Ankara.
- AKKUŞ Metin. (2007). *Klasik Edebiyatta Tipler*. (Editör Talat Sait Halman). *Türk Edebiyatı Tarihi*: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 396-404.
- AKKUŞ, Metin. (2002). Tarihi ve Edebi Bir Kişilik Olarak Nevai (Herat, 1441-1501) ve Nevai'nin Eserlerinde İnsan Problemi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 19, 123-132.
- AKKUŞ, Metin. (2019). *Nesimi Divanında İnsanın Figüratif Görüntüleri*. Nesîmî Kitabı, 281-295. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası.
- AKKUŞ, Metin. (1995). Yusuf Nabi'de İnsan Tipi ve Özeleştirisi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 197-203.
- AKKUŞ, Metin. (2000). *Divan Şiirinde İnsan I-Dini Kişilikler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- AKKUŞ, Metin. (2002). *Doğu Kültüründe Nasreddin Hoca Tipinin Benzerleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi TDEB Nasreddin Hoca Paneli. 407.
- AKKUŞ, Metin. (2005). *Edebiyatımızda Ahi Tipi ve Esrar Dede Fütüvvetnamesi'nde Ahi Tipinin Özellikleri*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10/8, 141-220.
- AKKUŞ, Metin. (2010). *Nef'î Divanında Tipler ve Kişilikler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ALTUNTAŞ Halil, ŞAHİN Muzaffer. (2006). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- ATEŞ, Süleyman. (1969). *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*. İstanbul. 199-200.
- ATLI Ahmet. (2011). *Tasavvuf'ta Ricâlülgayb*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

- ATLI, Ahmet. (2012). İbnü'l-Arâbî'nin "Kutb" Kavramı İle İlgili Görüşleri, *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*. 1 (1), 11-31.
- BABACAN, Vasfi. (2018). Yunus Emre Metinlerinde Sayılar. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat Ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 6 (15), 270.
- BARKAN, Ömer Lütfi. (2015). İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. *İnsan&İnsan*. 5, 5-37.
- BİLGE, İlhan. (2015). *Âşık Ruhsatî'nin Şiirlerinde Dini ve Tasavvufî Muhteva*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- BİLKAN, Ali Fuat. (1993). *Nabi'nin Türkçe Divanı Karşılaştırmalı Metin*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- BOLAT, Ali. (2009). Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Melâmet Tasavvuru, *Tasavvuf - İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-.2* (23), 457-469.
- BULĞEN, Mehmet. (2016). Tartışmalı İnanç Meseleleri -I- Mehdilik, Nüzûl-i İsâ, Sihir, Ricâlü'l-Gayb" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.* İstanbul. 315-316.
- CEYLAN, Ömür. (2007). *Tasavvufî Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- CHITTICK, William. (2021). *Mevlânâ'nın Mânevi Öğretisi, Sûfî'nin Aşk Yolculuğu*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- CHITTICK, William. (2022). *Varolmanın Boyutları*, (çev. Turan Koç). İstanbul. İnsan Yayınları.
- ÇELİK, Aysun. (2019). Sayı Sembolizmi Bağlamında Garib-Name, *Gazi Türkiyat*, Bahar 24, 82.
- ÇELİK, Mehmet Furkan. (2019). *Klasik Türk Şiirinde Tipler*. Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kocaeli.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali. (2020). *Sayıların Gizemi ve Tasavvufun Dinamikleri, İhvânü's-SafâModeli*. İstanbul: İnsan Yayınları.

- ÇETİNKAYA, Bayram Ali. (2003). İhvânü's-Safâ Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözüm Denemesi, *Felsefe Dünyası Dergisi*, 1(37),91.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali. (2009). İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbnü'l-Arabî Düşüncesindeki İzdüşümleri, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (İbnü'l-Arabî, Özel Sayısı-II),23.
- ÇİFT, Salih. (2007). Fenton Yahudi Mistisizmi ve İslâm Tasavvufunda Evliya Hiyerarşisi *Uludağ Üniversitesi Dergisi*. 16 (2), 369-391.
- ÇİFTÇİ, Salih. (2003). *Hakîm-i Tirmizi ve Tasavvuf Anlayışı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Uludağ üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- ÇORUHLU, Yaşar. (2017). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- DEMİR, Osman. (2003). Ricâlü'l-Gayb İnancı ve Toplum Hayatına Yansımaları, Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-IV. (İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-2). *Tartışmalı İlmî Toplantı Dizisi*, 42,1361.
- DEMİR, Osman. (1999). *Ricâlü'l-gayb Kavramı ve Kelâm İlmî Açısından Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- DEMİRLİ, Ekrem. (2014). *Sadreddin Konevi Kitaplığı Tasavvuf Metafiziği (Miftâhu'l-Gayb)*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- EFLÂKİ Ahmed. (2006). *Ariflerin Menkıbeleri*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ERBİLİ, M. Es'ad. (2023). *İbn Arabî Nefsini Bilen Rabbini Bilir*. (Haz. Ercan Alkan). Hayy Kitap, İstanbul.
- ERDOĞAN, Mustafa. (2008). *Kabûlî İbrahim Efendi, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- FÎRÛZABÂDÎ. (2005). *El-Kâmûsu'l-Muhît, Müessesetü'r-Risâle*, Sekizinci Baskı. Beyrut.
- FORDHAM, Frieda. (2023). *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*. (Çev.Aslan Yalçınar). İstanbul: Say Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. (2021). *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik*. İstanbul: Kapı Yayınları.

- GÖLPINARLI, Abdülbaki. (2023). *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri Tercemesi ve Şerhi*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. (2009). *Mevlanadan Sonra Mevlevilik*. İnkılap Kitapevi: İstanbul.
- GÜNAYDIN, Yusuf Turan, İbrahim Halil Arslantürk. (2007). Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hilyetü'r-Ricâl'inde Melâmîyyûn ve Muhaddesûn Zümreleri. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. 8 (18), 277-296.
- HAFIZALIOĞLU, Tahir. (2017). *Gayb Bahçesinden Seslenişler, Mûsâ B. Şeyh Tahir Tokadî, Bursevî, İsmail Hakî, Hacı Bektaş Velî, Muhammed Nûru'l-Arabî*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- GÜNGÖR, Erol. (1996). *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- HAKÎM et-Tirmîzî. (2023). *Velîliğın Sonu Hatmu'l-Evliyâ Velâyet ve Nübüvvet Tartışmaları*. (çev. Salih Çift). İstanbul: İnsan Yayınları.
- HARMANCI, Esat. (2006). A[pt]alın Velîce Görünümü. *Modern Türklük Araştırması Dergisi*, 3,8.
- İBN Arabî. (2021). *Fütûhât-ı Mekkiye Cilt-2*, (Trc. Ekrem Demirli). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İBN Arabî. (2023). Nefsini Bilen Rabbini Bilir Varlık, Yokluk ve Nefsin Mertebeleri. (Trc. şerh. M. Es'ad Erbilî, Hız. Ercan Alkan): İstanbul: Hayy Kitap Yayınları.
- İBN Arabî. (2017). *Fütûhât-ı Mekkiye Velîlerin Düsturları*, Litera Yayınları.
- İBN Arabî. (2015). *Fütûhât-ı Mekkiye Velîlerin Sınıfları*. (çev. Ekrem Demirli). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İBN Arabî. (1987) "el-Fütûhâtü'l-Mekkiye, Thk. Osman Yahya-İbrahim Medkur, El-Mektebetü'l-Arabiyye, Kahire.
- İBN Arabî. (1999). *el-Fütûhâtü'l-Mekkiye*, (haz: Ahmet Şemsettin). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), Beyrut.

- İBN Arabî. (2020). *Fusûsûl-Hikem Tercüme ve Şerhi-1*. (Trc. Ahmed Avni Konuk). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- İBN Arâbî, (1948). *Kitabu'l-Menzili'l-Kutb ve Makâlihî ve Hâlihî* (Resâilu İbni'l-Arabî İçinde). Haydarabad: Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1367/1948.
- JUNG, Carl Gustav. (2015). *Dört Arketip*. (Çev. Zehra Aksu Yılmaz) İstanbul: Metis Yayınları.
- KAPLAN Üstüner. (2007). *Divan Şiirinde Tasavvuf (14-15. Yüzyıl)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- KAPLAN, Mehmet. (2021). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar -3, Tip Tahlilleri*. Dergâh Yay.
- KARA, Mustafa. (2017). *Bursa'da Tarîkatlar ve Tekkeler*. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- KARA, Mustafa. (2021). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KEKLİK, Murat. (2018). Klasik Türk Şiirinde Ricâlü'l-gayb. *Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Sempozyumu Tam Metinler Kitabı*. 2018. Saybilder Yayıncılık. 236-244.
- KILIÇ, Erol. (2012). *Sûfî ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- KILIÇ, Erol. (2012). *Sûfî ve Şiir*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- KILIÇ Erol. (2016). *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I*. İstanbul: Sûfî Yayınları.
- KIZMAZ, Meltem. (2016). 16. Yüzyıl Klâsik Türk Şiirinde İslâmî Motifler Çerçevesinde İki Sayısı, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (7),76.
- KUŞEYRÎ Abdülkerim. (2021). *Tasavvuf ilmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*. (Hz. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.

- KÜÇÜK, Osman Nuri. (2009). İbnü'l-Arabi Düşüncesinde Varlığın Tasavvufi Yorumunun Sayı Metafiziğine Uzanan Yansımaları. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 23, 373-411.
- MORAN, Berna. (1982). “Soruşturma: Romanda Tip Olgusu ve Tipin İşlevi”, *Yazko Edebiyat*, Sayı: 24, Ekim.
- NAKŞİBENDÎ, Şemseddin, Mehmed Nuri. (2018). *Nakşibendî, Miftâhü'l-Kulûb/Kalplerin Anahtarı*, (Haz. Abdülkadir Akçiçek). İstanbul. Huzur Yayınları.
- NASR, Seyyid Hüseyin. (2022). *Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi*. (Çev. Osman. S. Gündoğdu). İstanbul: İnsan Yayınları.
- NASR, Seyyid Hüseyin. (2022). *İslâmın Kalbi*. (Çev. Ahmet Demirhan). İstanbul: İnsan Yayınları.
- NESEFÎ, Azizüddin. (2021). *Tasavvufta İnsan Meselesi İnsan-ı Kâmil*. (çev. Mehmet Kanar). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (2016). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menakıbnameleri, XV-XVII. Yüzyıllar*, Timaş Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (2014). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfîler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (2019). *İslâm Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır- İlyas Kültü*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (2021). *Tasavvuf, Velâyet ve Kâinatın Görünmez Yöneticileri. Tarihsel, Sosyolojik ve Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: Alfa Yayınları. 102.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (1996). *Türk Sûfiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (2000). *Alevî-Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (2016). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menakıbnameleri, XV, XVI. Yüzyıllar*. Timaş Yay.

- OCAK, Ahmet Yaşar. (2020). *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfîlik, Kalenderîler XIV-XVII. Yüzyıllar*. İstanbul: Timaş. Yayınları.
- ÖGKE, Ahmed. (2001). Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricalu'l-Gayb –İbn Arabî'nin Görüşleri-. *Tasavvuf ilmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2 (5).161.
- ÖSEN, Serdar. (2015). *Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevilik*. Kitap Yayınevi: İstanbul.
- ÖZAĞAÇ, Mustafa. (2016). *Habîbî'nin Vuslatnâme Adlı Mesnevisi (Metin-Muhteva-Tahlil). Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- SANCAR, Faruk. (2011). *Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları Fâhreddin er-Râzî ve İbnü'l-Arabî Örneği*. İstanbul: Sarkaç Yayınları.
- SAVAŞKAN, Cem Bahadır. (2014). *Makâmâtü Hâlât-ı Evliyâ'ullahi Te'âlâ İyilerin Halleri ve Makamları, İbnü'l-Arabî'nin Ricalü'l-Gayb Telakkisinin Manzum Bir Çevirisi*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- SCHİMMEL, Annemarie. (2021). *Sayıların Gizemi*. İstanbul: Alfa Araştırma Yayınları.
- SCHİMMEL, Annemarie. (2018). *İslâmın Mistik Boyutları*. (Çev. Ergun Kocabıyık). İstanbul: Alfa Yayınları.
- SELÇUK, Bahir. (2007). Fuzûlî'de Melâmet Kavramı. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 407-502.
- SEVİMLİ, Erdem. (2020). Klasik Türk Şiirinde Melâmi İbadet Anlayışının Şiirsel Terennümleri, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 25, 867-916.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (2015). Manzum Metinler Işığında Bir Kalender Dervişin Profili, *Türkish Studies*,10 (8). 141-220.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (1995). Klasik Osmanlı Edebiyatında Tipler- I, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 15, 15.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu I*. Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, Mimoza Yayıncılık.

- TAŞ, Hakan. (2004), *Vahyî Divanı ve İncelemesi*, Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TATCI, Mustafa, Yıldız Musa, Şen, Yasin. (2020). *İbrâhîm Hâs Erenler Kitabı Tezkiretü'l-Hâs*. 2. Baskı, İstanbul: H. Yayınları.
- TATCI, Mustafa. (2009). Şâir Nâbî'nin Muhyiddin-i Arabî'ye Bir Medhiyesi. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-II)*, Ankara: 23, 421-422.
- TİRMİZİ, Hakîm. (2023). Veliliğin Sonu, Hatmu'l-Evliyâ, Velâyet ve Nübüvvet Tartışmaları, (Çev. Salih Çift). İnsan Yayınları: İstanbul.
- TÖKEL, Dursun Ali. (2016). *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi*. İstanbul: FSMVÜ. Yayınları.
- TURAN, Lokman. (1999). *Yenişehirli Avnî Dîvânı'nın Tahlili ve Encümen-i Şuarâ'dan Batı Tesirinde Gelişen Türk Edebiyatı'na Geçiş (Tenkitli Metin ve İnceleme)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- UĞUR, Ahmet. (2020). *Klasik Türk Edebiyatında Bektâşîlik*. Doktora Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Nevşehir.
- UĞUR, Selim. (2022). *Tasavvufta Ricâlûlgayb Anlayışı İbn Âbidin Örneği*. Sistem Matbaacılık/Nizamiye Akademi.
- ULUDAĞ, Erdoğan. (2021). Tıp ve Kişilikler Açısından Fuzûlî Dîvanı. *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 70, 149-224.
- ULUDAĞ, Erdoğan. (2019). Salih Baba Divanı'nda Tipler ve Kişilikler. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (ESTAD)*. 2 (2), 912-987.
- ULUDAĞ, Süleyman. (2014). *Hücviri Hakikat Bilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- USLUER, Fatih (2009). Hurufilik, İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- VİCDÂNÎ, M. Sâdık. (2017). *Hurûfîlik ve Bektâşîlik*. (Haz. İsmail Güleç). İstanbul: İz Yayıncılık.

WEBER, Alfred. (1998). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Sosyal Yayınları.

YILDIRIM, Ahmet. (1997). Tasavvufta Ricalü'l-Gayb Telakkisi ve Konuyla İlgili Bazı Rivayetler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4.

SÖZLÜKLER

ALTUNTAŞ, Halil ve ŞAHİN Muzaffer. (2006). *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım.

CEBECİOĞLU, Ethem. (2014). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Otto Yayınları.

CÜRCÂNÎ, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. (1997). *Kitâbu't-Ta'rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. (çev. Ali Erkan). İstanbul: Bahar Yayınları.

DİLÇİN, Cem. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EL- ISFAHANÎ Rağıp. (2010). *Müfredât, Kur'an Kavramları Sözlüğü*. (Trc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu). İstanbul: Çıra Yayınları.

EL-HAKÎM, Suad. (2017). *İbnü'l-Arabî Sözlüğü* (çev. ekrem Demirli). İstanbul: Alfa Sözlük.

ERGİNLİ, Zafer. (2006). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kalem Yayınları.

GÖLPINARLI, Abdülbâki. (2023). *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri Tercemesi ve Şerhi*. İnkılap Yayınları. İstanbul.

KÂŞÂNÎ, Abdürrezzak. (2010). *Tasavvuf Sözlüğü*. (çev. Ekrem Demirli). İstanbul: İz Yayıncılık.

MÜTERCİM Âsım Efendi. (2013). *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. (Haz. Mustafa Koç). Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

ONAY, Ahmet Talât. (2014). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (2016). “Abdâl”. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu-1*, Osedam, İstanbul.

ULUDAĞ, Süleyman. (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. WBC Matbaacılık/İstanbul: Kabalcı Yayınları.

ZAVOTÇU, Gencay. (2018). *Divan Edebiyatı Kişiler-Kişilikler Sözlüğü*. Ankara: Aydın Kitabevi.

ZAVOTÇU, Gencay. (2018). *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

ANSİKLOPEDİK KAYNAKLAR

AKKUŞ, Mehmet. (2001). İsmâil Rûmî, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23/120. Ankara: TDV Yayınları.

AKSU, Hüsamettin. (1998). Hurûfîlik. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/408-412: Ankara: TDV Yayınları.

AKSU, Hüsamettin. (1995). Fazlullah-ı Hurûfî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12/277-279. Ankara: TDV Yayınları.

AKTEPE, Münir. (1989). III. Ahmed. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 2/34-38. Ankara: TDV Yayınları.

ATEŞ, Süleyman. (2002). Kutûb. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26/498-499. Ankara: TDV Yayınları.

AZAMAT, Nihat. (1996). Hacı Bayram-ı Velî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 14/ 442-447. Ankara: TDV Yayınları.

AZAMAT, Nihat. (2000). İbrahim Gülşenî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/301-304. Ankara: TDV Yayınları.

AZAMAT, Nihat. (2001). Kalenderiyye. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24/253-256: Ankara: TDV Yayınları.

AZAMAT, Nihat. (2012). Üftâde. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42/282-283. Ankara: TDV Yayınları.

- AZAMAT, Nihat. (2004). Melâmet. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29/24-25. Ankara: TDV Yayınları.
- ÇİFT, Salih, (2012). Ümenâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42. TDV Yayınları.
- FAYDA, Mustafa. (1994). Ebû Bekir. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10/101-108: Ankara: TDV Yayınları.
- GÜRER, Dilaver. (2010). Şiblî Ebû Bekir. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/125-126. Ankara: TDV Yayınları.
- HARMAN, Ömer Faruk. (2020). Îsâ. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22/473-475: Ankara: TDV Yayınları.
- HÜSEYİN, Algül. (1994). Ebû Eyyûb el-Ensârî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/123-125. Ankara: TDV Yayınları.
- İLGÜREL Mücteba. (1989). I. Ahmed. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30/30-33: Ankara: TDV Yayınları.
- İSEN, Mustafa. (1998). Hoca Neş'et. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/191-192. Ankara: TDV Yayınları.
- KARA Kerim. (2003). Mehmed Nasûhî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.28/500-502: Ankara: TDV Yayınları.
- KILAVUZ, Ahmed Saim. (1989). Ali-el-Hâdî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/394-395. Ankara: TDV Yayınları.
- KILIÇ Mahmut Erol. (1999). İbnü'l-Arabî-Muhyiddîn. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 20/493-516. Ankara: TDV Yayınları.
- KILIÇ, Mahmut Erol. (1996). El-Fütûhâtü'l-Mekkiyye. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*,13/251-258. Ankara: TDV Yayınları.
- KÜÇÜK, Cevdet. (1988). Sultan Abdülmecid. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/259-263. Ankara: TDV Yayınları.

- OCAK, Ahmet Yaşar. (1992). “Bektaşılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 5/373: Ankara: TDV Yayınları.
- ÖNGÖREN Reşat. (2003). Ma'rûf-ı Kerhî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28/ 67-68. Ankara: TDV Yayınları.
- ÖNGÖREN, Reşat. (2020). Muslihuddin Mustafa. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31/ 269-271. Ankara: TDV Yayınları.
- ÖNGÖREN, Reşat. 1997). Hasan Burhâneddin Cihangîrî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16/310-311. Ankara: TDV Yayınları.
- ÖNGÖREN, Reşat. (2004). Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.29/ 441-448. Ankara: TDV Yayınları.
- ÖZ, Mustafa. (2020). Mûsâ-el Kâzım. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30/219-221. Ankara: TDV Yayınları.
- ÖZCAN, Abdülkadir. (2003). I. Mahmud. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/348-352. Ankara: TDV Yayınları.
- ÖZCAN, Abdülkadir. (2002). Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26/260. Ankara: TDV Yayınları.
- ÖZCAN, Nuri. (2003). Mehmed Efendi, Divitçizâde. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.28/451-452. Ankara: TDV Yayınları.
- RIHTİM, Mehmet. (2013). Yahyâ-yı Şîrvânî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.43/264-266. Ankara: TDV Yayınları.
- ŞAHİN, Haşim. (2009). Somuncu Baba. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/377-378. Ankara: TDV Yayınları.
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif. (1988). Abdülkerîm el-Cîlî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/250. Ankara: TDV Yayınları.
- ŞENEL, Cahid. (2013). Yeni Eflatunculuk. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 43/423-427: Ankara: TDV Yayınları.

- TANRIKORUR, Barihüda. (2004). *Mevlevîyye. Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/468-475: Ankara: TDV Yayınları.
- TAHRALI, Mustafa. (1989). Ahmed er-Rifâî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/127- 130. Ankara: TDV Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman. (1998). Abdülkâdir-i Geylânî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.1/234-239. Ankara: TDV Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman. (1988). Abdâl. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, /59-61: Ankara: TDV Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman. (2008). Ricâlu'l-Gayb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.35/81- 83: Ankara: TDV Yayınları.
- YETİK, Erhan. (1998). Hayretî. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 17/60-61: Ankara: TDV Yayınları.
- YAZICI, Tahsin. (2006). Menakıbu'l-Arifin. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29/114-115. Ankara: TDV Yayınları.
- YÜCEL, Hür Mahmut. (2010). Sünbül Sinan. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38/135-136. Ankara: TDV Yayınları.
- ZAFER Erginli. (2006). Evtâd. *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınları.

DİVANLAR

- AÇIL, Berat. (2005). *Sırrî Râhîle Hanım Dîvânı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- AK, Coşkun. (2001). *Bağdatlı Rûhî Dîvânı, I-II*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa.
- AKKUŞ, Metin. (1993). *Nef'î Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- AKSOYAK, İ. Hakkı. (1999). *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Dîvânlarının Tenkidli Metni*, Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- AKYÜZ, Kenan, Süheyl Beken, Sedit Yüksel, Müjgan Cunbur, (1990). *Fuzûlî Divânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ARSLAN, Mehmet. (2002). *Şeref Hanım Dîvânı*, İstanbul: Kitabevi Yayınevi.
- ARSLAN, Mehmet. (2004). *Antepli Aynî Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınevi.
- ARSLAN, Mehmet. (2008). *Mihri Hatun Dîvânı*, Ankara: Amasya Valiliği Yayınları.
- AY Alper. (2014). *Abdülmecid Sivâsî Divanı (İnceleme-Metin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- AYAN, Hüseyin. (1990). *Nesîmi Divânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- AYNUR, Hatice. (1999). *Çâkerî ve Dîvânı*, İstanbul: Scala Yayıncılık.
- BAŞER, Rabia. (2018). *Bolulu Hanîf Divanı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- BATUR, Atilla. (2002). *Sürûrî Divanı, Hayatı, Sanatı, Eserleri, Divan'ının Tenkitli Metni*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- BAYAK, Cemal. (1987). *Sevdâî, Kısâ-i Leylî birle Mecnûn*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- BEYHAN, Esra. (2021). *Enderunlu Fâzıl Divanı (Metin-İnceleme)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İzmir.
- BİLGİN, Azmi. (2000). *Ümmî Sinan Divanı (İnceleme-Metin)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, M. Ali Tanyeri. (1981). *Hayretî Dîvânı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet; M. Ali Tanyeri. (1990). *Üsküplü İshâk Çelebi*. Divan Tenkitli Basım, İstanbul: Mimar Sinan Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- ÇÖPLÜOĞLU, Fazilet. (2006). *Fevzî (17. yy.) Dîvânı Tenkidli Metin-İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- DEMİRALAY, Mehmet. (2007). *Hüdâyî-i Kadîm (16. yy) ve Divânı İnceleme-Tenkidli Metin*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- DEMİRBAĞ, Ömer. (1999). *Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb*". Yayınlanmamış Doktora Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Van.
- DERDİYOK, Çetin. (1988). *Cemâlî Dîvânı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- DİNÇ Reyhan. (2010). *XVIII. Yüzyıl Dîvân Şairi Mehmed Sıdkî Esîf ve Divânı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DOĞAN, Muhammed Nur. (1997). *Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Divanının Tenkitli Metni*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- DUMAN, Mehmet Akif. (2005). *Fâzıl Dîvânı, Yüksek Lisans Tezi*. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- ELİAÇIK, Muhittin. (2006). *Mehmed Şerif Efendi Divanı (İnceleme –Metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kırıkkale.
- ERDEM, Sadık. (2005). *Neylî ve Divanı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- ERDOĞAN, Mustafa. (2008). *Kabûlî İbrahim Efendi, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ERGİN, Muharrem. (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul.
- GÖKALP, Halûk. (2001). *Fasîhî Divanı (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- GÜNDÜZ, Erol. (1997). *Subhî-zâde Feyzî Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

- GÜNEŞ, Mustafa. (1994). *Eşrefoğlu Rûmî ve Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Mühendisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- İLHAN, Bilge. (2015). *Âşık Ruhsatî'nin Şiirlerinde Dini ve Tasavvufî Muhteva*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- İNCE, Adnan. (1994). *Mirzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı Tenkidli Basım*, Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.
- İPEKTEN, Haluk. (1970). *Nâ'îlî-i Kadîm Divanı Edisyon Kritik*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İPEKTEN, Haluk. (1974). *İsmetî Divanı (Edisyon Kritik)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- İPEKTEN, Haluk. (1989). *Enderunlu Vasıf*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İSEN, Mustafa. (1988). *Gelibolulu Mustafa Âlî*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İSEN, Mustafa. (1990). *Usûlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İSEN, Mustafa, Cemal Kurnaz. (1990). *Şeyhî Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAHRAMAN, Bahaddin. (1989). *Arşî Divânının Tenkidli Metni I-II*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- KALKIŞIM, Muhsin. (1994). *Şeyh Galib Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARACAN, Turgut. (1991). *Bosnalı Sâbit Divanı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Önder Matbaası.
- KARAKÖSE, Saadet. (1994). *Nevizâde Atâyî Divânı Kısmî Tahlil-Metin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

- KARAVELİOĞLU, Murat Ali. (2014). *On Altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem'i'nin Divanı'nın Edisyon Kritiği ve İncelenmesi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- KAVRUK, Hasan. (2001). *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KAYA, Bayram Ali. (1996). *Azmîzâde Haletî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni*, Doktora Tezi. Trakya Üniversitesi, Edirne.
- KEÇECİ, Mustafa. (2012). *Karayılan-Zâde Mehmed Emîn Sabrî Divanı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KILIÇ, İhsan. (2010). *Gümülcineli Dürri Dîvânı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Van.
- KIRBIYIK, Mehmet. (1999). *Kâtibzâde Sâkıb Mustafa Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- KUTLAR, Fatma Sabiha. (2004). *Arpaemîn-zâde Mustafa Sâmî. Dîvân*, Ankara.
- KÜÇÜK, Sebahattin. (1994). *Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÜLEKÇİ, Numan. (1985). *Ganî-zâde Nâdirî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserler: Divanı ve Şeh-nâmesi'nin Tenkitli Metni*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- MACİT, Muhsin. (1996). *Erzurumlu Zihni Divânı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- MACİT, Muhsin. (1997). *Nedîm Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- MACİT, Muhsin. (2017). *Hatâyî Dîvânı Şah İsmail*. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- MENGİ, Mine. (1995). *Mesîhî Divânı*. Ankara.

- MERMER, Ahmet. (1991). *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*. Ankara.
- MERMER, Ahmet. (1997). *Karamanlı Aynî ve Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- MERMER, Ahmet. (2004). *Kütahyalı Rahîmî ve Dîvânı*. Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul.
- MERMER, Ahmet. (2006). *Hidâyet Çelebî ve Dîvânı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- OKATAN Halil İbrahim. (1995). *Kafzâde Fâ'izî Divanı- Hayat Eserleri-Sanatı-Tenkitli Divan Metni*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ONUR, Naci. (1996). *Harputlu Rahmî Divanı*. Ankara.
- ORHAN, Mehmet. (2012). *Benderli Cesârî Dîvânı, Hayatı, Dîvanındaki Mazmunlar, Dinî Tasavvufî Kavramlar ve İnsan*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- ÖZKAT, Mustafa. (2005). *Kara Fazlî'nin Hayat, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- ÖZMEN, Mehmet. (2001). *Ahmed-i Dâî Divanı (Metin-Gramer-Tıpkı Basım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZYILDIRIM, Ali Emre. (1999). *Hamdullah Hamdi Dîvânı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SARAÇ, M. A. Yekta. (2002). *Emrî Dîvânı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- SARIKAYA, Erdem. (2018). *Ebûbekir Celâlî Divanı*. Ankara: Gece Yayınları.
- SEZEN. Gülşen. (2010). *Mustafa Sıdkî Efendi Dîvânı Transkripsiyonlu Metin-Edebî İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

- SÜNGER, Ercan. (2004). *Fakîh: Hayatı, Eserleri, Divanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ŞAHİN, Gülay. (2022). *Muhîfî Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- ŞİMŞEK, Mehmet. (2007). *Yahyâ Nazîm Dîvânı (III. Dîvân) (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- TANIDIR, Gülcan. (2003). *Dîvân-ı Vuslatî: İnceleme-Tenkitli Metin-İndeks*, Yüksek Lisans Tezi. Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.
- TARLAN, Ali Nihad. (1992). *Hayâlî Bey Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat. (1967). *Zatî Divanı Edisyon Kritik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat. (1992). *Ahmed Paşa Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat. (1992). *Hayâlî Bey Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TAŞ, Bünyamin. (2010). *Garîkî, Dîvân-ı Garîkî (Metin-İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- TAŞ, Hakan. (2004). *Vahyî Divânı. Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- TİĞLİ, Fatih. (2006). *Bursalı Rahmî Çelebi ve Divânı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TOPARLI, Recep. (2015). *Şemseddîn Sîvasî. Şemseddin Sivasi Külliyyatı*. Sivas: Sivas Belediyesi Yayın Kurulu.
- TOSUN Serdal. (2011). *Hâfız Ahmed Paşa Divanı ve İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TULUM, Mertol; M. Ali Tanyeri. (1977). *Nev'î Divanı*. Tenkidli Basım, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- TURAN, Lokman. (1998). *Yenişehirli Avnî Bey Divanı'nın Tahlili (Tenkitli Metin), Encümen-i Şu'arâ ve Batı Tesirinde Gelişen Türk Edebiyatına Geçiş*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- ULUDAĞ, Erdoğan. (1992). *Şeyhülislâm Bahâyî Dîvânı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- ULUOCAK, Mustafa. (1998). *Çeşmi-zâde Reşîd Dîvânı İnceleme ve Tenkitli Metin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- UZUN, Süreyya. (2011). *Üsküdarlı Aşkî Divanı, Tenkitli Metin-Nesre Çeviri ve 16. Yüzyıl Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- ÜLGEN, Murat. (2022). *Sâdıkî Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- VURAL, Ramazan. (2019). *Dürrî Ahmed Paşa Divanı (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- YAKAR, Halil İbrahim. (2002). *Gelibolulu Sun'î Dîvânı ve Tahlili*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- YILDIRIM, Ali. (1991). *İshâk Çelebi (Hayatı Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanının Edisyon Kritiği)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- YILDIRIM, Ali. (1995). *Kâmî, Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- YILMAZ Ayşe. (2010). *Nûrî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Divanı ve Divanı'nın İncelemesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- ZÜLFE, Ömer. (1998). *Nâşid Dîvânı (İnceleme-Tenkidli Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

ELEKTRONİK-KAYNAK

AKDOĞAN Yaşar. Âhî Dîvânı. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 15.01.2022].

AKPINAR, Şerife. (2017). Âgâh Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55914,agah-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 10.03.2022].

ARI, Ahmet. (2018). Sâkıb Dede Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59860,sakib-dede-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 02.04.2022].

ARSLAN, Mehmet. (2018). Şeref Hanım Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59880,seref-hanim-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 02.04.2022].

ARSLAN, Mehmet. (2018). Bursalı İffet Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59882,bursali-iffet-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 03.04.2022].

ARSLAN, Mustafa. (2020). Muhyî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/78626,muhyi-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 06.04.2022].

ASLAN, Üzeyir. (2017). Nehcî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55752,nehci-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 06.03.2022].

AVŞAR, Ziya. (2017). Revânî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56143,revani-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 20.03.2022].

AYDEMİR, Yaşar. (2017). Ravzî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56190,ravzi-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 25.03.2022].

AYDEMİR, Yaşar ÇELTİK, Halil. (2017). Meşhurî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56155,meshuri-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 21.03.2022].

BAŞPINAR, Fatih. (t.y.) Beyânî .Kültür Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10598,beyani-apdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 22.01.2022].

BATĞI, Özlem. (2017). Numân Mâhir Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56156,numan-mahir-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 21.03.2022].

BAYAK, Cemal (2017). Sehâbî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55746,sehabi-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 10.02.2022].

BEKTAŞ, Ekrem. (2017). Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55973,pertev-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 16.03.2022]

BELLİ, Handan (2022). Sabrî (Seyyid Mehmet Emin) Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118158,sabri-seyyid-mehmet-emin-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 14.03.2023].

BELLİ, Handan. (2022). Sabrî (Seyyid Mehmet Emin) Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118158,sabri-seyyid-mehmet-emin-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 10.04.2022].

BİLGİN, A. Azmi. (2017). Ümmî Sinan Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55913,ummi-sinan-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 16.03.2022].

BİLGİN, Azmi (2017). Nigârî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55757,nigari-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 02.03.2022].

BİLTEKİN, Halit. (2018). Şeyhî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/61044,seyhi-divanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 03.04.2022].

BOZ, Erdoğan. (2017). Hakîkî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55749,hakiki-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 05.03.2022].

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed Tanyeri, M.Ali. (2023). Hayretî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118576,hayreti-divanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 10.07.2023].

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed. (2023). Taşlıcalı Yahyâ Bey Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118586,taslicali-yahya-bey-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 10.07.2023].

ÇELTİK, Halil (2017). Ahmed-i Rıdvan Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55738,ahmed-i-ridvan-divanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 05.02.2022].

DEMİR, Hiclal (2017). Lâzîkîzâde Feyzullah Nâfiz ve Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/54126,53959lazikizade-feyzullah-nafizdivanpdfpdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 05.01.2022].

DEMİREL, Şener. (2017). Şehrî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56340,sehri-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 27.03.2022].

DOĞAN Muhammed Nur. (t.y.). Avnî (Fatih) Dîvânı. Kültür Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10594,giris-avnidivanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 18.01.2022].

ERDOĞAN, Mustafa. (2017). Bursalı Rahmî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55910,bursali-rahmi-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 12.03.2022].

EREN, Abdullah. (2017). Mehmed Sıdkî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56341,mehmed-sidki-divanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 18.03.2022].

ERSOY, Ersen. (2017). Münirî Dîvânı. Kültür Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56095,muniri-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 19.03.2022].

ERÜNSAL, İsmail E. (2018). Tâcî-Zâde Ca'fer Çelebi Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59332,taci-zade-cafer-celebi-divanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 01.04.2022].

GÜRGENDERELİ, Müberra. (2017). Mostarlı Hasan Ziyâ'î Divânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56211,mostarli-hasan-ziyai-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 26.03.1992].

HARMANCI, M. Esat.(2017). Süheyli Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55750,suheyli-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 06.03.2022].

HORATA, Osman (2019). Esrâr Dede Dîvânı. Kùltür Bakanlığı Yayınları: Ankara.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64058,esrar-dede-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 15.01.2022].

IřINSU, Tuba Durmuř-Canım, Rıdvan. (2018). şevkî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59035,sevki-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 30.03.2022].

İPEKTEN, Haluk. (2019). Nâ'îlî-i Kadîm. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67155,naili-i-kadim-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 03.04.2022].

KAPLAN, Mahmut. (2019). Neşâtî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67330,nesati-divanipdf.pdf?0&_tag1.

[Erişim Tarihi: 04.04.2022].

KAPLAN, Yunus (2019). Fevzî Dîvânı. Kùltür Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67209,fevzi-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 01.02.2022].

KARAKÖSE, Saadet (2017). Sa'id Giray Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55754,said-giray-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 05.03.2022].

KARAKÖSE, Saadet (2017). Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55734,nevi-zade-atayi-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 02.03.2022].

KAVRUK, Hasan, Selçuk, Bahir. (2017). Filibeli Vecdî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55912,filibeli-vecdi-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 15.03.2022].

KAVRUK, Hasan. Şeyhülİslâm Yahyâ Dîvânı. Kùltür Bakanlığı Yayınları
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10655,seyhulislamyahyadivanihasankavrukpdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 03.01.2022].

KAYA, Bayram Ali. (2017). Azmizâde Hâletî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56159,azmizade-haleti-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 25.03.2022].

KAYALP, İsa (2019). Bahtî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64301,bahtisultan-i-ahmed-divanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi, 12.01.2022].

KILIÇ, Filiz. (2017). Âşık Çelebi Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55975,asik-celebi-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 16.03.2022].

KIRBIYIK, Mehmet. (2017). Kâtib-zâde Sâkib Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56426,katib-zade-sakib-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 29.03.2022].

KURTOĞLU, Orhan. (2017). Lebîb Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55756,lebib-divanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 02.03.2022].

KURTOĞLU, Orhan. (2017). Zâtî Dîvânı (Gazeller Dışındaki Şiirler). Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56164,zati-divanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 10.03.2022].

KURTOĞLU, Orhan. (2018). Bosnalı Âsım Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58698,bosnali-asim-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 30.03.2022].

KÜÇÜK, Sabahattin. (2017). Bâkî Dîvânı. Kültür Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 18.01.2022].

MACİT, Muhsin. (2017). Nedîm Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56214,nedim-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 27.03.2022].

Mehmed Çavuşoğlu (2023). Taşlıcalı Yahyâ Bey. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118586,taslicali-yahya-bey-divanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 20.06.2023].

MENGİ, Mine. (2020). Mesîhî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/74203,mesihi-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 05.04.2022].

MERMER, Ahmet. (2021). Mezâkî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/120433,mezaki-divanipdf.pdf?0>
[Erişim Tarihi: 12.01.2022].

MERMER, Ahmet. (2020). Karamanlı Aynî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/78478,karamanli-ayni-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 06.04.2022].

İSEN Mustafa-CANIM Rıdvan (2019). Hamâmîzâde İhsân. Kültür Bakanlığı Yayınları:
Ankara.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64194,hamamizade-ihsan-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi, 12.01.2022].

NAS, Şevkiye Kazan. (2018). Celilî Dîvânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59375,celili-divanipdf.pdf?0>.
[Erişim Tarihi: 01.04.2022].

OĞUZ, Fatma Sabiha Kutlar. (2017). Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmi Dîvânı. Kùltür Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56084,arpaeminizade-mustafa-sami-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 19.03.2022].

OKÇU, Naci. (ty.). şeyh Gâlib Dîvânı. Kùltür Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10653,girispdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 03.01.2022].

ÖZYILDIRIM, Ali Emre. Hamdullah Hamdî Divanı.(t.y.). Kùltür Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10615,girispdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 01.02.2022].

SARAÇ, Mehmet A. Yektaç. (ty.) Emrî Dîvânı. Kùltür Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10606,giris-emridivanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 01.02.2022].

TAŞ, Hakan (2010). Vusûlî- Dîvân [İnceleme-Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]”. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10660,vusuli-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 03.01.2022].

TAŞ, Hakan (2017).Vahyî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55745,vahyi-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 05.02.2023].

TAVUKÇU, Orhan Kemal. (2020). Dede Ömer Rûşenî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/73031,dede-omer-ruseni-divanipdf.pdf?0>,

[Erişim Tarihi:04.04.2022].

TENİK Ali. (ty.) Kuddûsî Dîvânı Günümüz Türkçesi. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://engels.iz.ktb.gov.tr/Eklenti/60075,kuddusi-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 19.07.2023].

ÜNVER, Niyazi. (2020). Gelibolulu Sürûrî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/73951,gelibolulu-sururi-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 05.04.2022].

Üstüner, Kaplan (2017). Yâver Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55748,yaver-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 10.02.2022].

YAKAR, Halil İbrahim (2018). Gelibolulu Sun'î Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57257,gelibolulu-suni-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 29.03.2022].

YAZAR, İlyas. (2017). Kâni Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55833,3-kani-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 08.03.2022].

YAZICI, Gülgün Erişen. (2017). Kâmî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55977,kami-divani-pdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 18.03.2022].

YENİKALE, Ahmet. (2017). Ahmed Nâmî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56192,ahmed-nami-divanipdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 25.03.2022].

YENİKALE, Ahmet. (2017). Sünbülzâde Vehbî Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56212,sunbulzade-vehbi-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi:26.03.2022].

YILMAZ, Kadri Hüsnü (2017). Diyarbakırlı Hâmî Ahmed Divanı. Kùltür Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56082,diyarbakirli-hami--ahmed-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 19.03.2022].

YILMAZ, Kadriye. (2017). İbrahim Tırsî ve Dîvânı. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55911,ibrahim-tirsi-ve-divanipdf.pdf?0>.

[Erişim Tarihi: 15.03.2022].

ZÜLFE, Ömer (2010). Hecrî, Kara Çelebî Muhyî'd-dîn Mehmed Dîvân. Kültür Bakanlığı Yayınları.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10618,hecripdf.pdf?0>

[Erişim Tarihi: 03.01.2022].

DİĞER ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Muhyiddin İbnü'l-Arabî, “el-Fütühatü'l-Mekkiyye”. Internet Archive.

<https://archive.org/details/FTMAKIA/fmakia9/page/n295/mode/2up>

[Erişim Tarihi: 10.02.2024].

https://tr.wikipedia.org/wiki/II._Bayezid

[Erişim Tarihi:20.02.2024].

<https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanli-padisahlari/>

[Erişim Tarihi: 22.02.2024].

<https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanli-padisahlari/>

[Erişim Tarihi 22.02.2024].

https://tr.wikipedia.org/wiki/III._Selim.

[Erişim Tarihi: 20.02.2024].

<http://www.evliyalarimiz.com/hakim-celebi-hazretleri>

[Erişim tarihi: 19.02.2024].

Hüseyin, Gönel, (2014), “Sıdkî, Şeyh İbrahim, Sıdkî Efendi, Saçlı İbrahim Efendi. TEİS.

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sidki-seyh-ibrahim-sidki-efendi>

[Erişim tarihi: 22.02.2024].

Hamdi, Birgören, (2020), “İsâ Mahvî, Sukûkî-zâde, Şeyh İsâ Mahvî Efendi.TEİS.

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/isa-mahvi-sukukizade-seyh-isa-mahvi>

[Erişim Tarihi: 22.02.2024].

Zeynep, Safiye Baki, (2015), Nasuhî, Mehmed, TEİS.

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nasuhi-mehmed-efendi>

[Erişim Tarihi: 22.02.2024].

<http://www.evliyalarimiz.com/nureddin-efendi-hazretleri>.

[Erişim Tarihi, 20.02.2024].

şerife Ördek. (2014). Sa'dî, Sa'deddin/Sa'dullah Sa'dî Efendi. TEİS.

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sadi-sadeddin-sadullah-sadi-efendi>.

[Erişim Tarihi, 19.02.2024].

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ahmet_Cemalettin_%C3%87elebi

[Erişim Tarihi, 22.02.2024].

İsmail, H. Aksoyak, Mustafa İsen, (2013), Âlî/Çeşmî, Gelibolulu Mustafa, TEİS

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ali-cesmi-gelibolulu-mustafa>

[Erişim Tarihi, 22.02.2024].

Ali, Yakıcı. (2015). Nigârî Ahmed. TEİS

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nigari-ahmed>

[Erişim Tarihi: 22.02.2024].

<https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanli-padisahlari/>

[Erişim Tarihi: 22.02.2024].

Rıdvan, Canım. (2014). Ahmed-i Bîcân, Ahmed Bîcân, Yazıcıoğlu Ahmed-i Bîcân, şeyh Ahmed-i Bîcân Efendi bin. Sâlih Efendi, Ahmed İbnü'l-Kâtib TEİS.

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ahmed-bicn-ahmedi-bican-yazicioglu>

[Erişim Tarihi: 23.02.2024].

Bünyamin, TAş. (2013). Garîkî. TEİS.

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/gariki>

[Erişim Tarihi: 23.02.2024].

7. DİZİN

<u>RİCÂLÜLGAYB</u> Arşî; G222/1. Âşık Çelebî; K5/11. Behiştî; G132, G 308 Esrar Dede; G 187/2, R1, Muhyî; G 581/6 Ganizade Nadirî; K 24/42. Gelibolulu Mustafa Âlî; K32/29, K59/46, K 64/50, K 98/10, G35/6, Kt. 173/2, K 64/50, K98/10, G 35/6, TK, 216/4, K 64/50. Hakîkî, G 339/1, G 196/3. Kabûlî; G 323/1. Kâmî; G 2/3, M1/430. Karamanlı Aynî, Trk. 4, Şiir 43/4 Mehmed Sıdkî Efendî; G30/8, G 30/9, G 175/1, Mostarlı Ziyâî; G 61/1. Muhyî; G 581/6. Nâbî; TK,94/4, K 13/117 Şeref Hanım; L1/3, Kt. 5/4, Kt. 7/3 Yakînî; G 164/3.	<u>ERENLER</u> Âşık Çelebî; K14/175, G91/5, Bağdatlı Rûhî, G 476/1, Bâkî; G 341 Bâlî, K 4/16, Dürr-i Ahmed Dede, TK, 47/1, Emrî; G 8/1, G 553/3, Th 2, Enderunlu Fazıl; K 46/8 Garîkî; G 83/2, G 113/2, G256/2, G 291/6, G 454/5, G 621/1, G 636/5, G 637/2, Ms. 7/3, Gelibolulu Sun'î; Mr. 5/6, G 102/4, Hakîkî; G 23/1, G 26/16, K 20/1, K23/16, K 39/10, K 42/9, K 100/3, K 100/51, K 278/37, K 279/7, K 288/6, K 310/2, Trc.316/44, 45,47, K 387/8, K 405/8, K 410/7, K 423/3, K 428/6, K 441/11, K427/22, G 433/6, G 457/27, G 467/1, G 478/10, G 477/6, G507/6, G 521/6, K 533/14, G 554/2, G 369/2, K 594/19, K 277/4,	Hayâlî, G 343/1, Hayretî; Mh. 9/11, G10/2, G 23/3, G 23/5, G83/3, G 127/2,G171/3, G355/6, G 366/3. İshak Çelebî; G 73/4, G232/5, G 266/4, G 269/5, G 302/5, G 336/7, Kâmî; M. 1/471, Kemal Ümmî, G 123/3, Muhyî, G312/9, G 193/5, G234/1-9, Ravzî: G122/1,G122/3, G533/4, G 585/4, Sehâbî; G 104/3, Şeref Hanım; G27/9, Kt.8/2, Kt.60/1, K11/7, K20/12, T7/2,T23/8, T35/8, T64/4,T86/4, Th.2/5, Tırsî; K 36/4, K 36/3, Usûlî; Ms. 3-4-6, G 50/9, M. 45, Mr. 6/3- 6-11,

Ümmî Sinan; G 15/14, G66/3, G 66/6, G 69/4, G76/11, Ş 99, Mrb.1/2, G117/3, G 158/4, G 177/2, G 182/6, G 132/4, G 117/5, Mostarlı Ziyâî; G 1/6, G164/4. <u>KUTB</u> Abdülmecid Sivâsî; G11/9 Ahmed Paşa, K 12/7 Aşık Çelebi, K4/30 ArpaeminizadeSami, K12/6, Beyânî; G 536/3. Bursalı iffet; G47/4. Eşrefoğlu Rûmî; G 30/3. Enderunlu Fazıl; K46/4, K46/5, K 50/19. Gelibolulu Mustafa Ali; Trc. 7/4-5, Hakîkî; K3/58. Hüdâyî Kadîm; K 7/38,TK1/16, TK 1/37, M 1/22, M. 2/18. Kabûlî; K4/97, K8/19, G31/5, Karamanlı Aynî; K4/57, K55/53, G 324/3. Karamanlı Nizâmî; K3/24 Kuddûsî; K14/24, K 23/7, G435/7 Kemal Ümmî; K 25/24. Lazikizade Feyzullah; G 271/3 Mihri Hatun; K11/18, K 30/15. Meşhûrî; K8/15, K 9/13. Münîrî; K 4/10. Nâbî, T52/16. Nigârî;Trk b 819-7/6, Trc. 822-3/5, Ş. 838-8/5.	Şehâbî; K5/9, Mh.5. Şehrî; K 7/35. Şemseddîn-i Sivâsî; 8'li hece ölçüsü Şeref Hanım; Msd.7/2, T643 Msđ.71/6mütekerrir beyit, Şeyh Gâlib; TK1/7, R10 Tacizade Cafer Çelebî; K2/2, K 6/33, Ümmî Sinan; G 25/13 Üsküplü Ata, K36/9. Vahyî; G 28/11 Yenişehirli Avni, K9/19, <u>GAVS</u> Nigari, Trk. 16/46 Murâdî, G 194/7. Kabûlî; G31/9 Sukûfî, Mh.1/45. Şeref Hanım; Msđ.8-1/6 <u>İMAM/E'İMME</u> Busalı İffet; G4/4. Kabûlî, G425/2 Said Giray; K1/22 <u>EVTÂD</u>Bosnalı Asım: K 8/56, K 13/36. Karamanlı Aynî: G 4/29, G 324/5. Karamanlı Nizâmî: K3/27. Nigârî: G26/1, G 139/6, G592/1,	G 666/7, Mr 8/2-2, Mr. 9/1. Tacizade Cafer Çelebi: K 14/69, K 23/42. <u>ABDÂL</u> Âhî,G 6/4, G 104. _Arpaeminizade Sâmi; K 13/38. Arşî, G 149/8, G164/1, G 215/3, G 301/5, Kt. 9/1. Âşık Çelebî; G 25/4, G 42/4, Bağdatlı Rûhî; G 583/6 Bâkî; Th. 7/4, G 118/4 G 27/4, G 58/1, G 267/2, G 284/2. Behîştî; G 538/5, Trb. 5/3, G 475/4, G 230/5, G 242/2, G 298, G 475, G 538, G 552. Belîğ, Msđ.1, Beyânî; G 16/1, G 124/2. G 214/2, G 187/2, G 320/2, G 353/3, G 353/4, G505/1, G 506/3, G 571/2, G 653/4. G 669/2, G 719/6, G 735/3, Bursalı Rahmî; G 2/3, G 169/5

G 170/3, G 208/3, Mfr.110. Cesârî; G126/1, G202/4, G 207/2, G264/4, G265/2 G249/1, G 269/2, G 370/2 G405/1, G 440/1, koşma 27/1, koşma, 58/5, Msd. 4/5, Msd. 7/4, Msds. 11/3, Msd. 20/1, koşma32/4 Dede Ömer Rüşenî; Trcb. 2/2, Kt. 107, Kt.109 Emrî; K1/20, Msm. 2/1, G88/3, G 90/3, G 103/2, G109/3, G 113/2, G 121/2, G130/4, G 169/3, G 232/2, G 245/4, G 247/2, G 255/2, G290/4, G 301/3, G 301/4, G 301/5, G 329/3, G 330/2, G348/2, G 443/1, G 489/2, G490/2, G 504/5, G 530/3, G, 534/1, G 563/3, Kt. 83/1, Kt95/2, Kt. 98/1, Kt.173/3, Kt. 469/3 Esrar Dede; Th 11/4, G10/5, G 29/14, G 159/7, R., 91, R. 136, Garîkî; G 399/7, G 642/4 Gelibolulu Mustafa Âlî; K,13/84, K38/9, TK9/5, G77/4, G 83/6, G173/2, G, 194/2, G 339/4, G 347/5, G, 355/3, G 359/6, G 473/2, G, 494/3, G 513/3, G 588/2, G, 609/6, G 630/1, G 648/5, G661/4, G773/2, G 776/4, G832/2, G 956/2, G 1004/3, G1013/4, G 1076/5, G 1085/5, G 1033/2, G 1238/1, G 1259/3, G 1267/3, G 1456/5, Kt.115/2 Mfr. 17, Trc. 9-5/6, Trc.3-12/6, Gelibolulu Sürûrî; G94/3, G, 121/4, G 186/3, G 229/5, G268/5, G 499/7, G 339/4,	Hakîkî; G 124/5, G 174/5, G347/1, K 566/44, Harîmizâde Şehzâde Korkut Mfr.4, G 6/4 Hayâlî; G 197/1, G 422/4 Hecrî; G 9/3, G 57/2, G 96/4, G373/1, Hidayet Çelebî; G 108/5 G110/5 Hüdâyî Kadîm; G 29/4, İşhak Çelebî; K10/28, M. 1/80, G50/6, G94/2, G152/6, Kt.1/24 Kabûlî; G87/4, G394/4, K9/31, K 10/11, G169/6, G 393/1, G, 394/4, G422/3, Mfr. 29/1, Karamanlı Aynî; K 4/29 Lazikizâde Feyzullah; Mfr. 14 Mesihî; K18/27, G67/5, G, 219/2, Mezâkî; G 315/5, Münîrî; K5/22, K19/9, G, 221/4, G 237/1, Naîlî; G 245/4, G 180/5, G 149/8, Nehcî; G213/7, G278/3, G 458/1, Nesîmî, T 120/1, T 121/1, Trc. 3-6/10, Nev'izâde Âtâyî; Ebyat 40 G 118/1, Ebyat 40, Nigârî; Trc. 831-8/2 Ravzî, G 32/3, Revânî; G 44/3, G 76/2, G 180/1, G 202/2, G 283/4, G 337/4,	Said Giray; Mfr. 35, G 43/2, G 98/6, R 26, Sehâbî; G 88/4, G 264/1, G 299/1, G 405/5, Sıdkî Mehmed Efendi; G 52/2, G 97/3, G 147/1-18, Subhizade Feyzî, K 2/10 Süheyî; G 43/3, G 81/1, G 337/5, G 50/3, ŞemseddinSivasî; K2/11, Şeref Hanım; TK 66/9, Msd. 7/4, Şeyhülislâm Bahâyî, G18/1, Şeyhülislâm Yahyâ; G 49/2, G97/2, G117/5, Tacizâde Cafer Çelebî; G 77/5, Usûlî; G 45/2, G54/6, G 78/6, Vusûlî; G 15/3, G 95/1, Yakînî; K1/31, G 50/5, G 110/3, G 115/7, G 144/9 Zâtî; K 41/8, K 49/29.

<u>HATEM</u> Hüdâyî Kadîm: T1/2. TacizadeCafer Çelebî: Trc. 31/3-7. <u>'UBBÂD</u> Esrar Dede: G11/29 Gelibolulu Mustafa Âlî: G118/1 Kemal Ümmî G 132/5 Kuddusi, G 157/8, G 368/5, G130/9. <u>FUKARÂ</u> Arpameinizade Sâmî: K21/5 Behîştî: G486/1. Dürri Ahmed Efendi: K 22/9, TK. 57/2 Edirneli Kâmî: Msn 2/170, Msn. 2/215. Emrî: G74/4. Enderunlu Fazıl: K 158/10. Erzurumlu Zihnî: M.4/70, K 11/25. Fuzûlî: K1/33 K 40/15, G 263/7.	Kafzade Faîzî: K 11/36 Katıpzade Sakıp: G407/9. Kemal Ümmî: Trk. 1/2- 4, Trkb. 1/ 2- 40 Lazikîzade Feyzullah: K 5/59, K 14/16, K 14/33, M. 1/28, Mostarlı Ziyâî: G 495/2 Nev'î: Trcb. 2/37 Said Giray: K 2/23. Süheylî: K4/16 Vahyî: M. 12/4, M. 16/7 <u>EVLİYA</u> Ahmed Paşa: Trkb. 6/2-5, Trkb. 6/4-5 Ahmedî: G34/35, G58/37, Msn. 1/442 ArpaeminizadeSâmî: K2/25, K8/5, K2/25, Mş.4/4, K 13/16. Arşî: K 5/8, G245/1, G 308/5, Ty. 11, Ty. 22, Âşık Çelebî: K 14/30, K3/3, K5/26, K 5/11 Bağdatlı Rûhî: G 488/3, G 609/1, G 611/3, Cesârî: K11/7, K 14/1, G 281/9, Mrb.35/3, Dede Ömer Ruşenî: K1/1, G 65/3, Kt.74,	Ebûbekir Celâlî: G 62/8, T143/7,; Erzurumlu Zihnî: G 2/3, K5/30, K 2/7, K2/48, K 5/30, K 6/3 Esrar Dede: Kt. 5/22, Mh. 14/5, R79, K 1/45, Eşrefoğlu Rûmî: G12/9, G16/7, G63/5, G 64/7. Ganizâde Nadîrî: K 6/33, K 24/41, K 24/42, Garîkî: G 1/6, G38/9, G45/7, G 84/5, G 87/11, G 95/7, G 95/9, G 101/3, G 106/8, G 152/3, G208/2, G 231/4, G 386/4, G 388/2, G 440/8, G 477/6, G490/7, G 519/6, G611/1, Gelibolulu Mustafa Âlî: Msd.5/5, G 966/5, K 17/44, K56/7, K 102/96, K 56/13, G 33/5, Kt. 66/6, Kt. 129/2, Kt. 6/20, G 966/5, Hakîkî: K27/5, K 62/10, K 240/8, G 235/19, K 218/50, K 216/7, K 149/18, G 129/5, G 75/9, G 13/2,

K 58/5, G 30/15, G 29/10, G 28/15, G218/50, G 235/19, K 594/13, G 300/6, K 240/8, K 441/33, Hamamizâde İhsan: Kt.10 Hamdullah Hamdî: K2/4, G 23/4 Kâmî: M. 1/122, Karamanlı Aynî: Trk. IV, Trk. VII, Ms.25, K11/3, K 44/2, K 57/22 Karamanlı Nizâmî: K 1/49 Kemal Ümmî: G 85/9 Lazikizade Feyzullah: K15/50. Lebîb: K3/2, T 2/13, Mezâkî: G 404/13, Mihri Hatun: M.1/186, M.1/270, M1/393, Mûhyî: K 3/31. MuvakkitzadePertev: TK.IV/28. Münîrî: K 7/6,K 2/61, K 4/10 Nâbî: K7/96, K 7/97, K 16/68, T103/21, T 113/4, Naîlî: Msd.6/3, Msd 4/3 Nehcî: T 47/3, K 27/4, Kt.54/1, G58/6, Mb. 2/4 Nesîmî: G4/31, G 6/13, G 6/31,	G22/16, G 161/4, G 388/7, G417/7, G 56/13, G 147/21, Dürrî Ahmed Efendi: Kt. 136/48 G 241, G 242, Neşâtî: K 6/11, K7/15 Nev'izâde Atâyî: K 18/15, T11/2, K 18/2, Nigârî: Mr. 841/8-251. Said Giray: Trk. 1 /2-4, G 37/10: Süheylî: K 15/4, K24/17, K 45/23. Şemseddin Sivâsî: Kt.4/7 Şeref Hanım: T92/2, Mh1/1, G 224/3, Ms. 1/17-4. Şeyh Gâlib: Th. 1/16, Th. 1/18, M. 2/16, M.8/23, M.9/50, M. 10/17, G 130/7, G 153/9, K 7/1, T 1/5, T 2/30, T 14/19, T 17/9, T 46/6, T 57/2, Trc. 2/1, Trc. 3 /4, Trc. 3/5 Şeyhî: K2/10,	Tacizade CaferÇelebî: K2/2 Usûlî: Msd. 3/2, M.213, Ümmî Sinan: G 1/5. Vahyî: K8/24 Yenişehirli Avnî: K 4/3, K18/52, Kt.9. ENBİYA Ahmed Paşa: K 3/13, Trk. 2/5, K2/30. Ahmedî: M.1/442, K53/37, K34/35. Arpaeminizade Sâmî: T50/1, T 17/22, K 9/38, K 2/46, K 2/59, Mş. 4/4, Arşî: Ty. 11, Ty. 22, Trk. 3/7, Trk ¼, G 281/4, G 253/4, G 222/3, G 194/5, G 143/4, G 54/6, G 43/7, G 39/6, G17/1, G 16/6, G

6/14, K 4/4, K 3/2, M. 2/53. Bâlî: K 1/14 Beyânî: K 2/27. Cesârî: Mş.2/5, Mr. 72/4, G 281/9, Mr.1/2, Dede Ömer Ruşenî: G 76/6, G 6/4, G65/3, K1/1 Dürrî Ahmed Dede: K 136/48, TK26/1, K136/48, Ebubekir Celâlî: G 105/6, Erzurumlu Zihnî: K2/25, T3/6, K 13/31, K 5/55, K5/56, K 5/22, K 5/30, K 6/3, K 2/48, Esrar Dede: K 1/12, K 1/27, K 1/45. Fevzî: Trkb.1/7-7 Ganizâde Nadîrî: K 1/49, K 11/39, Garîkî: G 652/7, G573/4, G 533/5, G 490/7, G 477/6, G 386/4, G 343/1, 336/5, G 304/2, G 285/9, G 256/5, G 256/6, G 203/5, G 189/4, G 175/15, G 152/3, G 138/3, G 114/3, G 95/9, G 110/4, G 83/5, G 82/1, Gelibolulu Mustafa Âlî: K 17/21, Kt 6/20, Kt.66/6.	Hakîkî: K 18/19, K149/18, K 28/10, Trc. 316/24, K 334/11, G575/4 Hamdullah Hamdî: K 2/11, K 2/4, G 23/4, Kabûlî: Mfr. 9, M.2/14, M. 2/15, KaramanlıAynî: K 57/22, K 55/44, K 34/48, K 17/20, K 6/1, Msd25, Trk.4, Karamanlı Nizâmî: K1/57, K1/27, K 1/9. Kemal Ümmî: K23/27 Lazikîzâde Feyzullah: K 15/50, G 10/4, G 280/1 Lebîb: T 13/8, K 13/8, K19/2, T 13/8 Muhyî: K 3/19, K 3/20, K 3/4, K 6/2, K6/3, K 6/5, K 7/10, K 7/12, K 8/8, K 4/4 Muvakkitzâde Pertev: G2/2, Na'îlî: K10/2, K 11/2, Trkb. 11/2, Nâbî: G 1/9, M7/53, T 113/5, T55/7, K 2/113, Nehcî: G 58/5, Trc. 10/4-8, Trc. 10/4-6, K6/9	Nesîmî: G 28/10, G28/13, G 147/9, G163/4, T 71/1, T110/1, T252/1, T315/1, G 28/8, G 22/4, G 6/6, G4/31, G 4/21, G 161/4, G 22/16, G 6/31, G 6/13, G 4/31, Neşâtî: K24/33, K 3/20, K 3/24, K 3/17, K 1/20 Nevizâde Atâyî: K1/51 Nigârî: M.10/336, Kt. 842/3, M.14/391, Kt.839/1-5, K 13/1 Revânî: Mr. 2/4 Said Giray: K1/22, K2/12, M. 1/51, K 1/22, Süheylî: K 1/13, K 2/51, K 2/55, K1/9, K2/51, K 2/55,

K 4/4, K4/13, K1/13. Şemseddîn Sivasî: K 4/7 Şeref Hanım: Msd.1/17-4, TK92/2, K10/3 Şeyhülislâm Esad: K4/14, K 4/17, K 47, K40 Usûlî: M. 48, M. 1/104, M. 1/69, Üsküplü İshak Çelebî: K7/35, K 3/14 Vahyî: Th. 5/1-3, R3, K 2/43, Yâver: R 3/1 Yenişehirli Avnî: K 10/18, K8/37, K 6/14, K 3/5, K 4/53, <u>RUSÛL</u> Dürrî Ahmed Dede: Diğer1/9. Hakiki: K 120/50, K 523/6. Lazikizade Feyzullah Nafiz: G10/4. Muradi: G 1417/3, Müniri: Trk. 1-1/7, K2/2. Nesib Dede: R 23. Ruşuklu Zarifi: G 358/3 G 300/5. Sakıb Dede: K 9/18, Msd. 5/6-1. Sehabi: R 2. Simkeşzade Fevzi: K2/51. Subhizade Feyzi: K6/4. Şehri: M. 5/89.	Tacizade Cafer Çelebi: Trc. 1/3-7. Vahyi: K 7/34, K 8/22. Vassaf: G 35/3 Yahya Nazim: K 6/109, K 6/173, K 7/7, K 10/93, K 11/25, R.28, R. 18, K 20/49, K 10/75, Trk. 1/75, K 10/95. <u>ŞÜHEDÂ</u> Mesihî, Trk. 5/7 Beyânî: G 805/2 <u>MÜMİNÛN</u> Fakîh: K 1/29 Kuddûsî: K 19/21, K 19/30, K 19/36, K 19/43, G 75/10, Lebîb, G 37/1 Nesîmi, G 29/7, G 28/9 Yenişehirli Avnî, G305/2 <u>AHYÂR</u> Dürrî Ahmed Efendi: TK 120/1 Hamâmîzâde İhsân: K1/33, Th.. 4 Kafzade Faîzî: K 11/19. Lebîb: Mh. 8/5-3, Mh. 8/5-5. Süheylî: K 42/5 Yenişehirli Avnî: G 194/1	

<u>SADIKÛN</u> Ümme Sinan: G 65/1,G107/1, G126/8 Üsküdari Aşık: G 498/1 Nâmî: M. 1/9.		

EXTENDED ABSTRACT

**CLUSTER TYPES IN CLASSICAL TURKISH LITERATÜRE:
RİCALÜLGAYB/HEAVENLY HOSTS**

Ayşe GİRAY

Düzce University

Graduate School, Department of Turkish Language and Literature

Doctoral Thesis

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Metin AKKUŞ

June 2024, 372 pages

1. INTRODUCTION

In the 13th century, Classical Turkish literature, which began to give its works, continued for six centuries without interruption and prepared the ground for the emergence of literary works with its rich cultural heritage. Classical Turkish literature, which contains material from many fields such as history, sociology, philosophy, religion and mysticism during its formation phase, has enabled interdisciplinary studies with its rich cultural heritage. Various sources such as religion, history, sociology, philosophy, mysticism, Qur'an, hadiths, mythology, epic, parable, legend are part of this heritage. One of the important elements that enable the formation of the sources of classical Turkish literature is the beliefs, traditions and customs that emerge with human beings and human beings. In classical Turkish poetry, elements of personalities with social identity in real life are fictionalised by poets with imagination and presented to the reader with their aspects that have gained an ideal identity. Poets reflect the events, formations and phenomena of the society with humour and reality by constructing people in different types in the text. With the effect of this reflection, human beings are seen in two different ways in classical Turkish poetry. These appearances are called type and personality. If the personality traits of people who have lived in a certain geography and have an identity in society are directly described in poems, they are called personalities, and if the idealised aspects of human beings are used as symbols by fictionalising them in the text, they are called types. Types and personalities are also categorised according to their place and role in society.

In this study, the appearances of the ricâlülgayb group type, which constitutes a branch of Sufi types, in poems are evaluated. From the 14th century to the end of the 19th century, the concepts of the rijāl al-ghayb group in Classical Turkish poetry have been analysed and their appearances in poems have been tried to be revealed.

2. MATERIAL AND METHODS

The method preferred within the scope of the research is sociological, positivist and biographical method. The positivist method is of great importance only with regard to empirically determinable objects and what actually exists. It accepts the relations between the work and the outside world (society) as "centre". It reveals the reality between the work and the author. In order to understand the work, the author and the environment in which the author grew up should be well known (Genç, 2014: 317). In the second part of the thesis, "Ricâlülgayb with the Elements of Simile in Classical Turkish Literature", this method can accurately achieve the purpose of the research in order to determine the characteristics of the personalities being likened to the rijâlülgayb. Sociological method is also the preferred method for the study. The aim of the sociological method, which emerged under the influence of Taine, one of the pioneers of the positivist method, is to examine the cause and effect relationships between events and to see the causes and effects of events. With this method, one can easily establish a connection between political, cultural and social phenomena in literary texts; observations of this situation by the poet and the author can be reached. With the studies of this method, the concepts belonging to the rijâlülgayb group in classical poetry were analysed and their type characteristics were determined.

3. RESULTS AND DISCUSSIONS

The ricâlülgayb/gayb eren, who have gained an important position in the society, reveal the belief elements of the society by reflecting the historical, social, cultural and religious phenomena in the background with their type appearances in classical Turkish poetry. In this study, the group type appearances of the rijāl al-ghayb group, which is a part of the field of Sufism, in classical Turkish poetry are included. With an interdisciplinary study, after giving the dictionary and Sufi meanings of the layers in the hierarchy of rijāl al-ghayb, which Ibn al-'Arabî gave the final form, the type appearances of the concepts are evaluated and shown by translating them into contemporary Turkish through the couplets in 167 Divans scanned. The primary aim of the doctoral dissertation on Cluster Types

Ricâlülgayb/Gayb Erenleri in Classical Turkish Poetry, which is discussed within the scope of the study, has been to contribute to the Sufi type views by completing a part of the Sufi group types in type studies and revealing their appearances in classical Turkish poetry. The fact that rijāl al-ghayb is a subject based on Islamic philosophy necessitated an interdisciplinary study, and this study also revealed the ways in which Sufi subjects are reflected in poems. Since the content and system of the subject of rijāl al-ghayb is based on cosmopolitan and mystical elements, the subject is divided into multidisciplinary fields within itself. In this thesis, the components of the rijāl al-ghayb hierarchy and system, Islamic philosophy, number mysticism, Sufism, tariqa history and structure are revealed and a synthesis is created, the group type appearances of the concepts in the rijāl al-ghayb hierarchy in classical Turkish poetry are included and which cluster types are reflected in poetry are determined. In this study, Ibn al-Arabī's concepts in the hierarchy of rijāl al-ghayb from his book *al-Futuhātū al-Makkiyya* were listed, Divans were scanned based on these concepts, and an evaluation of the appearance of the rijāl al-ghayb group type in classical poetry was made.

4. CONCLUSION AND OUTLOOK

In the finding of the study, the existence of 35 types representing the rijāl al-ghayb group in total, including the concepts of rijāl al-ghayb, rijālullah, and erenler, was revealed through witness couplets, and the types of the rijāl al-ghayb group among the group cluster types, which is a part of the subheading of Sufi types, were completed in this way. In the 167 Divan analysed, among the concepts of rijālūlgayb used as elements of simile, there are 58 people who are likened to kutb, 5 people who are likened to imām, 3 people who are likened to awtâ, 2 people who are likened to müctebûna, 13 people who are likened to evliyâ, 2 people who are likened to efrâ, 3 people who are likened to muslimûna and 2 people who are likened to believerûna. A total of 88 people are likened to one of the types of kutb, imām, awtād, mujtabûn awliyâ, efrād, muslimûn, and believerûn from the rijāl al-ghayb group stratum. The table of the simulated elements of the following occupational groups is given below.

Cluster Types in Classical Turkish Poetry: With this thesis titled *Ricâlülgayb/Gayb Erenleri*, it is aimed to conclude the appearance of the ricâl/erenler cluster type, which includes all of the Sufi group types, in literary texts as a completed research determination, and all the features belonging to the ricâlülgayb group types have been tried to be revealed.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Ayşe GİRAY

Yabancı Dili : İngilizce

ÖĞRENİM DURUMU

Derece	Alan	Okul/Üniversite	Mezuniyet Yılı
Doktora	Türk Dili ve Edebiyatı	Düzce Üniversitesi	2024
Y.Lisans	Türk Dili ve Edebiyatı	Düzce Üniversitesi	2018
Lisans	Türk Dili ve Edebiyatı	Erciyes Üniversitesi	2015
Lise		Behçet Uz Anadolu Lisesi	2010